

Varnhems klosterkyrka

SVERIGES KYRKOR
VÄSTERGÖTLAND

RALPH EDENHEIM
INGRID ROSELL

Sveriges Kyrkans volymer från nr 85 distribueras av Almqvist & Wiksell International, Box 62, 101 20 Stockholm, tel 08-23 7990. Äldre volymer av Vitterhetsakademiens bibliotek, Box 5405, 114 84 Stockholm, tel 08-22 8900.

Varnhems klosterkyrka

Varnhems klosterkyrka

VALLE HÄRAD, VÄSTERGÖTLAND

Av RALPH EDENHEIM och INGRID ROSELL

VOLYM 190 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIÉÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1982

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, EVALD GUSTAFSSON,
STEN KARLING, R AXEL UNNERBÄCK
UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

FOTO ROLF HINTZE (där ej annat anges)

Översättning till engelska av bildtexter och sammanfattning av Nils Stedt.

Arkivmaterialet har genomgått av författarna, envar för sitt avsnitt.

Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger Interiör av Varnhems klosterkyrka mot öster. Foto 1978.

På omstående sida: Sigill för Varnhems kloster. Sigillstamp från 1300-talets mitt. RA.

Innehåll

VARNHEMS KLOSTERKYRKA	
<i>Förord</i>	7
FÖRSAMLINGENS HISTORIA	
AV RALPH EDENHEIM	9
KYRKOGRÅRDEN OCH DESS OMGIVNING	
AV INGRID ROSELL	10
BYGGNADSBESKRIVNING	
AV RALPH EDENHEIM	19
MEDELTIDENS BYGGNADSHISTORIA	
AV RALPH EDENHEIM	50
<i>Stilfränder</i>	56
<i>Den medeltida kyrkan</i>	59
NYARE TIDENS BYGGNADSHISTORIA	
AV INGRID ROSELL	
<i>Reformationstiden. Johan III:s reparation</i>	68
<i>Stormaktstiden. Drottning Kristina och</i>	
<i>Varnhems klosterkyrka</i>	70
<i>Magnus Gabriel De la Gardies restaurering</i>	71
<i>De la Gardieska gravkorets fullbordande</i>	98
<i>1700-talet. Reparationer och gravkorsbyggen</i>	108
<i>Restaureringsförslag vid mitten och slutet</i>	
<i>av 1800-talet</i>	110
<i>Sigurd Curmans restaurering och dess förspel</i>	121
<i>Restaureringsåtgärder 1960–70-talen</i>	130
INREDNING OCH INVENTARIER	
AV INGRID ROSELL	132
<i>Medeltida gravar av Ralph Edenheim</i>	163–174
VÄSTGAVELNS INSKRIFTER.	
KONUNGAGRAVAR OCH GRAVKOR	
AV INGRID ROSELL	183
<i>Konungagravarna</i>	184
<i>De la Gardieska gravkoret</i>	200
<i>Övriga gravkor från 1600- och 1700-talen</i>	224

KLOSTERANLÄGGNINGEN AV RALPH EDENHEIM	229
NOTER	231
BILAGOR	
1. <i>Kontrakt 1529 mellan Gustav Vasa och abboten i Varnhem</i>	240
2. <i>Brev från Johan III angående virke till Varnhems klosterns återuppbyggnad</i>	240
3. <i>Donation av drottning Kristina 1648 till Varnhems klosterkyrka</i>	241
4. <i>Rapport om Magnus Gabriel De la Gardies restaureringsåtgärder 1668–70</i>	241
5. <i>Brev från Olof Falk 1681 angående De la Gardieska gravkoret</i>	242
KÄLLOR OCH LITTERATUR	243
FÖRKORTNINGAR	247
SUMMARY	247
REGISTER AV INGRID SCHWANBORG	
<i>Ortregister</i>	254
<i>Personregister</i>	256
<i>Sakregister</i>	260
PLANSCHER	266

Förord

Den volym om Varnhems klosterkyrka, som härmed framlägges, innebär att Sveriges Kyrkor inom ramen för sin publiceringsverksamhet kunnat inlemma en av vårt lands märkligaste kyrkobyggnader. Som arkitekturhistoriskt monument intar klosterkyrkan en framträdande ställning såväl när det gäller dess medeltida som senare byggnadsskeden, varvid den speglar restaureringskonstens utveckling i former som även ur internationell synpunkt är värda att uppmärksammas.

Uppgiften att teckna klosterkyrkans historia och att redogöra för de rika inventarierna har anförtratts antikvarierna i Riksantikvarieämbetet filkand Ralph Edenheim och fil dr Ingrid Rosell, vilka genom sina tidigare arbeten gjort sig väl förtrogna med de i sammanhanget aktuella konsthistoriska problemen. Ingrid Rosell har även svarat för det redaktionella arbetet.

Bilddokumentationen har utförts av fotografen Rolf Hintze. De i slutet av volymen återgivna uppmättningsritningarna utarbetades av arkitekt Axel Forssén i samband med den restaurering som leddes av Sigurd Curman. Vissa kompletteringar har utförts av arkitekt Gunnar Wirén.

Registren har utarbetats av filkand Ingrid Schwanborg. Översättningar från latinet har verkställts av fil dr Hedda Gunneng, som även granskat tidigare översättningar av Jan Swanbom.

Ur Konung Gustaf VI Adolfs 80-årsfond för svensk kultur har Sveriges Kyrkor fått mottaga ett bidrag till tryckningskostnaderna, ett välkommet stöd för vilket vi känner uppriktig tacksamhet. Arbetet har tillkommit under vänligt tillmötesgående från församlingens sida med kyrkoherde Claes Robach och hans medarbetare i spetsen. Församlingen har även lämnat ett generöst bidrag till en rikare illustration av volymen. Bland de många personer, som på olika sätt stött författarna i deras arbete, må främst nämnas f länsantikvarien Sven Axel Hallbäck, landsantikvarien Ulf Erik Hagberg och avdelningsdirektör Åke Nisbeth. Till samtliga framför vi ett varmt tack.

Stockholm i april 1982

Aron Andersson

Evald Gustafsson

Sten Karling

R Axel Unnerbäck

MILLS WILSON MD
DIED APRIL 18 1885
AGE 62

VARNHEMS KLOSTERKYRKA

Västergötland, Skaraborgs län,
Valle härad, Skara stift, Billings kontrakt

Församlingens historia

av RALPH EDENHEIM

Varnhems kyrka ligger vid foten av det mäktiga och skogklädda berget Billingen och omges av ett vackert böljande landskap på gränsen till den bördiga Skaraslätten. Det är en av rikets fagraste nejder och idealplatsen för ett cistercienserkloster. Konung Fredrik I betogs vid sitt besök i Varnhem av traktens skönhet och yttrade att Valle härad var den vackraste trakt han besökt. Ännu ett kungsord förtjänar att citeras. Det fälldes av den blivande Gustav III och gällde klosterkyrkan som han menade var så vacker att den vore förtjänt av en plats i huvudstaden.¹

Varnhems pastorat utgöres av församlingarna Varnhem, Istrum, Eggby, Öglunda och Norra Lundby. Varnhem är moderförsamling och gränsar i norr till Öglunda, i nordväst till Eggby, i väster till Skärv, i sydväst till Norra Lundby, i söder och öster till Våmb i Gudhems härad samt i nordöst till Säter i Vadsbo härad.

Varnhem nämns första gången 1150 då det skrivs Warnhem (Ann Dan, h 1 s 138). Sedan växlar namnformerna mellan (de) Warnem (1234, SD 1: 281), Wernem (1288, SD 2: 65) och Varnhem (1260, SD 1: 400). Den ursprungliga fornsvenska namnformen är Varnhem, växlande med Värnhem. Namnet är sammansatt av »varn» med betydelsen värn, skydd, hägn eller hägnad och »hem» som möjligen betyder hemvist eller boplat, eventuellt även gård.² Enligt G Linde har förleden i detta fall sannolikt betydelsen värn = försvarsanläggning och namnet motiverat av läget vid början av den viktiga vägen genom Billingspasset där en försvarsanläggning kan tänkas ha varit uppförd.³

Före 1937 var socknens officiella namn Skarke men namnet Varnhem efter klostret har använts parallellt under både 1700- och 1800-talen. Skarke socken nämns första gången 1370 och skrivs då parochia Schadrughä (RAP). 1404 skrivs det Skatvikis sokn (SD ns 1: 386), Skarricke 1564 (jb) och Skarcke 1715 (jb).⁴ Namnets betydelse är oklar. Lindroth har med tvekan antagit att namnet är en förvanskning av ett ursprungligt Skadhargh(e) sammansatt av gudinnenamnet »Skade» och »hargher» med betydelsen hednisk helgedom.⁵ Sockennamnet är lånat från byn Skarke i vilken sockenkyrkan låg tills den förstördes av eld år 1566. Härefter övertog klosterkyrkan i Varnhem rollen som sockenkyrka.

Skarke kyrka är omnämnd första gången år 1371 (RAP) och skall enligt traditionen ha varit belägen i närheten av gården Kyrkebo ca 700 m norr om klosterkyrkan. Den utpekade platsen blev år 1979 föremål för en arkeologisk provundersökning.⁶ Härvid idagbringades fragment av grundmurar, vilka kan antas ha utgjort delar av grunden till en stenkyrka, antingen ett parti av koret eller västra delen av långhuset, alternativt tornets västparti. Inom byggnaden påträffades en begraving enligt kristen sed. Vid undersökningen framkom jämväl ett fragment av en kyrkogårdsmur och i rasmassorna en profilerad sandsten. Även om lämningarna inte utan ytterligare undersökning går att säkert bestämmas torde det emellertid ej råda något tvivel om att den av traditionen utpekade platsen för Skarke kyrka är den riktiga och att de påträffade murresterna härrör från en stenkyrka.

Fig 1. Varnhems klosterkyrka. Exteriör av koret från sydost. Foto 1978.

Varnhem Abbey. Exterior of the chancel from SE.

Varnhems socken består av byarna Skarke, Klostret och Överbo. Klostret eller Varnhems by var under medeltiden störst och hade enligt jb 1566 elva hemman medan Skarke hade åtta hemman.⁷ Skarke socken låg vid medeltidens slut under Varnhems kloster.⁸ Även Norra Lundby låg sedan 1467 under klostret. Eggby var annexförsamling till Skarke fram till år 1566, då den förra övertog rollen som moderförsamling, samtidigt som Skarke kyrka övergavs som församlingskyrka till förmån för klosterkyrkan.

Efter det att klosterkyrkan genom Magnus Gabriel De la Gardies försorg grundligt restaurerats blev Varnhem genom kungligt brev år 1695 moderkyrka i pastoratet. År 1714 lades pastoratet som prebende under biskopen i Skara. Detta förhållande varade till år 1875.

Ett flertal fornlämningar inom socknen vittnar om bygdens tidiga odling. Vid Ulunda gård finns en gånggrift och på Fiskaregårdens ägor ytterligare två. Vidare finns flera bronsåldershögar och gravfält med rösen och stensättningar. I en åker ca 100 m sydöst om klosterkyrkan påträffades år 1884 en runsten med ett stort kors i relief och inskriften: »Kättil gjorde denna sten efter Kata, sin hustru. Torgils' syster». Den förvaras nu i klostermuseet.⁹

Varnhems eller Klosters by ligger norr om kyrkan, i huvudsak längs den gamla landsvägen mellan Skövde och Skara och kring korsningen med vägen mellan

Öglunda och Broddetorp. Prästgården är belägen ca 700 m norr om klosterkyrkan strax öster om platsen för Skarke kyrka. »Presta bohlet» nämns första gången år 1663. Den nuvarande prästgården är uppförd år 1880 men dess flygelbyggnad synes vara äldre. Huvudbyggnaden är av brädfodrat timmer i en våning under tegeltäckt sadeltak med frontespis. Flygeln är ett putsat gjuthus under tegeltak. Gården Kyrkebo invid platsen för Skarke kyrka är omnämnd som Prestagårdhen 1564. Kiörckeboohl 1685 och Kyrkebol 1715. Namnet är ursprungligen det fornsvenska »kirkiubol», dvs gård på vars mark kyrkan står.¹⁰ En gästgivaregård låg tidigare invid kyrkogårdsmuren i Varnhem men flyttades år 1781 till en plats invid vägkorsningen norr om klosterkyrkan.¹¹

En lindallé för fram till kyrkan och avslutas med en vändplats framför västra stigluckan. Väster om allén ligger Ryttagården och Klostergården, båda tillhöriga riksantikvarieämbetet. Kring dessa finns också lämningar av klostret. Klostergården restaurerades 1976–1977 och rymmer bla en servering. Kyrkan omges i söder av de 1923–1927 framgrävda och konserverade lämningarna efter klosterbyggnaderna och i öster och norr av kyrkogården. Norr om kyrkogården ansluter den sk De la Gardieparken, tillkommen i samband med Sigurd Curmans restaurering. I parken börjar pilgrimsleden över Billingen till Häggum.

Kyrkogården och dess omgivning

av INGRID ROSELL

Varnhems kloster förlades i avskildhet i en skön natur enligt cisterciensernas idéer. Dess betydelse för omgivningen och den bebyggelse, som växte upp även utanför dess murar, har framkommit vid utgrävningar. En skön trädgård, som munkarna anlagt, fanns ännu på 1640-talet.¹ Efter reformationstiden följde en förfallotid för bygden. Kyrkan står som ett »gyldene beläte uti ett orent fäähuus» skriver Johan Hadorph drastiskt om Varnhems by och den nyrestaurerade kyrkan på 1670-talet. Han gör upp ett förslag till reglering av bebyggelsen och anordnande av marknadsplats i Varnhem.² Stora vägen löpte nu förbi och det skulle lätt kunna ordnas. Som så många andra av tidens projekt blev emellertid inte planen genomförd.

Då klosterkyrkan började användas som församlingskyrka, växte kyrkogården fram runt kyrkan. Även

klosterområdet söder om och intill kyrkan nyttjades som kyrkogård fram till 1920-talet (fig 4).

Kyrkogården, belägen norr och öster om kyrkan, utökades 1927 med ett 15 m brett område för ca 200 gravar utmed kyrkogårdens gamla östra gräns (fig 4).³ Marken runt kyrkan nedschaktades 1921–22. Kyrkogården ordnades med grässlänter, gräsmattor, kalkstenslagda gångar och nya trappor av kalksten till kyrkans portaler och i grässlänterna till de högre belägna delarna av kyrkogården. På kyrkogården fanns tidigare endast ett fåtal gångar, mellan vilka låg stora gravkvarter (ATA, Rest rapport 1911–23).

Till kyrkogården leder tre ingångar – en kyrkogårdsport i väster samt två ingångar med grindar i nordmuren. Kyrkogårdsporten med välvd ingång och sadeltak är spritputsad med släta hörnlisener samt avfärgad

Fig 2-3. Kyrkan och den omgivande bygden från söder. Söder om och intill kyrkan klosterområdet. Foto H Eriksén 1907, ATA. Th foto 1978.

Church and general view from S. South of and near the church the monastery grounds.

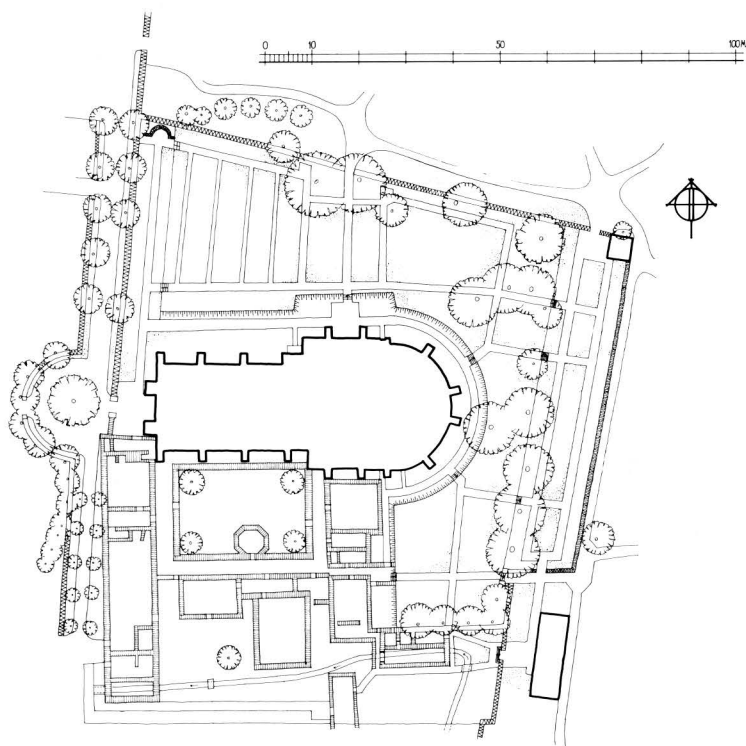

Fig 4. Situationsplan, 1:2000. Uppm A Forssén 1923, ändrad 1981.

General plan, 1:2000.

Fig 5. Kyrkan och kyrkogården från nordost. Teckning och förlaga till kopparstick för Erik Dahlbergs Suecia antiqua et hodierna. KB, foto NordM.

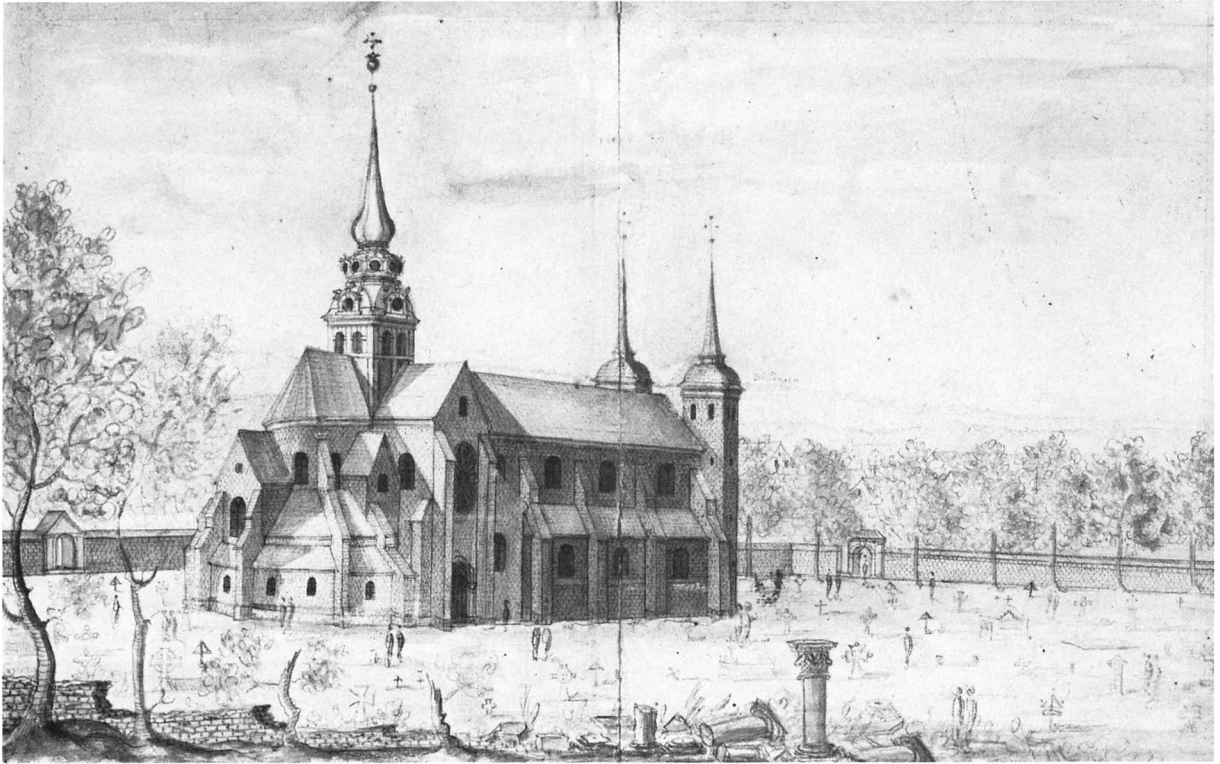
The church and churchyard from NE. Original drawing for engraving for Erik Dahlberg's Suecia Antiqua et Hodierna.

i gråvitt (fig 7). Taket har tjärad spåntäckning samt konturerade spiror på gavelnockarna. I röstet är insatt en rektangulär sandstenstavla med vapen i relief för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken inom korslagda kvistar. Grindar av svartmålat smidesjärn den ena märkt med smedens bomärke, en nyckel. Den andra bär årtalet 18 1/4 66. I samband med schaktning av marken väster om kyrkan nedtogs porten och återuppbyggdes på sin gamla plats 1921–22 (ATA, Rapport). De båda ingångarna i norra kyrkogårdsmuren har murade, oputsade stolpar, den östra med grindar av svartmålat smidesjärn med samma mönster som gallerverket för De la Gardieska gravkoret (fig 84). En ingång till klosterområdet från kyrkogårdens sydöstra del har samma typ av grindar. Västra kyrkogårdsporten och de smidda järngrindarna härrör från 1600-talsrestaureringen (se nedan).

Kyrkogårdsmuren är uppförd av kalksten i kallmur med kompletteringar i murbruk. Mur fanns före 1920-talets restaurering endast i söder och väster. Kyrkogården låg mot den sk kyrkparken norr och öster om kyrkan utan någon som helst begränsning. Under mar-

ken kvarlåg grunden av 1600-talsmurarna, nedrivna i slutet av 1800-talet. Den västra kyrkogårdsmuren norr om kyrkogårdsporten omlades på en längd av ca fyrtio meter. Den södra hälften av denna del har vridits åt väster, så att den numera ligger över en gammal klostermur. Den östra muren, som nu utgör gräns mellan den nya och gamla kyrkogården, har blott påbyggts så att den bildar terrassmur. Kyrkogårdsutvidgningen har delvis påfyllts med schaktmassa från klostret, så att den ligger 40–90 cm högre än den gamla kyrkogårdens östra del. I gränsen mellan kyrkogårdsutvidgningen och kyrkparken har planterats häck av liguster (ATA, Rest berättelse 1922). Muren närmast söder om kyrkogårdsporten utgöres av de här restaurerade klosterterrainerna (ATA, Rest rapport).

Före klosterområdets ordnande vid Curmans restaurering löpte kyrkogårdsmuren även på kyrkans södra sida. I en beskrivning av Varnhems församling 1817 berättas, att det fanns en lucka i kyrkobalken söder om kyrkan åt det övergivna klosterområdet.⁴ Här uppges även, att hos allmogen på orten fanns en myckenhet huggen sten, som förmodligen hämtats från klostret.

1600-talsrestaureringen

Sveciateckningen återger kyrkogården, sådan den tedde sig under 1600-talets andra hälft, omgiven av murad, taktäckt inhägnad med välvda portar (fig 5). Kyrkogården tecknas som ett ordnat område med spridda kors, benhus och ruinrester. Då Magnus Gabriel De la Gardie på 1650–80-talen tog sig an den förfallna klosterkyrkan, ingick ordnande av den omgivande kyrkogården i restaureringsarbetet. Uppgifter om komplettering av den förfallna och nedfallna kyrkogårdsmuren och planering av ingångsportar till kyrkogården möter flerstädes i arkivmaterialet.⁵ Planerna, som sannolikt ligger till grund för Sveciagravyren, kom blott delvis till utförande. I maj 1673 hade man framskaffat kalk och sten till murens återupprättande.⁶ Den ena sidan av den gamla muren hade nedrivits. Ännu 1680 pågick arbete med kyrkogårdsmuren. Stenhuggaren och murmästaren Hans Eriksson, en av de ledande vid 1600-talsrestaureringen, svarade även för arbetet med kyrkogårdsmuren. I ett memorial av De la Gardie 1680 nämns, att ingången till kyrkogården med dess portal skall förfärdigas och tvenne vapen infällas i dess murverk.⁷ Flera portar planerades 1673 i kyrko-

gårdsmuren, vilket även framgår av Sveciateckningen (fig 5).

En karta i Lantmäteriverket över Skaraborgs län visar kyrkan och den omgivande bygden 1655 (fig 6). Kyrkan kallas här och ofta i 1600-talshandlingarna Kloster. Den gamla tidigt ödelagda moderkyrkan Skarke är markerad norr om klosterkyrkan. Detta namn brukas stundom i de äldre handlingarna i stället för Varnhem. Till de större egendomarna i trakten hörde Höjentorp norr om kyrkan, Ölanda strax söder om kyrkan samt Skålltorp nordväst om kyrkan.

Höjentorp förlänades 1647 i bröllopsgåva till Maria Euphrosyne De la Gardie av drottning Kristina. Gården reducerades 1681, men furstinnan fick nyttja den i sin livstid. 1688 tillföll Höjentorp kronan.⁸ På Höjentorp inrättade De la Gardie ett särskilt gårdskapell.⁹ Gårdens folk hörde i kyrkligt avseende till Egby kyrka, som i början av 1660-talet upprustades på grevens bekostnad med predikstol och bänkinredning. Särskilda herrskapsbänkar inrättades även här för greven och hans gemål.¹⁰ De la Gardie vistades gärna på Höjentorp och föredrog vinter och vår det varma träslottet, som han där låtit uppföra, i stället för det kyliga sten-slottet Läckö.

Fig 6. Karta över Skaraborgs län 1655 med Varnhems klosterkyrka, benämnd »Kläster» och Skarke, »Skerke» kyrka samt Höjentorp, »Höggentorp», i det sjörika landskapet norr därom. LMV.

Map of the province of Skaraborg, 1655, with the Varnhem Abbey, Skarke Church and Höjentorp with the landscape to the north dotted with small lakes.

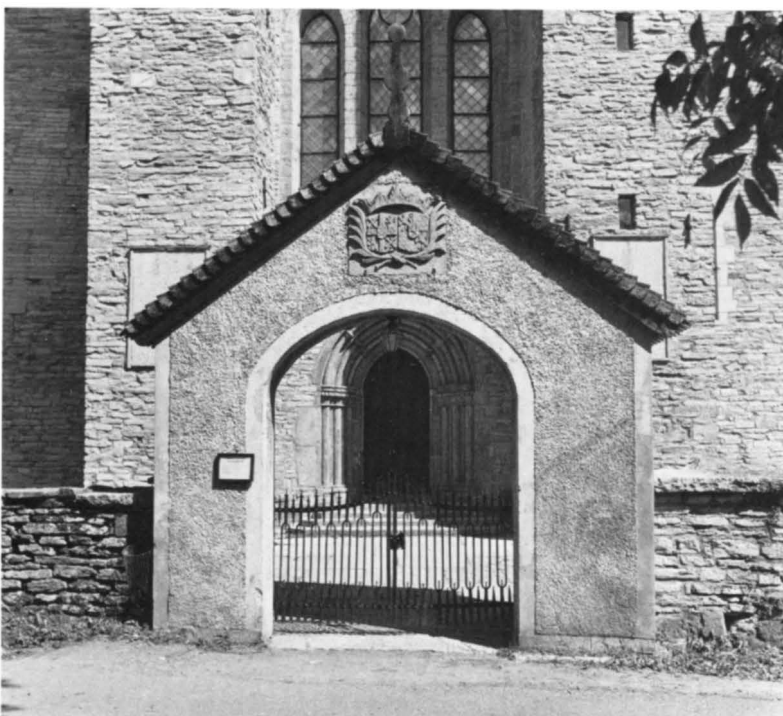

Fig 7. Västra kyrkogårdsporten med infällt vapen för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken. Från De la Gardies restaurering. Foto 1978.

The west churchyard gate with inset coats-of-arms for the De la Gardie and Pfalz-Zweibrücken families. From the De la Gardie restoration. Photo 1978.

Fig 8. Klosterkyrkan och dess omgivning 1845. Teckning av Fritz von Dardel. Privat ägo. Foto Claréus 1930, NordM.

The Abbey and surroundings, 1845. Drawing by Fritz von Dardel.

1700- och 1800-talen

Några kartor och teckningar skildrar bygden omkring klosterkyrkan och kyrkogårdens utsträckning under 1700- och 1800-talen. En karta 1781 visar den gamla slingrande vägen från landsvägen fram till kyrkan. En smal biväg från denna leder fram till Björsgården norr om kyrkogården, där ovannämnde Hans Eriksson hade sin bostad. Väster om kyrkvägen – ungefär vid dess mitt – markeras en gård, Borregården.¹¹ På en karta 1804–05 anges kyrkogårdens dåvarande utsträckning och den omgivande bebyggelsen.¹² Femtio år senare markeras kyrkogårdsområdet med samma omfattning.¹³ En teckning 1845 ger en utblick över området runt kyrkan från nordväst (fig 8).¹⁴

Gravstenar på kyrkogården

En gravplats för biskop Thure Weidman, död 1828, är belägen på kyrkogården öster om koret. Graven inhägnas av staket av smidesjärn. Gravstenen av röd kalksten bär följande inskrift i versaler, nu till större delen

bortnött: »Här hvila / biskopen öfver Skara stift / kommandören af K Nordstjerne orden / Doktor Thure Weidman / född 1744 död 1828 / och hans maka / Inga Lovisa von Celse / född 1755 död 1811 / Han var / i andlig och verdslig vishet förfaren / i offentliga och enskilda värf outtröttelig / i Lefverne och ålder patriarkalisk / Hon var / i sin vandel de rättsinnigas föresyn / i sitt hus de sinas glädje / i sin död av alla saknad./ Bådas minne är barnens rikaste arf» (Foto 1924, ATA).

En flyttad gravplats för biskop Sven Lundblad, död 1837, är belägen på kyrkogårdens södra del. Graven inhägnas av staket av smidesjärn. En stående sten av sandsten på trappstegsformigt uppbyggt postament har inskriften i versaler: »Svenoni Lundblad / Episcopo sui / clerus / dioeceseos / Scarensis» (= Skara stifts prästerskap åt sin biskop Sven Lundblad). En liggande tumba av sandsten hade följande inskrift, nu bortnött: »Här hvilar Konungens Troman Bisk. öfver Skara stift, ledamoten av Kongl. Nordstjerneorden Högvördigste Herr Doctor Sven Lundblad f.d. 30 oct. 1776

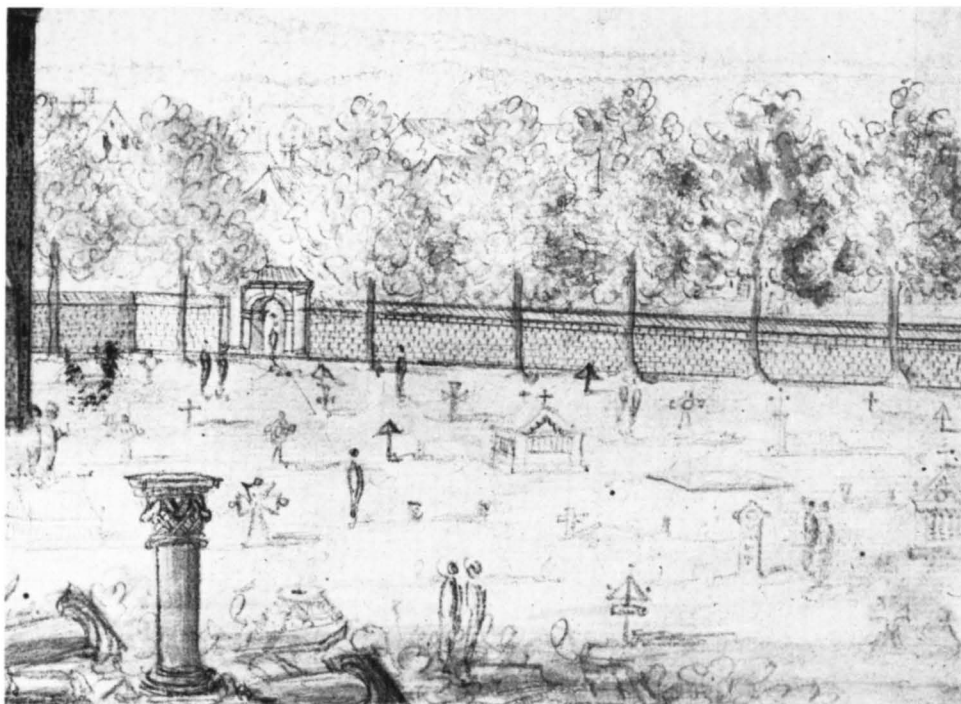

Fig 9. Högra delen av kyrkogården. Detalj av fig 5. Foto NordM.

The right part of the churchyard. Detail of fig 5.

d.d. 29 april 1837 – och dess K Maka Catrina Helena Lundblad född Afzelius, f.d. 6 dec. 1792 d.d. 5 juli 1840» (Swanbom, s 46). Graven flyttades till sin nuvarande plats 1922 (ATA, Rest berättelse). Den låg tidigare inuti klostrets östra länga. Inom klosterområdet låg förutom biskop Lundblads grav 129 st gravar med en ålder mellan 40 och 50 år. Av dessa överflyttades 92 gravar till kyrkogårdens sydöstra och norra delar (ATA, Rest berättelse 1922).

Framför museibygnaden nordost om kyrkan står sex gravstenar av granit med korsform, av vilka tre med ringkors. Tre av stenarna har läsliga inskrifter: – 1. Ringkorssten av rödaktig granit norr om ingången till museibygnaden. Bär årtalen 1659 och 1616. Höjd 102 cm. – 2. Ringkorssten av grå granit söder om ingången. Har initialer samt årtalet 1733. Höjd 96 cm. – 3. Korsformig sten av rödaktig granit. IHS, initialer samt årtalet 1688. Höjd 78 cm. Fragment av gravstenar finns även i Halleniuska gravkoret.

Bårhus, benhus, spannmålsrum

I nordöstra hörnet av kyrkogårdens utvidgning åt öster uppfördes 1921–22 ett bårhus av oputsad kalksten med lågt pyramidtak, täckt av skiffer (fig 11). På Sveciagravyren av kyrkans exteriör återges flera små fristående

benhus på kyrkogården. Liknande hus är avtecknade på Sveciagravyren av Vreta klosterkyrka. Utrymmet väster om transformatorrummet har nyttjats som socknens spannmålsbod och även som spånbod (ATA, Rest rapport 1911–23).

Prästgården

Nuvarande prästgårdsbyggnad uppfördes omkring 1880 enligt ritningar av länsbyggmästaren Forsell (PÅ, st prot 29/1 1880). Enligt besiktningssinstrument 1882 bestod den då uppförda gården av: »*Mannhus* af timmer, brädbeklädt och oljemåladt, under tak af tegel på spån, 64 fot långt, 36 fot bredt samt 14,5 fot högt på knut, uppfördt, indeladt till förstuga, salon, 2ne förmak, expeditionsrum, kabinet, matsal, pigkammare och kök.» Till vindsvåningen, som hade 4 boningsrum, korridorer, garderober och veranda, ledde en stentrappa. Byggnaden har undergått moderniseringar, bla 1953.

Den tidigare prästgårdsbyggnaden utgjordes av en låg timmerbyggnad, som inrymde sal, två kamrar samt kök med intilliggande kammare.¹⁵ Taket var täckt med halm och torv. Byggnaden nämns 1825 vara gammal och i behov av en omfattande reparation (se även församlingens historia).

Fig 10. Klosterområdet söder om kyrkan under utgrävning.
Foto A Forssén 1929.
ATA.

The monastery grounds south of the church during excavation.

Fig 11. Bårhuset i nordöstra hörnet av kyrkogården, uppfört av kalksten 1921–22.
Foto A Forssén 1922.
ATA.

The mortuary in the northeast corner of the churchyard, built of limestone in 1921–22.

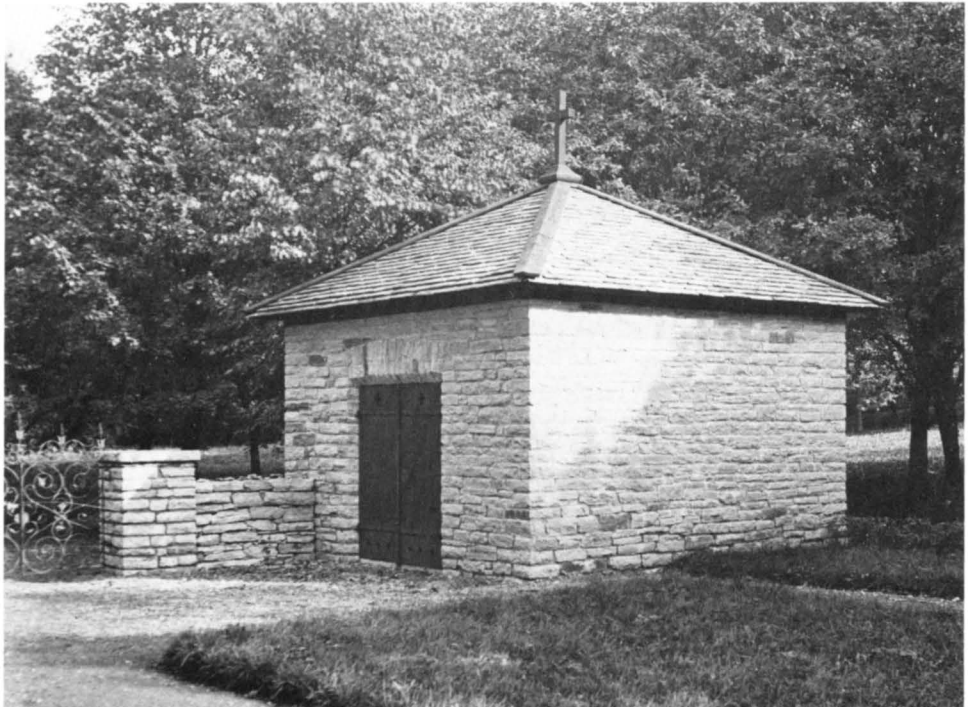

Fig 12. Teckning till Sveciaverket med den slingrande vägen till kyrkan från norr. Detalj av fig 60. KB, foto NordM.

Drawing for Suecia Antiqua with the winding road to the church from N. Detail of fig 60.

Skola och hospital

Folkskolan, en gulmålad träbyggnad, belägen vid kyrkvägen norr om klostergården, uppfördes 1886–87. Enligt sockenstämmobeslut 11/8 1885 skulle byggnaden uppföras efter »Normalritningar till folkskolebyggnader», blad 12 och vara färdigställd 1/1 1887. Tidigare hade Varnhem gemensam folkskolebyggnad med Norra Lundby (PÄ, st prot 18/2 1884).

De la Gardie uppförde såväl skola som hospital i kyrkans närhet. Enligt ett brev november 1671 lät han inrätta »en lijten barna Schola» vid klosterkyrkan och antog prästmannen Laurentius Andrae att förestå skolan. Tillsammans med stenhuggaren Hans Eriksson hade han dessutom uppsikt över hospitalet bredvid

skolan.¹⁶ I februari 1673 berättas skolan vara färdig. Där finns redan omkring 70 barn och kommer förmodligen att bli flera, skriver prästen Magnus Tengner i Varnhem till De la Gardie.¹⁷

Magnus Gabriel De la Gardies omsorger om fattiga och sjuka tog sig uttryck i inrättande av hospital och barnhus på flera orter, bla i Veckholm och vid Läckö slott.¹⁸ Hospitalet vid Läckö hade 24 kamrar och ett sex alnar högt torn. De la Gardie utförde själv skisser till hospital, uppbyggda enligt likartade principer – olika antal kamrar för fattiga eller sjuka, grupperade runt en kyrksal, som upplystes av fönster ovanför kamrarnas yttertak.¹⁹

Fig 13. Exteriör från nordväst. Foto 1978.

Exterior from NW.

Byggnadsbeskrivning

av RALPH EDENHEIM

Huvuddelar

Kyrkan består av långhus, indelat i mittskepp och sidoskepp, tvärskepp, samt kor med absid, omgång och kapellkrans. Långhus, tvärskepp och kor täckes av kryssvalv, avdelade av kraftiga gördelbågar. I norr finns i hörnet mellan långhus och tvärskepp en sakristia och på motsvarande plats i söder ett gravkor för Magnus Gabriel De la Gardie. Väster om sakristian ligger ett mindre gravkor tillhörigt Jesper Svedberg. Över korsmitten reser sig ett torn med rikt svängd

barockspira och i väster flankeras ingången av två mindre torn.

Kyrkan är i huvudsak en medeltida anläggning med tillägg under 1600-talet av det södra av gravkoren, hela det synliga strävpelarsystemet, tornet över korsmitten och det norra av västtornen. Det södra västtornet fick också sitt nuvarande utseende under 1600-talet, men dess inre hälft är medeltida och rymmer en spiraltrappa. Det svedbergska gravkoret slutligen tillbyggdes under 1700-talet. (På motsvarande plats på

Fig 14. Västfasaden med västra kyrkogårdsporten. Foto 1978.

The west front with the west churchyard gate.

södra sidan fanns tidigare ännu ett gravkor, uppfört på 1700-talet för Jonas Lundin.)

Material och murningsteknik

Kyrkans medeltida murar är uppförda av väl tuktad kalksten i jämna skift med omväxlande höjd (fig 25). Alla arkitektoniska detaljer såsom pelare, bågar, knektar, kolonnetter, fönster- och portalomfattningar, socklar m m är av finhuggen kalk- och sandsten. Absidens murytor är av huggen kalksten i låga, jämna skift. Norra sidoskeppets yttermur är upp till i höjd med fönstrens underkant murad av icke fullt lika väl tuktad kalksten som de medeltida murarna i övrigt.

De murar som ommurats eller nyuppförts på 1600-talet i samband med Magnus Gabriel De la Gardies restaurering består av mindre väl tuktad, ibland rå kalksten i ojämna skift. Stråvpelarna och västtornen är försedda med raka ankarslutar av järn. Tvärskeppsgavlarnas ytterfasader är av finhuggen kalksten, fogad med cement. De fick detta utseende åren 1889–91. De medeltida grundmurarna är, där de har undersökts, av gråsten i kallmur och upptill avslutade av ett avjämnings-skift av kalksten. Flerstades är grundmurarna vid Curmans restaurering förstärkta med betong. Stråvpelarnas grundmurar är i sin helhet av detta material.

Exteriör

Kyrkans yttre präglas i hög grad av De la Gardies restaurering på 1600-talet (fig 13–15). Då tillkom det stora antalet stråvpelare och stråvmurar, västtornen och centraltornet.

Murarna står i dag oputsade med den i grågrönt och gråblått skiftande kalkstenen fogstruken. De medeltida partierna har relativt tunna och jämna fogar medan 1600-talsmurverket har tjockare och ojämnare. Den nuvarande fogstrykningen med färgat bruk tillkom huvudsakligen på 1920-talet, då de tidigare putsade murarna renknackades. 1600-talsmurverket har från början varit putsat och det är sannolikt att även de medeltida murarna ursprungligen varit putsade utom dörr- och fönsteromfattningar, som endast bör ha varit kalkmålade.

I norra sidoskeppets fasad ses en horisontell mur-skarv i höjd med fönstrens underkant och en vertikal skarv nära nordvästra hörnet (fig 16, 35). Ovan och väster om skarvarna är murverket utformat på samma sätt som i kyrkans övriga medeltida murar medan de nedre partierna som nämnts är murade med något bredare fogar och ej lika väl tuktad, måhända vittrad kalksten. I kapellkransen och omgången är ytterfasaderna till största delen ommurade på 1600-talet (fig 18).

Endast de nedre skiften är kvar sedan medeltiden. Av de tre holklika byggnaderna som reser sig ovan koromgångens tak är den östra till det yttre ommurad på 1600-talet medan de båda övriga har kvar sitt medeltida murverk och är försedda med finhuggna hörnkedjor av sandsten (fig 26).

Södra sidoskeppets fasad är till sin västra hälft helt ommurad på 1600-talet. I dess östra hälft ses spåren efter den forna korsgångens gördelbågar och dessas avhuggna sandstenskonsoler (fig 28). I hörnet mellan södra sidoskeppet och tvärskeppet ligger det på 1600-talet uppförda gravkoret för Magnus Gabriel De la Gardie. Mellan detta och stråvpelaren väster därom låg tidigare ett åt Jonas Lundin på 1700-talet uppfört gravkor och dess minnessten ses nu inmurad i sidoskeppsmuren. På motsvarande plats på nora sidan finns alltså det åt Jesper Svedberg på 1700-talet uppförda gravkoret med sin fasad av kantställda kalkstensskivor inom ett ramverk av kalksten.

Huvuddelen av kyrkans fönster har yttre omfattningar av finhuggen sandsten, upptill rundbågiga och med skrånande smyg (fig 25, 27). Fönstren på långhusets sydsida och i korkapellen är omsatta vid De la Gardies restaurering. Södra sidoskeppets västfönster och det nordligaste av korkapellens fönster återfanns och rekonstruerades med nya omfattningar vid Curmans restaurering. Vid denna restaurering erhöll övriga beskrivna fönster nya solbänkar av sandsten.

I mittskeppets västgavel finns inom en yttre spetsbågig omfattning av finhuggen kalksten en trefönstergrupp (fig 14, 57 b–c). Denna består av ett större spetsbågigt fönster i mitten flankerat av två mindre sådana, samtliga försedda med svagt skrånande smygav finhuggen sandsten och omgiven av slanka knektar som förenar sig till en båge över vardera fönstret. Denna fönstergrupp torde före De la Gardies restaurering ha fortsatt betydligt längre ned på fasaden, vilket den yttre omfattningen alltså gör.

I tvärskeppets båda gavlar sitter inom yttre spetsbågiga omfattningar av finhuggen kalksten stora rosett-fönster (fig 16, 22–23). Dessa omges av en ram av finhuggen sandsten i två språng. Den rosettformade infattningen eller masverket utgöres också av finhuggen sandsten, i mitten av en rikt profilerad cirkel från vilken radiellt utgår kolonnetter som då de förenas med profilerade bågar bildar rosettbladen. Inom rosettbladen sitter järnspröjsar som infattning åt det mönsterfärgade glaset. Det södra rosettfönstret är helt ett nytillskott från år 1889 och hade då som förebild ett medeltida i norra gaveln. Detta nygjordes emellertid i sin tur helt år 1891.

Fig 15. Korpartiet från nordost. Foto 1978.

The chancel from NE.

Mindre, rektangulära öppningar finns i gavelröstena till tvärskeppet och koromgångens holkar i norr och söder samt i traptornets västfasad. I långhusets västgavel finns ovan trefönstergruppen en rundbågig öppning (fig 14, 17).

Kyrkans väldiga strävsystem är till sina synliga delar i sin helhet tillkommet i samband med De la Gardies restaurering. Det består av fyra strävpelare på vardera långsidan, två på de båda tvärskeppsgavlarna, sex kring koret samt slutligen en vid tvärskeppets nordöstra hörn. Över sidoskeppen, korkapellen och koromgången finns i anslutning till strävpelarna kraftiga strävmurar som vilar på de underliggande valvens gör-

delbågar. Under sidoskeppens tak finns under vissa av strävmurarna en kombination av strävbåge och strävmur som tillsammans upptar samma bredd som den synliga strävmuren.

Högekorets murar avslutas upptill av en karnisprofilerad taklist av sandsten (fig 27). Den bildar hörn mot tvärskeppet men omedelbart därefter avslutas den med en rundning in mot murlivet (fig 29). Taklisten är medeltida men stora skadade partier utbyttes vid Curmans restaurering. De fem östliga korkapellen är också försedda med profilerade taklister, raka i tre språng. Taklisterna är av sandsten och tillkom vid De la Gardies restaurering. Även de närliggande strävpelarna är

Fig 16. Nordfasaden från nordost. Foto 1978.

The north front from NE.

försedda med taklister av samma utseende. Övriga kyrkan saknar taklist.

Långhus, tvärskepp, kor och koromgångens holkar täckes av sadeltak, sidoskepp, koromgång, korkapell, sakristia och gravkapell av pulpettak. Takmaterialet är genomgående kluven och tjärkockt ekspån. Även strävpelare och strävmurar är täckta med spån.

Det fyrkantiga centraltornet är till i höjd med den omgivande taknocken spånklätt, därövan är sidorna täckta med stående locklistpanel. Tornet är krönt av en huv med rikt svängd, åttkantig spira. I huvens fyra sidor sitter cirkelrunda tavlor, tre av dem målade i svart med vit omramning, den fjärde åt norr med sam-

ma utseende men utformad som en urtavla. Spirans undre svängda del är försedd med åtta vita blindingar med svart kors i mitten. I övrigt är spiran och tornet i sin helhet svarttjärad liksom kyrkans övriga tak. Även västtornens små svängda spiror är spånklädda och svarttjärade.

Portaler

Kyrkans huvudportal är belägen i västgavelns mitt (fig 31). Den är uppbyggd av finhuggen sandsten och äger en tresprångig, svagt spetsbågig omfattning. I sprången finns på ömse sidor inställda kolonetter, som nedtill sammanhålles av ett band av attiska baser och upptill

Fig 17. Exteriör från nordost. Foto 1978.

Exterior from NE.

av ett kapitälband (fig 30). Det norra kapitälbandet är försett med femflikiga blad, vars undersidor är ornerade med vinkel- och cirkelband, rutmönster och blad med diamantnerv och som utgår från en bård av dubbla blad. Det södra har treflikiga blad, liknar i övrigt det norra men är av betydligt lägre hantverksmässig kvalitet. Sannolikt är det nyhugget i samband med portalens flyttning (se nedan). Kapitälbanden avslutas upptill av en profilerad list på vilken den trespråkiga arkivoltens vilar. I arkivoltens språng är vulster placerade, försedda med skaftringar. Själva dörrsmygens yttre hörn är profilerat med en vulst omgiven av hålkälar. I öppningen sitter en upptill rak dörr av sammannitade, smidda plåtar, tillkommen vid De la Gardies restaure-ring.

Portalen torde ursprungligen ha varit placerad längre norrut på västfasaden, mittför norra sidoskeppet. Här har murverket 1600-talsutseende och den medeltida sockeln gör ett språng, som torde ha anpassat dess höjd till portalens (fig 54 a–b). I samband med portalens flyttning synes västgavelns stora trefönster ha avkortats nedtill. Att portalen är sekundär på sin nuvarande plats framgår slutligen tydligt av det omgivande murverket.

Kyrkans nordportal, klostertidens porta mortuorum, är belägen i tvärskeppsgavelns mitt (fig 32). Dess smyg är upptill fempassformad och utåt profilerad med en vulst omgiven av hålkälar. Dörröppningen flankeras av framförställda kolonnetter med attiska baser med hörnblad och diamantsnittsprydda band- och bladkapitäl. Kolonnetterna bär upp en spetsbågig aedícula med spetsvinklad avtäckning. Aediculans arkivolt är tvåspråkig med vulster och i anfangen sitter framkropparna av lejon, som rytande vänder sina huvuden mot ingången och med sina klor griper om vädurshuvuden. Portalen är av finhuggen sandsten utom delar av aedikulan, som är av kalksten.

Det östra lejonhuvudet och vädurshuvudenas nospartier var på 1870-talet skadade och nygjordes då av Hilder Werner i cement »efter gamla mönster» (se nedan). I dörröppningen sitter en upptill rak, tvådelad

dörr av sammannitade, smidda plåtar, tillkommen vid De la Gardies restaurering.

Kyrkans ena sydportal, munkarnas ingång under klostertiden, är belägen i sidoskeppets östligaste travé. Ingången igenmurades vid De la Gardies restaurering i samband med De la Gardieska gravkorets tillkomst, men dess yttre och inre smygar framtogs åter vid Curmans restaureging. Mot gravkoret ses sålunda den yttre smygen med en yttre rundbågig sandstensomfattning med raka sidor (fig 33). Därinnanför finns rester av en inre omfattning av sandsten, profilerad med en vulst omgiven av hålkälar. I språnget mellan de båda omfattningarna har funnits inställda kolonnetter, av vilka de attiska baserna återstår, och på östra sidan ett fragmentariskt bladkapitäl med diamantsnitt i mittnerven. Den inre smygen är skrånande och har en slät omfattning av kalk- och sandsten och trubbvinklat överstycke (fig 34). Strax öster om ingången återfinns i muren en 60 cm bred, ca 40 cm djup och 60 cm hög nisch med finhuggen omfattning av kalksten med vinklat överstycke. I nischen finns rester av sannolikt ursprunglig puts.

Den andra sydportalen, lekbrödernas ingång, har funnits i sidoskeppets västligaste travé. Av denna återstår blott två attiska baser, som kan ses på kyrkans utsida.

Fönster

Huvuddelen av kyrkans fönster har som ovan nämnts yttre omfattningar av finhuggen sandsten, upptill rundbågiga och med skrånande smyg. Även de inre omfattningarna är i sidoskeppen och i koret av finhuggen sandsten (fig 57 a). I mittskepp, tvärskepp, koromgång och kranskapell är de inre smygarna helt putsade. Mittskeppets och södra sidoskeppets fönsterbänkar är långt nerdragna och upptill fortsätter dessa fönster ända till respektive valvkappa, så att fönstrets båge är gemensam med valvkappan. Detta förhållande torde vara resultatet av en ombyggnad i samband med De la Gardies restaurering.

Vid Curmans restaurering återfanns och rekonst-

Fig 18–21. Interiör mot väster och öster, av koret mot sydost och södra sidoskeppet mot väster. Foto 1978–81.

Interior facing W and E, of the chancel facing SE and the south aisle facing W.

1642. H. V. V. L. V. S. T. A. H. R. O. T. I. N. A. B. O. N. I. F. I. C. A. T. I. O. N. E.

1642. H. V. V. L. V. S. T. A. H. R. O. T. I. N. A. B. O. N. I. F. I. C. A. T. I. O. N. E.

1642. H. V. V. L. V. S. T. A. H. R. O. T. I. N. A. B. O. N. I. F. I. C. A. T. I. O. N. E.

Fig 22. Tvärskeppet mot norr med dopkapellet. Foto 1978.

The transept facing N with the christening chapel.

Fig. 23. Tvärskeppet mot söder med De la Gardieska gravkoret. Foto 1978.

The transept facing S with the De la Gardie burial chapel.

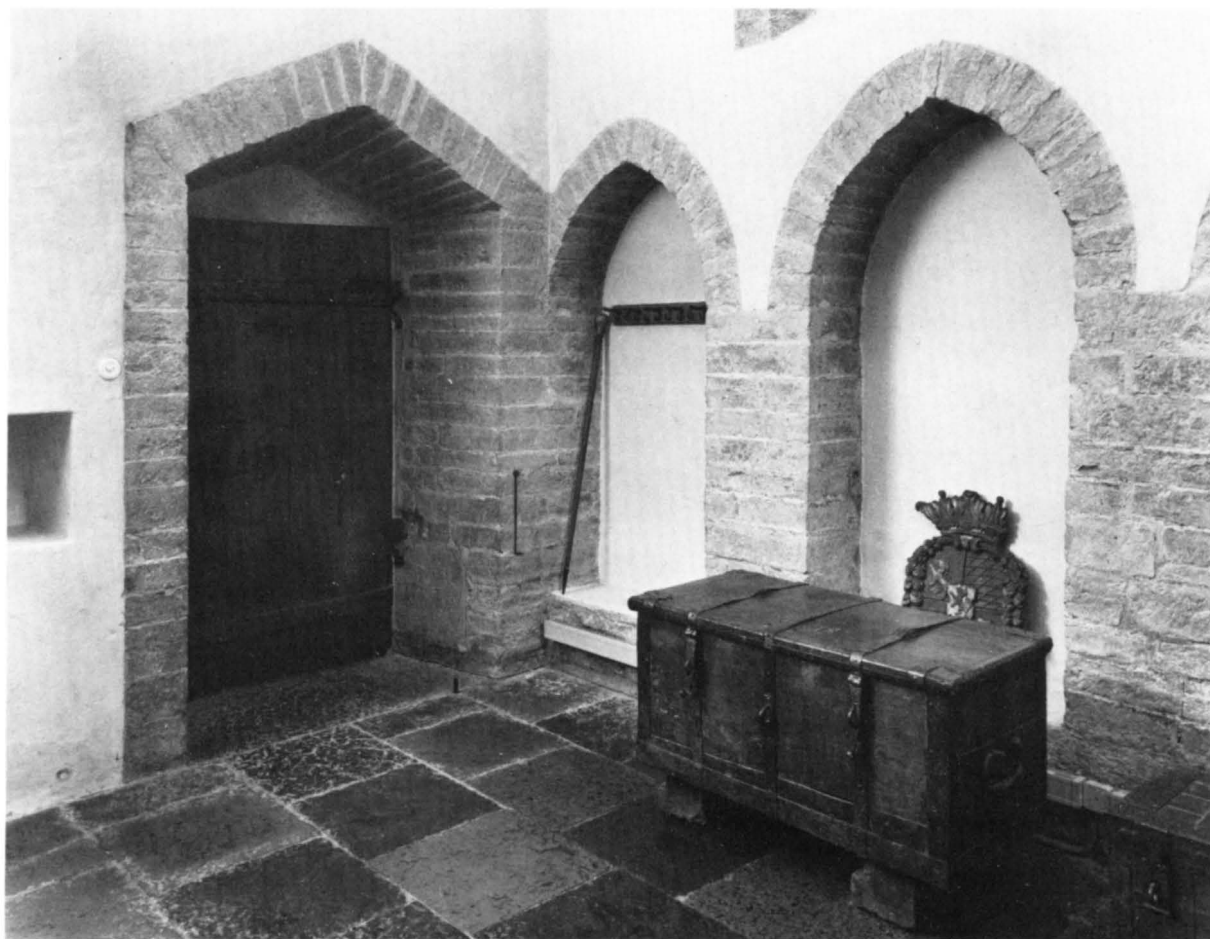

Fig 24. Sakristians interiör mot sydväst. Foto 1981.

Interior of the vestry facing SW.

ruerades fönstret i södra sidoskeppets västvägg och det nordligaste fönstret i kapellkranen. De fem östliga kapellfönstren tillkom i samband med kapellens rekonstruktion på 1600-talet, men placeringen och delar av omfattningarna torde vara medeltida. På 1600-talet ombyggdes som ovan nämnts fönstren i mittskepp och delar av södra sidoskeppet. I västra hälften av detta sidoskepp är fönstren helt nybyggda på 1600-talet i och med att denna del av sydmuren nyuppfördes. Endast det östligaste fönstret i södra sidoskeppet, som igen sattes på 1600-talet, visar med sin inre smyg de medeltida fönstrens sannolika utseende (fig 26). Denna smyg har liksom fönstren i norra sidoskeppet en inre, upptill rundbågig omfattning av finhuggen sandsten. Sakri-

stians båda fönster har också denna utformning, men är huvudsakligen av kalksten.

Samtliga nu beskrivna fönster, bortsett från korkapellens, är försedda med bågar av ek med utåt blyinfattade smårutor och inåt stora rutor med träspröjsar. Dessa fönsterinfattningar tillkom 1911. Korkapellens fönster är smårutiga, enkla och innefattade i järnbågar med järnspröjsar.

Västgavelns stora trefönster är försett med en yttre spetsbågig omfattning av finhuggen kalksten (fig 57 c). Fönstersmygarna är skrånande, upptill spetsbågiga, av finhuggen sandsten och omges av rundstavar som utgår från attiska baser placerade på trapetsformade plintar. Bågarna är av järn med glesa järnspröjsar. Mellan

dessa finns mindre, blyinfattade rutor. Sedan Curmans restaurering finns dessutom innanfönster med träbågar.

Socklar

Längs kyrkans västra, norra och östra fasader löper en sockel, upptill avslutad av ett skift med skråkantprofil. Sockeln har varierande höjd i förhållande till grundsulan och skråkantens lutning är skiftande. I norr följer sockelhöjden markens lutning längs långhuset fram till nordvästra hörnet, där sockeln genom ett språng höjer sig drygt 40 cm (fig 35). Denna högre höjd har sockeln sedan längs större delen av den medeltida västfasaden utom kring platsen för den ursprungliga ingången framför norra sidoskeppet, där den att döma av en bevarad rest vid nordvästra hörnet legat lägre (fig 54 a). Likaså sänker sig sockeln genom ett språng vid sydvästra hörnet. Sockelns skråkantskift består längs västgaveln och långhusets nordsida av sandsten, längs sakristians västsida av sand- och kalksten och längs dess nordsida av sandsten samt slutligen längs norra tvärskeppsgaveln och hela kapellkransen omväxlande av kalk- och sandsten.

Interiör

Kyrkan är en treskeppig basilika med tvärskepp och absidialt kor med omgång och kapellkrans. Väggar och valv står i huvudsak putsade men interiören präglas trots detta i hög grad av den synliga gråblå kalkstenen i långhusets pelare och arkadbågar och den varma brun-gula sandstenen i valvstöd, ribbor, bågar och korets pelare (fig 18–24).

Långhuset är välvt enligt det bundna systemet så att en valvtravé i mittskeppet motsvarar två i vardera sidoskeppet. Arkadernas pelare markerar travéindelningen genom växling mellan huvudpelare och bipelare. Varje mittskeppstravé får sitt ljus från ett högtstående fönster i norr och söder.

Mot långhusets kärva och svalt kalkstensgrå pelare kontrasterar starkt de rikt utformade knippepelarna av sandsten som markerar övergången mellan tvärskepp och kor. Även i övrigt är koret rikare utformat med sina runda och åttkantiga sandstenspelare och det femkupiga hjälmvalvet med ribbor och fönster.

Interiören fick sitt nuvarande utseende vid Curmans restaurering. Då återställdes i mittskeppet de medeltida golvnivåerna, som återspeglar den indelning kyrkan hade under klostertiden. Lägst ligger golvet i det sk lekbrödrakoret längst i väster. Här har vid restaureringen det medeltida lekbrödraaltaret återuppförts på sin sannolikt ursprungliga plats (fig 136). Framför al-

taret ligger den grav och gravsten som anses vara Birger Jarls. Två steg högre ligger golvet i det sk sjukkoret och ytterligare ett steg högre själva munkkoret, vars utsträckning också markeras av den slutna bänkinredningen. Hökkoret slutligen ligger tre steg ovan munkkoret och inom hökkoret markeras absiden med ytterligare ett steg och altarplatsen med tre.

Kyrkans arkitektoniska uppdelning bevarar således, om än delvis i rekonstruerat skick, det medeltida mönstret. Den fasta inredningen i övrigt är däremot helt präglad av barocken och den restaurering Magnus Gabriel De la Gardie lät kyrkan genomgå på 1600-talet. Från denna tid stammar således den stora skulpterade altaruppsatsen med en målning av Johan Aureller, den av Georg Baselaque rikt snidade predikstolen, målad i svart, vitt och guld, den slutna bänkinredningen, de båda kungsstolarna i koret, korskranket, orgelläktarens fasad och förebilder till orgelfasaden samt inredningen i den till gravkapell inredda södra delen av tvärskeppet.

Pelare och valv

Långhuset omfattar fyra travéer. Arkadpelarna av finhuggen kalksten i jämna skift är släta och rektangulära. Huvudpelarnas längdriktning är densamma som kyrkans medan bipelarna är tvärställda. Den utskjutande delen av bipelarna bildar stöd åt sidoskeppets gördelbågar, medan huvudpelarna mot sidoskeppen är försedda med pilastrar med motsvarande funktion (fig 19). Arkadpelarna saknar markerad sockel mot mittskeppet, medan övriga sidor är försedda med en med hålkäl, platt och vulst profilerad sockel. Huvudpelare och bipelare är slutligen försedda med smala, hålkälade kapitällister, utom på huvudpelarnas sida mot mittskeppet, där kapitällist saknas. Arkadbågarna är rundbågiga, släta och av finhuggen kalksten.

Mittskeppet täckes av kryssribbvalv som utgår från vad som bör kunna kallas knippekonsoler på muren ovan huvudpelarna. Varje knippekonsol består av en konsolpilaster som bär upp valvets svagt spetsbågiga gördelbåge. På konsolpilasterns mitt är fästad en större konsolknekt och vid dess sidor två mindre. Pilastern och knektarna har upptill ett gemensamt kapitälband av knoppkapitäl och en profilerad list (fig 19, 22, 41). Knektarna vilar på figurativt eller ornamentalt utformade konsoler, medan pilastrarna vilar på profilerade lister. Från mittknektarna utgår en kraftig vulst som följer gördelbågens undersida. På sidoknektarna står svickelkolonnetter som i sin tur bär upp de treklöverformade ribborna. Svickelkolonnetterna är försedda med attiska baser och bågarkapitäl, utom längst i vä-

Fig 25. Parti av norra långhusmuren. Foto 1978.

Part of the north nave wall.

ter där de har knoppkapitäl (fig 57b). I valvens hjässpunkter finns nedhängande, ornerade slutstenar.

Valvens kappor är ca 35 cm tjocka och slagna av kantställd, tuktad kalkstensflis, medan konsoler, bågar och ribbor är av sandsten. I konsolpilastrarna finns emellertid också inslag av kalksten.

Sidoknektarnas konsoler är alla utom de båda östligaste på norra sidan försedda med tre vulster och tre hålkälar och med undersidan ornerad med en stiliserad

dubbel rosett eller i ett fall en fyrklöver. De båda östliga sidoknektkonsolerna på norra sidan utgöres av skulpterade manshuvuden, det västra krönt, det östra försett med skägg och upptill en spiralvriden vulst med diamantsnitt (fig 37–38).

Mittknektarnas konsoler är mera omväxlande. De utgöres på norra sidan med början från väster (fig 41) av en vulst med ett underliggande fembladigt yppigt akantusknippe och underst ett liljeformat treblad, där-

näst (fig 42) av vulst med underliggande, fembladigt bladknippe, kalkformat och med en dubbel rosett nedtill, sedan av en vulst med underliggande hårt stiliserat bladknippe i låg relief, kalkformat och med en dubbel rosett nedtill samt slutligen (fig 39) av en bladornad vulst med en underliggande spiralvriden basilisk vars svans strålar ut i ett kalkformat bladknippe.

Mittknektarnas konsoler på södra sidan utgöres från väster av en vulst med underliggande trebladigt akantusknippe, därnäst (fig 40) ett kraftigt manshuvud med mustascher i form av flikiga blad, sedan av en vulst med ett underliggande kalkformat knippe av blad med mittnerv och nedtill en dubbel rosett samt slutligen av ett manshuvud med skägg.

De fyra mittskeppsvalvens slutstenar är alla nedhängande och klotformiga. Det vänstra av dessa klot är helt odekorerat, det nästföljande (fig 46) är försett med en dubbel rosett och fyra femflikiga blad, nästa har en dubbel rosett medan det östra slutligen (fig 44c) är prytt med en enkel rosett nedtill och på sidorna fyra bladknippen förenade med bågar.

Sidoskeppens valv är ribblösa kryssvalv slagna av kantställd, tuktad kalkstensflis. Deras släta gördelbågar är av finhuggen sandsten och vilar som nämnts mot mittskeppet på bipelarnas utskjutande del respektive huvudpelarnas pilastrar. Gördelbågarna vid huvudpelarna är bredare och vilar vid ytterväggarna på kopplade konsolkolonetter (fig 45). De övriga gördelbågarna vilar vid ytterväggarna på enkla konsolkolonetter. Liksom mittskeppsvalven saknar sidoskeppsvalven sköldbågar. Samtliga konsolkolonetter i sidoskeppen är försedda med briochekapital som bär upp en profilerad list. Kolonetterna har baser med hålkäl och vulst som vilar på närmast koniska konsoler. Valvens krysslinjer utgår vid huvudpelarna från små och enkelt profilerade konsoler.

Tvårskeppet omfattar tre travéer. Dess valv är utformade på samma sätt som mittskeppets. Gördelbågarna är något mera spetsbågiga än i mittskeppet. I väster vilar tvårskeppets gördelbågar ej på konsolpilastrar utan långhusets östligaste huvudpelare fortsätter här

upp som pilastrar till stöd för gördelbågarna. I övrigt är arrangemangen med mitt- och sidoknektar desamma som i mittskeppet. Mittknektarnas konsoler utgöres i norr (fig 47a) av en stående figur insnärjd i ett bladverk och i söder av en spiralvriden basilisk vars svans strålar ut i ett kalkformat bladknippe. Av sidoknektarna har de mot mittskeppet beskrivits i samband med detta, medan den norra (fig 44a) av de övriga två har en konsol i form av ett brett leende manshuvud och den andra har en med vulst och hålkälär försedd konsol.

Vid korsmittens östra sida vilar däremot gördelbågarna och de anslutande ribborna på knippepelare. Dessa är upptill utformade på ungefär samma sätt som mittskeppets knippekonsoler, men har här förts ned ända till golvet, så att konsolknektarna blivit hela knektar och konsolpilastrarna hela pilastrar. Dessa knippepelare är helt av finhuggen sandsten och försedda med attiska baser med hörnblad. Upptill är de försedda med bladkapital. Varje knekt har sitt eget kapital (fig 43) och bildar inte kapitalband som knippekonsolerna i mittskeppet och vid tvårskeppets västsida.

Vid tvårskeppsgavlarna vilar valvribborna på enkla konsolkolonetter med bågarkapital och attiska baser på närmast koniska konsoler. I nordöstra hörnet är kolonnetten försedd med en skulpterad konsol i form av ett fragmentariskt lejon som med framtassarna griper om ett människohuvud (fig 44b).

Tvårskeppet öppnar sig mot sidoskeppen genom svagt spetsbågiga öppningar med släta omfattningar av finhuggen kalksten. Mot sakristian vid västra sidan av tvårskeppets norra del finns en större spetsbågig öppning också, med slät omfattning av finhuggen kalksten. Denna bågöppning är sedan Curmans restaurering till sin nedre hälft igensatt med en mur av nyhuggen kalksten, försedd med en nisch med skränande sidor i vilken dopfunten är placerad. Bågöppningens övre hälft är försedd med ett ramverk av järn med blyinfattat antikglas.

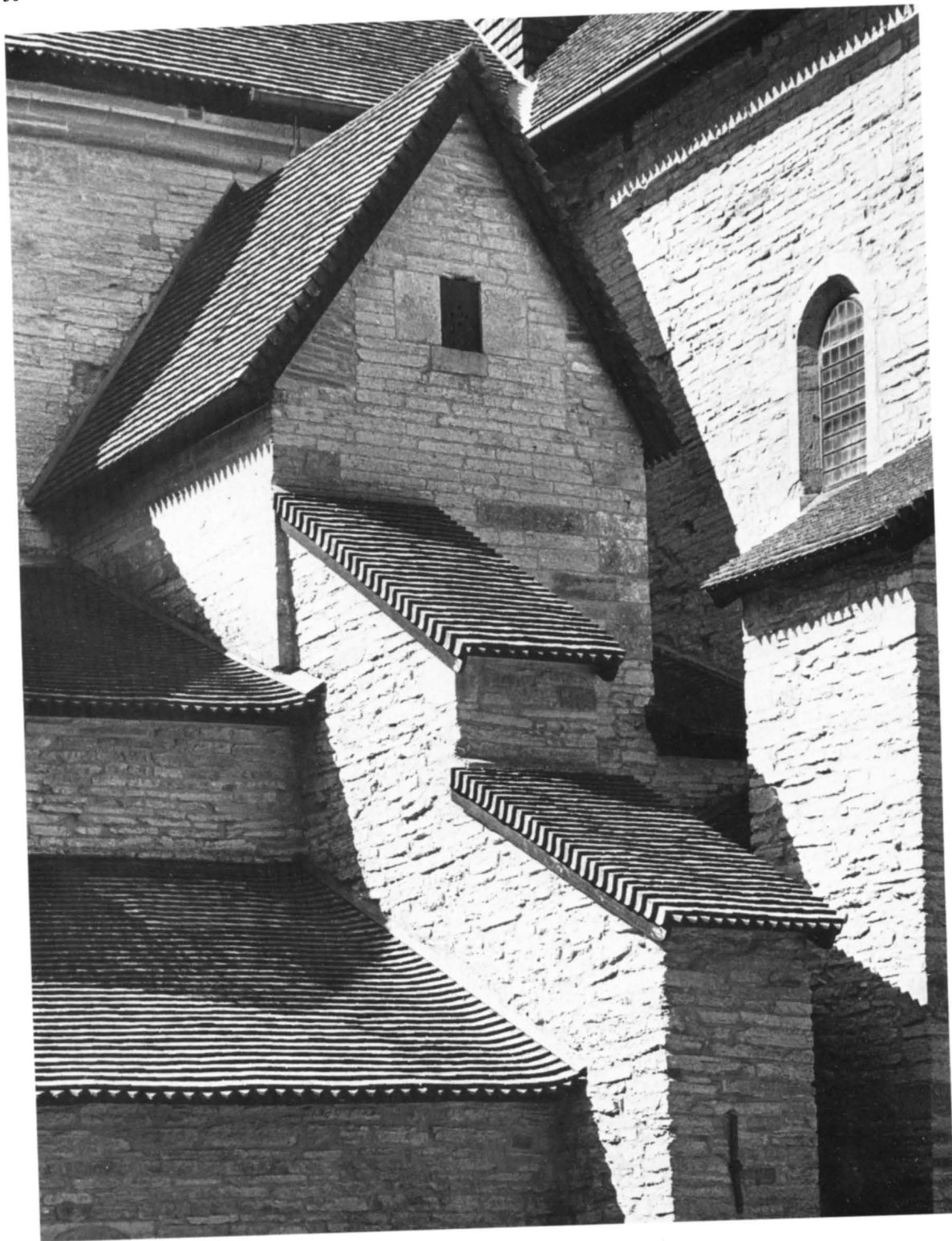
Mot koromgången öppnar sig tvårskeppet i norr och söder genom höga och smala rundbågiga öppningar

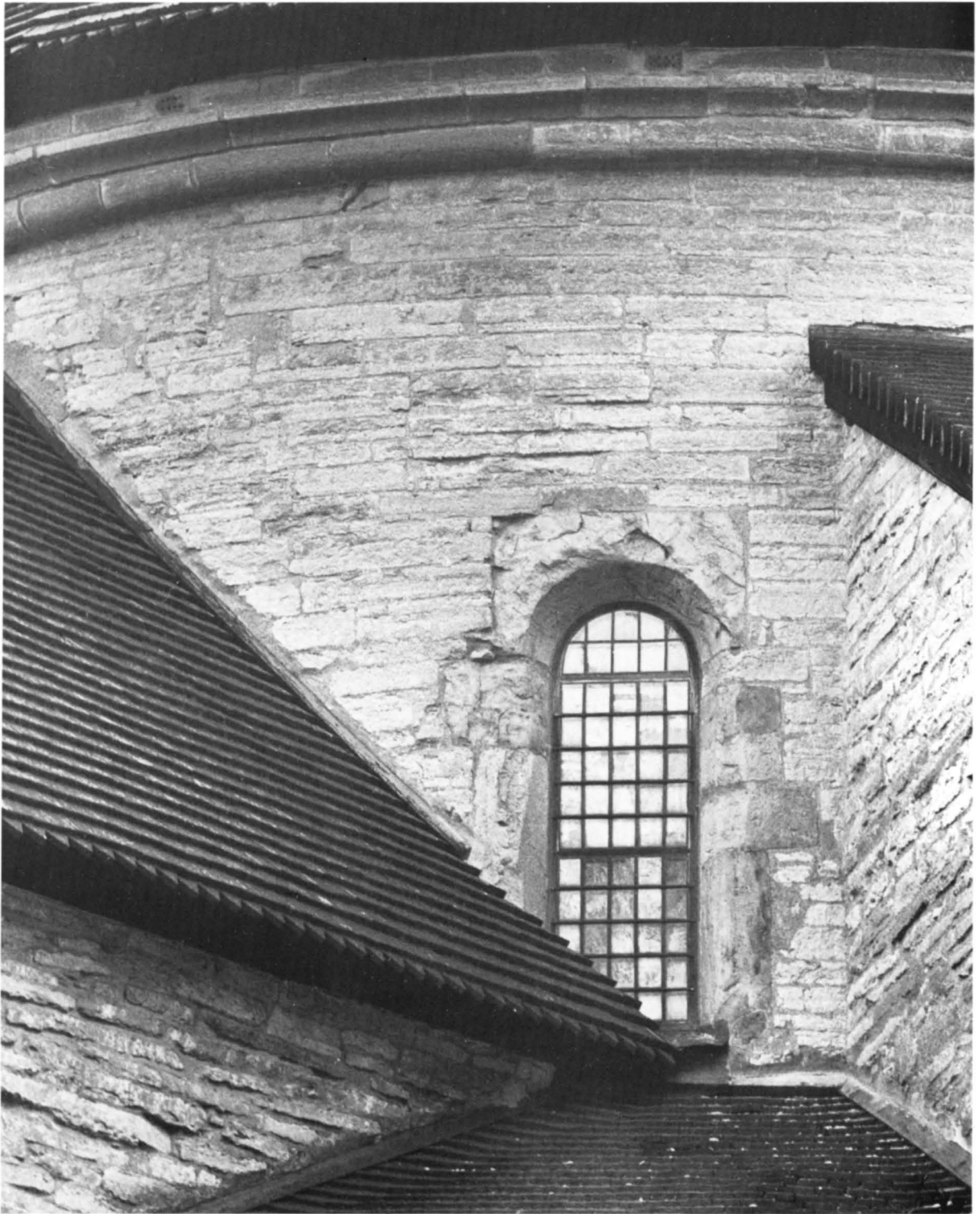
Fig 26. Parti av koret och hörnet mot tvårskeppet från nordöst. I bildens mitt en av korsgångens holklikta överbyggnader. Foto 1978.

Part of the chancel and the corner facing the transept from NE. In the middle, one of the nesting-box like superstructures of the cross-aisle.

Fig 27. Parti av absidmuren från nordöst. Foto 1978.

Part of the apse wall from NE.

med omfattningar av finhuggen sandsten. Bågarna är försedda med inställda halvkolonner med attiska baser och knoppkapitäl. Kolonnerna bär upp en vulst som följer bågens undersida.

Koret (fig 20) består av en travé jämte absid, omgång och kapellkrans. Mellan koret och omgången löper en ca 160 cm hög putsad bröstningsmur. På denna står åtta pelare av sandsten som förenade med bågar bär upp korets övermur. De fyra västra och de två östligaste är åttkantiga med profilerade baser och kapitäl medan de två övriga är runda och försedda med attiska baser och knopp-, respektive bladkapitäl. Ovan de runda pelarnas kapitäl sitter en kraftig, profilerad impost med fyra språng. De bågar som pelarna bär upp är släta, av finhuggen sandsten och följes på undersidorna av likaledes finhuggna sandstenslister. Bågarna mellan första och andra pelarparet respektive det östligaste är kraftigt uppdragna för att släppa in ljuset från fönstren

i de holklikta påbyggnader som höjer sig över koromgången.

Bågen mellan korkvadrat och absid vilar på konsolpilastrar som utgår från det andra pelarparets kapitäl. Pilastrarna är försedda med bladkapitäl. Korkvadratens valvribbor utgår i likhet med valven i mitt- och tvärskepp från svickelkolonner. Dessa vilar i väster på knippepelarnas knektar och i öster på bladkapitäl, burna av profilerade konsoler. Svickelkolonnerna är i väster försedda med knoppkapitäl och i öster med bladkapitäl. Den nordöstra svickelkolonnens kapitäl är dessutom försett med en fågel i hög relief som med sina klor och näbb griper om kapitälets spiralvridna och diamantsnittprydda halsring (fig 47 b). Valvets ribbor är treklöverformade och dess slutten är prydd med ett i relief hugget korslamm (fig 47 c).

Absidens mur av finhuggen kalksten står oputsad sedan Curmans restaurering. Över absiden vilar ett

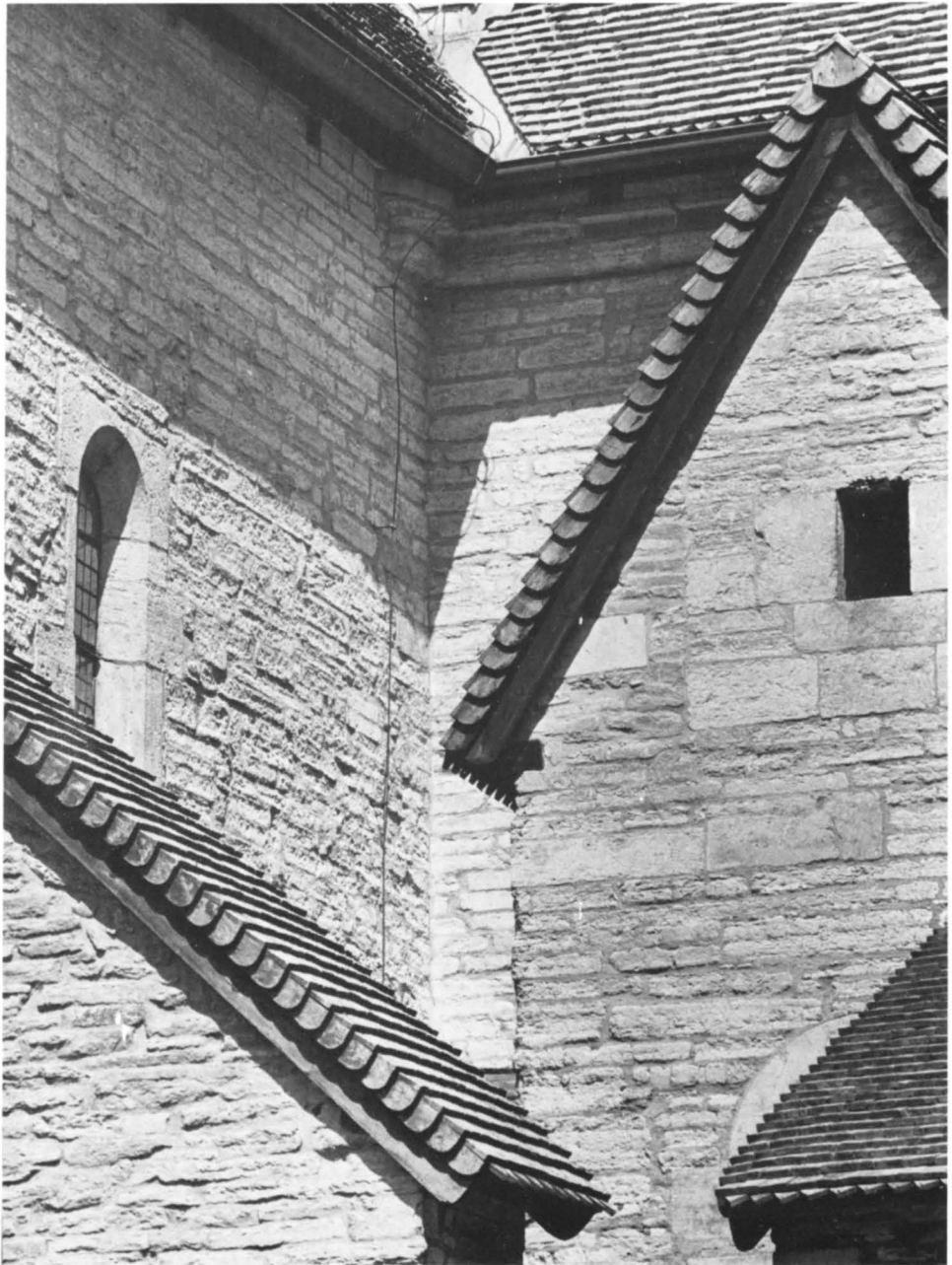

Fig 28. Två travéer av långhusets sydmur från söder. Observera resterna av korsgångsvalvens konsoler och sköldbågar. Foto 1981.

Two bays in the south nave wall from S. Note the remains of the consoles and wall arches of the cross-aisle vaults.

Fig. 29. Hörnet mellan tvärskepp och kor från söder. Observera taklistens början. Foto 1978.

The corner between transept and chancel from S. Note the beginning of the cornice.

Fig 30–31. Klosterkyrkans västportal. På ömse sidor ses spåren av att portalen sekundärt infogats på sin nuvarande plats i västgavelns mitt. Uptill till höger ses nedre delen av den stora trefönstergruppens ursprungliga yttre omfattning. Ovan detalj av västportalens norra kapitälband. Foto 1981.

The west portal of the Abbey. On either side, traces indicating that the portal was secondarily placed in its present position in the middle of the west gable. Top right: the lower part of the original outer surround of the large three-window group. Above, detail of the north capital frieze of the west portal.

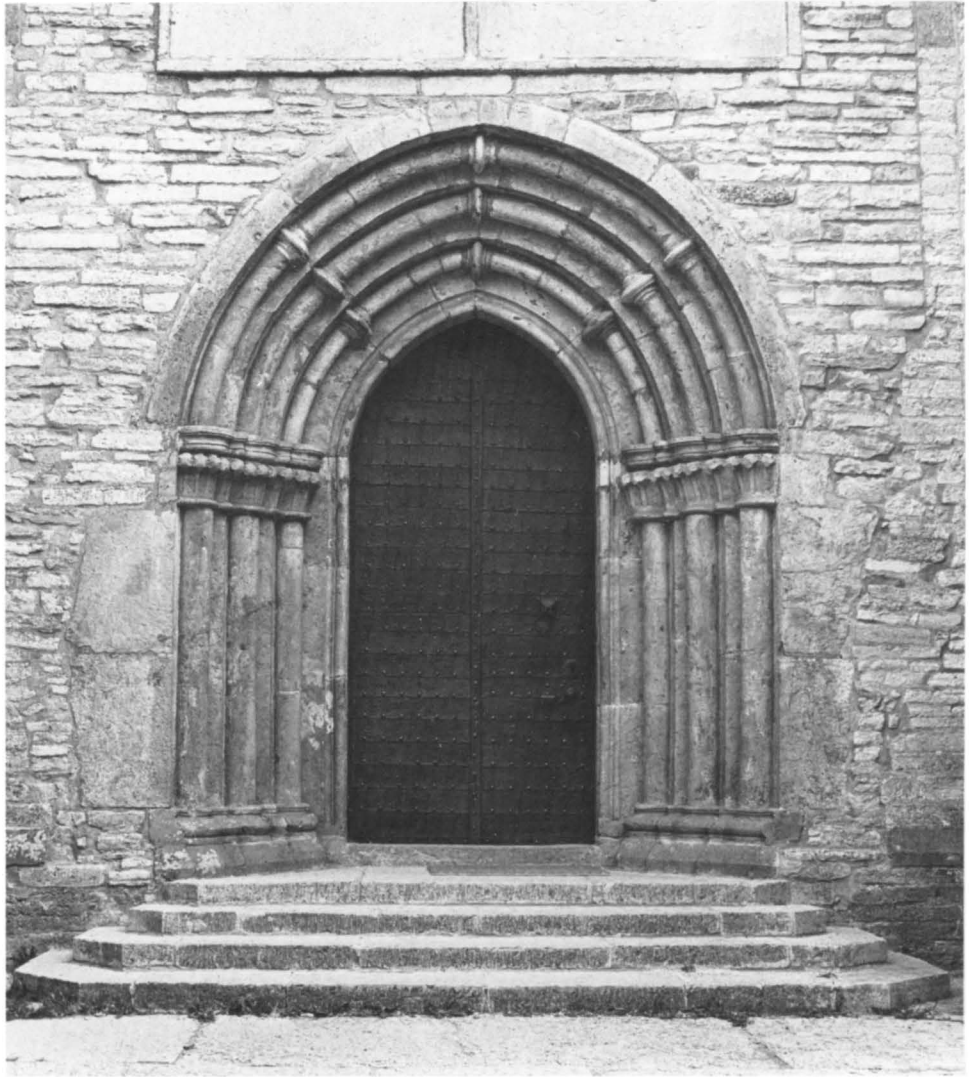
femkupigt hjälmvalv med ribbor. I de södra och norra kapporna är infogat rundbågiga fönster med smyggar av finhuggen sandsten, som också står oputsade. Valvets treklöverformade ribbor utgår från konsoler vid absidmurens överkant. Konsolerna är koniska och profilerade och pryds på undersidan av treklöver och rosetter. Vid absidvalvets anfang löper en profilerad list, som förkroppas över konsolerna. Valvets slutsten är ornerad med ett knippe treblad och en dubbel rosett.

Koromgångens nio valv har släta gördelbågar av finhuggen sandsten. Valven utgår från korets pelare och från konsoler i yttermuren. Konsolerna är profilerade och nedåt avsmalnande. Över de travéer, som är de andra räknat från väster, vilar högt uppdragna, tvärställda tunnvalv. Härigenom beredes utrymme åt ett fönster i respektive yttermur. I det yttre höjer sig dessa partier som holklikä påbyggnader. En sådan finns även längst i öster, men denna är i stället försedd

med ett högt uppdraget kryssvalv. Övriga travéer i omgången har lägre sittande kryssvalv. I koromgångens östra mur återfinns ett fragmentariskt, tämligen grovt skulpterat manshuvud (fig 36).

Kapell

Koromgången öppnar sig åt öster genom rundbågiga, putsade öppningar mot fem radiellt anlagda kapell. Även vid koromgångens sidor finns långsträckta kapellutrymmen, men dessa står ej i förbindelse med omgången. De fem östliga kapellen är alla kryssvälvda och har ett rundbågigt fönster med sandstensomfattning i östmuren. Valven är alla sedan De la Gardies restaurering rikt stuckornerade och försedda med gylene kronor som hänger i valvens hjässpunkter. I fyra av kapellen står gravtumbor, ursprungligen tillkomna på 1500-talet som kenotafier över ett antal svenska medeltidskonungar, men försedda med sina lock med

ristade figurer och inskrifter vid De la Gardies restaurering. I det femte står ett murat altare, tillkommet vid Curmans restaurering men på samma plats som kapellets medeltida altare.

De fem minneskapellen är från norr följande:

1. Erik Läspe och Haltes kapell (fig 71). Gravtumban pryds med konungens bild och är försedd med en omskrift. Kryssvalvet vilar på konsoler, prydda med stuck i form av maskaroner. Ribborna har stuckornament i form av lagerblad och i kapporna finns tomma vapensköldar mot bakgrund av en trofégrupp. På södra väggen sitter en inskriftstavla av kalksten med stuckram.

2. Erik Knutssons kapell (fig 69). Gravtumbans lock bär konungens och drottning Richissas bilder jämte omskrift. Kryssvalvet vilar på konsoler med akantusblad i stuck. Ribborna pryds av lagerblad och i kapporna finns ovala kartuscher, krönta av bevingade änglahuvuden. På södra väggen sitter en inskriftstavla av kalksten med stuckram.

3. Knut Erikssons kapell (fig 73). Gravtumba med konungens bild och omskrift. Kryssvalvet är buret av kolonetter av sandsten med attiska baser och bladkapital. I svicklarna akantusblad, på ribborna lagerblad och i kapporna päronformade kartuscher, krönta av kungliga kronor. På norra och södra väggarna inskriftstavor av kalksten, den södra med stuckram.

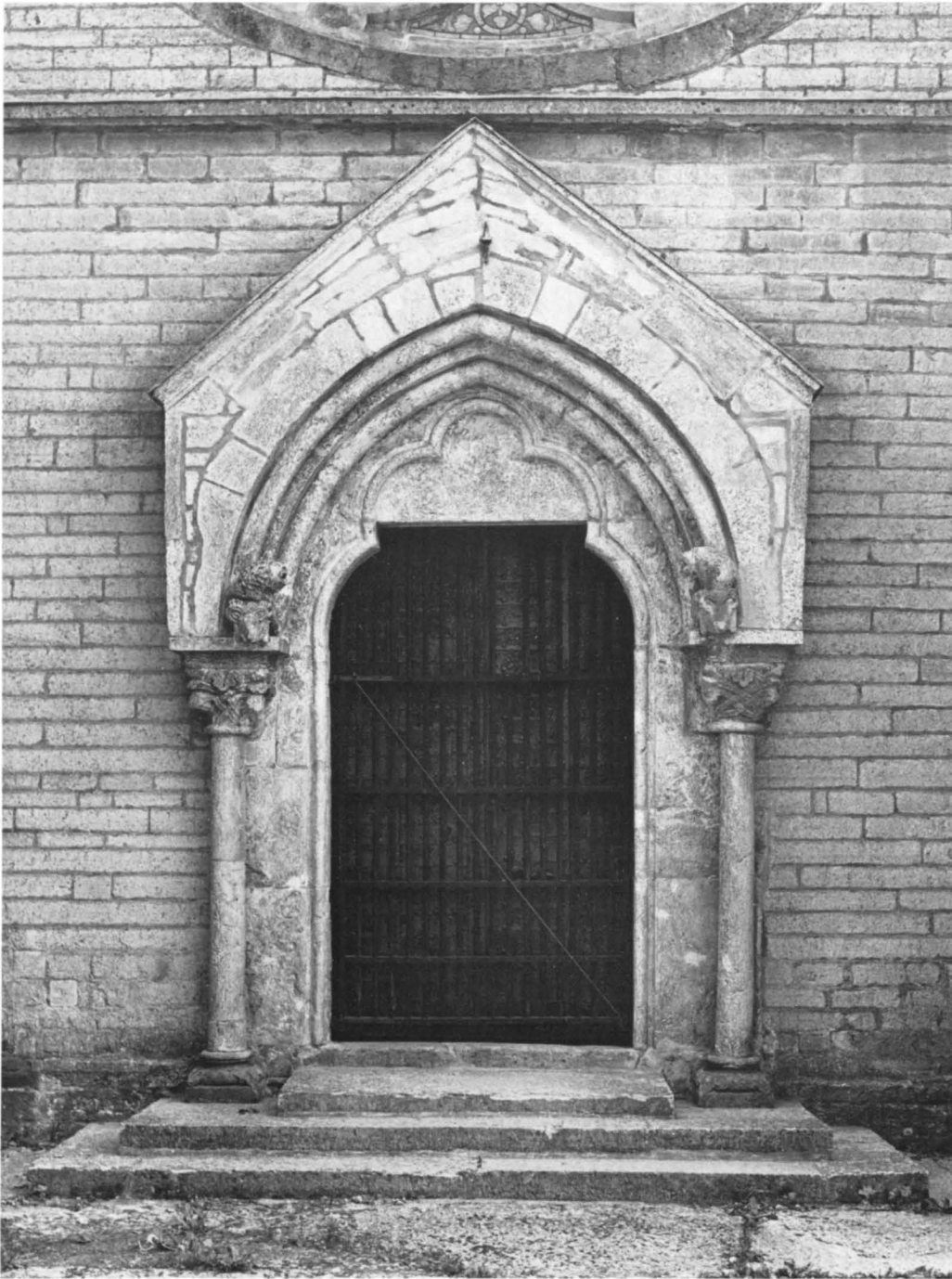

Fig 32. Den baldakinförsedda nordportalen i tvärskeppets gavel. Foto 1978.

The canopied north portal in the transept gable.

4. Inge däs kapell (fig 72). Gravtumba med konungens bild och omskrift. Kryssvalvet vilar på konsoler, i norr av stuck och i söder av sandsten, prydda med stiliserade blad. I svicklarna akantusblad, längs ribborna vinrankor och i kapporna trekronorssköldar flankerade av lejon och krönta av hertigkronor. På norra och södra väggarna inskriftstavlor av kalksten, den södra med stuckram.

5. Birger Jarls kapell. I kapellet står ett altare av kalksten med medeltida altarsskiva. Altaret uppfördes som nämnts vid Curmans restaurering men står på samma plats som det medeltida. Vid restaureringen avlägsnades en gravtumba med oornerat lock som tillkommit 1761 till Birger Jarls minne. Kryssvalvet vilar på konsoler av sandsten, i öster prydda med stiliserade blad, i väster koniska. I svicklarna akantusblad och längs ribborna vinrankor samt i kapporna krönta lagerkransar flankerade av putti (fig 70). På södra väggen sitter en inskriftstavla av kalksten och på norra en fragmentarisk gravsten som påträffades vid kapellets ingång i samband med Curmans restaurering.

Vid omgångens norra och södra sida finns två långsträckta rum. Dessa har senare avdelats i vardera två mindre rum. På södra sidan har rummen apterats till gravkor för biskop Engelbert Hallenius och Gustav Adolf De la Gardie, medan de norra inrymmer förråd och elcentral. Dessa rum är tunnvalvda och putsade. De norra är försedda med var sitt rundbågigt fönster i nordmuren. Det västra av dessa rekonstruerades vid Curmans restaurering med hjälp av då återfunna spår av det medeltida fönstret. Till det norra rummet har det funnits en rundbågig öppning mot omgången. Denna återfanns och rekonstruerades som en nisch vid Curmans restaurering. På motsvarande plats på södra sidan har också vid samma tillfälle rekonstruerats en nisch. Detta är emellertid felaktigt och den medeltida ingången till det södra rummet återfanns senare under restaureringen vid västra kortsidan mot tvärskeppet. I dess närhet finns den nuvarande ingången, tillkommen på 1600-talet då rummets västra hälft avskildes och inreddes till gravkor åt Gustav Adolf De la Gardie och hans hustru (pl I). Gravkoret får sitt ljus genom ett rundbågigt fönster i södra muren och i rummets mitt står herrskapet De la Gardies stora sarkofag av kalksten.

Till de norra rummen kommer man numera också från tvärskeppet genom en rundbågig portal (fig 48), vars sandstenomfattning torde vara ditflyttad i samband med öppningens tillkomst under 1600-talets restaurering. Omfattningen är profilerad med vulster och hålkålar, försedd med skråkantformad vederlagslist

och svagt skråkantade, i plan rätvinkliga och ornerade baser.

De båda rummen används som förråd respektive elcentral. Det östra tjänade tidigare från omkr år 1675 som gravkor åt Henrik Twengerhjelm medan det västra utgjorde kyrkans spånbod.

Norra delen av tvärskeppet är sedan Curmans restaurering genom ett skrank avskilt som dopkapell (fig 22). Det knappt tre meter höga skranket är snidat och bemålat och fanns tidigare i bågen mellan tvärskepp och kor, där det satts upp i samband med De la Gardies restaurering. Dopkappellets golv ligger tre steg högre än tvärskeppets mittparti. Vid kapellets västra vägg, som nyuppförts vid Curmans restaurering, är i en raksluten nisch med skrånande sidor den medeltida dopfunten av sandsten placerad på ett trappstegsformat podium (fig 122).

Södra delen av tvärskeppet är alltsedan De la Gardies restaurering avskilt som gravkapell i anslutning till de båda De la Gardieska gravkoren (fig 23). Mot kyrkan avgränsas kapellet av ett lätt smidesgaller med grindar. En trappa om tre steg leder upp till kapellet, som på tre sidor omgärdas av en hög, mörkt marmorerad träpanel. Denna är prydd med framförställda joniska kolonner, placerade på postament och bärande ett entablement. Sydsidans kolonner är kopplade och mellan kolonnparen finns i mittpartiet en av stuckformad och två i sten huggna inskriftstavlor. Vid sidorna står två gråmålade kolossalstatyer, gjutna av bly och föreställande Magnus Gabriel De la Gardie och hans fader Jacob. Ovan entablementet återfinns på sydsidan inom snäckformade, emblemomgivna kartuscher av driven och förgylld koppar två marmorbyster, föreställande Magnus Gabriel De la Gardie och hans hustru, pfalzgrevinnan Maria Eurosyne.

På östra och västra sidornas panel sitter ovan entablementet Magnus Gabriel De la Gardies och hans son Gustav Adolfs huvudbanér och anvapen. Över kapellet hänger tre begravningsfanor. Bakom panelen finns i vardera muren två nischer som tillkommit på 1600-talet och visar att gravkapellet ursprungligen planerats få ett annat utseende.

I kapellets östra och västra murar finns rektangulära öppningar, omgivna av bemålade lågerhuggna kalkstensomfattningar och tillslutna av smidda grindar, vilka leder till de båda gravkoren. Det östra, Gustav Adolf De la Gardies, har tidigare beskrivits till sin arkitektur. I dess mitt står en hög gravtumba av kalksten med framtill sneda, pilasterprydda hörn och på framsidan smidda och förgyllda grindar (fig 176 a-b). På tumbans främre krön står en snidad och förgylld

Fig 33. Resterna av munkarnas ingång i södra sidoskeppets östligaste travé. Bilden visar sydsidan som nu ingår i Magnus Gabriel De la Gardies gravkor. Foto 1981.

Remains of the monks' entrance in the easternmost bay of the south aisle. The photo shows the south side, now part of Magnus Gabriel De la Gardie's burial chapel.

rokokokartusch, krönt med grevlig krona och försedd med en gravskrift över Gustav Adolf och hans hustru Elisabet Oxenstierna. På ömse sidor härom står markarnas likaledes snidade och förgyllda vapenkartuscher.

Det västra gravkoret, Magnus Gabriel De la Gardies är inrymt i en kvadratisk byggnad på platsen för den forna korsgångens nordöstra hörn. Gravkoret tillkom i samband med De la Gardies restaurering och är kryssvälvat och i södra muren föresett med ett fönster, vars omfattning är uppdragen ända till valvkappan. Gravkorets kryssvalv vilar på sekundärt använda konsoler av sandsten. I nordvästra hörnet är konsolen utformad som ett manshuvud med skägg, i sydväst är den kalk-

formad och i sydöst är den profilerad med vulster och hålkålar och nedtill försedd med en rosett. I nordöst saknas konsol. I gravkorets östra vägg (fig 50–51) återfinns resterna av två nischer, båda 74 cm breda och åtskilda av en 16 cm bred pelare (mittpost). De utgjorde armarium under klostertiden och framtog i samband med Curmans restaurering. På gravkorets västra och norra väggar finns inskriftstavlur omgivna av draperimålning. I norra väggen ses också, som ovan beskrivits, resterna av munkarnas sydportal.

På golvet står herrskapet De la Gardies kistor. Magnus Gabriels är av koppar, sammetsklädd och rikt beslagen med förgyllda ornament av koppar. Maria Eufrosynes, som med den ursprungliga kistan som

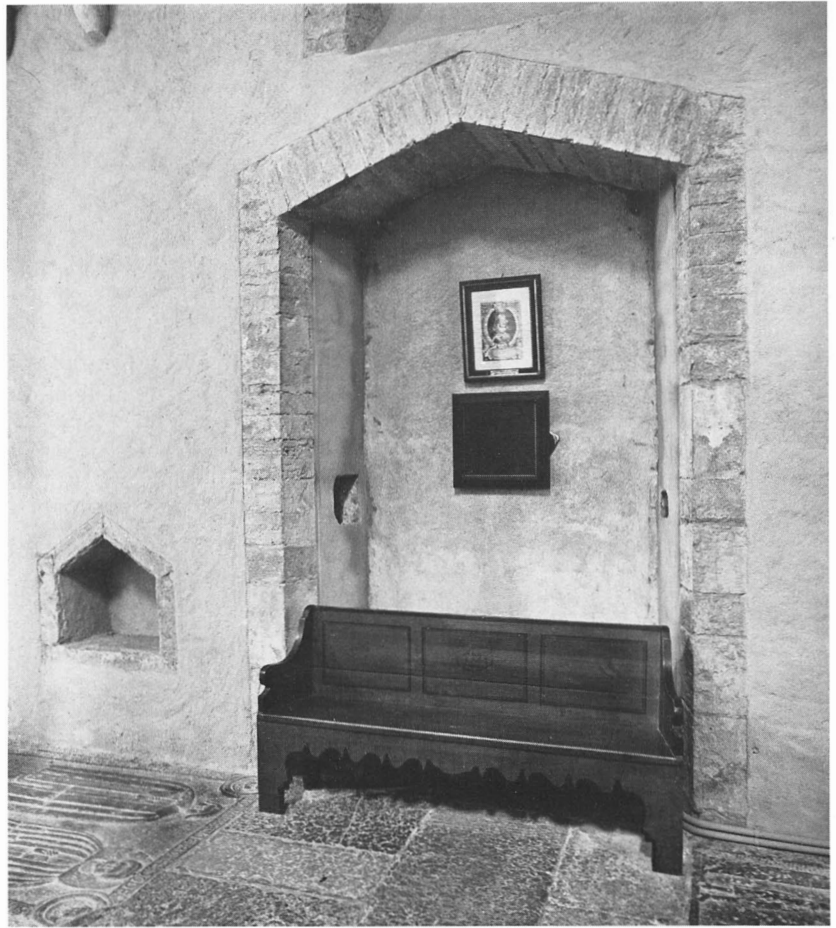

Fig 34. Munkarnas ingång i södra sidoskeppets östligaste travé. Inre smygen från norr. Foto 1981.

The monks' entrance in the easternmost bay of the south aisle. The inner recess from N.

förebild nyttillverkades vid Curmans restaurering är av trä, klädd med förgylld tennplåt och försedd med försilvrade ornament.

Sakristia

Kyrkans sakristia är ett kvadratisk rum beläget i hörnet mellan norra sidoskeppet och tvärskeppet (pl I). Över sakristian vilar ett kryssvalv som utgår från profilerade trapetskonsoler, av samma typ som i koromgången. Mot tvärskeppet avgränsas sakristian nedtill av en mur och upptill av en spetsbågig öppning, försedd med blyinfattat antikglas i ett ramverk av järn. Bågens omfattning är av finhuggen kalksten och fortsätter ända ned till golvnivå. Den nuvarande muren, i

vilken två skåp är infällda, tillkom liksom glaspartiet vid Curmans restaurering. Dessförinnan var hela bågöppningen igenmurad, men under medeltiden torde det ha funnits en mur nedtill, på samma sätt som nu, medan det övre bågpartiet varit öppet.

Sakristians ytterväggar synes ligga i förband med övriga kyrkan. Västra väggens utsida visar spår av en ombyggnad eller reparation. I västra väggens innerliv finns tre spetsbågiga nischer, 105, 100 resp 99 cm breda, 38 cm djupa och 208 cm höga (fig 24). Längs norra väggen finns en 35 cm djup väggfast bänk. Ytterväggarna är vidare försedda med var sitt rundbågigt fönster med inre omfattning av finhuggen sandsten.

I södra väggen finns sakristians ingång. Denna är

Fig 35. Långhusets nordvästra hörn med mur-skarv och sockelsprång. Foto 1978.

The northwest corner of the nave with wall joint and socle projection.

Fig 36. Skulpterat manshuvud i koromgångens östmur. Foto 1978.

Sculptured man's head in the east wall of the ambulatory.

utåt försedd med en slät rundbågig omfattning av finhuggen sandsten och med ett slätt tympanonfält. Inåt mot sakristian är omfattningen av finhuggen kalksten, med skrånande smyg och trubbvinklat överstycke. Dörren är av trä, beslagen med smidda plåtar.

I södra väggen finns öster om ingången två upptill raka sakramentsnischer, 36 respektive 69 cm breda, drygt 50 cm djupa och 45 cm höga. Ytterligare åt öster finns en liten spetsbågig nisch och i anslutning till denna en konsolpiscina (fig 49). Piscinan är av sandsten, har en fembladig fördjupning, slät utsida, nedtill en vulst och på undersidan en rosett.

Vid östra väggen står sedan Curmans restaurering ett altare av huggen kalksten. Dess altarskiva härstammar från ett äldre altare, som stod i sakristians nordöstra hörn. Detta altare revs i samband med det nys tillkomst. I altaret är ett järnskap inmurat.

Vapenhus

Hälften av mittskeppets västligaste travé avskildes vid Curmans restaurering för att tjäna som vapenhus (pl I).

En putsad vägg avgränsar vapenhuset mot kyrkan och likaledes putsade väggar skiljer vapenhuset från de i sidoskeppens västligaste travéer inrättade gravkoren. Vapenhusets tak utgöres av brunbetsade furubjälkar med mellanliggande panel med täcklister. I den oputsade västväggen kan man se de nedre delarna av det stora västfönstrets ursprungliga yttre omfattning av finhuggen kalksten. I västväggens mitt återfinns huvudportalen, vars inre omfattning är av finhuggen sand- och kalksten med skrånande smyg och trubbvinklat överstycke. Längst i söder finns i västväggen ingången till traptornet. Denna är försedd med en järnbeslagen dörr och ett överstycke som utgöres av en finhuggen kalksten, nedtill rak och upptill trubbvinklad. Ingången är sekundär.

Vid vapenhusets båda kortsidor ses i hörnen de finhuggna kanterna till de första arkadbågarnas pilast-rar respektive bipelare. I övrigt är den södra väggen försedd med ett överstycke med en snidad och bemålad akantusranka och på detta två basunblåsande putti flankerande den uppståndne Kristus med korsstav.

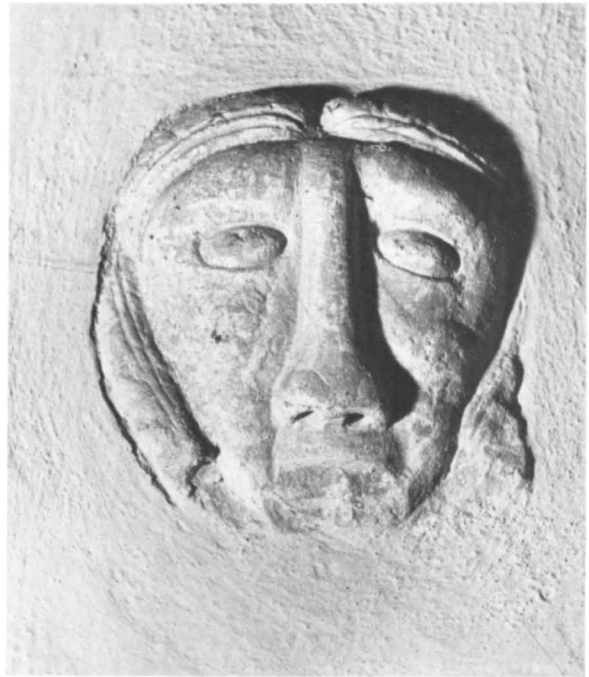
Också dessa är snidade och bemålade. Mitt på södra väggen sitter en tavla av kalksten med det Lejonstolpeska vapnet och en latinsk inskrift. På norra väggen finns ett entablement av kalksten med inskrift. I väggen finns också en öppning som via en trappa av kalksten leder till orgelläktaren.

Gravkor

Sidoskeppens västligaste travéer är nedtill avskilda för att tjäna som gravkor. Det södra inrättades år 1710 som gravkor åt *Gabriel Lejonstolpe*. Rummet täckes av ett tunnvalv med vederlag i norr och söder, är putsat och försett med ett litet rundbågigt fönster i norra muren. I gravkorets östra mur är ingången belägen. Över denna på murens krön sitter ett snidat och bemålat överstycke och tre krönande putti med dödsymboler mellan fackelkrönta tinnar av akantus med mittrosett. Högst upp på en bröstning av trä sitter Gabriel Lejonstolpes huvudbanér.

Det norra gravkoret inrättades år 1710 åt *Johan Warenberg*. Rummet är tunnvalvt med vederlag i öster och väster. Väggarna är putsade och åt norr finns ett litet rundbågigt fönster. I muren mot kyrkan finns en låg rektangulär öppning med en svartmålad järndörr. Över dörren sitter infällt i muren ett epitafium av kalksten med en i upphöjd relief huggen framställning av Den Korsfäste omgiven av en bågställning och nedtill en inskrift. Muren kröns av ett entablement av kalksten försett med en inskriftsfris.

Det östra av kapellkransens södra sidoutrymmen tjänar sedan 1763 som gravkor åt *Engelbert Hallenius*. Det är ett tunnvalvt rum, putsat och utan fönster. Gravkorets ingång finns i söder. Den är försedd med en rektangulär öppning med en svartmålad järndörr och rak kalkstensomfattning med svängt, inskriftsför-

sett överstycke. Gravkoret tjänar som förvaringsplats för allehanda arkitekturfragment och andra föremål, tillvaratagna vid Curmans restaurering och utgrävning.

Väster om sakristian, mellan denna och närmaste strävpelare inrättades år 1720 ett gravkor åt biskop *Jesper Svedberg*. Det rektangulära rummet är tunnvalvt och har väggar av grå kalksten i ett ramverk av röd kalksten. Taket, klätt med plåt fick sin nuvarande lutning vid Curmans restaurering. I gravkorets norra mur finns en rektangulär, helt järnbeslagen dörr och ovan denna en oval inskriftstavla.

Fig 37. Konsol i form av ett manshuvud under den västra av sidoknektarna på långhusets norra sida närmast korsmitten. Foto ATA.

Console in the form of a man's head below the west shaft on the north side of the nave next to the crossing.

Fig 38. Konsol i form av ett manshuvud under sidoknekten närmast korsmitten på långhusets norra sida. Foto 1981.

Console in the form of a man's head below the shaft next to the crossing on the north side of the nave.

Fig 39. Konsol under mittknekten vid långhusets nordöstra hörn. Foto ATA.

Console below the shaft in the north-east corner of the nave.

Fig 40. Konsol under andra mittknekten från väster på södra långhusmuren. Foto ATA.

Console below the second shaft from the west on the south nave wall.

Fig 41. Den västligaste av norra långhusmurens knippekonsoler. Foto 1978.

The westernmost of the clustered consoles of the north nave wall.

Foto 42. Konsolen under andra mittknekten från väster på norra långhusmuren. Foto 1978.

Console below the second shaft from the west on the north nave wall.

Fig 43. Kapitäl till mittknekten på tvärskeppets östra sida invid öppningen till koret. Foto 1981.

Capital of the central shaft on the east side of the transept near the opening to the chancel.

Medeltidens byggnadshistoria

av RALPH EDENHEIM

Varnhems klostrets äldsta historia finns skildrad i en handskrift i Köpenhamns universitetsbibliotek med titeln »Sorensis monasterii antiquitatis». Handskriften är skriven år 1608 av Johannes Stephanus och är en avskrift av en äldre handskrift från Sorö kloster. Kapitlet som berör Varnhem har påteckningen »Narratiuncula de Fundatione Monasterij Vitaescolae in Cimbria». Förlagan, som numera är förlorad, anses vara tillkommen 1409 och i sin tur gå tillbaka på en äldre skildring. Gertz antar att författaren till den ursprungliga skriften bör ha varit en munk från Varnhem

och inte från Vitsköl.¹ Skildringen lyder i översättning:²

»På den helige Bernhards av Clairvaux tid tog sig den svenske konungen Sverker och hans drottning Ulvhild an två munkkonvent och gjorde av dessa två kloster i Sverige, av sina egna gods, nämligen Alvastra och Lurön. Alvastra anses vara det första av alla kloster såväl i Sverige som i Danmark, Norge och Tyskland. Det andra konventet däremot skickade de till en liten ö som kallas Lurön. Därifrån flyttade konventet pga sin svåra fattigdom till en skog(strakt) kallad Lug-

nås. Från denna skog flyttades det av en högättad kvinna till ett rikt gods, som heter Varnhem, och än i dag är detta kloster dotterkloster till Alvastra. Denna kvinna Sigrid, som hade flyttat abboten Henrik och hans konvent till Varnhem, blev efter en kort tid fördärvad av en mäktig man genom hans onda råd och fördrev därför abboten och dennes munkar därifrån. Men genom Guds dom drabbades hon då genast av spetälska och blindhet, och för att mildra den Allsmäktiges vrede mot henne själv, återkallade hon genom bönfällande budbärare abboten och munkarna, då de stod i begrepp att fara. Hon återgav dem Varnhem, som hon hade berövat dem, och bönföll dem att för återstoden av sitt liv få näras av resterna från brödernas bord, för att på så sätt sona sin synd. Detta tillstades henne också.

Efter att Sigrid, som grundade Varnhem, hade dött, hände det emellertid att hennes släkting drottning Kristina, den svenske kung Eriks gemål, på alla sätt plågade abboten och konventet för att fördriva dem därifrån och därigenom komma i besittning av platsen. Under inflytande av drottningen började genast traktens folk avsky dem till den grad att kvinnorna skamlöst gick in på klostrets område för att tömma sin tarm. Ja, då bröderna gick i procession genom klostret på Palmsöndagen hände det till och med att en präst i grannskapet skickade några fräcka och oblyga kvinnor in bland munkarna; kvinnorna hade lämnat sina kappar i hans hus och var endast iförda linnen. Själv firade han under tiden mässa i sin kyrka. Och se, medan kvinnorna dansade i klostret brann prästens hus upp med allt vad där fanns, både kvinnornas kläder och annat. Slutligen lät drottningen befalla abboten att riva ned ett stort hus i vilket han brukade skriva mässböcker och låta flytta det till en annan plats, som hon hade bestämt. Besegrad av mänsklig ondska beslöt alltså abboten att uppsöka generalkapitlet och att på abboternas inrådan bege sig till påven, för att om möjligt genom påvligt interdikt betvinga drottningens ondska och avund.

Nu hände det sig emellertid, på den tid då abbot Henrik lämnade Sverige och for genom danernas rike, att ett stort prästmöte hölls i den själländska staden Roskilde, vid vilket möte kung Valdemar och ärkebiskop Eskil presiderade. Abboten hälsade då på ärkebiskopen och berättade genast noga för honom varför han var stadd på resa och vilka vedermödor han lidit i Sverige. På den tiden fanns det emellertid tre kungar i danernas rike. Den förste och främste var Valdemar, son till den helige martyren Knut; den andre var Knut, Magnus' son; den tredje var Sven, son till Erik Emune.

Men eftersom det mellan dessa tre kungar inte rådde något förtroende, utan endast rykten och misstankar om krig, hade en av dem, nämligen Valdemar, en gång lovat den allsmäktige Guden att grunda ett kloster av Cistercienserorden, om Gud stod honom bi under olika faror i hans liv. Sedan kung Sven svekfullt sökt döda de båda kungarna Valdemar och Knut men endast lyckats döda den senare, besegrade Valdemar äntligen med Guds hjälp sin fiende och kung Knuts mördare i ett allmänt krig, varvid han dödade och förintade honom.

Men ärkebiskop Eskil, som hyste mycket djup vördnad för alla munkar och som förstod att abboten Henrik var en bildad och hederlig man, talade ivrigt och mycket väl för honom hos kung Valdemar och rådde därvid kungen att göra en sådan man till abbot i det kloster som han hade lovat grunda. Och kungen, som önskade hålla sitt löfte till Gud, bönföll genast abboten om det, som ärkebiskopen hade tillrätt honom. Abboten svarade utan vidare ja på kungens fråga – han sökte ju en plats för sig och bröderna, där de kunde tjäna Gud – och några få dagar senare skickade kungen män till Jylland och befallde att alla de finaste gårdarna i hans personliga egendom skulle visas för abboten, för att denne till klostret skulle välja ut det gods som passade cistercienserorden bäst. Efter att ha granskat alla de gårdar som förevisades honom inhämtade abboten noggrant ärkebiskopens och många andra mäns råd, överlade noga med sig själv och valde därpå godset Vitskøl. Han skickade omedelbart brev till Varnhem för att bjuda hela sitt konvent till den nya plats som Herren hade givit dem i Danmark.

I Varnhem befann sig vid den tiden herr Gerhard, som var Alvastras andre abbot och en mycket helig och rättrogen man. Denne helige fader visste väl hur mycket ont konventet i Varnhem hade lidit och gav envar tillåtelse att resa till den nya platsen i Danmark eller stanna kvar, som han ville. Tolv munkar och med dem många lekbröder for till danernas kung, och de förde med sig kalkar, böcker, kläder och boskap.

Vitskøls kloster grundades den 1 april 1158. Märk, att Henrik, (den förste abboten) i Vidtskøl och hela hans konvent under det första året efter grundandet underordnade sig herr N. i Esrom; detta skedde på uppmaning av herr Eskil, denne storslagne och ytterst ärevärdige man, som efter att ha varit danernas förste ärkebiskop och apostoliskt sändebud i de nordliga öarna senare blev en ödmjuk cisterciensermunk och broder i Clairvaux kloster.

Efter dessa händelser blev kung Erik och drottning Kristina av Sverige, till följd av munkarnas avresa,

mildare till sinnet gentemot stället; salig herr Gerhard, abboten i Alvastra, förde från Alvastra dit så många som, utöver dem vilka återvänt från Danmark, behövdes för att de skulle utgöra ett kloster, och som abbot insatte han herr Lars, en man med sinne både för det himmelska och det jordiska. Så började alltså Varnhem åter bebos efter att ha legat öde en tid. Åra vare därav den allsmåttige Guden och jungfru Maria. Amen.»

Trots att skildringen rymmer mycket legendstoff torde den ge en någorlunda sannolik bild av konventets äldsta historia.³

Hilding Johansson anser att det redan i den kontingent munkar från Clairvaux som grundade Alvastra och Nydala ingick munkar för ett tredje kloster.⁴ Detta förverkligades inte omedelbart, utan det blev alvastroabboten Gerhard som sände ut den koloni munkar som först slog sig ned på Lurön i Väneren. Från en sannolikt tämligen kort vistelse på Lurö flyttade konventet enligt nyssnämnda skildring till Lugnås. Även här synes vistelsen ha blivit kort innan den högättade kvinnan Sigrid erbjöd bröderna att flytta till Varnhem i Skarke socken. Några medeltidskrönikor uppger åren 1149 respektive 1150 som tidpunkten för konventets ankomst till Varnhem.⁵ Klosterstiftelsens fullständiga namn var Monasterium beatae Mariae de Varnhemio.

På Lurö finns alltså rester av en medeltida stenbyggnad som måhända tillkommit under konventets vistelse på ön.⁶ I Lugnås finns inga synliga lämningar men traditionen och namn som Klosterängen utpekar en plats ej långt från Lugnås kyrka som konventets uppehållsort.

Betingelserna i Varnhem blev enligt »Narratiuncula» till en början så svåra att abboten Henrik lämnade klostret för att söka hjälp vid generalkapitlet. På vägen dit fick han, stöttad av ärkebiskop Eskil, konung Valdemars erbjudande att grunda ett nytt kloster i Danmark. Han accepterade detta och grundade år 1158 klostret Vitskøl på Jylland och varnhemsmunkarna erbjöds att flytta dit.

Snart förbättrades emellertid betingelserna i Varnhem och de utflyttade munkarna ersattes med nya från Alvastra och en ny abbot insattes. Varnhem var därmed åter etablerat som fungerande kloster vilket kan antas ha skett omkring år 1160.

Den högättade kvinnan Sigrid som upplät sin egendom åt konventet var enligt »Narratiuncula» släkting till drottning Kristina, Erik den Heliges gemål. Enligt Ortved var hon troligen dotter till Björn Järnsida och Kung Inge den äldres dotter Katarina.⁷ Den erikska ätten synes också framgent ha gynnat klostret och flera

Fig 44 a. Konsol under mittknekten vid långhusets sydöstra hörn. Foto ATA.

Console below the central shaft in the southeast corner of the nave.

av dess medlemmar ligger enligt krönikorna och Magnus Ladulås testamente begravda i klosterkyrkan. Sålunda nämner Lilla rimkrönikan Inge d ä, Erikskrönikan Birger Jarl, en annan medeltida krönika⁸ Knut Eriksson och Erik Knutsson och av Magnus Ladulås testamente framgår slutligen att båda hans föräldrar och en bror till honom fått sina vilorum i klosterkyrkan.

Klostrets äldsta historia är för övrigt hölj i dunkel. Först från år 1192 finns generalkapitelbeslut som berör Varnhem och från år 1234 en skrivelse från påven Gregorius IX i en ekonomisk angelägenhet.⁹ Samma år härjades klostret enligt krönikan av brand.¹⁰ Ekonomiskt stöd till återuppbyggnad lämnades genom påvliga avlatsbullor åren 1234, 1250, 1256, 1257 och 1262. I Magnus Ladulås testamente från år 1285 blev klostret rikligt ihågkommet. Även ett flertal andra testamentariska gåvor kommer klostret till del. År 1370 överlät biskopen i Skara biskopstiondet från Skarke socken till

Fig 44b–c. Konsol under svickelkolonnetten i tvärskeppets nordöstra hörn. Foto 1981. Th slutsten i långhusets östra valv. Foto A Forssén 1921, ATA.

Console below the spandrel colonnette in the northeast corner of the transept. Right, keystone in the east vault of the nave.

klostret och 1467 lades grannsocknen Lundby under Varnhem som därigenom kom i åtnjutande av socknens prästerliga inkomster och rättigheter.¹¹

År 1394 under striderna mellan Margareta och Albrekt av Mecklenburg härjades klostret åter av eld. Ännu en brand utbröt år 1513.¹² Härefter synes klostret ha varit ekonomiskt försvagat, då det vid generalkapitlet år 1520 för Varnhem fastställdes den lägsta avgift till orden som något svenskt kloster betalade. 1526 utfärdade Gustav Vasa ett skyddsbrev för klostret. Redan året därpå pålade konungen emellertid klostret ett flertal avgifter och år 1537 förlänade han hela klostergodset till Olof Eriksson. Härmed torde de ekonomiska förutsättningarna för klostrets existens ha upphört.¹³

De nämnda notiserna ur klostrets historia ger bortsett från uppgifterna om bränder knappast någon upplysning om kyrkans byggnadshistoria. Vi är således hänvisade till att söka skildra byggnadens historia ge-

nom stilistiska och byggnadstekniska analyser och med hjälp av de få arkeologiska iakttagelser som gjorts.

Sigurd Curman menar i sina arbeten om cistercienserordens arkitektur att klosterkyrkan är en i stort sett enhetlig anläggning tillkommen efter branden 1234.¹⁴ Erik Lundberg hyser samma uppfattning vad gäller tiden men menar att de stilistiska skillnader inom byggnaden som trots allt är påtagliga beror på byte av hantverkare och arbetsledning.¹⁵ Båda är ense om att klosterkyrkan uppförts efter en enhetlig plan med franska förebilder, närmast den utformning klosterkyrkan i Clairvaux fått vid sin år 1174 avslutade ombyggnad. Lundberg antar att kyrkan börjat byggas från alla håll samtidigt och att det var vid tiden för högkorets välvning och långhusets fullbordan med bla det trekopplade fönstret i väster skett ett byte i arbetsledningen. Till ett sista byggnadsskede vid 1260-talets mitt hänför Lundberg kyrkans väst- och nordportaler. För

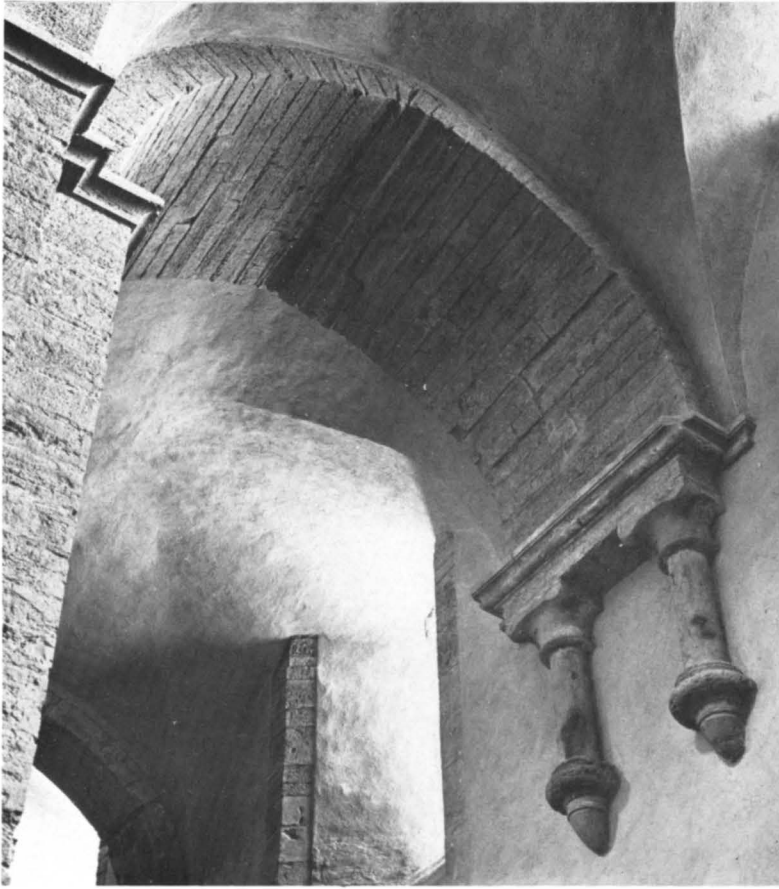

Fig 45. Gördelbåge i södra sidoskeppet.
Foto 1978.

Transverse arch in the south aisle.

Fig 46. Slutsten i andra långhusvalvet
från väster. Foto 1981.

*Keystone in the second nave vault from
W.*

den norras tillkomst skall den gotländske Follingbo-
mästaren ha svarat (se nedan).

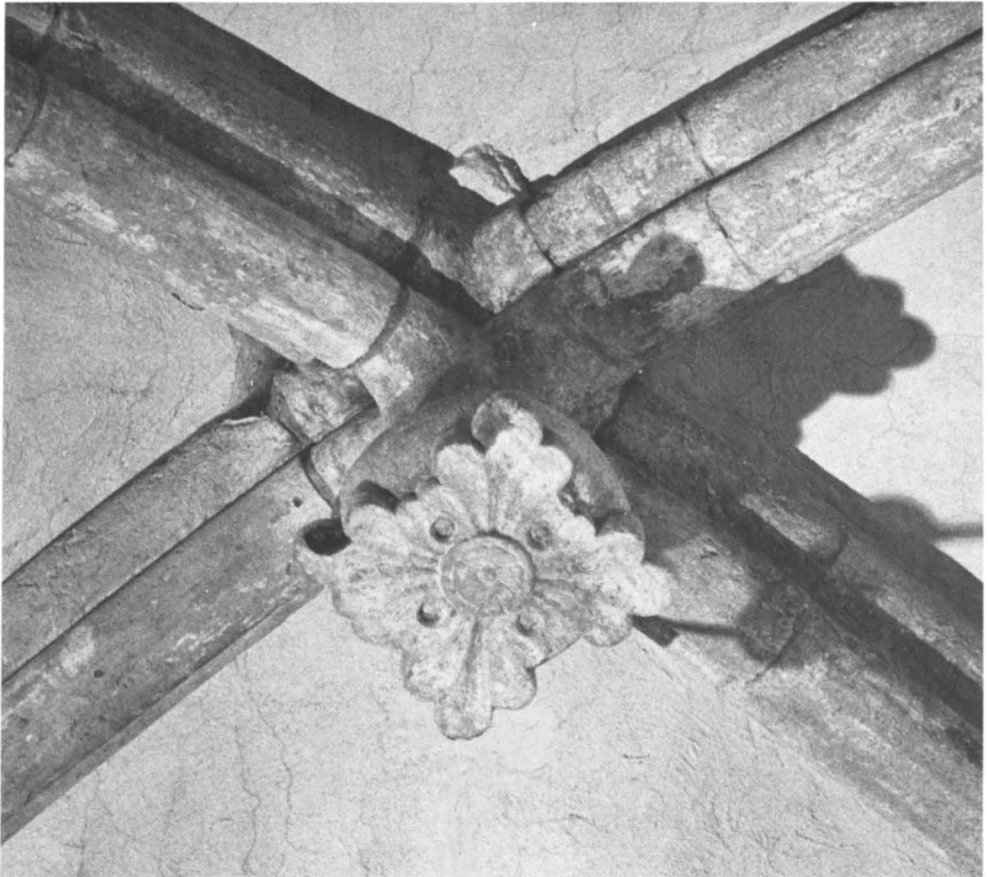
Trots att således både Curman och Lundberg anser
klosterkyrkan vara ett enhetligt verk, tillkommet efter
branden 1234 finns det skäl att framhålla de särdrag i
byggnadsverket som kan ge anledning till en annan
tolkning av byggnadens tillkomsthistoria.

Kyrkans långhus med sina kraftiga fyrkantpelare
och runda arkadbågar talar romanikens klara och
kärva språk. På korets spetsiga bågar och omväxlande
och smäckra pelare har däremot ungotiken satt sin
prägel. Detsamma gäller hela kyrkans valvsystem med
sina bågar, kolonnetter och konsolknektar. Förutom
den stilmässiga skillnaden finns en skillnad i material.
Långhusets arkadpelare är av finhuggen kalksten med
enkla lister, medan korpelarna och valvsystemets arki-
tektioniska element är av finhuggen sandsten med rik-
kare lister och frejdig kapitäl- och konsolornamentik.

Långhuset har sina förebilder inom den äldre cister-
cienserarkitekturen. Att detta skulle ha planlagts och

utförts först efter år 1234 är därför svårt att tänka sig. I
synnerhet som dess moderkyrka i Alvastra, som anses
vara tillkommen under 1100-talets andra hälft, med
sina spetsbågar talar ett mycket modernare språk. Det
rikt utformade koret i Varnhem med sin förebild i
klosterkyrkans i Clairvaux år 1174 fullbordade kor
torde däremot kunna sägas vara mera i tiden om det
tillkommit efter år 1234.

Således finns det skäl att skissera en annan bygg-
nadshistoria. Under den tid som förflutit efter klostrets
etablering omkring år 1160 fram till branden 1234 har
en klosterkyrka planlagts och påbörjats enligt den tra-
ditionella cistercienserarkitekturen med treskeppigt
långhus, tvärskepp med rakslutna kapell och ett rak-
slutet kor i öster. Vid tiden för branden 1234 har
långhus, tvärskepp och kor varit uppförda till full höjd
men utan välvning. Vid branden blir tak och takstolar
lågornas rov. Hypotetiskt kan man tänka sig att koret
just stod inför sin välvning, att dess inre var fyllt av
ställningar och att dess murar därför skadades mera än

kyrkan i övrigt. Till följd härav rivs koret och ett nytt planlägges och uppföres enligt då förhärskande ideal. Långhusets och tvärskeppets murar bevaras däremot och förses med sitt valvsystem ungefär samtidigt med koret.

För denna hypotetiska byggnadshistoria talar förutom skillnaderna i stil och material mellan långhus och kor jämte valvsystem även planernas inkongruens. Långhuset är planlagt enligt det bundna systemet med huvudpelare och bipelare, vilket saknas bland de franska cistercienserkyrkorna men är vanligt på tysk botten. Koret med omgång och kapellkrans har däremot som nämnts sin direkta förebild i Clairvaux.

Om en förändring under byggnadskedet vittnar även det faktum att huvudpelarna saknar kapitällist mot långhuset (fig 19). Det kan antagas att det ursprungliga valvsystemet var avsett att ha konsolpilast-rar som började med sin konsol i höjd med kapitällisten, varför således kapitällisten utelämnades.

Även murverket synes ge stöd åt hypotesen om två

skilda byggnadsperioder. Sålunda saknar långhus och tvärskepp den profilerade taklist som löper längs korets högmur. Taklisten börjar invid hörnen mellan tvärskepp och kor, på den plats man kan antaga att skarven mellan ett äldre kvarstående tvärskepp och ett nyuppfört kor borde finnas (fig 26, 29). Murverket härintill uppvisar också vissa oregelbundenheter, som måhända är resultatet av en ombyggnad.

En annan murskarv som förtjänar att nämnas är den horisontalskarv, som finns i norra sidoskeppsmuren strax under fönstrens underkant (fig 16). Murverket under skarven synes vara skadat genom vittring medan det upptill är oanfrätt. Forssén antar att skarven beror på att byggnadsverksamheten här legat nere en tid och att muren i höjd med skarven stått oavtäckt och tagit skada av frost och vatten.

I norra sidoskeppsmuren finns i närheten av nordvästra hörnet i anslutning till ett språng i sockeln en vertikal skarv mellan det just beskrivna vittrade murverket och den typ av murverk som utmärker kyrkans

medeltida delar i övrigt (fig 35). Partiet omedelbart öster om skarven är ommurat i samband med De la Gardies restaurering, varför det är svårt att fastställa de båda medeltida murverkens förhållande till varandra. Sannolikt är som nämnts det vittrade murverket äldst och partiet väster om skarven således yngre. Måhända tillhör hela västgaveln detta något yngre skede.

Stilfränder

Långhusets plan och arkadsystem söker som nämnts sina närmaste fränder inom den tyska cistercienserarkitekturen medan korets plan är fransk. För att finna härkomsten för korets och valvsystemets stendetaljer

Kyrkans ombyggnads- eller nybyggnadsperiod efter branden anses vara avslutad vid tiden för Birger Jarls död och begravning i klosterkyrkan år 1266. Utan några i murverket avläsbara förändringar har kyrkan kvarstått under medeltiden. Två bränder härjar, åren 1394 och 1513, men om dessa berört mer än tak och takstolar och hur omfattande återställningsarbetena varit, äger vi ingen kunskap.

och utsmyckning får man åter söka sig till Tyskland, framför allt till Westfalen. Detta har framhållits av ett flertal forskare; senast och mest ingående är Hans Thümmers studie i Nordisk medeltid.¹⁶ Thümmers

Fig 47a. Konsol i tvärskeppet under mittknekten invid nordöstra långhushörnet. Foto 1981.

Console in the transept below the central shaft near the northeast corner of the nave.

Fig 47b. Sk örncapital till svickelkolonnen i korets nordöstra hörn. Foto 1981.

So-called eagle capital of the spandrel colonette in the northeast corner of the chancel.

Fig 47c. Slutsten i korvalvet. Foto A Forssén 1921, ATA.

Keystone in the chancel vault.

menar att hela valvsystemet i Varnhem har en direkt förebild i cistercienserkyrkan Marienfeld i Westfalen, att detta byggnadsverk måste ha varit bekant för dem som svarade för bygget i Varnhem. I Varnhem och Marienfeld vilar valven på konsolknektar, gördelbågarna beledsagas av en underliggande vulst, också buren av konsolknektar.¹⁷ I Varnhem är mellan konsolknekten och valvribban en kolonnett inskjuten. Detta saknas hos de tyska stilfränderna men finns däremot i den ungefär samtidigt med Varnhem välvda domkyrkan i Lund.

Thümmeler går vidare i sina jämförelser med Westfalen och hävdar att knektkonsolerna vid mittkvadrats nordvästra hörn i Varnhem nästan med vissnet vittnar om att westfaliska hantverkare medverkat i Varnhem. Figurerna på konsolerna har enligt Thümmeler parallellt dels i klosterkyrkan Marienfeld dels i domen i Münster.¹⁸ Huvudena i Münster är emellertid ej likt Varnhem placerade som konsoler utan som impostor i svicklarna mellan kapitällist och valvribba och visar enligt författarens mening ej så stor likhet med konsolhuvudena i Varnhem, att de kan anses ha haft samma upphovsmän. Bland figurskulpturerna i Varnhem finns vidare på en svickelkolonnett i koret ett sk örncapital (fig 47 b), en örn som med huvudet nedåt biter i kapitälens halsring. Thümmeler nämner inte förekomsten men även för detta finns paralleller i Westfalen.¹⁹ I Ludgerikirche i Münster återfinns således i mittskeppets andra travé fyra likartade kapital. Likheten är emellertid ej heller sådan, att man kan tala om direkta förebilder. Det torde vara riktigare att beteckna såväl huvudfigurerna som örncapitalen som ett tämligen vanligt inslag i det westfaliska formförrådet. Örncapital uppträder i Rhenlandet redan i mitten av 1100-talet och sprids sedan över stora delar av Tyskland. I Sverige finns örncapital förutom i Varnhem, i Linköping och Lunds domkyrkor, i Visby Mariakyrka och i ett flertal andra gotlandskyrkor.²⁰

En mera specifikt cisterciensisk dekorationsdetalj torde däremot de i Varnhem såsom konsolavslutningar rikligt förekommande blad- och akantusrosetterna vara. Förekomsten av svickelkolonnetter i Varnhem och Lund har nämnts ovan men det finns skäl redovisa även andra likheter mellan de båda kyrkorna. De drabbades av eld år 1234, varför deras återuppbyggnadsperioder i stort sett bör ha sammanfallit. Svickel- och konsolkolonnetterna i Lund är försedda med knoppkapital liknande dem på konsolkolonnetterna och konsolknektarna i Varnhem. Absiden i Lund hade före 1800-talets ombyggnad ett ribbhjälmsvalv, vars ribbor utgick från konsollika förkroppningar i murens krön-

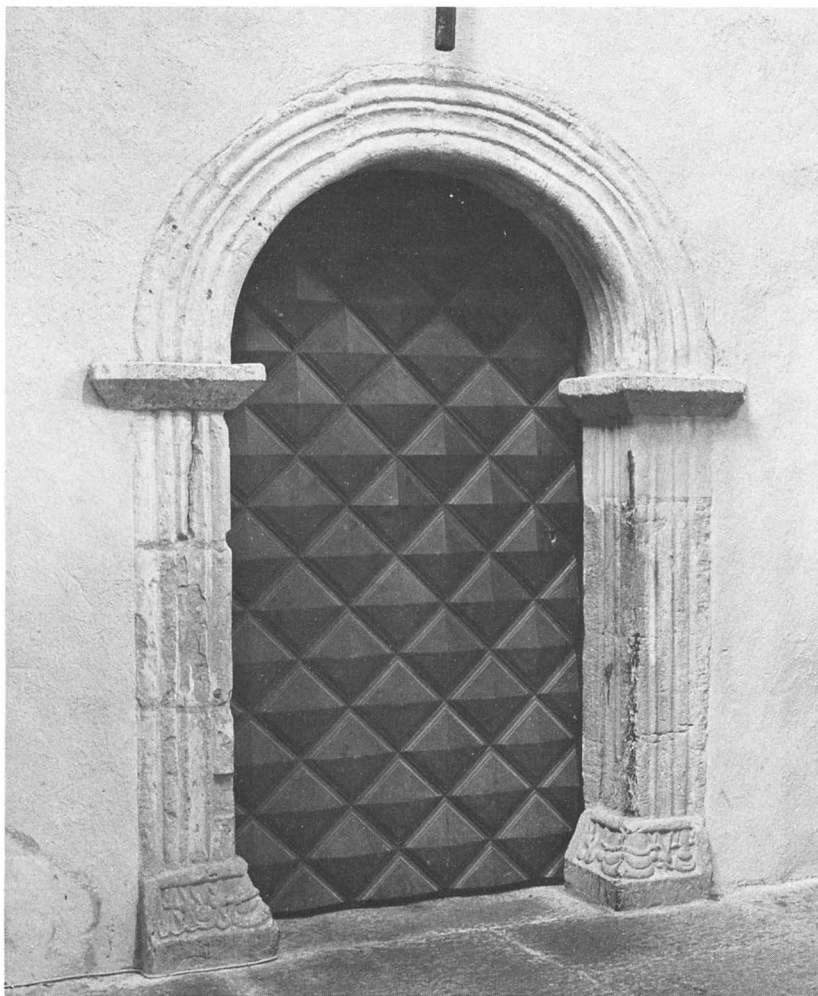

Fig 48. Portal i tvärskeppets östvägg på norra sidan. Sekundär placering. Foto 1981.

Portal in the east wall of the transept on the north side. Secondary location.

list. Varnhemsabsidens valv är också ett ribbhjälmsvalv med likartade förkroppningar i krönlisten.²¹ En skillnad mellan de båda valven ligger i att fyra av varnhemsabsidens valvkappor är försedda med fönsteröppningar. I Lund fanns vidare före 1800-talets ombyggnad ett stort trekopplat fönster i väst såsom alltjämt är fallet i Varnhem. Västportalen i Lund, slutligen, som också den gick förlorad vid 1800-talets nybyggnad av västpartiet, var en perspektivportal ej helt olik Varnhemsportalen. Delar av Lundaportalen finns numera uppsatta i Domkyrkomuseet i Lund. Portalens ursprungligen södra kapitälband har ett växtornament med en inflätad figur som är närmast identiskt med ornamentiken på nordvästra tvärskeppspelarens östra knektkonsol i Varnhem (fig 47 a, 52). Klosterkyrkans båda portaler i väst och nord anses av många forskare röja lundensisk påverkan. Som ovan nämnts förmodar Lundberg att åtminstone den norra portalen är huggen

av den gotländske Follingbomästaren.²² En mästare som skall ha gjort sina första lärospån vid domkyrko-bygget i Lund, där han i västportalen hämtat grundelemen-ten till sin kommande verksamhet. Efter lundatiden skall han ha huggit Skövde kyrkas nordportal och sedan den norra varnhemsportalen. Lundberg sätter tillkomsttiden för varnhemsportalerna till slutskedet av kyrkans byggnadsperiod, dvs 1260-talets mitt. Fischer framhåller också sambandet mellan varnhemsportalerna och Skövde och anser att alla tre har samma upphovsman.²³

Likheterna mellan nordportalen i Varnhem och Skövdeportalen omfattar blott lejonskulpturerna, som i Skövde griper om ett människo- respektive ett vädurshuvud, och Varnhem om vardera ett vädurshuvud. I övrigt är nordportalen i Varnhem en baldakinportal med diamantsnitts prydda band- och bladkapitäl och en fempassformad avslutning på själva dörrromfattningen

(fig 32). Mellan Skövdeportalen och Varnhems västportal är däremot likheterna större. Båda är perspektivportaler med kolonner och kapitälband (fig 31). Skövdes östra kapitälband överensstämmer med Varnhems båda (fig 30), medan det västra visar stora likheter med kapitälbanden från Lundadomens forna västportal.²⁴ Kapitällisterna slutligen har mycket likartade profiler i såväl Varnhem och Skövde som Lund.

Förutom Skövde vittnar en annan västgötakyrka om nära samhörighet med klosterkyrkan. Det är Forshem, som ursprungligen uppförd under romansk tid fick ett nytt kor under 1200-talets andra hälft. Över koret vilar ett kryssvalv på fyra hörnkolonner med ribbor och slutsten, allt i ett utförande närmast identiskt med Varnhem. Här torde man kunna anta, att samme mästare hållit i mejseln i de båda kyrkorna.²⁵

Den medeltida kyrkan

Som framgått av byggnadsbeskrivningen är själva byggnadskroppen till största delen bevarad sedan medeltiden. Den medeltida kyrkan har således varit en treskeppig basilika, med tvärskepp, kor med absid, omgång och kapellkrans (fig 53). Den nuvarande sakristian har utgjort ett kapell, avskilt från tvärskeppet genom en ca två meter hög mur och därovan en bågöppning.

Mittskeppet har varit indelat i lekbrödrakor längst i väster, därefter sjukkor, sedan det stora munkkoret och i öster presbyteriet med absid och högaltare. Gränsen mellan munkkor och presbyterium har gått vid nuvarande korttrappan. De olika koren i mittskeppet torde ha skilts åt av låga murar, vars förmodade grundvalar påträffats vid Curmans restaurering. Förutom med murarna har skillnaden mellan de olika koren markerats i skilda golvnivåer. Sålunda har lekbrödrakoret legat lägst, sjukkoret två steg högre, munkkoret ytterligare ett steg högre samt presbyteriet slutligen ett steg över munkkorets golv. Även inom presbyteriet har det funnits en höjdskillnad mellan den kvadratiska delen och den högre belägna absiden med högaltaret.

Det medeltida golvet har, där det påträffats vid Curmans restaurering, varit belagt med kalkflis, dels kanthuggna rektangulära hällar, dels obehugget oregelbundna (fig 55).

Varje kor har haft ett eller flera altaren. I lekbrödrakorets östligaste del påträffades som nämnts vid Curmans restaurering grundstenar som antogs ha utgjort fundamentet till det medeltida Heliga Korssets altare.

De tre holklika överbyggnader som höjer sig över koromgången i Varnhem synes sakna paralleller inom cistercienserordens arkitektur. Deras uppgift är att möjliggöra ett större ljusinflöde till högkoret. Under holkarna är valven högre än i omgången i övrigt och korarkadens bågar är vid holkarna uppdragna, så att ljuset från fönstren i holkarnas gavlar kan strömma in i högkoret. I Helge Ands kyrka i Visby förmedlas ljuset på ett måhända jämförbart sätt från fönstren i yttermurarna genom trapparkadernas uppdragna mittbågar till kyrkans centralrum. Även i andra detaljer visar Helge Ands kyrka och koret i Varnhem släktskap.²⁶ Från sina förebilder inom cistercienserarkitekturen skiljer sig Varnhem slutligen genom att tvärskeppet saknar kapell i öster.

Samtidigt återfanns ett antal ornerade kvadrar i den troligen vid De la Gardies restaurering tillkomna muren mellan nuvarande sakristian och tvärskeppet. Dessa stenar bildade tillsammans ett altare och detta återuppfördes på den förmodade altargrunden i lekbrödrakoret. Självfallet kan intet säkert sägas om till vilket altare dessa stenar ursprungligen hört. Av övriga altaren i mittskepp och tvärskepp har inga säkra spår påträffats.

Det nuvarande kolonnettprydda högaltaret är medeltida och står på sin ursprungliga plats. Altarskivan är däremot tillkommen vid De la Gardies restaurering. Altaret är murat med samma typ av bruk som använts vid det tredje korgolvets tillkomst. Det kan således knytas till detta golv. Emellertid har det i koret påträffats två äldre golvnivåer och i absiden åtminstone en äldre. Hur altaret sett ut under äldsta tid eller var exakt det då varit placerat känner man inte. De två kolonnetter som pryder altarets framsida kan stilistiskt sägas höra hemma i 1200-talet, varför det förefaller troligt att altaret tillkommit samtidigt med det nya koret vid 1200-talets mitt.

De fem östliga kranskapellen bör under medeltiden varit försedda med var sitt altare. I det sydligaste av dem har vid Curmans restaurering påträffats ett fragment av ett altare, som därefter rekonstruerats. I samma kapell kunde det konstateras, att det medeltida kalkflisgolvet legat på två nivåer, en lägre närmast öppningen och en ett steg högre i de inre två tredjedelarna av kapellet. Samma förhållande rörande golvnivåer

våerna kunde konstateras i nästföljande kapell. Det förefaller således troligt, att alla de fem kranskapellen haft golv på skilda nivåer.

Hur de långsmala utrymmena på norra och södra sidan av koromgången varit inrättade under medeltiden är svårare att få en uppfattning om. Forssén antar att de genom lägre skiljemurar varit indelade i vardera två kapell med altare.²⁷ Någon arkeologisk grund för en sådan tolkning föreligger emellertid ej. Ett indicium på att det norra respektive södra utrymmet haft skilda funktioner är ingångarnas olika placering. Till det norra har man kommit genom en öppning från koromgången, medan ingången till det södra funnits från tvärskeppet. Båda påträffades vid Curmans restaurering. Den portal som finns mellan tvärskeppet och norra utrymmet torde däremot vara ditflyttad vid De la Gardies restaurering.

I samband med klostrets utgrävning framkom resterna av ett 2,5×7 m stort rum omedelbart utanför södra tvärskeppsgaveln. Det antogs vara den medeltida sakristian. Någon ingång mellan den förmodade sakristian och tvärskeppet har emellertid ej konstaterats. Att förbindelsen mellan sakristia och kyrka skett via korsgången förefaller mindre troligt och torde sakna paralleller bland ordens övriga medeltida kloster.

Om man således avvisar tanken på en sakristia söder om tvärskeppsgaveln, ligger det nära till hands att i stället se utrymmet söder om koromgången som den medeltida sakristian. Denna funktion skulle således vara anledningen till att ingången placerats mot tvärskeppet och ej mot koromgången. Det norra av de långsmala utrymmena bör däremot ha tjänat som kapell med tillträde från koromgången i likhet med de övriga kranskapellen. Huruvida det varit indelat i två mindre kapell är emellertid ovisst.

Målningar

Kyrkorummets nuvarande färgskala med den varma sandstenen och lite kyligare kalkstenen synlig samt de gråvita putsytorna återspeglar inte det medeltida utseendet utan är ett resultat av De la Gardies och Curmans restaureringar.

Vid Curmans restaurering avlägsnades till största delen den puts eller slamning som då täckte partier av behuggen sten. I de fall putsen satt alltför hårt fast patinerades partiet i stället till likhet med den omgivande naturstenen.

Vid Curmans restaurering kunde det emellertid också konstateras att rester av färg fanns på mittskeppsvälvens gördelbågar och slutstenar.²⁸ Likaledes finns det fortfarande på gördelbågen mellan korpelarna stora

Fig 49. Piscina i sakristians sydöstra hörn. På undersidan försedd med rosett i relief. Foto 1981.

Piscina in the southeast corner of the vestry. Underneath provided with a rosette in relief.

Fig 50. Parti av Magnus Gabriel De la Gardies gravkor mot sydöst. Rest av medeltida nisch som funnits i korsgångens östmur. Foto A Forssén 1922, ATA.

Part of Magnus Gabriel De la Gardie's burial chapel facing SE. Remain of medieval niche in the east wall of the cross-aisle.

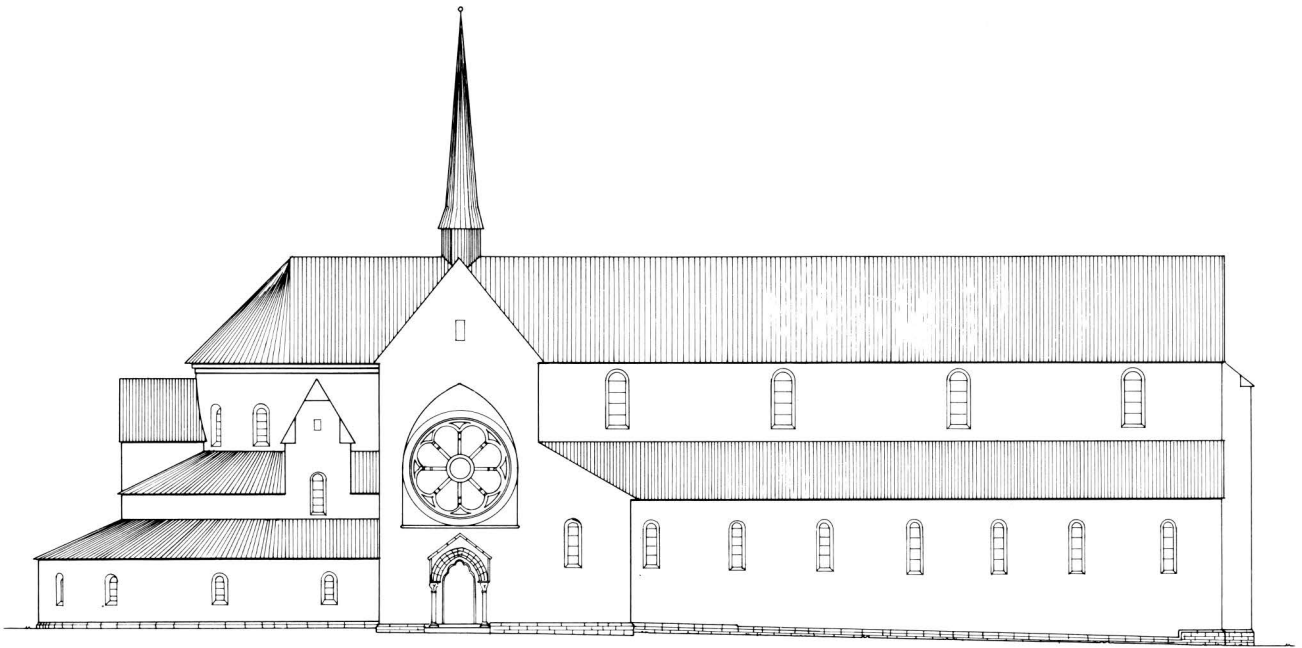
Fig 51. Rester av medeltida nisch i östväggen till Magnus Gabriel De la Gardies gravkor. Jfr fig 50. Foto 1981.

Remains of medieval niche in the east wall of Magnus Gabriel De la Gardie's burial chapel.

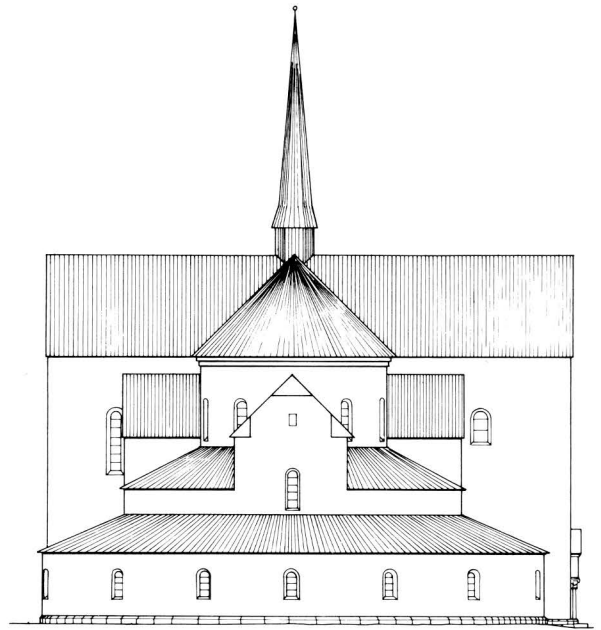
Fig. 52. Detalj av södra kapitälbandet till Lunds domkyrkas forna västportal. Nu i domkyrkomuseet. Jfr fig 47 a. Foto Lunds Universitets historiska Museum.

Detail of the south capital frieze on the ancient west portal of Lund Cathedral. Now in the Cathedral Museum.

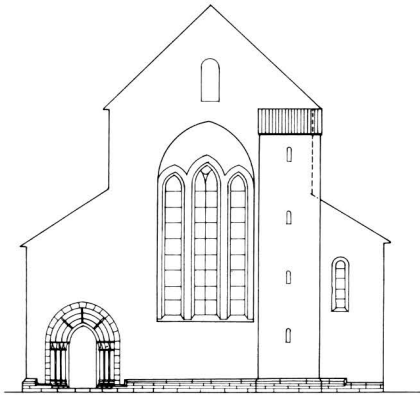

FASAD MOT NÖR

FASAD MOT ÖSTER

FASAD MOT VÄSTER

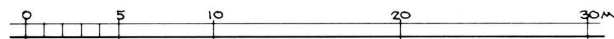

Fig 53. Rekonstruktion av den medeltida kyrkan. A Forssén 1926, ändrad av G Wirén 1981. ATA.
Reconstruction of the medieval church.

Fig 54 a. Norra sidoskeppets västmur med den ursprungliga platsen för västportalen. Foto 1978.

The west wall of the north aisle with the original location of the west portal.

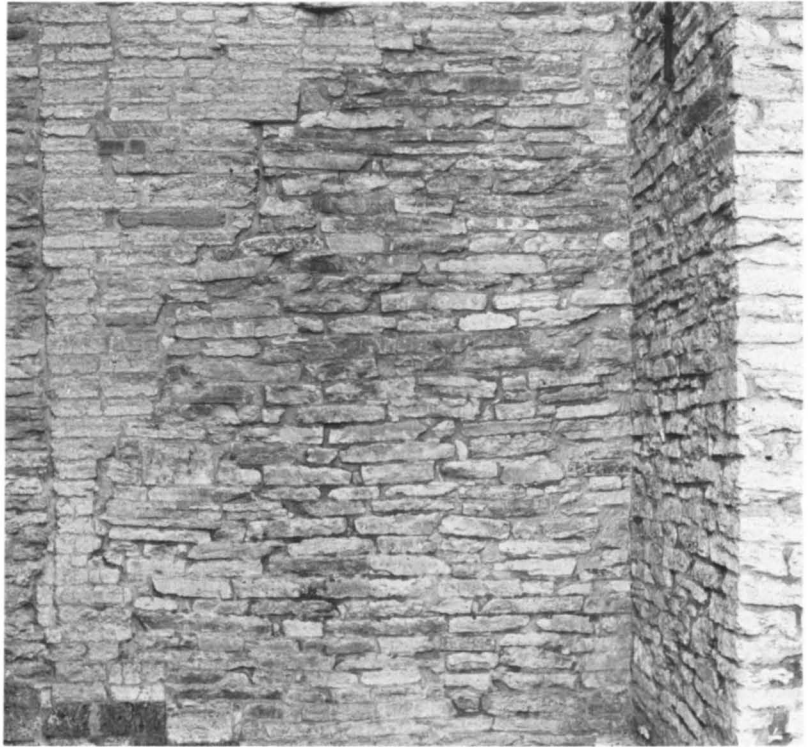
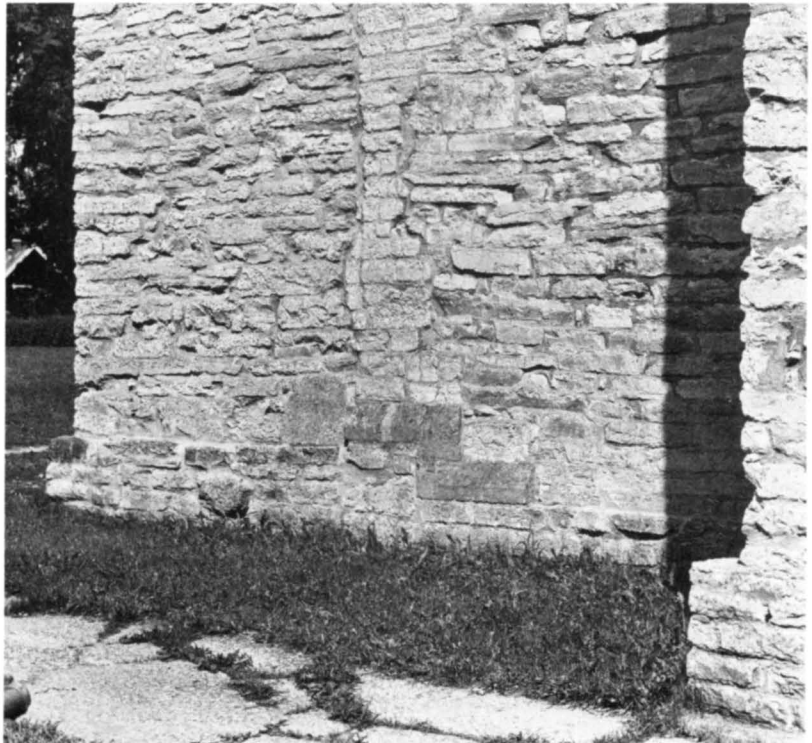

Fig 54 b. Detalj av västgavelns nordligaste parti. Sockelns språng och murskarven antyder att detta är västportals ursprungliga plats. Foto 1978.

Detail of the northernmost part of the west gable. The socle projection and the wall joint indicate that this is the original location of the west portal.

partier av röd färg och på korvalvens slutstenar och anfangskolonetter rött och blått. En svart rand som markerat övergången mellan de putsade valvkapporna och gördelbågar och valvribbor finns också bevarad på flera ställen.

I fönstersmygen till ett av södra sidoskeppets fönster påträffades ett fragment av dekorativ bemålning i form av en romansk bladslinga. Den var utförd på ett mycket tunt kalklager som låg direkt på sandstenen. I ytterligare några av södra sidoskeppets och i en av norra sidoskeppets fönstersmygar kunde spår av bemålning iakttagas vid Curmans restaurering. I fönstersmygen till koromgångens södra fönster ses alltså rester av en målad bladslinga. När muren mellan de östligaste korpelarna, som dittills burit en inskriptionstavla revs konstaterades att pelarna här var bemålade med blågrå kalkfärg. Av dess fragment torde man kunna sluta sig till att samtliga behuggna naturstenspartier under medeltiden varit bemålade på ett eller annat sätt. Huruvida även putsytorna varit dekorativt bemålade kan inte säkert avgöras. Några spår registrerades ej vid Curmans restaurering.

Ingångar

Kyrkan har under medeltiden haft fem ingångar: Två i södra sidoskeppet, en i västgaveln och en i vardera

tvärskeppsgaveln. Av dessa är blott ingången i norra tvärskeppsgaveln, den sk porta mortuorum bevarad i sin helhet på ursprunglig plats, bortsett från att lejon- och vådurshuvudena på 1870-talet kompletteras i cement.²⁹ Portalen är beskriven ovan i samband med byggnadsbeskrivningen.

Västportalen har också bevarat sitt medeltida utseende, men är flyttad, sannolikt i samband med De la Gardies restaurering, till sitt nuvarande läge mitt på västgaveln. Ursprungligen har den av allt att döma varit placerad längre åt norr, framför norra sidoskeppet. Indicierna för en sådan placering är dels att murverket på denna plats är omgjort, dels att skråkantsockeln här gör ett språng på ömse sidor om den förmodade platsen för portalen, dels slutligen att platsen är den inom cistercienserarkitekturen gängse för en västportal. Måhända har den fragmentariska framkroppen av ett lejon som med tassarna fattar om ett människohuvud, vilken nu tjänar som konsol i nordöstra tvärskeppshörnet ursprungligen, tillsammans med en pendang, haft sin plats i västportalen. Därmed skulle denna uppvisat ännu större likhet med nordportalen i Skövde.

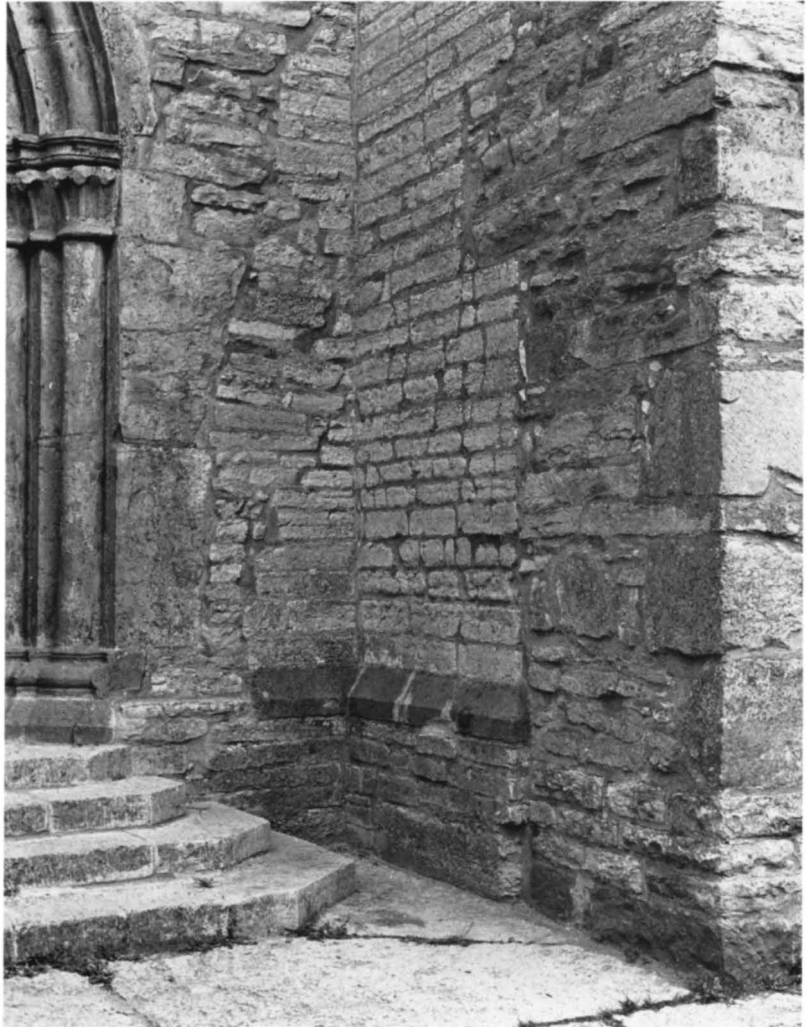
En ingång i södra tvärskeppsgaveln har beskrivits av den verkmästare som ledde arbetet med det nya rosett-fönstret, när detta insattes i gaveln åren 1888–89.³⁰

Fig 55. Rester av medeltida kalkflisgolv, frilagt vid Curmans restaurering. Foto A Forssén 1920, ATA.

Remains of limestone-flagged medieval floor, revealed at the Curman restoration.

Fig 56. Hörnet mellan trappornet och västportalen. Till höger ses skarven mellan trappornets medeltida del och tillbyggnaden från 1600-talet. Foto 1978.

The corner between the staircase tower and the west portal. To the right, the joint between the medieval part of the tower and the 17th century addition.

Han nämner att ungefär på den plats där rosettfönstrets mittpunkt nu är fanns en ca 0,6 m hög och ca 0,3 m bred igensatt glugg. Vid ovankanten till rosettfönstrets omfattningsbåge fanns enligt samme iakttagare en rundbågig valvbåge och längre ner på muren en igensatt rundbågig dörröppning. Denna dörröppning bör tillsammans med en nattrappa ha utgjort förbindelsen mellan klostrets östlängas dormitorievåning och kyrkan.

Av södra sidoskeppets båda ingångar, en i västligaste travén och en i östligaste, framtog den senare vid Curmans restaurering och har till största delen bevarat sitt medeltida utseende. Den har beskrivits i samband med byggnadsbeskrivningen. Ingången är belägen vid östra korsgångens mynning och har utgjort munkarnas huvudingång till kyrkan. På motsvarande plats vid

västra korsgångens mynning har lekbrödernas ingång funnits. Av denna portal återstår blott två kolonnbasar i murens utsida. Det förefaller således troligt att denna portal i likhet med munkportalen haft en kolonnprydd omfattning.

Fönster

Huvuddelen av kyrkans fönster har i det yttre bevarat sitt medeltida utseende, även om delar av eller hela omfattningarna bytts ut i samband med De la Gardies och Curmans restaureringar. Undantagen är de båda rosettfönstren. Det södra är helt nytillkommet 1888–89, medan det norra har haft en medeltida föregångare. Detta medeltida rosettfönster restaurerades vid De la Gardies restaurering och fanns kvar till år 1889 då det fick utgöra förebild för de nuvarande. Det

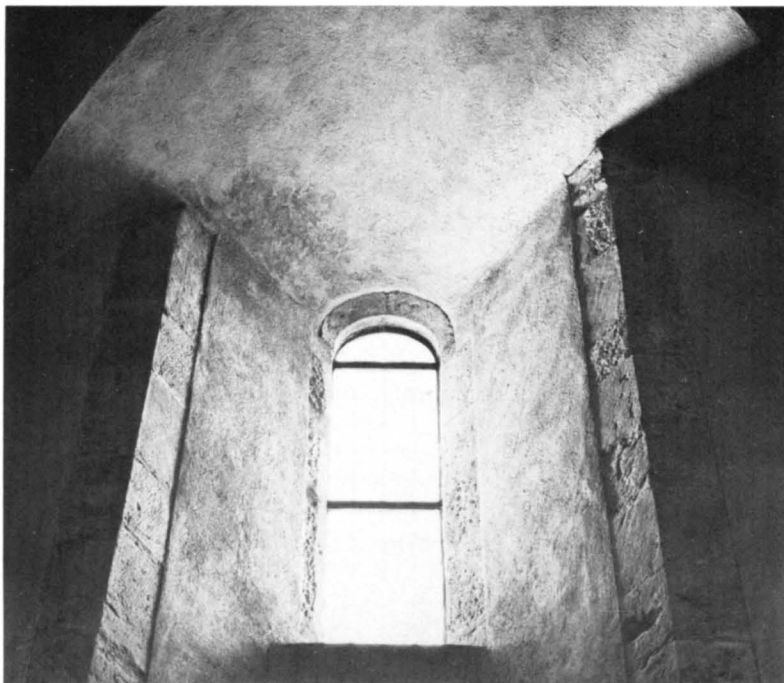

Fig 57a. Ett av södra sidoskeppets fönster. Ombyggt vid De la Gardies restaurering. Foto 1978.

One of the south aisle windows, rebuilt at the De la Gardie restoration.

medeltida fönstret var emellertid, som framgår av pl 10, betydligt smäckrare i sina detaljer. Werner antar att detta rosettfönster varit försett med glasmålningar.³¹ Vid grävning utanför tvärskeppsgaveln påträffade han nämligen bitar av bemålat glas med bilden av ett människohuvud och en hand.

Fönstrens inre utseende är av allt att döma bevarat sedan medeltiden i koret med omgång och kapellkrans, i tvärskeppets sidor och i norra sidoskeppet. Södra sidoskeppets fönster har nu omfattningar som utan avslutning går ända upp till valvkapporna. Detta utseende har de fått i samband med De la Gardies restaurering. Smygen till det igenmurade östligaste fönstret framtog vid Curmans restaurering. Den visar, med sin upptill rundbågiga omfattning, hur de övriga fönstren i södra sidoskeppet bör ha sett ut under medeltiden.

Mittskeppets fönster har också nu omfattningar som går upp till valvkapporna utan avslutning. Som framgår av byggnadshistorien byggdes mittskeppsvalven om vid De la Gardies restaurering. Det är därför sannolikt att fönstren då fick sitt nuvarande utseende, medan de ursprungligen bör ha haft en egen rundbågig avslutning i likhet med kyrkans övriga fönster. Vid Curmans restaurering avknackades putsen vid en av fönstersmygarna. Ett fotografi från detta tillfälle visar att smygen upptill är ommurad. Originalsmygens översta sten uppvisar en svag böjning vilket bör kunna tolkas som

det ursprungliga båganfanget. Forssén antar att fönsteranordningen är ursprunglig, men han känner uppenbarligen ej till uppgiften att De la Gardie låtit bygga om mittskeppets valv.³²

Det stora tredelade fönstret i västgaveln bevarar till större delen sitt medeltida utseende. Före västingångens flyttning har emellertid fönstret fortsatt längre ned på gaveln. Fönstrets yttre omfattning kan på både in- och utsidan delvis följas betydligt längre ned än fönstrets nuvarande underkant.

Exteriör

Den nuvarande kyrkans exteriör skiljer sig från den medeltida genom det stora strävpelarsystemet, tornet över korsmitten, de båda västtornen samt avsaknaden av puts (fig 53). Den medeltida kyrkan har således inte haft något synligt strävsystem. Däremot finns det under sidoskeppens tak strävmurar som är samtida med mittskeppsmurarna och vilar på sidoskeppens gördelbågar. Likaledes finns det under korkapellens tak ursprungliga strävpelare som försträvat koromgångens yttermur. Dessa äldre strävsystem har sedan påbyggts vid De la Gardies restaurering.

Det södra av de båda västtornen är till sin inre hälft medeltida och rymmer en spiraltrappa (fig 56). Trappornets medeltida utseende upptill går däremot ej att fastställa.

Samtliga ytterfasader bör under medeltiden ha varit putsade och kalkmålade. De finhuggna partierna i fönsteromfattningar och portaler däremot endast målade.

Den nuvarande sakristian har under medeltiden tjänat som kapell och har mer än de öriga kapellen sin medeltida inredning bevarad. Sålunda återfinns i södra muren två sakramentsnischer och en konsolpiscina av sandsten med fembladig fördjupning och stiliserad rosett på undersidan. I västra muren finns tre upptill spetsbågiga nischer, sannolikt sedilienischer.

Mot tvärskeppet har kapellet upptill varit öppet genom den stora spetsbåge som alltså är bevarad och nedtill har funnits en mur på samma plats som den nuvarande. Troligen har det medeltida altaret stått invid östväggen liksom det nuvarande, tillkommet vid Curmans restaurering. Före denna restaurering stod ett altare i kapellets nordöstra hörn.

Av den medeltida kyrkans sakraments- eller förvaringsnischer återstår förutom de nyssnämnda i sakristian ytterligare tre nischer i muren mellan kor och koromgång, två söder om altaret och en norr om altaret. I södra sidoskeppets sydmur finns mellan fjärde och femte travén från väster en nisch och en i vardera av den sjunde och åttonde travén. I det smala utrymmet norr om koromgången påträffades vid Curmans restaurering två sakramentsnischer i södra muren. Deras ganska stora inbördes avstånd ger måhända stöd åt antagandet att utrymmet varit indelat i två kapell.

Fyndet av ett flertal fragment medeltida taktegel antyder att kyrkan under medeltiden haft tegeltak.

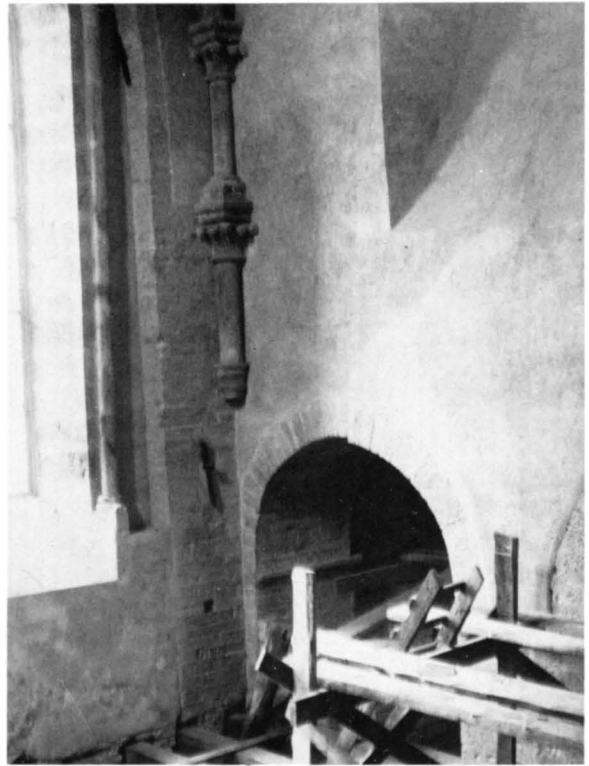

Fig 57b. Detalj av långhusets nordvästra hörn med valvets svickel- och konsolkolonnnett. Foto A Forssén 1921, ATA.

Detail of the northwest corner of the nave with the spandrel and bracket colonnette of the vault.

Fig 57c. Interiör av långhusets västligaste travé från öster. Bilden tagen vid Curmans restaurering. Foto A Forssén, ATA.

Interior of the westernmost bay of the nave from E. Photo from the Curman restoration.

Nyare tidens byggnadshistoria

av INGRID ROSELL

Reformationstiden. Johan III:s reparation

Med reformationen inleddes ett nytt skede i Varnhems klosterkyrkas historia. Brytningen med den katolska kyrkan innebar att klostret upplöstes eller upphörde att fungera. Därmed förlorades ett centrum för andlig odling med de internationella kontakter, som under medeltiden var så berikande för vår konst och kultur. Gustav Vasa skapade den svenska nationalstaten. Betalandet av den ekonomiska hjälp han vid sitt makttillträde hade fått från Lübeck medförde emellertid en statsfinansiell kris. Ur denna kris räddade sig kungen genom indragning av kyrkornas och klostrens gods, klockeuppbörden och kyrksilverkonfiskationer. Såväl Varnhems kloster som den norr därom liggande egendomen Höjentorp, som tillhörde biskopsstolen i Skara, indrogs till kronan. Ett kontrakt mellan Gustav Vasa och abboten i Varnhem om den årliga avgiften till kronan av klostrets inkomster upprättades den 3 oktober 1529 (fig 58). Tonen är försonlig men kontraktet får ses mot bakgrunden av det uppror västgötska adelsmän under våren detta år gjort under ledning av Ture Jönsson (Tre rosor) och skarabiskopen Magnus Haraldsson. Upproret misslyckades men kungen behövde uppenbarligen stöd i Västergötland. Abboten får behålla för sig, sina klosterbröder och gäster klostrets ränta och årlig skatt, fränsett laxfisket i Värmland och sakören från vissa landbönder. Årligen skulle abboten av denna uppbörd ge kronan 100 mark »ortoger Rede peninge» och en halv läst smör. De tjugo landbönderna närmast klostret i Valle härads skulle gå fria från fogdarna och i stället göra dagsverken under klostret eller sörja för klostrets gäster.

Från Varnhems kloster överfördes 1540–41 värdefulla silverpjäser till kungens och drottningens hovhushåll. Cupporna till två kalkar av förgyllt silver togs troligen av kungen personligen. En liten silvertavla, vari fanns en Mariabild, troligen ett bäraltare eller en relikdosa, »anammades» av drottning Margareta.¹

»Efter Religionens reformation, och sedan klosterlefwernet blef i vårt fädernesland ödelagd och reditij borttagne ifrån Clostren, hafwer detta Tempel mästadelen stått och förfallet; dock till att hålla den någorlunda wid macht, är då strax rätte Sochnekyrkian Skärke borttrifwen, som här wäster för lågh, och denna

till Sochnekyrkia igen giord» heter det i ett utkast till västfasadens inskriftstavlor om De la Gardies restaurering (om klostrets upphörande se vidare s 53).

Reformationen var en långsam process, som blott så småningom genomsyrade riket. Det följande 1500-talet karakteriseras av denna process, egendomskonfiskationer, ökade anspråk på skatter och uppror. I slutet av århundradet väcktes med Johan III en viss återgång till en katoliserande gudstjänstordning till liv.

År 1563 under Erik XIV:s regentid utbröt Nordiska sjuårskriget, närmast ett blockadkrig från Lübecks och Danmarks sida för att utestänga Sverige från handelsförbindelserna med utlandet. Danskarna inföll i Sverige och erövrade Älvsborg. 1566 blev trakten vid Varnhem utsatt för danskarnas härjningar. Såväl klostret som Skarke kyrka utsattes för brand. Inskriftstavlan norr om västra ingången till kyrkan berättar enligt avskrift av Johan Peringskiöld om denna brand: »Sedan war klostret och kyrkan upbränd i then feigd emellan konung Eric then 14. och the danske.»² Under Curmans restaurering kunde man iakttä spåren efter denna brand. I synnerhet södra fasaden har varit svårt angripen (ATA, Rest rapport). Även egendomen Höjentorp, som indragits till kronan och blivit kungsgård, blev ödelagd av danskarna. Gustav Vasa berättas ha besökt Höjentorp. Av hans söner vistades Karl, sedermera Karl IX, som 1571 utökade sitt hertigdöme med Valle och Vadsbo härader, ofta på Höjentorp och lät här uppföra en ny mangårdsbyggnad (fig 59).³ Denna stod kvar ännu i mitten av 1700-talet. Johan III berättas också tidvis ha vistats på gården.⁴

Hertig Karl och hans bror kung Johan beslöt enligt ett kungligt brev 24/2 1574 »att Warnums Clöster udi Walla häredt som för någre år sedenn är afbrändt, mättthe nu i tillkommende Wår och Sommer bliffwe upbygdt och Renoueret efter wij förnimme thett ännw Lättligen står till att hielpe» (bilaga 2).⁵ Enligt inskrift på den största av klockorna blev kyrkan »Af k. Johan 1574 å nyo täckt». Av en skrivelse av hertig Karl 1588 framgår att renoveringsarbete ännu så sent utfördes.⁶ Johan III var förutom teologiskt starkt estetiskt och historiskt inriktad – en sida som tog sig uttryck i byggenkap och upprättandet av gamla monument. Han

lät återuppföra de av Gustav Vasa rivna kyrkorna på malmarna i Stockholm, såsom Jakobs och Klara kyrkor.

Det var uppenbarligen konungagravarna i Varnhems klosterkyrka, som tilldrog sig Johan III:s intresse på samma sätt som i Vreta klosterkyrka. Johan III lät i båda dessa kyrkor uppställa minnesvårdar över konungar och furstar, som ansågs ha sina viloplatsar i kyrkorna. År 1582 utfärdade han medel till Vreta klosterkyrkas reparation.⁷ Johan III:s omsorg om historiska gravar gällde också Sten Sture d.ä:s kvarlevor, som på kungens befallning 1578 nedsattes i Sturegravkoret i Strängnäs domkyrka.⁸

Johan III synes även hyst planer på att återuppbygga själva klostret i Varnhem i likhet med flera kloster i riket, bl a Gudhem och Alvastra. Återuppbyggnaden av Alvastra kloster var honom särskilt angelägen »för the konungers och Furstars begravningar, som i samme closter liggie begraffne». Skara domkyrka, som

1566 även den blev utsatt för danskarnas härjningar, stod liksom Varnhems klosterkyrka efter brand utan tak. Johan III ombesörjde reparationer även av domkyrkan, vilka ägde rum samtidigt med arbetena i Varnhem (1571–86).⁹

Bakgrunden till Johan III:s omsorg om monument, som inrymde konungagravar, är den »göticism» som under 1500-talets andra hälft och 1600-talet växte fram i Sverige.¹⁰ Den svenska nationalstaten hade befästs. Med nationalstaten växte känslan för fosterlandet och dess historia fram. Den nationella historieskrivningen var på modet. Som landsflyktig katolsk ärkebiskop författade Johannes Magnus verket »Historia de omnibus gothorum sveonumque regibus», som utkom postumt på latin 1554. Kungalängder fram till Gustav Vasa presenterades och den götiska historien levandegjordes för att med förfädrens exempel lära och leda dåtidens svenskar.

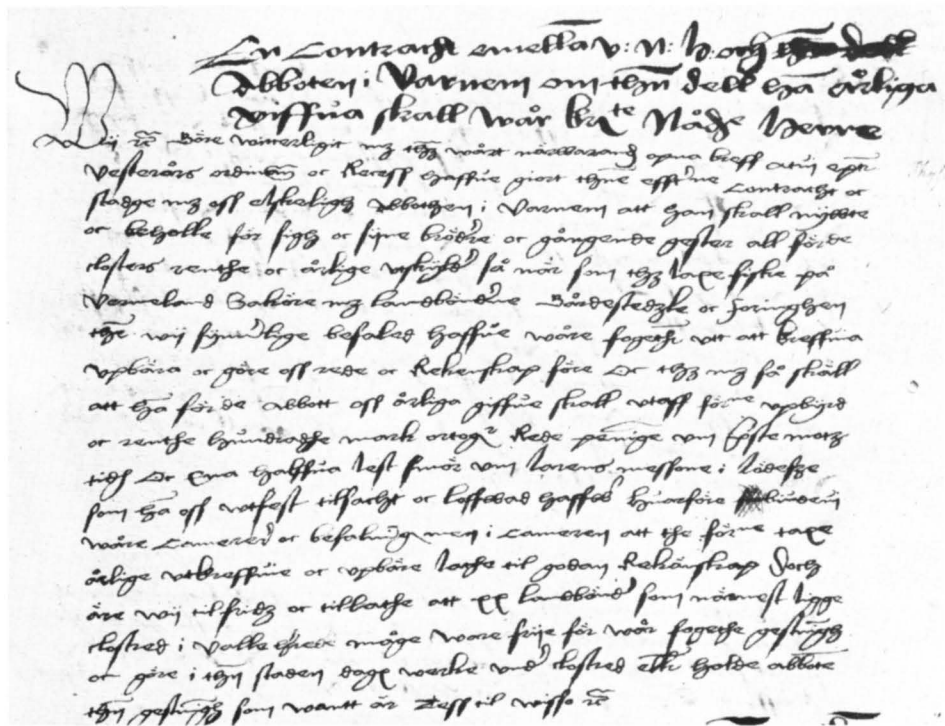

Fig 58. Kontrakt 1529 mellan Gustav Vasa och abboten i Varnhem om den årliga avgiften till kronan av klostrets inkomster. RA (se bilaga 1).

Contract from 1529 between Gustavus Vasa and the abbot of Varnhem determining the annual fee to the Crown of the monastery income (see Appendix 1).

Stormaktstiden, Drottning Kristina och Varnhems klosterkyrka

Först efter mitten av 1600-talet, då den lutherska läran hade vuxit sig stark, hade man fått tillräckligt perspektiv på den katolska tiden. Ett intresse för medeltida byggnader och minnesmärken började växa fram. Reformationstiden med dess religionstvister, dyrtid och uppror innebar stagnation av byggnadsverksamheten. Konfiskationerna av silverföremål minskade också entusiasmen för underhållet av kyrkobyggnad och kyrkogård. Kyrkorna lämnades att förfalla eller fick blott ett nödortfött underhåll. Detta gällde också Varnhems klosterkyrka, som efter Johan III:s insatser åter lämnats åt sitt öde. Vid mitten av 1650-talet uppges en stor del av kyrkans sydmur vara nedfallen, delar av valvsystemet i kyrkan samt i kapellkranen runt koret instörtade (se nedan).

Med Gustav II Adolfs trontillträde ingick ett nytt skede i vår historia – stormaktstiden. Det svenska östersjöväldet växte fram och det avlägset liggande landet började hävda sig i Europa. Samtidigt skedde ett inre uppbyggnadsarbete i landet. Detta gällde såväl byggnadsverksamheten som den andliga odlingen. Strävan att förse den nya stormakten med storslagna minnen från en svunnen tid gav ny näring åt den göticism, som frodats sedan 1500-talets andra hälft och som inspirerat Johan III i hans insatser för äldre monument. Städerna tillväxte i invånarantal och försågs med nya representativa byggnader. Vid 1600-talets mitt kulminerade adelsväldet i landet. Genom förlänningar fick adelsmännen vidsträckt landområden och innehade vid denna tid ca 60% av landets jord. Till adelsprivilegierna hörde också kompetens att inneha rikets högsta ämbeten.

Adeln kom att spela stor roll för byggnadsverksamheten under denna tid genom sitt ökade jordinnehav. Dess ökade ekonomiska resurser kom också kyrkorna till del. En av föregångsmännen på detta område var Magnus Gabriel De la Gardie, som hade vidsträckt landområden framför allt i Västergötland och Uppland. År 1647 ärvde han Ekholmens friherreskap, som hans farfar Pontus De la Gardie erhållit 1571. Samma år gav drottning Kristina egendomen Höjentorp i bröllopsgåva åt hans hustru Maria Euphrosyne, dotter till Gustav II Adolfs halvsyster, prinsessan Katarina, som hade Kristina i sin vård. År 1652 ärvde han Läckö grevskap, som donerades till Jakob De la Gardie 1615.

Höjentorp bildade centrum i en rad västgötagodds, som sträckte sig upp mot Väneren. Godset uppbyggdes genom en rad donationer, som började 1647 och i stort sett nådde sin fullbordan i början av 1650-talet. Höjen-

torps kungsgård med Varnhems kloster och nära 60 mantal ingick i den första donationen 1647 (fig 59).¹¹

Varnhems klosterkyrka fick inte kontinuerligt underhåll efter Johan III:s insatser. På 1640-talet var behovet av reparation, framför allt av taket, påträngande och frågan upptogs av drottning Kristinas förmyndarregering.

I en skrivelse till landshövding Carl Siggesson den 14 april 1641 påminner förmyndarregeringen (för den då 15-åriga drottningen) om den reparation av Varnhems klosterkyrka, som rekommenderats vid senaste mötet i Stockholm, bl a att kyrkan »måtte blifwa medh Taak försedd» (RA, Riksreg, s 335 verte ff). Under vintern hade man inte gjort något åt detta arbete, varför man erinrade om ärendet: »Nådeligen befallandes, att efter som det wore stor skada samma kyrkia aldeles att förfalla låtha, uthi betrachtande af den sköne byggningh, och elliest dee tänkwärdige griffter som där finnes, dock I för den skuldh giöra edert bästha, till att förmåh allmogen så uthi sochnene där näst om kringhboendes, som dee Bönder, hwilke, i samma Clösterkyrckio pläge hafwa sin Gudstiänst dat dee uthi tilkommande winter framkiöra, hwadh wirke som till taket kan wara af nödhen, så att man sådan må kunna fordtfahra medh täckningen . . .»

Förmyndarregeringens ansträngningar att reparera den förfallna klosterkyrkan synes inte ha vunnit några resultat. Den 20 mars 1648 beordrar drottning Kristina översten Per Ribbing att låta knektar ur hans regemente arbeta vid klosterkyrkan (RA, Riksreg, s 376). Drottningen har beslutat, att låta reparera kyrkan, »som nu en långh tidh hafuer legat ödhe».

Samma datum förärar drottningen ett tusen riksdaler till den närbelägna Gudhems klosterkyrka, vilken »till taak och innandöme så godt som heelt ähr förderfwat». Den 31:e i samma månad donerar drottningen ett tusen riksdaler även till Varnhems klosterkyrkas reparation och dessutom årligen kyrkotionde till dess vidmakthållande, vilket hon ytterligare hade specificerat i ett öppet brev.

Åtskilliga svenska konungar har i kyrkan utvalt sin gravplats »och äre der begrafne wordne, der deres dödhe been ähnnu sigh hwijla» heter det i skrivelsen. Såväl för kyrkans härliga vida berömda byggnads skull som för de berömda och tänkvärda »konunglige Grifter skulldh, som ähnnu i föreskrefne kyrkio ähr till att finna» tillkom denna donation. Under de långa krigstiderna hade kyrkan som så många andra byggnader inte underhållits och »till Taak och innandöme

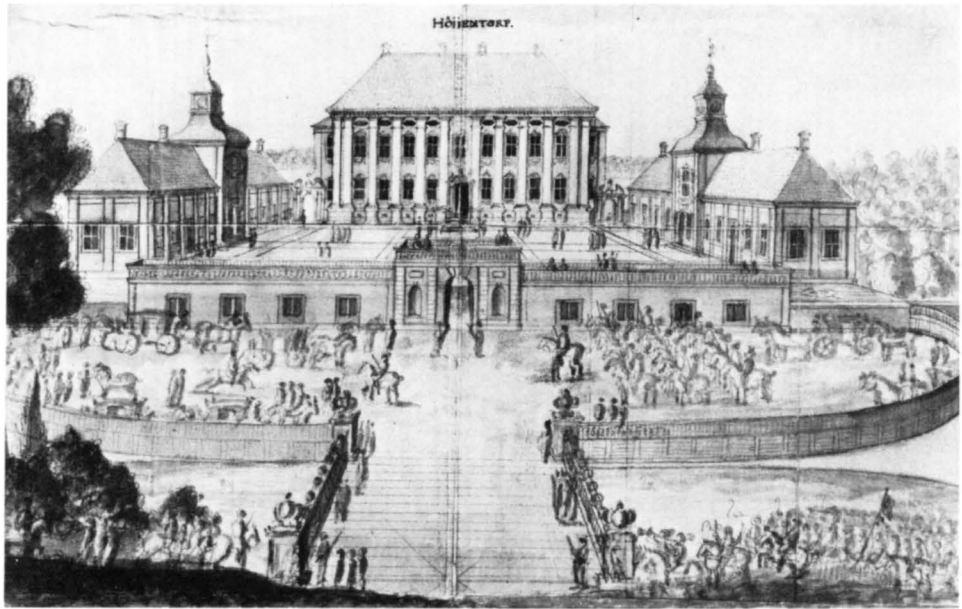

Fig 59. Höjentorp. Teckning till Sueciaverket omkring 1690. Höjentorps kungsgård med Varnhems kloster ingick i drottning Kristinas donation 1647. KB. Foto NordM.

Höjentorp. Drawing for Suecia Antiqua, c 1690. Höjentorp Royal Manor with Varnhem monastery was part of Queen Christina's donation of 1647.

myckit förderfuat blefuen». Några mer omfattande restaureringsåtgärder synes emellertid inte ha genomförts under drottning Kristinas regeringstid.

Det kan synas märkligt, att drottning Kristina, så snart efter det hennes far kämpat för den lutherska läran, donerade medel till klosterkyrkors reparation. Genom sin lärare, sedermera biskopen i Strängnäs, Johannes Matthiae erhöll hon emellertid från början en

stor tolerans i religionsfrågor. Marken blev härigenom förberedd för hennes övergång till katolicismen vid mitten av 1650-talet. I förmyndarregeringen kan riksmarsken Jakob De la Gardie, av Gustav II Adolf 1615 upphöjd till greve av Läckö, tänkas ha arbetat för klosterkyrkans reparation. Den kom ju även att fullföljas av hans son, Magnus Gabriel De la Gardie.

Magnus Gabriel De la Gardies restaurering

De la Gardies oerhörda besittningar och hans prioritering av byggherren gjorde honom till landets störste byggherre under stormaktstiden. Han frigjorde arbetskraft och medel till byggnadsverksamheten genom att välja en mindre intensiv driftsform för jordbruket (Revera, s 87). Varnhems kloster tillhörde som nämnts drottning Kristinas donationer till greven 1647. I sitt donationsbrev till kyrkans reparation 1648 uttryckte

hon en önskan »att och andre våre och Riksens trogne män och Undersåthere, som af förmögenheet ähro, warde i lijka måtto något här till förärandes». Då De la Gardie året innan fått Varnhems kloster i donation av drottningen, måste han känt det som en förpliktelse att fullfölja restaureringen av den förfallna klosterkyrkan. År 1652 förordnade han medel till arbetets igångsättande.¹² Det kom emellertid att dröja några år,

Fig 60. Konungagravkor (Knut Eriksson). Teckningarna av konungagravkoren före De la Gardies restaurering återger fantasifullt deras raserade tillstånd. KB. Foto NordM.

Royal burial chapel (Knut Eriksson). The drawings of the royal burial chapels prior to the De la Gardie restoration represent, in an imaginative way, their derelict state.

innan restaureringen påbörjades. I ett detaljerat utkast till inskriftstavla över restaureringsåtgärderna under De la Gardies tid beskrivs kyrkans dåvarande tillstånd sålunda:^{12a} »Men efter församlingen war ringa och kyrkian stoor, hafwa dhe inte förmått hålla henne wid macht, uthan hon sedan altsedan mästadeles stått och förfallet; långwäggjarne af hwalfwens tyngd sig åtskildt; hwalfwen deraf sönderrempnade, och en dehl af dem nidfallne; konungschoren alt sönderspruckne, hwalfwen nidfallne; samaledes sido Choren; taken alldeles förruttne och bortskebde; alt innandöme så föråldrat och förslidt, att intet dugeligt fins ...» (fig 60).

En omfattande byggnadsverksamhet planerades 1653 på egendomarna i östra Sverige. I Uppland låg näst efter Västergötland De la Gardies största godsintehav.¹³ Ekholmen var huvudgården och den närbelägna Veckholms kyrka hade fadern Jakob De la Gardie utsett till ättens gravkyrka.

De la Gardie vistades fram till 1653 mest vid hovet i huvudstaden och på godsen i Uppland. Han var drott-

ning Kristinas gunstling och erhöll höga ämbeten och stora förläningar av henne. Nämnda år 1653 föll han emellertid i onåd och detta medförde en brytning med Kristina och en kris för honom även som hovman och politiker. Han avsattes sålunda från sin tjänst som riksskattmästare. För byggnadsverksamheten blev denna kris av avgörande betydelse. De la Gardie lämnade huvudstaden långa tider och drog sig ned till Läckö grevskap och organiserade byggnadsverksamheten i Västergötland. Arbeten, som långt senare kom att fullbordas helt eller delvis, planerades nu. Detta gällde tillbyggnaden av Läckö slott, nybyggnaden av Höjentorps gård och återuppbyggandet av Varnhems klosterkyrka. Brytningen med Kristina var sålunda av avgörande betydelse för den första byggnadsetappen av Varnhems klosterkyrkas restaurering. Liksom vid flera andra byggnadsplatser kom restaureringen att ske i två byggnadsetapper, en planerande, som 1654 blott hann påbörjas, då krigsangelägenheter kom emellan, och en mera omfattande från och med 1668, då arbetet bedrevs med intensitet och slutfördes.

Källmaterial och forskningsläge

Första byggnadsetappen

Under den första byggnadsetappen av klosterkyrkans restaurering har vi ett mindre omfattande källmaterial att arbeta med. Vilken information ger oss dessa handlingar? Byggningsräkenskaperna från 1654 i LUB berättar om material och byggningsfolk men lämnar oss i ovisshet om vad som verkligen utfördes under denna första etapp. Räkenskaperna kompletteras av korrespondensen: De la Gardies koncept och registratur och inkomna brev, bla från hauptmannen på Läckö slott Tore Ollonberg och befallningsmannen på Höjentorp Sven Höök. Även om bilden inte kan tecknas med någon fullständighet är den av stort värde för vår kunskap om nästa period. Riktlinjerna för restaureringens uppläggning uppdrogs under denna första byggnadsetapp och ger oss ett oväntat perspektiv mot det som skulle fullföljas över ett decennium senare. Den arbetsstyrka av viktiga stenhuggare och murmästare, som skulle följa hela Varnhemsrestaureringen anställdes i samband med denna första etapp. Byggnadsdetaljer, som ger kyrkan dess karakteristiska utformning, ingick redan nu i planerna.

Den första byggnadsetappen vid Varnhems klosterkyrka har klarlagts av August Hahr och Sten Karling. Hahr har framdragit byggningsräkenskaper om arbetets påbörjande 1654 och Sten Karling viktig korrespondens i frågan. I sitt arbete om Matthias Holl drar han fram argument för att det var denne arkitekt från Augsburg, som var arbetsledare och arkitekt till Varnhemsrestaureringen.

Andra byggnadsetappen

Under den andra byggnadsetappen är källmaterialet rikt flödande. Vilken typ av material är övervägande och hur har det använts?

Här finns i huvudsak tre skilda typer av källor: Korrespondens, räkenskaper, memorial och rapporter. Korrespondensen utgörs till större delen av De la Gardies konceptsamling, samlad i 88 volymer i Riksarkivet. Brev angående byggenskapen ingår i den allmänna korrespondensen. De är framför allt ställda till dem, som hade hand om byggenskapen – arbetsledare, byggningsskrivare, befallningsmän och fogdar på de aktuella byggnadsplatserna. Bland inkomna brev ger oss breven från hauptmannen på Läckö slott och befallningsmannen på Höjentorp viktigast information. Hauptmannen på Läckö hade översyn av arbetet och

klosterkyrkans reparation stod under Höjentorps förvaltning. Memorialen är ofta fogade till korrespondensen. De har samma karaktär av planering av arbete. Man kan ej säkert veta, om det har utförts. Det planerade måste kollationeras mot byggningsräkenskaperna, som till större delen ingår i godshandlingarna rörande Läckö och Höjentorp. I serien Gref- och friherreskap i Riksarkivet finns även räkenskaper angående klosterkyrkan liksom i Läckösamlingen i Göteborgs landsarkiv. Byggningsräkenskaperna ger oss namnen på vid restaureringen verksamma konstnärer och hantverkare, vilka med ledning härav kan sökas i korrespondensen.

Information om konungagravkoren och inskriftstavlan på västfasaden får vi i inkomna brev från Antikvitetskollegiet, skrivna av dess sekreterare Johan Hadorph till Magnus Gabriel De la Gardie. Detaljerade uppgifter om restaureringen finns i olika utkast till inskriftstavlan till västfasaden. Johan Hadorphs koncept i Antikvitetskollegiets handlingar i ATA ger oss kompletterande material liksom De la Gardies egna koncept till Johan Hadorph. Prästen i Varnhem Magnus Tengner berättar i utförliga brev till greven om restaureringen, förvarade i serien Prästers brev i Sverige och Finland. I samma serie finns även intressanta brev från Jonas Rudberus, som ombesörjde orgelbygget i Varnhem.

Ett viktigt dokument till Varnhemsrestaureringens historia är samtida restaureringsrapporter, dels bilagda en skrivelse från befallningsmannen på Höjentorp, dels bland Läcköräkenskaperna i serien Gref- och friherreskap. Formuleringarna i rapporterna är emellertid stundom oprecisa. De samtida rapporterna måste ställas mot rapporterna från Curmans restaurering och byggnadstekniska iakttagelser. Vid 1920-talsrestaureringen har man – utan kännedom om 1600-talsrapporterna – noggrant försökt urskilja kyrkans medeltida delar och de De la Gardieska insatserna. Teckningarna och gravyrerna till Sveciaverket återger den nyrestaurerade klosterkyrkans exteriör och interiör.

Beträffande restaureringens andra etapp drar Hahr fram viktiga dokument ur 1670 års räkenskaper rörande Läckö slott i De la Gardieska arkivet i LUB.¹⁴ Karling berör även andra byggnadsetappen i sitt arbete om Matthias Holl. Ett omfattande nytt material framdrogs i undertecknads avhandling Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige, vilket kompletteras och ytterligare bearbetas i denna framställning.

Fig 61. Kyrkan från nordost efter De la Gardies restaurering. Teckning till Sveciaverket, detalj. KB.
Foto NordM.

The church from NE after the De la Gardie restoration. Drawing for Suecia Antiqua, detail.

Första etappen 1654

Hauptmannen vid Läckö slott Tore Ollonberg ger i ett brev till Magnus Gabriel De la Gardie december 1653 en berättelse om planerna för restaureringen av Varnhems klosterkyrka:¹⁵

»Hafwer iagh warit uthi Warnomma kloster kyrckia och den granneligen beseet, såsom och ährfahrit på hwad sätt som den kan best låta sigh reparera.« En avritning av kyrkan, på vilken han antecknat sina iakttagelser, nämns i brevet. Han har sammankallat allmogen i församlingen och meddelat De la Gardies avsikt att låta reparera klosterkyrkan. Han ger även förslag till materialanskaffning. Trävirke kan väl anskaffas med församlingens hjälp. Sten finns redan till hands, även kalksten, och han har redan låtit hopsamla sten (sannolikt från klostret). »Dee stoore Steen bandh till hwalfwen, som fattas ähre och icke långdt derifrån at kunna bekomma.« Eftersom till bygg- och murmästare, spik, bräder och järn krävs ansevärd medel, ber församlingen att få nyttja tiondemedel samt sakören i Valle härad. Församlingen anhåller även att få lov att hugga några ekar till spån »effter allt taaket måste giøres aff nyoo, och effter såsom detta ähr eet herligt tempel om E:H:G:E:¹⁶ behagar, så tycktes wara sierligere at mann giör eet toorn midt på kyrckian weedh korsbyggningen som det store fönsteret sitter undher, och twenne torn effterst i kyrckian och kyrckiedören kommer så midt imellan begge tornen mitt för store gången«. Bygg- och murmästare har han redan anlitat och haft med sig på platsen. Det var sålunda Ollonberg, som från början hade hand om restaureringen, anskaffade byggnadsmaterial och organiserade byggningsfolk. I början av följande år hade han emellertid lämnat denna uppgift till befallningsmannen vid Höjentorp, Sven Månsson Höök.¹⁶ Förvåren 1654 var arbetet vid klosterkyrkan i full gång. De la Gardie begav sig i april själv till Västergötland för att planlägga och organisera ett omfattande byggnadsprogram.¹⁷ Som Sten Karling betonat, var insatsen av den augsburgske byggmästaren och arkitekten Matthias Holl i detta sammanhang av den största betydelse.

Matthias Holl

Matthias Holl trädde enligt ett kontrakt den 4 oktober 1653 i De la Gardies tjänst.¹⁸ Han upptas bland byggningsfolket på Drottningholm 1653–55 men anlätades även för andra uppgifter.¹⁹ 1654 finner vi honom verksam vid Hapsals slott i Estland, varifrån han i mars kallades till Ekolsund. I april befaller emellertid De la Gardie honom att skyndsamt bege sig till Höjentorp.²⁰

Som Sten Karling betonat, var Holls roll betydande vid organiserandet av det omfattande byggnadsprogrammet i Västergötland.²¹ Arbetet vid Varnhems klosterkyrka kom under den första byggnadsetappen att ske under hans ledning. Sten Karling påvisar, att Holls ritningar till rundtornen vid Hapsals slott har stora överensstämmelser med klosterkyrkans mittorn, vilket talar för att Holl är upphovsmannen till tornets utformning. Holl uppgjorde även ritningarna till nybyggnaden av Höjentorps gård och det första projektet till Läckö slottskyrka.

Spelade Holl en motsvarande roll vid andra byggnadsplatser? Vid restaureringen av Drottningholms slott, då 1500-talsslottet bla ikläddes en klassicistisk dräkt med fasaderna indelade av pilastrar, tycks han ha spelat en mera underordnad roll.²¹ Influenser från restaureringen, som leddes av tidens ledande arkitekter, Jean De la Vallée och Nikodemus Tessin d ä, är dock märkbara vid Holls byggnadsprojekt i Västergötland. Sveciateckningen av klosterkyrkans exteriör återger kyrkans mittorn med en klassicistisk utformning, som erinrar om Jean De la Vallées arkitektur (fig 61). Höjentorps fasader indelades av kolossalpilastrar. En motsvarighet till slottskyrkan i Drottningholms 1500-talsslotts mittparti med dess från fasaden framspringande tresidiga korparti finner vi vid Höjentorp²² (fig 59). Östflygeln mellersta del upptas här av gårdskyrkan, som framskjuter med ett tresidigt korparti från östfasaden. Åren 1661–62 är Holl åter några månader verksam med nybyggnaden av Höjentorp. Han kallas emellertid därifrån till Jakobsdal, som efter De la Gardies utnämning till rikskansler omvandlades till en ståtlig representationsbostad. Holls insats synes emellertid här ha varit begränsad till vattenkonst, lusthus och grottor. Han verkade här av allt att döma till sin död vid tiden omkring 1681.²³

Byggningsfolk och material

Höjentorps gård var centrum för godsets förvaltning. Restaureringen av klosterkyrkan bedrevs under gårdens drätsel. Bland Höjentorps handlingar i LUB redovisas 1654 medel till klosterkyrkans reparation.²⁴ De la Gardies enskilda sakören 1647–53, häradshövdingerräntan 1648–1652, bidrag av kröningshjälpen från städerna Mariestad, Lidköping, Skara, Falköping, Skövde och Hjo belöpte sig 1654 till en summa av tillhoppa 2 194 dlr kmt (s 540, 542 verte). De la Gardie förordnade således dels egna medel (521 dlr kmt) och organiserade dels medel från andra håll (häradshövdingerräntan: 1 098 dlr kmt, kröningshjälpen: 575 dlr kmt). Bygg-

ningsräkenskaperna ger oss information om hur dessa medel användes – betalning av byggningsfolk och material. Bland byggningsfolket möter vi den under hela Varnhemsrestaureringen verksamme stenhuggaren Hans Eriksson Stenhammar, som redan nu synes haft en ledande ställning och attesterar listor över byggningsfolk och räkningar (s 543). Den 1 maj 1654 slöt De la Gardie kontrakt med Hans Eriksson. »I synnerhet skall han wara förplöchtat sitt steenhuggare-, murmestare- och annat arbete, som honom anbefalt blifwer uthan försummelse, och effter sin bästa konst att färdigt giöra, hafvandes alfvarligt inseende på dee steenhuggare- och murmestare gesellers troohet och flijt som under hans handh, eller eliest tillijka med honom på ett arbete förordnade warda.»²⁵ I september samma år erhöill han torpet Stenhammar i Ljungstorp att obehindrat nyttja (fig 6, s 256). Hans Eriksson, hädanefter även benämnd Hans Eriksson Stenhammar, skulle sedan följa arbetet ända fram till 1680-talet, varvid många viktiga uppgifter anförtroddes honom. Till stenhuggarestyrkan hörde även Erik Hansson, förmodligen den förres far, samt stenhuggarna Arvid och Bengt. Arfued Biörsson, murmästare och stenhuggare var även verksam vid flera av De la Gardies byggnadsplatser, bla vid Veckholms kyrka 1661²⁶ och Läckö slott 1669²⁷. Det var således åt Hans Eriksson och hans folk, som De la Gardie från början anförtrodde uppgiften att återupprätta klosterkyrkan.

Den 2 juni 1654 anlände tjugo soldater och en underofficerare till arbetet vid klosterkyrkan. Ytterligare tolv soldater anslöt sig senare till de förra och arbetade tillsammans med dem i 4,5 vecka, till den 24 juli (s 543). Om svårigheter att få hantlangare berättar handlingarna om Skokloster (Andrén, s 42). Man använde soldater men också kvinnliga hantlangare som kalkrö-

reskor och tegelbärerskor. Soldaterna utgjorde en god arbetsreserv. Det var ur rättslig synpunkt tvivelaktigt men nyttjades både av kronan och enskilda (Kumm, s 129). Såväl vid Läckö som Skokloster finner vi soldater i arbete.

Vad utfördes?

Handlingarna ger oss ingen säker kunskap om vad som exakt utfördes. Vid klosterkyrkan fanns synbarligen en byggnadshytta med kalkugnar och smidesverkstad. Kalkbrännaren Håkan Andersson arbetade vid klosterkyrkan i 14 veckors tid. Två soldater och en son var honom behjälpliga med framkörning av material. En förteckning på smide till klosterkyrkan av smeden Håkan Pederson ger oss flera viktiga uppgifter om vilket arbete, som utfördes under den första byggnadsetappen (s 549 verte f). Läktspik, takspik, ställningsspik, kofötter, kalkslagarejärn, murhakar, kalkkrakor, böglar att bära med o s v berättar om takarbeten, uppröjning av nedfallna delar av byggnaden och påbörjande av upprustning av denna.

Hästar och vagnar upptas för materials framkörning. De anslagna medlen var emellertid under denna första period ringa och genom oegentligheter av befallningsman Sven Månsson Höök ytterligare reducerade. Höök förestod 1647–1661 Höjentorpsgodsen. Hans förvaltning underkastades 1661–62 ingående kontroll på grund av oegentligheter i räkenskaperna (Revera s 44). Dylika besvär med redovisningen var också på andra byggnadsplatser hämmande för byggnadsverksamheten. En motsvarighet till Höökaffären fanns sålunda vid Veckholms kyrka, där befallningsmannen vid Ekholmen Börje Abrahamsson, som här hade hand om kyrkans medelredovisning, 1664 fick avsked för oegentligheter.²⁸

Restaureringens återupptagande 1668

1650-talets byggnadsprojekt hade blott delvis hunnit påbörjas, då De la Gardie 1655 kallades som krigsledare och förhandlare till östersjöprovinserna. Detta innebar en avmattning av byggenskapen, som avstannade på flera byggnadsplatser. Byggnadsingenjören Johan Peter Kirstenius förordnades till inspektör och direktör över byggnadsväsendet.²⁹ På grund av svårigheter med utbetalningar mm blev det dock i stort sett ett uppehåll i byggenskapen under denna tid. Först vid De la Gardies återkomst 1660 bedrivs den åter med

intensitet. Den kris De la Gardie råkat i efter brytningen med drottning Kristina var nu överstånden. Efter hemkomsten utnämndes han 1660 till rikskansler och insattes tillsammans med bla den unga änkedrottningen Hedvig Eleonora och riksdrotsen Per Brahe i förmyndarregeringen för Karl XI. I mitten av decenniet skärptes emellertid motsättningarna inom rådet mellan De la Gardies franskvänliga parti och anhängarna till riksskattmästaren Gustaf Bonde, som nu insatts i förmyndarregeringen och krävde en fredlig och sparsam

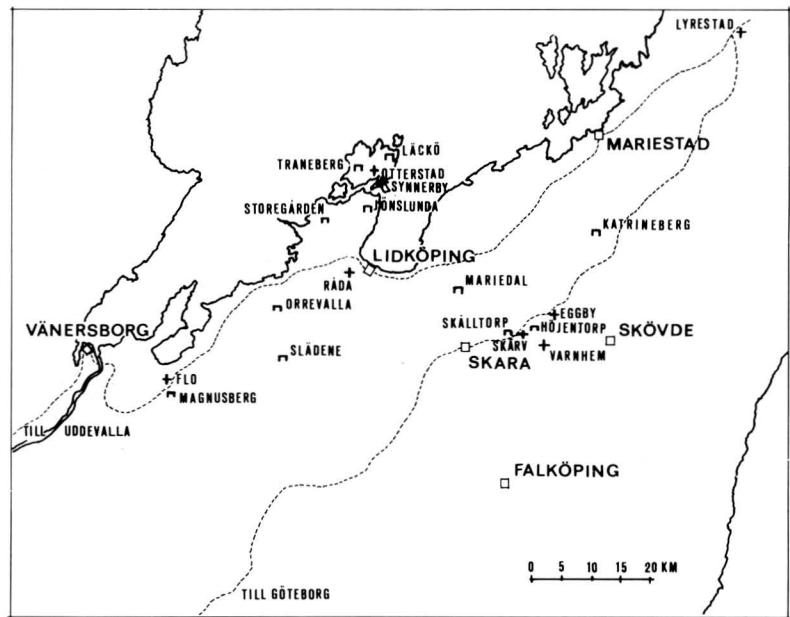

Fig. 62. De la Gardies västgötagod. Karta med olika byggnadsföretag, samtida med andra byggnadsetappen vid klosterkyrkan.

The De la Gardie estates in Västergötland. Map with various building enterprises, contemporaneous with the second construction phase of the Abbey.

politik. De riksstater, som 1667 och 1669 tillkommit under De la Gardies inflytande, bar sig inte. Riksdrotsen Per Brahe ingrep. Det blev en kraftmätning dem emellan, som pågick in på följande år.

Koncentration av byggenskapen till Västergötland

Den situation, som här tecknats ger bakgrunden till andra byggnadsetappen vid Varnhems klosterkyrka, som inleddes 1668–69. Varför återupptogs restaureringen just då? De la Gardie hade åter anledning att lämna huvudstaden och dra sig ned till Västergötland. Här låg redan från början hans största gods innehav, som han tycks ha prioriterat och genom byten och köp ökat och förändrat kvantitativt och kvalitativt (Revera, s 88 ff). I samband med godsförvärven ökade också byggnadsaktiviteten i Västergötland. Enligt grevens befallning skulle byggenskap äga rum i Läckö grevskap och »på alle orter» – vid Läckö, Mariedal, Hedvigsholm, Orrevalla, Magnusberg, Näs tegelbruk. Ett lusthus skulle byggas i gamla djurgården vid Läckö samt skola och hospital vid Synnerby (fig 62).³⁰

Byggnadsmemorialen 1668–69 innehåller även vid-

lyftiga planer.³¹ Vintern 1669 skulle timmer framköras till åtskilliga byggnader. Man byggde farkoster för transporter, anlade hamn och vägar. Två vägar »att kiöra med Caret» planerades – en till Traneberg på Kållandsö, en till Synnerby med bro över till Jönslunda ladugård på fastlandet. En avmätning av trakten omkring Läckö förmodligen utförd för greven, visar två vägar från Läckö med deras broar (fig 63).³² Kartan återger även Otterstads, Senäte och Synnerby kyrkor. I planerna ingick också en förhöjning av Läckö slott med en fjärde våning, inredning av riddarsalen, nya omfattningar till spisarna i gemaken m.m. Jönslunda ladugård skulle repareras och få nytt stall och två nya byggnader. Beträffande Storegården i Rackeby på fastlandet söder om Kållandsö »flyttas heela gården på ett annat ställe» och uppsattes ny byggnad i två våningar efter dessein. Gården Orrevalla sydväst om Lidköping skulle byggas ut till säteri. Ny grund lägges till stenhus på Söderbo sätesgård, omdöpt till Mariedal, i Ova socken sydost om Lidköping samt till Magnusberg i Flo socken invid Hunneberg.³³

Byggnationen vid gårdarna hann emellertid blott delvis genomföras, innan reduktionen kom.

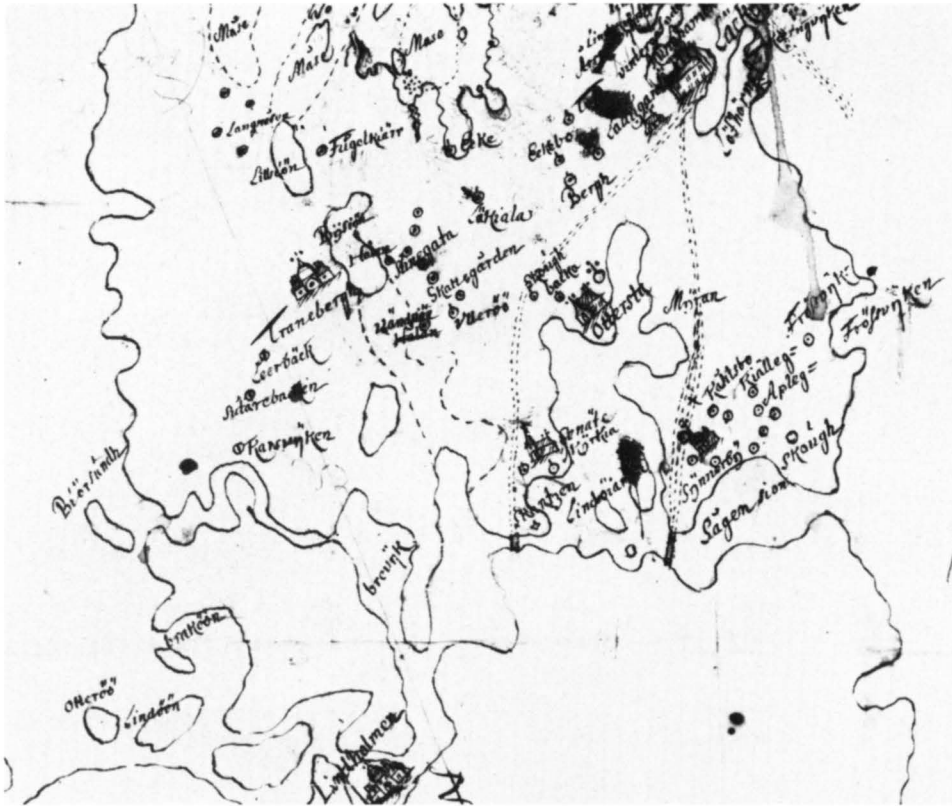

Fig 63. Avmätning av Källandsö (för De la Gardie 1683). Två vägar med broar vid Senäte och Synnerby kyrkor leder över till fastlandet. LMV.

Measuring of Källandsö (for De la Gardie, 1683). The roads with bridges at Senäte and Synnerby Churches leading to the mainland.

Upprustning av kyrkorna, som alltsedan reformationen blott nödtorftigt hade underhållits, var också en angelägen uppgift. Restaurering av Lidköpings kyrka pågick sedan 1667 och planerades bla vid Ova kyrka invid Mariedal, Otterstads kyrka invid Läckö slott och Eggby kyrka invid Höjentorps gård.³⁴ Man arbetade även på 1660-talet med Höjentorps gårdskyrka, som långsamt färdigställdes. Samtidigt med den andra byggnadsetappen vid Varnhem skedde emellertid arbetet vid Höjentorp i ökat tempo.³⁵ Huvudbyggnaden får då sin fasad, indelad av pilastrar. Man arbetar med trädgårdsbyggnaden, bryggan och de andra husen invid sjön, köket och badstugan.

Restaureringen och den historisk-antikvariska forskningen

Magnus Gabriel De la Gardie var en av dem som starkast stödde fornforskningen i vårt land och en nyckelperson vid inrättandet av Antikvitetskollegiet i

Uppsala 1666 – vår första akademi med historisk-antikvarisk forskning som uppgift.³⁶ Johan Hadorph, sekreterare i Antikvitetskollegiet, blev den mest utpräglade representanten för den praktiskt-nyktra strömningen av forntidsintresset.

När väcktes De la Gardies intresse för fornforskningen? Studieresorerna och ambassaden till Frankrike 1646 hade säkerligen stor betydelse för hans kulturfrämjande gärning på skilda områden. Inför utlandet måste den nyvordna stormakten hävda sig genom byggenskap enligt kontinentalt mönster med symmetriska gårdsanläggningar och dyrbart utsmyckade gemak samt genom minnen från ett ärorikt förflutet. Intresset för landets forntid spelade stor roll som bakgrund till vår stormaktstid. I Varnhems kloster, som tillhörde drottning Kristinas tidigaste donationer 1647, fanns viktiga historiska minnen. Stockholms grundläggare Birger Jarl och konungar ur Sverkerska och Erikska ätterna var enligt traditionen begravda i kyr-

kan. Redan 1652 förordnade De la Gardie, som nämnts, medel till klosterkyrkans reparation.

Från 1650-talets första år har vi också exempel på hans »restaureringsverksamhet» av sockenkyrkorna i närheten av godsens, såsom Lovö kyrka vid Drottningholm och Otterstads kyrka vid Läckö slott.³⁷ Fornintresset låg eljest nere under denna tid. Först på 1660-talet började ett nytt skede för den svenska fornforskningen. Hösten 1665 beordrades Laurentius Bureus att under en antikvarisk rundresa i riket inventera alla gamla monument – kyrkor, kloster, slott, runstenar – och se till att de konserverades och vårdades. Särskilt nämndes de förfallna kungagravarna i Vreta klosterkyrka. Hösten påföljande år utfärdades på De la Gardies initiativ ett kungligt plakat, enligt vilket alla fasta fornlämningar, kyrkor och kloster fridlystes och prästerna uppmanades att rannsaka efter antikviteter i sina socknar. Sannolikt enligt förslag av Hadorph grundades i december 1666 ett särskilt ämbetsverk – Antikvitetskollegiet – med fornminnesvård som uppgift. Akademiens sekreterare och drivande kraft blev Hadorph, från 1679 även riksantikvarie. Mycket av sitt historiska vetande tycks De la Gardie förvärvat av Hadorph och medföljde honom på antikvariska forskningsresor, bl a till Västergötland (fig 64).³⁸

Återupptagandet av Varnhemsrestaureringen var vid denna tid i högsta grad aktuellt. Vid ett besök i Varnhem redan i mars 1662 har De la Gardie planer på att åter igångsätta restaureringen.³⁹ Det skulle emellertid dröja några år, innan arbetet påbörjades. Varnhem i dess egenskap av konungarnas gravkyrka var ett viktigt monument att vårda. I en skrivelse till Antikvitetskollegiet 1668 ber De la Gardie om »een exact under rättelse /: så wijda dhen af dhenne tijden kunnige och förhanden warande skrifter hemptas kan /: om bem^{te} Kyrkias function så ock dhe gamle Sweriges Konungars som dher begrafne äro lefwerne och bedriffter, ärnandes iagh låtha restaurera widh besagde Kyrkia alla dhe Choren som bem^{te} Konungars grafwar finnas uthi och på wäggen Korteligen beskrifwa dhet förnämsta som om hwar och een af förbemälte Konungar i böckerna kan finnas förmält vara».⁴⁰ Han sade sig själv blott ha någon liten kunskap därom. Märkligt är, att De la Gardie trots sin förbindelse med Hadorph lämnade klosteruinerna att förfalla. Klosterkyrkans 1600-talsmurverk visar, att man använde klosterbyggnadernas ruiner som stenbrott, där man hämtade användbar sten. Hans syn på dessa minnesmärken framgår av ett memorial om Vreta, Vadstena och Alvastra kloster och byggnader i Norrköping och Linköping.⁴¹ För Vreta upptar en punkt i memorialet, att »klostret

brytes aldeles neder och föres bort så grafstenar som andra». Vadstena klosterkyrka erhåller nytt tak. Alvastra kloster är däremot »aldeles ruinerat och icke at reparera» utan avsevärd kostnad, heter det i memorialet. Även Varnhems klosteruinerna befann sig sannolikt i ett sådant skick vid restaureringen, att det ansågs otänkbart att återuppbygga dem.⁴²

Intresset för rikets historiska minnen förmedlades till den unge Karl XI av Johan Hadorph. Änkedrottningen Hedvig Eleonora delade denna omsorg om äldre monument, såsom Vadstena klosterkyrka, belägen inom hennes livgeding.

En annan sida av tidens fornintresse var den fantasi-fulla göticism, som företrädades av Olof Rudbeck. Även med denne blev De la Gardie förtrogen och understödde honom i utgivandet av hans *Atlantica*. Rudbeck besökte ofta De la Gardie på Venngarn, där Disasalen smyckades med motiv ur en fornnordisk saga. Utgivandet av *Sveciaverket* blev också föremål De la Gardies uppmuntrande arbete.

Planering, restaureringsrapporter 1668–70

I ett byggnadsmemorial om arbetena i Västergötland 1668–69 upptas Varnhems klosterkyrka och att »dess bygningh förmodas at bringas så wijda att föruthan rappingen inthet fehla skall».⁴³ Samtida restaureringsrapporter berättar, hur arbetet undan för undan växer fram. I detalj kan vi följa det fram till hösten 1670, då det viktigaste arbetet med själva kyrkobyggnaden var avslutat. Ännu återstod dock tornen och kyrkans inredning. En tidsgräns för arbetets fullbordan synes ha varit sommaren 1673, då en invigning av kyrkan också berättas ha ägt rum. Varför hade man då denna målsättning? Restaureringen av klosterkyrkan var ett omfattande och komplicerat arbete, som fortgick lång tid efter detta årtal, bl a med inredningen av konungagravkoren och De la Gardieska gravkoret. Man synes ha påskyndat arbetet före 1673 och huvuddelen av kyrkans inredning, inklusive kungastolarna, stod färdiga detta år. Den unge Karl XI skulle 1673 göra sin Eriksgata. Elias Brenner fick åtfölja konungen, därtill uppmuntrad av De la Gardie, för att avteckna och ge upplysningar om historiska monument av skilda slag. En huvudväg genom Västergötland gick enligt Gripenhielms *Itinerarium* 1688 förbi Höjentorp och Varnhem och vidare genom Skara till Göteborg.⁴⁴ Karl XI:s almanacksanteckningar förmåler endast »Anno 1673 gjorde iagh min Eriks-gatha»⁴⁵ Sitt intresse för äldre monument hade kungen som nämnts förvärvat av Hadorph. Då Höjentorp efter reduktionen indragits till kronan, vistades Karl XI ofta på Höjen-

Fig 64. Skrivelse från Antikvitetskollegiet 1668 med uppgifter om medeltidskungar, begravda i Varnhems klosterkyrka. RA.

Letter from the Society of Antiquarians of 1668 containing information about the medieval kings buried in Varnhem Abbey.

torps kungsgård, där han den 16 mars 1685 undertecknade indelningsverket för Kungliga Skaraborgs regemente.⁴⁶ År 1695 heter det: »Dher ifrån rest(e) K. M. (til) Varnhems-Kiörkan och så til Höientorp igen.»⁴⁷

I ett memorial sammanfattas restaureringsåtgärderna i tolv punkter.⁴⁸ Ett koncept till samma memorial är påtecknat, att det gäller byggnadsarbetena i Varnhem från begynnelsen 1668 till den 28 juni 1670. Skadade partier i memorialet kan här kompletteras. Bland Läckö räkenskaper 1669 förvaras även en förteckning över arbetena från den 1 januari till den 22 september 1670.⁴⁹ Memorialet återges i bilaga 4.

Vid byggnadstekniska undersökningar kan omfattande arbeten från 1600-talsrestaureringen konstateras. Då kyrkans yttermurar befriades från puts vid Curmans restaurering, framkom skillnaden mellan det me-

deltida murverket av huggen sten och 1600-talsmurverket av rå sten med inblandning av ur klostret tagna huggna sandstensblock (fig 25). Vid 1918 års ombyggnad av nedre delarna av södra fasadens strävpelare påträffades i dessa talrika sandstensblock med huggna profiler. Överhuvudtaget visade murverket, att man använde klosterbyggnaderna som stenbrott och därur hämtade användbar sten. Omfattande 1600-talsarbeten ägde framför allt rum i korpartiet. Västra delen av sydymuren samt kyrkans sydvästra hörn synes ha varit raserade (ATA), Rest rapport).

Den samtida rapporten upptar i huvudsak följande åtgärder (fig 1, 13–23, pl I–IX): De sju gravkoren och koromgångens mur uppmurades från grunden. En ny gravkammare, avsedd för Magnus Gabriel De la Gardie, tillkom väster om södra tvärskeppet. Trettio alnar

av den raserade och av brand skadade västra delen av sydturen uppfördes ånyo. Omfattande arbeten med valven ägde rum, som framgår av bilaga 4, punkt 1–3. Åtskilliga valv uppges vara nymurade, bla de sju valven i gravkoren, fem valv i koromgången, fyra i södra sidoskeppet samt tre valv i mittskeppet. Pelare försågs med nya grunder och tre kraftiga ankarbjälkar lades tvärs genom kyrkan. Kyrkan erhöll ett nytt, rikt utformat strävsystem.

Trettiofem fönster uppges vara nymurade eller reparerade. Takarbeten och spåntäckning och inlagda rämnor rapporteras. Norra tornet vid västgaveln har nymurats. Enligt Ollonbergs planering av byggnadsåtgärderna 1654 skulle ingången placeras mellan två torn i väster. En tidigare ingång var placerad i västgaveins norra del. Ingångar för munkar och lekmän ledde in till kyrkan från klostret (se ovan). Av planerade åtgärder upptas arbeten med västra kyrkodörren, golvet, trappan, fönstret och hallen samt norra kyrkodörren med dess ros-fönster, vilka arbeten i huvudsak skulle äga rum under vintern 1669–70.

Restaureringsrapporten för fram till den 28 juni 1670. Varför har den upprättats just då? Sannolikt för att summera restaureringsåtgärderna för inskriftstavlan på västgaveln. I en skrivelse från Johan Hadorph återfinns ett detaljerat utkast till inskriftstavlan.⁵⁰ Denna dag, då hauptmannen på Läckö Tore Ollonberg besökte klosterkyrkan, inträffade en svår olycka vid valvarbetet i koret (se vidare kap Byggningsfolk). Av allt att döma medförde detta ett avbrott i byggnadsverksamheten.

Förteckningen över arbetena 1 januari till 22 september 1670 av byggningsskrivaren Sven Carlsson ger oss ytterligare inblick i arbetet vid klosterkyrkan. Våren 1670 förfärdigades ställningar av 500 timmerstockar med hjälp av dagsverken och »snälle huggekarlar». Stenhuggarna har huggit sten till valvbågar och andra huggstensdetaljer. Rappning och vitlimning av exteriören, i konungagravkoren, koret och De la Gardies gravkor rapporteras. Arton fönster har reparerats med nytt stenhuggarearbete. Takarbeten och spåntäckning har ägt rum. Den övre avslutningen på trapputbyggnaden i väster har nedtagits och denna har uppmurats i jämnhöjd med kyrkotaket. Till trappan framför västingången är lagd ny grund med stora gråstenar och hällar. Material anskaffas till höstens kommande arbete: Mursten, kalksten, sandsten brytes och hemföres. Tre limbrunnar skall insättas för kalkbränning under hösten i förråd till den kommande vårens arbete. Trehundra lass ved och många dagsverken beräknas till detta arbete. Golv och bänkar i kyrkan, konungagrav-

korens inredning, tornhuvorna till västtornen samt mittornet tillhör återstående arbeten. I januari 1670 hade Ollonberg låtit framköra 300 lass sten till valvbågar, portaler och pelare. Restaureringsarbetena av exteriören har nu ytterligare fortskridit. Enligt en rapport i oktober 1670 var då valvarbetet i det närmaste avslutat och kyrkans ytter- och innermurar rappade.⁵¹ Till våren skulle man avsluta valvarbetet, vitlimma kyrkorummet samt uppbygga mittornet och västtornens huv.

Ett detaljerat utkast till inskriften om restaureringen på kyrkans västfasad är bifogat en skrivelse från Johan Hadorph till Antikvitetskollegiet 12/7 1670. Här beskrivs restaureringsåtgärderna sålunda:⁵²

»... först alla 5 konungs Choren, som förfallne woro af grunden nidtaget, bättre grund lagdt, och dem aldeles såsom förr upmura låtet och uphwelfwa; Samaledes dhe twenne ... Choren, och dhe hoopfogade långhwelwde rum emellan Choren, och war och söder dörren, största delen till sina hwalf och sönderspruckne lutande Murar nidtaget och ånyo reparerat, alt in till den norra stora dören och den lilla södre, hwarest ingången till Clostret waret hafwer, der som en Graf Chor ånyo med hwalf upbygd är; 5 stycken hwalf i den smala sidogången emellan konungs Grifterne och högchoret samaledes ånyo upgiorde, med den Runde Sträckemur emellan grafwerne och altaret, noch 30 al.^r muur af grunden upmurat på södre sijdan om kyrkian näst widh grafwarne, och der samastäds 4 st nya hwalf upbygde, alt i sama trånga smalgång, som löper ifrån nore dören kring om höghchoret och södre; der och 5 hwalf fram för höghchoret wid fönstren äre reparerade och kalkslagne. Uthi denne smala gång norr wid Choret är 4 hwalf och nidh åth wäster 8 st reparerade och kalkade; det store hwalfwet widh norre dören å nyo giordt, och 3 st stora hwalf på stora gången nid åth wäster, aldeles af nyo giorde; noch 3 st som spruckne voro reparerade; på södre sijdan ett stort hwalf söndersprucket, alt reoverat och lagat; nya grunder lagde under dhe 2 störste pelarne i kyrkian wid höghchoret. Östre höghmuren wid norre dören och hörnpe-laren, samaledes den wäggen, som wijker sig framåth lilla gången, störste delen riefwde och upbygde. Norra kyrki-dören med oval fönsterrosen aldeles reparerat; wästre dören mit på af nyo giord. 33 st fönster af nyo upmurade och reparerade en dehl af gamal, en dehl ny sten. Men dhe fönster på konunga Grifterne aldeles ny giorde. Sist alla murar innan till uprappade och botade dher som behof giordes och alla hwalfwen whitlimmade och så sirade som nu finns. Sträckemurarne på norr och södersijdan mycket reparerade och kalkade; dhe 20 st stödiepelarne på norre östre och södre sijdan uth på kyrkian, som förr aldrig wore, aldeles af grunden nye giorde upp till öfwerste taket, som dhe nu stå, med sine järnankar igenom murarne fäste, efter kyrkian begynte skilja sig åth. En stor pelare på Wästre gafwelen ny giord emot trappan; 3 store ankarbielkar twert öfwer kyrkian, med starke

inmurade ankar järn på både sidor af nyo gjorde till att samanhålla kyrkian.»

Prosten Magnus Tengner i Varnhem avger också rapporter till greven om det fortlöpande arbetet i klos-

terkyrkan 1672–73. Arbetet väckte uppskattning hos samtidens människor: »Folck söker hijt långhwäges lijka som fordom til Jacobsdaal att medh förundran detta härliga tempel beskåda och Eders Höghgreffl. Exs dherförer högeligen prijsa och berömma.»^{52a}

Sammanfattning av restaureringsåtgärderna

Gravyrerna och teckningarna till Sveciaverket återger kyrkan efter De la Gardies restaurering (fig 61, 65). Gravyren av interiören tar dessutom upp ej utförda planer på inredning av De la Gardieska gravkoret.

Som framgår av restaureringsrapporterna återupprättades delar av själva byggnadskroppen vid restaureringen, nedfallna murar framför allt korets murar och delar av sydmuren samt valvsystemet. Nya grunder lades under korpelarna. Fönstren fick helt eller delvis nya omfattningar och det norra medeltida rosett-fönstret nytt masverk. Byggnaden erhöll nytt yttertak, beklätt med spån. Sannolikt hade kyrkan även före restaureringen samma takbeklädnad. Som framgår av kapitlet Byggnadsbeskrivning tyder påträffade fragment av medeltida taktegel på att kyrkan tidigare haft tegeltak. 1600-talsrestaureringens nytillskott är det rikt utformade strävsystemet – en påbyggnad av äldre strävsystem –, det stora mittornet och de båda västtornen, av vilka det södra rymmer ett medeltida trapporn. Västgavelns portal flyttades från norra delen av gaveln till dess mitt enligt restaureringsrapporter och spår i murverket. Väster om södra tvärskeppet byggdes De la Gardies gravkor som en motsvarighet till sakristian på norra sidan (fig 1, 13–23, pl I–IX).

Yttermurarna putsades och vitkalkades enligt restaureringsrapporterna (bilaga 4). Gravyren och teckningen till Sveciaverket återger emellertid kyrkans exteriör med oputsade murar (fig 61).

Skillnaden mellan det medeltida murverket i jämna skift och det ommurade och nymurade 1600-talsmurverket i ojämna skift kan nu iakttagas på kyrkans

oputsade ytterfasader (fig 25). Man försökte uppenbarligen inte ansluta sig till den medeltida murningsstekniken, då murarna avsågs att putsas. Ytterfasaderna hade sannolikt varit putsade sedan medeltiden och befriades från puts först vid Curmans restaurering.

Man eftersträvade vid restaureringen att bevara valvens och fönstrens medeltida utseende och använde i stor utsträckning äldre byggnadsmaterial. Mittskeppsvalven, valven i konungagravkoren och koromgången samt fyra valv i södra sidoskeppet uppges ha ombyggt vid restaureringen. Mittskeppets och södra sidoskeppens fönster fick sannolikt i samband därmed sitt nuvarande utseende. Sveciagravyren av kyrkans interiör visar det nylagda plana golvet med två trappsteg upp till kor och koromgång. Nuvarande golv med dess olika golv nivåer framtoqs vid Curmans restaurering. Väggar och valv vitlimmades men pelare, lister samt rosettfönstrets masverk målades i en gråblå färgton. Eventuellt behöll man även medeltida bemålning av gördelbågar, slutstenar och valvanfang, på vilka färgfragment har påträffats.

Kolonnettskranket på korets bröstningsmur, korskrank och korgrindar med målade inskrifter tillhör 1600-talets nytillskott liksom konungagravkorens inredning med stucktak utanpå de återuppybyggda medeltida valven samt södra tvärskeppets inredning som minneshall i den De la Gardieska gravanläggningen. Helt ny inredning – altaruppsats, predikstol, orgel, orgelläktare och bänkinredning – förfärdigades, då den tidigare gått förlorad.

Byggningsfolk

Då restaureringen av klosterkyrkan återupptogs 1668 anförtroddes arbetsledningen åt en byggmästare och murmästare från Värmland, Daniel Skragge. Mäster Daniel påträffas i räkenskaperna 1668.⁵³ Sommaren 1669, just då det svåra arbetet med ommurande och

reparation av valven skulle inledas, avled emellertid Daniel Skragge efter en skärmytsling i klostret med Nils Kaggs befallningsman Anders Torbjörnsson.⁵⁴ Brodern, murmästaren Lars Skragge, övertog efter Daniel Skragges död dennes arbete vid klosterkyr-

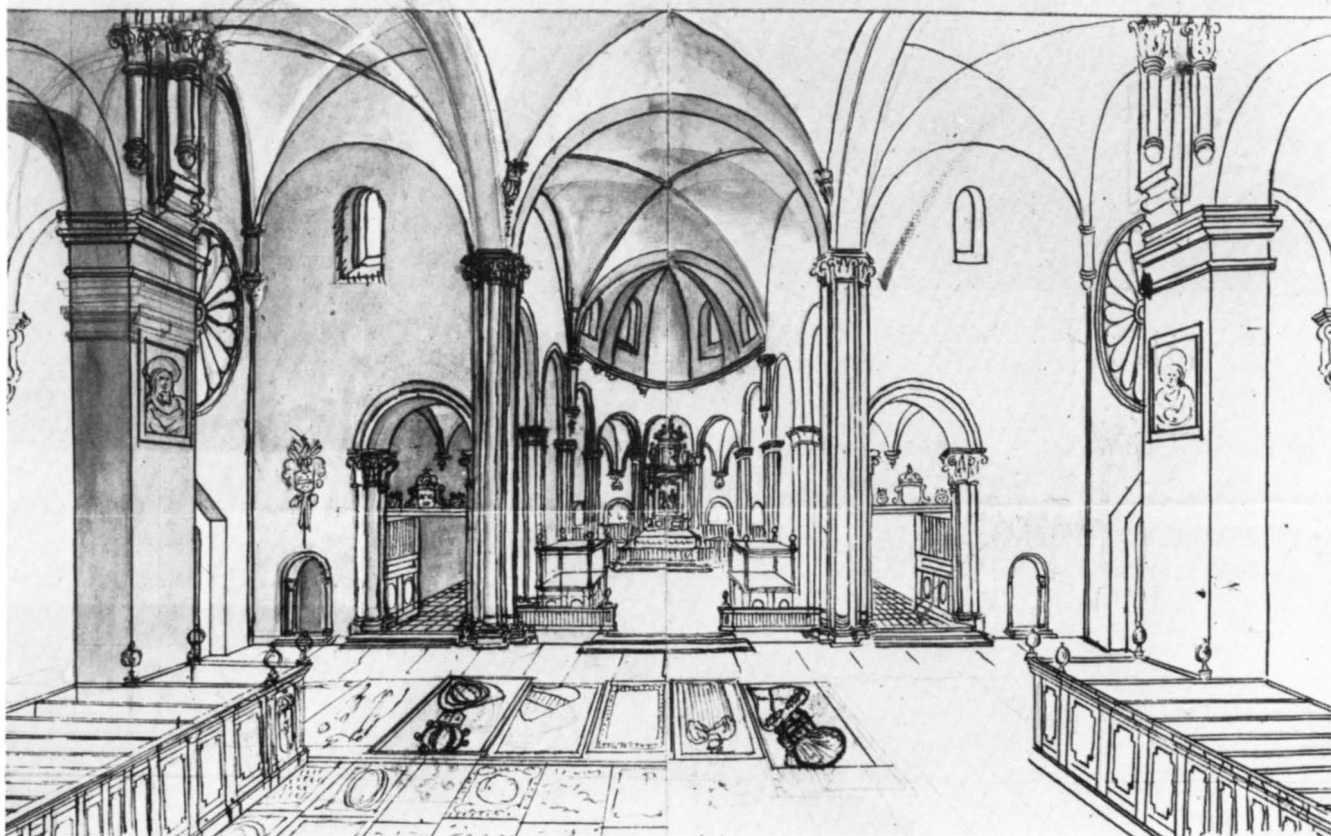

Fig 65. Klosterkyrkans interiör efter De la Gardies restaurering. Teckning till Sveciaverket. KB. Foto NordM.

The interior of the Abbey after the De la Gardie restoration. Drawing for Suecia Antiqua.

kan.⁵⁵ Lars Skrage förekommer i handlingarna ännu våren 1672, då han skall komma till Varnhem och avsluta vad som återstår av murningsarbetet enligt kontraktet.⁵⁶ När han är färdig med sitt arbete vid Varnhem, skall han bege sig till Mariedal för att förfärdiga kyrkan därstädes efter upprättad dessein.⁵⁷

Till den viktigaste arbetsstyrkan under hela Varnhemsrestaureringen hörde stenhuggaren och murmästaren Hans Eriksson Stenhammar med sitt folk, 1670 bestående av åtta man. Hans Eriksson, som 1654 anförtroddes restaureringsarbetet vid klosterkyrkan, fick nu ånyo ansvarsfulla uppgifter. Han hörde till De la Gardies mest kvalificerade arbetsfolk, som inte bara utförde stenhuggare- och murmästarearbeten utan även ledde byggnadsföretag. Han ingick i den fasta arbetsstyrkan och hade sin bostad i Björsgården vid klostret.⁵⁸ Ännu på 1680-talet är Hans Eriksson i De la Gardies tjänst och nämns i samband med De la Gardieska gravkoret.

En arbetslista 1669 upptar Hans stenhuggare, en

murare- och stenhuggaregesäll, vaktknekten Sven Jonsson, byggningsskrivaren Sven Carlsson och 20 soldater.⁵⁹ Hans Eriksson och murmästaren Skrage var anställda enligt kontrakt. Räkenskaperna för byggenheten och memorialen upptar dessutom dagsverken.

Inblick i arbetet i klosterkyrkan och den där verk samma arbetsstyrkan ger en rapport om den nämnda olyckan i samband med arbetet med korvalvet.⁶⁰ Ställningarna rasade och slog tio personer halvt fördärvade och »Een aldeles til dhöss strax fallen, och de andhra ligit til at tro om dheras Lif». Vaktmästaren Sven Jonsson, den bäste murargesällen Börje, en murardräng och åtta soldater upptas, de flesta med livsfarliga skador.

Särskilda timmermän anställdes för tornbyggen. Tornbyggaren gjorde 1672–73 väsentliga insatser i samband med kyrkans restaurering, vilka behandlas i följande avsnitt.

Den omfattande byggenheten vid klosterkyrkan

Fig 66. Stenhuggare i arbete. Detalj av gravyr till Sueciaverket (Katarina kyrka).

Stone-masons at work. Detail of engraving for Suecia Antiqua (Katarina Church).

skedde också med hjälp av soldater och dagsverksarbetare. De användes som hantlangare, till försling av byggnadsmaterial m.m. Soldaterna är upptagna på arbetslistorna. Materialet om böndernas dagsverken är ofullständigare.

Byggningsfolk

Daniel Skragge, murmästare (fr Värmland), 1668–1669

Lars Skragge, murmästare (fr Värmland, den förres bror), 1669–72

Hans Eriksson Stenhammar med sitt folk (1670 åtta man), stenhuggare, murmästare, 1654, 1668–1680-talet

Per Andersson i Bräcke (Jämtland), tornbyggare, 1672–73

Soldater, dagsverksarbetare

Sven Carlsson, byggningskrivare

Bengt Olufsson, byggningskrivare

Johan Pedersson, befällningsman på Höjentorp

Sven Jonsson, kyrkvaktmästare

Byggningsfolkets levnadsvillkor

Enligt ovannämnda kontrakt med stenhuggaren och murmästaren Hans Eriksson 1654 skulle han erhålla 50 rdr i arvode för sitt arbete, inräknat de 16 rdr som han eljest skulle erlägga i arrende för Hammarskvarn. Till förbättring av lönen erhöll han 1654 torpet Stenhammar (beläget i Ljungstorp) »att obehindrat nyttja, bruka och hävda» (fig 6). Under den tid han arbetade åt De la Gardie skulle han erhålla fri kost enligt »medelordningen».

Läcköräkenskaperna 1668–69 ger oss kompletterande upplysningar om byggningsfolkets avlöning och förmåner.⁶¹ Här ingick oftast månadskost enligt första ordningen, medelordningen eller ringaste ordningen. Konduktören Olof Falk erhöll sålunda månadskost en-

ligt första ordningen, hantverkare som stenhuggare och timmermän enligt medelordningen, drängar och hantlangare enligt ringaste ordningen.

En uppfattning om hantverkarnas avlöning ger några uppgifter ur räkenskaperna om Varnhemsrestaureeringen 1673–74.⁶² En snickare avlönades med 3 dlr kmt i veckan. En murare, som arbetat i 12 dagar på egen kost, erhöll 19 dlr kmt. En kokerska, som arbetat för orgelbyggaren och hans folk i 28 veckors tid erhöll 12 dlr kmt. Som jämförelse kan nämnas, att ett skålpund järn vid samma tid kostade 27 dlr kmt och 9750 spånspek betalades med 48:24 dlr kmt. Bildhuggaren Georg Baselaque erhöll 40 dlr kmt för en altaruppsats till Otterstads kyrka.

Ofta kombinerades avlöningen med andra förmåner, exempelvis rätten att bruka del av ett hemman och att uppbära hemmansränta och månadskost. För flera av de vid restaureringen verksamma hantverkarna uppläts gårdar i trakten av Varnhem.⁶³ Björsgården strax norr om kyrkogården anvisades från 1665 till Hans Eriksson (inrättades senare som gästgivaregård).⁶⁴ Snickaren Sven, som förfärdigade bänkinredningen i kyrkan, bodde i Fiskaregården i Klostrets by. Målaren Hans Rebäck, verksam framför allt på Höjentorp men även i klosterkyrkan, bodde i Korsgården i Öglunda. Till organistboställe skänkte De la Gardie enligt donationsbrev 28/7 1671 Sven Månggården (1/4 hemman) i Egby socken.⁶⁵

I Johan Hadorphs ovan nämnda förslag till anordnande av marknadsplats i Varnhem mars 1673, upptar han inflyttning av olika anställda i grevens tjänst som underlag för ortens uppsving (Antikvitetskollegii handl). Fogde, skrivare, organist, skomakare, jutmakare, byggmästare, timmermän, murmästare och stenhuggare osv skulle få delar av byns ägor. Förslaget blev inte genomfört men flera av byggningsfolket var som nämnts bosatta i Varnhem.

Materialleveranser

Räkenskaperna över restaureringen 1673–74 berättar om materialleveranser till tornbyggen, orgelläktare och spåntäckning.⁶⁶ Virke till torn och arbeten med orgelläktaren anskaffades från trakten av Varnhem. Ekträ, bl a till orgelverket, levererades från Lerdala, Lundby, Öglunda och Sântorp. Till tornen redovisas virke från Överbo. Spånspek och läktspek till takarbeten köptes i stort antal bl a från Hjo (i oktober 1673 14 750 spånspek

och 10 900 läktspek). Smedja fanns dessutom vid klosterkyrkan. En ny smedja inköptes 1673, då den gamla förstörts av brand. Räkenskaperna upptar bl a järn från Lidköping och 30 korgar kol till smidesarbetet från Stora Kullen. I oktober 1673 inköptes 60 tolfter sågbräddor bl a från Sjögerstad och Sparresäter. I augusti 1673 levererades 4 236 spån från Tokatorp, Myreberg och Kulhult.

Tornbyggen

1600-talets mest karakteristiska nytilskott är kyrkans originella mittorn (fig 13, 61). Då klosterkyrkan skulle tjäna som församlingskyrka, tillhörde klocktorn och västingång önskvärda förändringar. Till 1600-talstillskotten hör även de båda västtornen. Som nämnts var det hauptmannen på Läckö Tore Ollonberg, som 1653 föreslog att kyrkan skulle förses med mittorn och västtorn. Jakobs kyrka i Stockholm (invid Makalös) har även såväl mittorn som västtorn. Vid mittskeppets södra del fanns ursprungligen en framspringande utbyggnad med en trappa upp till vinden. Det norra tornet, som uppbyggdes i sin helhet vid 1600-talsrestaureringen, tillkom enligt murskarvar i etapper. Memorialets punkt 10 bekräftar, att en »pelare» vid västra gaveln har uppmurats från grunden. Båda tornen har något senare förhöjts. Förteckningen över arbetena jan–september 1670 berättar, att man utfört en påmurning av »pelaren» vid västra gaveln. I en räkning av murmästarna Daniel och Lars Skragge upptas bl a 300 dlr kmt avseende »Överbyggnad för dhe 2ne små Tornen».⁶⁷

I maj 1672 inleds arbetet med mittornet och de båda västtornens huvar. Ett antal skrivelser från befallningsmannen på Höjentorp, Johan Pedersson, och den vid Varnhemsrestaureringen i så många sammanhang verksamme stenhuggaren Hans Eriksson ger oss inblick i det komplicerade arbetet. I maj månad skriver Johan Pedersson till De la Gardie »att tornen som byggestaren förmåler, tillförende icke kunna resas, för en Spirorna med knopparna, och solen nedkomma, will och tornbyggaren gerna weta kläckornas widd, at tornet kan giöras der effter».⁶⁸ Enligt ett brev från Hans Eriksson den 17 maj var allt trävirke framskaffat och tornbyggaren skulle inom kort låta hugga samman virket på marken.⁶⁹ Några dagar senare är han i arbete. Hans Eriksson föreslår, »att på Amiralitetet kunde opkiöpas dhe 2 ljinor som brukas skola till resningen av tornen».⁷⁰ Spiror till tornen är beställda från

Värmland, knoppar och sol förfärdigas i Mariestad, koppar till tornens övre del är inköpt.⁷¹ Den 18 juli är det ena av de mindre tornen rest och det andra beräknas resas påföljande dag. På det största tornet »ähr två reesningar giordt». Solen och knopparna till detta torn är även färdiga och om allt går väl är tornbyggaren färdig med sitt arbete inom en månad.⁷² I oktober är mittornet brädklätt och delvis spånklätt.⁷³ Bland förestående arbeten nämns förvåren 1673 spåntäckning, tjärning och rödfärgning av mittorn och yttertak.⁷⁴

Mittornets utformning

En teckning till Sveciaverket återger Varnhems klosterkyrka efter 1600-talsrestaureringen (fig 61).⁷⁵ Mittornet har här en smäckrare utformning än verklighetens med listindelning markerad i tornets hörn och nedanför ljudluckorna. Sveciaverket återger stundom stormaktstidens byggnader såsom de planerades, vilket inte alltid svarade mot verkligheten. En huvudritning till mittornet, som bygningsfolket hade att följa, har sannolikt funnits men inte konstruktionsritningar. Enligt ett memorial, bifogat en skrivelse från Johan Pedersson oktober 1672, nämns »dhen afrijtningh (till det stora tornet) som af Eders Högh grefl: Excell: sist nedsändes».⁷⁶ Tornets dimensioner bestämdes emellertid på platsen – tornbyggaren ville veta klockornas widd. Det komplicerade arbetet med tornets konstruktion och resning överlämnades åt en särskild tornbyggare, som svarade för arbetet på platsen (fig 67).

Vem ritade mittornet?

Frågan om upphovsmannen till kyrkans mittorn har ingående behandlats av Sten Karling i hans arbete om Matthias Holl från Augsburg.⁷⁷ Jämförelser med Holls spira till Hapsals stora rundtorn visar så stora överensstämmelser med Varnhemstornet, att samma arkitekt synes ligga bakom utformningen till båda. Holl ledde

ju även, som nämnts, Varnhemsrestaureringen under dess första skede 1654.

Sveciateckningens återgivande av Varnhems mittorn ligger än närmare Holls Hapsalsritningar (fig 61). Här återfinns även de små fialerna från tornet i Hapsal. Holl har sannolikt, som ofta förekom under 1600-talets bygghandlingar, lämnat en ritning till tornet men inte följt upp arbetet. När först omkring ett decennium senare tornet uppbyggdes, var av handlingarna att döma inte arkitekten på platsen. Han var då upptagen av sin tjänst på Jakobsdal (Ulriksdal), framför allt som vattenkonstmästare.⁷⁸

Hjälpen med det komplicerade tornbygget kan De la Gardie vid denna tid tänkas ha fått av sin vän Olof Rudbeck, även verksam som arkitekt och byggmästare och med en utpräglad ingenjörsgåva. Solna kyrkas tornavslutning på rundtornet uppfördes sålunda av De la Gardie enligt »Professor Rudbeckij förslag» 1673–74.⁷⁸ Med sin karnissvängda profil och vulstförsedda, lökformiga spira visar tornavslutningen anknäringar till såväl Varnhems klosterkyrkas mittorn som tornavslutningarna på Läckö slott med sina lökformiga spiror, synliga på avritningen i Peringskiölds Monumenta.

Vem utförde tornbygget?

Tornet fick vid utförandet kraftigare dimensioner och dessutom en lökformig tillsats ovanför mittvulsten. Materialet var rödfärgat trä med svarttjärad, spånklädd spira och vitmålade detaljer. Blandningen av arkitektens eleganta idé och tornbyggarens mustiga utformning ger tornet dess säregna karaktär. Tornets utformning erinrar såväl om den augsburgske arkitektens eleganta tornskapelser som om rustika landskyrkotorn och klockstaplar. Under 1600-talets slut och 1700-talet fick den senare tornbyggartraditionen en blomstrande utveckling, bl a i Jämtland och Värmland.

Då tornbygget pågår i Varnhem våren och sommaren 1672, nämns ofta »tornbyggaren» och hans besvärigheter. Han var dessutom en ofärdig man, som måste ha hjälp av Hans Eriksson i sitt arbete. Men hans namn nämns inte vid denna tidpunkt. I klosterkyrkans byggningsräkenskaper 1673 förekommer emellertid en jämtländsk tornbyggare – tornbyggaren i Bräcke Per Andersson, som får 3 dlr smt för en ram åt de tre klockorna i mittornet.⁷⁹ Enligt ett memorial i februari 1673 hade man då insatt upphängningsanordning för klockorna.⁸⁰ Vi får ej full kunskap om det är denne tornbyggare, som var i verksamhet även året innan. Tornets slutliga utformning ligger emellertid nära flera jämtländska klockstaplar från tiden omkring 1700-ta-

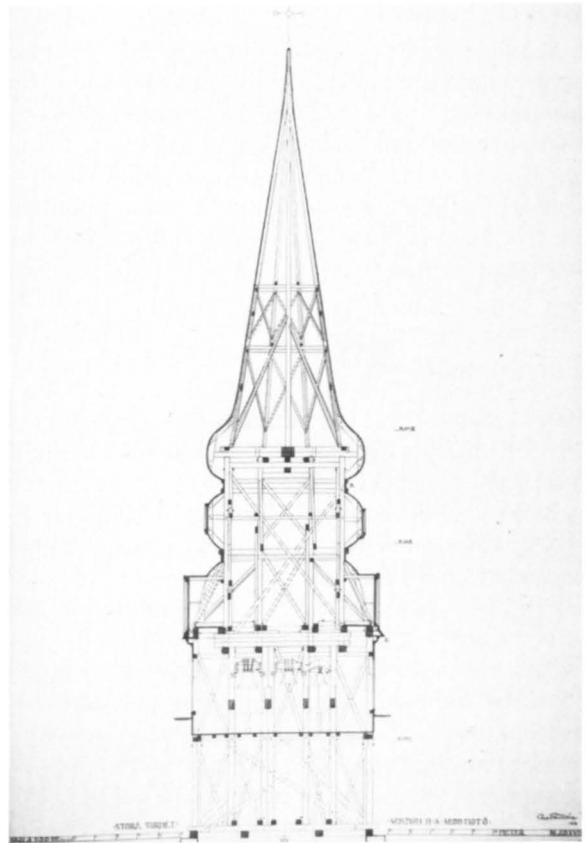

Fig 67. Tornkonstruktionen överlämnades åt en särskild tornbyggare. Uppm A Forssén 1920-talet, ATA.

The construction of the tower was entrusted to a special tower builder.

lets mitt såsom Håsjö och Åre gamla kyrkas. De ersatte oftast tidigare staplar och deras utformning torde spegla en äldre tradition.

Ett mäktigt tornbygge planerades samtidigt med Varnhemstornen vid Lidköpings kyrka. »Stadhens Kyrkia lofwar wij på vår kostnad att låta förlängia med ett Torn widh wästra gafwelen» heter det i grevens förordningar, upprättade på Höjentorp 1671.⁸¹ Mycket litet blev emellertid utfört under De la Gardies tid. År 1688 – två år efter hans död – upptar räkenskaperna material till tornet, som skulle förfärdigas i likhet med tornet till S Klara kyrka i Stockholm. Under arbetena med tornet nämns ej någon tornbyggare.

Tornbyggarkonsten var den förnämsta grenen av timmerhuggarkonsten och åtskilliga tornbyggare är kända som upphovsmän till kyrktorn och klockstaplar.⁸² Av tornbyggare i De la Gardies tjänst känner vi Johan Ondsvich, som 1668 byggde Veckholms klock-

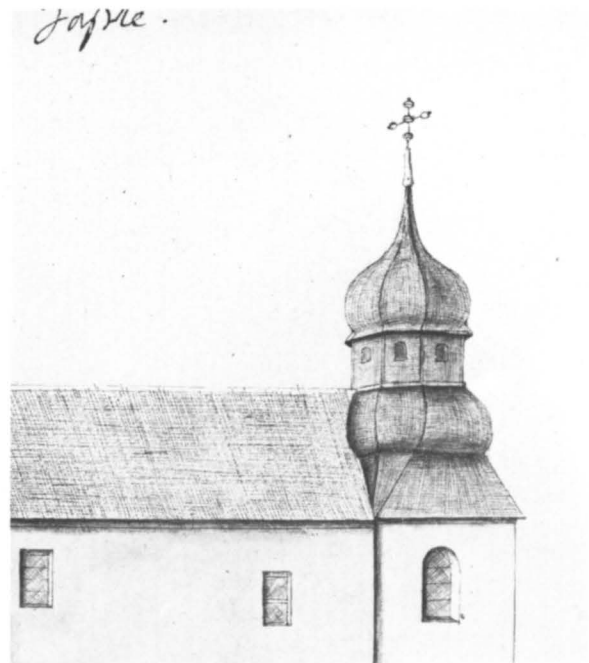

Fig 68. Varnhems klosterkyrkas mittorn (A Forssén) och några likartade tornformer på Peringskiölds teckningar av Skärvs, Hassle och Sunnersbergs kyrkor. Monumenta Sveogothorum, KB.

The central tower of Varnhem Abbey and some similar tower designs in Peringskiöld's drawings of Skärv, Hassle and Sunnerberg Churches.

Fig 69. Stucktak i Erik Knutssons gravkor. Foto 1978.

Stucco ceiling in Erik Knutsson's burial chapel.

stapel efter en modell av byggmästaren Andreas Bretzel samt ett lusthus i Ekholmens djurgård.⁸³ Denna ävenledes originella klockstapel har emellertid inte Varnhemstornets rustika karaktär. Johan Ondsvichs härstamning är inte känd. Sannolikt kan hans namn härledas från ett ortnamn, såsom Odensvik (ett Odensvik är beläget på Kållandsö). Han anlätades av De la Gardie ännu 1680, då han anmodades att sätta upp korset på tornet till Ödeby kyrka. Detta torn hade 1679 uppförts av timmerbyggmästaren Hans Orthman.⁸⁴ En

annan tornbyggare Anders Rauk var verksam på 1690-talet med tornen till Lyrestads kyrka på Johan Rudberus' uppdrag.⁸⁵

Har De la Gardies förkärlek för torn, som kom till uttryck i synnerhet i Västergötland, skapat en särskild tornbyggnadstradition i den omgivande bygden? I Tidavad strax norr om De la Gardies gård Katrineberg står ännu en klockstapel med hög, vulstförsedd spira. På Kållandsö fanns på Johan Peringskiölds tid två på 1800-talet raserade gravkor med originellt utformade

Fig 70. Stucktak i Birger Jarls gravkor. Foto 1978.

Stucco ceiling in Birger Jarl's burial chapel.

huvar – Ekebladiska gravkoret vid Sunnersbergs kyrka och Kaggska gravkoret vid Örslösa kyrka, avritade 1671.⁸⁶ Den förra huven återges med vulst och lanternin (fig 68). Av den senare skimtar man en lökformigt utformad avslutning bakom långhusets tak. Den närbelägna Skärvs kyrka hade två vulstförsedda spiror, Hassle kyrka nordost om Mariestad en rustikt utformad barockhuv (fig 68).

Inredningsarbeten

Inredningsarbetet i klosterkyrkan påbörjades koncentrerat efter det murmästarna avslutat sitt arbete våren 1672. Samtidigt med tornbyggena pågick arbeten med altaruppsats, predikstol, orgel, orgelläktare och bänkinredning. Till de viktigaste uppgifterna hörde inredningen och utsmyckningen av konungagravkoren. Häl-lar till gravkorens tumbor högs 1672–73. »Tre konungstenar ähro färdiga och på sina ställen lagda. Kronorna

Fig 71. Stucktak i Erik Erikssons gravkor. För stuckutsmyckningen av konungagravkoren slöt De la Gardie 1674 kontrakt med Carlo Carove. Foto 1978.

Stucco ceiling in Erik Eriksson's burial chapel. In 1674, De la Gardie made a contract with Carlo Carove for the stucco ornamentation of the royal burial chapels.

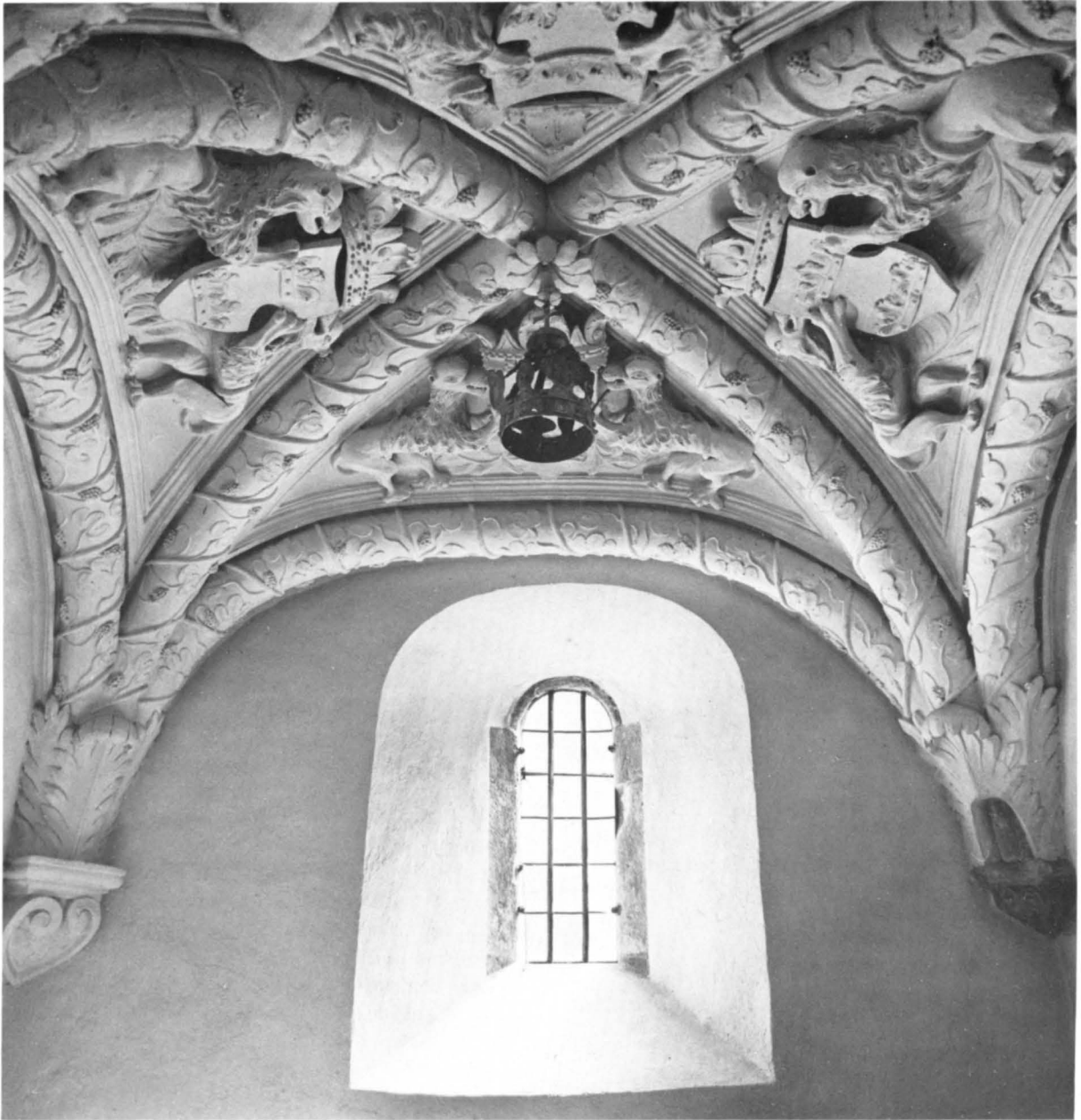

Fig 72. Stucktak i Inge då:s gravkor. Stuckutsmyckningen i konungagravkoren utfördes av Lars Jonsson gipsmakare, elev till Erik Niure. Foto 1978.

Stucco ceiling in Inge the Elder's burial chapel. The stucco ornamentation in the royal burial chapels was made by Lars Jonsson, plasterer, a pupil of Erik Niure.

öfwer konungsgrafvarna ähro uphängda. Altar stenen ähr och uplagd. Coret ähr planerat. Pelarwärket på muren kringhom choret ähr och upsatt, men intet wedh uppgången til choret. Konungens och drottningens stoo-lar ähro färdiga och uppsatta. Liusekronorna ähro uphängda. Stakarna ähro alla färdiga. Golvet ähr medh sand planerat» skriver kyrkoherden i Varnhem Magnus Tengner i februari 1673.⁸⁷ 1674 slöts kontrakt med stuckatören Carlo Carove om stuckutsmyckningen av konungagravkorens tak (fig 69–73). Carove synes ha lämnat uppgiften till Erik Niure, som han hade övertagit 1677 vid sitt arbete på Karlberg. Dennes elev Lars (Jonsson) gipsmakare finner vi sålunda i arbetet vid Varnhem 1680. Samma år var han även verksam på Mariedal där han kvitterat material till kyrkan och stenhuset.⁸⁸

Arbetet med kyrkans inredning fullbordades under 1670-talets andra hälft i långsamt tempo. Härtill bidrog krigstiderna. Danmark förklarade Sverige krig 1675. Prosten Jonas Rudberus i Lidköping skriver 1676: »Här är een stoor jämmer i landet, alla man warder pressat af oändeligh krigs beswär och på andra sijdan starke fläckfebern, hwar af folcket hooptals stuu-par.»⁸⁹

Kronologi

1672	våren	10 stenar brytes till konungagra-var
	hösten	bänkinredningen färdig
1673	våren	3 konungagravhällar, inskrifts-sten om restaureringen, in-skriftssten bakom altaret, stenhäll på altaret färdiga, kolon-nettskranket runt koret uppsatt, korskrank förfärdigas
		3 ljuskronor i kyrkan och förgyllda kronor i konungagrav-koren uphängda
	sommaren	altaruppsatsen uppsättes, kungastolarna färdiga
	våren–hösten	predikstolen uppsättes, målning och förgyllning av inredningen orgel med fasad, läktare med barriär förfärdigas
1674	våren	kontrakt om stuckutsmyckning i konungagravkoren

Konstnärer och hantverkare

Den expansiva utvecklingen av byggenskapen efter 1600-talets mitt medförde efterfrågan på skickliga

konstnärer och hantverkare till inredningen av slottsgemak och kyrkor. Själv en amatör förstod De la Gardie att knyta viktiga kontakter. Till hans kulturfrämjande gärning hörde även inkallande av utländska konstnärer och vidareutbildning av inhemska yrkesutövare i olika grenar. För skulpturutsmyckningen av klosterkyrkan anlidade han främst *Georg Baselaque*, som enligt kontrakt daterat i Hamburg 1665 trädde i grevens tjänst. Från 1669 verkade bildhuggaren på Läckö, där han hade sin fasta verkstad fram till början av 1680-talet. Från den Baselaqueska verkstaden utgick skulpturverk till åtskilliga kyrkor framför allt i Västergötland. För Varnhems klosterkyrka förfärdigade han altaruppsatsen, predikstolen och orgelfasaden. Han blev en av de centrala gestalterna i Läcköskolan och fick i sin gesäll, Bengt Jönsson bildhuggare, en direkt inhemsk efterföljare i Västergötland.

Skulpturutsmyckningen av läktarbarriären utfördes av en annan bildhuggare *Anders (Andersson Falk?)*. Denne arbetade i den broskverksstil, som dominerar träskulpturen vid 1600-talets mitt till skillnad från Baselaque, som i sin figurstil och sin förkärlek för akan-tusornamentik följde klassicismens idéer. Anders Falk hade redan 1660 utfört en predikstol till klosterkyrkan (se Predikstol).

Bildhuggaren Anders tillhörde den arbetsstyrka, som var anställd av *Jonas Rudberus*. Jämsides med sin tjänst som kyrkoherde i Lyrestad och efter 1673 i Lidköping bedrev Rudberus orgelbyggarverksamhet med egna anställda. I Varnhem svarade han för hela uppbyggnaden av läktaren med dess orgel och orgelfasad. Han ledde även ombyggnader av kyrkor. 1674 påbörjade han en omfattande ombyggnad av Lyrestads kyrka, om vilken en inskrift på altartavlan berättar. Om inspiration från Varnhem talar kyrkans sträv-system och de höga spiror, med vilka det tresidiga koret smyckades. En omfattande ombyggnad av Lidköpings kyrka pågick ända till 1695.

Målaren *Hans Rebäck* från Göteborg anlidades framför allt för målning och förgyllning av inredningsföremål, såsom altaruppsats och predikstol. Åren 1669–70 utförde han den rika utsmyckningen med målade inskrifter, emblem, landskap, änglar och skyar på det nu förlorade Højentorp.

Hans Eriksson Stenhammar, som med sitt folk utgjorde restaureringens mest anlidade arbetsstyrka, grep in även vid olika moment vid kyrkans inredning. För konungagravkoren utförde han dess minnesgravhällar i medeltidsstil och svarade även för inskriftsstenar i kyrkan och på dess västfasad.

För stuckutsmyckningen av konungagravkoren slöt

Fig 73. Stucktak i Knut Erikssons gravkor. Foto 1978.

Stucco ceiling in Knut Eriksson's burial chapel.

De la Gardie 1674 kontrakt med *Carlo Carove*. Arbetet utfördes av *Lars Jonsson gipsmakare*. Han var tidigare elev till stuckatören Erik Niure, som tillhörde Caroves arbetsstyrka på Karlberg.

För snickararbetet i kyrkan engagerades 1670 snickaren *Erik Olufsson*, tidigare verksam på Höjentorp. För en stor del av arbetet svarade dessutom *Sven snickare*, som bodde i Fiskaregården i klostret och sedan hösten 1672 var i verksamhet i kyrkan med diverse avbrott för arbete på sin gård. Snickararbetet gällde framför allt bänkinredningen och träinredningen i koret med dess kolonnettskrank. Baselaque hade i likhet med Rudberus egna anställda snickare till sin hjälp vid arbetet med altaruppsats, predikstol och orgelfasad.

Arbetet med de båda kungastolarna i koret anförtröddes åt en särskild schatullmakare – sannolikt identisk med *Fredrik Siptus*, från början en tysk finsnickare och schatullmakare. Han fick senare omfattande

uppgifter vid ombyggnaden av Ödeby kyrka i Närke. Vid planeringen av inredningsarbetet i De la Gardieska gravkoret 1680 upptas Siptus i den arbetsstyrka från Käggleholm, som skulle utföra träinredningen i gravkorets minneshall.⁹⁰

Färgsättning

Ett detaljrikt inventarium över Höjentorp 1687 ger oss rika möjligheter att bilda oss en uppfattning om färgsättning och målningsutsmyckning av detta 1600-talslott.⁹¹ Hand i hand med inredningen av Höjentorp bedrevs arbetena vid Varnhem. Uppgifterna om färgsättningen vid klosterkyrkans restaurering är spridda och ej så fullständiga som Höjentorpsinventariets. Vi igenkänner dock vissa drag, som är gemensamma för båda arbetsplatserna.

För målningsutsmyckningen av Höjentorps interiörer svarade Hans Rebäck från Göteborg.⁹² Ännu vid 1670-talets slut och på 1680-talet arbetade Rebäck tid-

vis på Højentorp med reparationer och kompletteringar av sina tidigare målningar. 1670 hade han målat och förgyllt inredningen i Højentorps kapell samt smyckat väggarna med sexton »taflor» med inskrifter i guld mot blå botten. Hans Rebäck utförde även hantverksmässig målning. Den nyuppförda huvudbyggnaden av trä på Højentorp strök han sålunda två gånger i rött och grått. I Varnhems klosterkyrka målade han »alla hualfbogar kapteler och pelare så och alla hualfbogar i konungsgrafuarna i vatugrå färja». ⁹³ I juni 1673 finner vi Rebäck i arbete med inredning i klosterkyrkan. 150 »böcker» guld, 100 böcker silver och 30 böcker koppar skulle anskaffas till hans målning i kyrkan. ⁹⁴ Predikstolen målades på Läckö, sannolikt under ledning av Johan Hammer. De la Gardie beordrade denne att även resa till Varnhem för att ge råd om hur altarpopsatsen och kungastolarna bäst skulle målas. ⁹⁵ Arbetena gällde den just förfärdigade inredningen – altarpopsatsen, kungastolarna och orgelfasaden. På kungastolarna återfinns den i Højentorps kapell karakteristiska färgsättningen i blått och gult, likaså på korskränket och läktarbarriären med dess inskrifter i guld mot blå botten.

Ursprunglig målning på altarpopsatsen, predikstolen och kungastolarna framtoogs vid Curmans restaurering (ATA, rapport, fig 103, 107, 110). Altarpopsatsen är marmorerad i brunt och grått med förgyllda kolonner och detaljer. Predikstolen har vitmålade figurer och ornament med sparsam förgyllning mot svartmarmorerad botten. Kungastolarnas bänkskärmar har målningar i gult och brunt mot blå bakgrund.

Vid 1920-talsrestaureringen renoverades och kompletterades målningen på läktarbarriären, utförd i övervägande brunt, blått, gult, rött och svart (fig 111 a). Den vid Curmans restaurering rekonstruerade orgelfasaden (efter brand 1965 ersatt av en kopia) målades i huvudsak i svart och vitt med sparsam förgyllning. Bänkinredningen erhöll efter ombyggnad ny marmorering i olika grå toner. De la Gardieska gravkorets träinredning skulle enligt en plan 1680 målas av Per marmorere, även benämnd Pelle Pipare (fig 165). Han var sannolikt identisk med Peter Sabell, som var 20 år i De la Gardies tjänst och utförde gipsarbete,

marmorering och målning. ⁹⁶ I gravkoret skulle han stoffera skulpturerna som vit marmor, panelverket som svart och vit marmor, ornament, kapital, festoner m m som vit marmor. ⁹⁷

När gravkorets träinredning fullbordades på 1690-talet, föreskrevs i en specifikation, som kan hänföras till Burchardt Precht, följande färgsättning: Kolonnerna marmoreras i grönt blandat med vitt, svart och något gult, panelverket i brunt blandat med purpur och gult, övre och nedre listverk i ljusgult, sockeln i svart med ådring i vitt. Övre panelverket i vitt, gult och något grönt. ⁹⁸ Nuvarande marmorering avviker något från den 1690 föreskrivna.

Arkivalierna ger oss ytterligare några uppgifter om 1600-talsrestaureringens planer på färgsättning. Beträffande kolonnettskränket på korets bröstningsmur frågar befälningssmannen, om De la Gardie önskar detta målat i röd färgton med grå knoppar. ⁹⁹

Har i likhet med i åtskilliga av De la Gardies kyrkor och kapell målningsutsmyckning utförts även på väggar och valv? Rapporten om 1920-talsrestaureringen berättar sålunda om spår av blågrå kalkfärg på pelarna i koret. Enligt byggnadsmemorialen vitlimmades väggar och valv, men alla pelarna och lister samt rosfönstret uppges 1672 vara »af målaren blå anstruukne». Vid rivning av muren mellan de östligaste korpelarna framkom att pelarna här varit målade i blågrå färgton. (jfr ovan, målning av Hans Rebäck i »vatugrå färja»). ¹⁰⁰ Sveciateckningar av interiören markerar målad dekor även på valvribborna. Färgspår i rött och blått av medeltida målning bla på pelare, valvanfang och slutstenar till korvalven konstaterades vid Curmans restaurering (se ovan). I stället för vägg- och valvmålningar smyckade De la Gardie i flera fall – exempelvis i Ödeby kyrka – kyrkorummen med en rikedom av tavlor med olika målade motiv. ¹⁰¹ I Varnhems klosterkyrka uphängdes på pelarna målningar av de tolv apostlarna (nu ersatta av kopior, fig 18). ¹⁰² Läckö slottskyrka fick likaledes partierna mellan fönstren utfyllda med stora, målade tavlor.

Den ovan omtalade rappningen och vitkalkningen av exteriören fick 1673 ett nytt färginslag, då mittornet spånslogs, tjärades och rödfärgades. ¹⁰³

Restaureringen och dess upphovsmän

Sveciaverket återger klosterkyrkans interiör efter restaureringen, befolkad med gestalter i eleganta dräkter (fig 74). Personstaffaget i Dahlbergs teckningar poäng-

terar, att den europeiska kulturen gjort sitt intåg i det avlägset liggande landet i norr. Sveciaverket är emellertid inte alltid, som känt är, en tillförlitlig källa, när

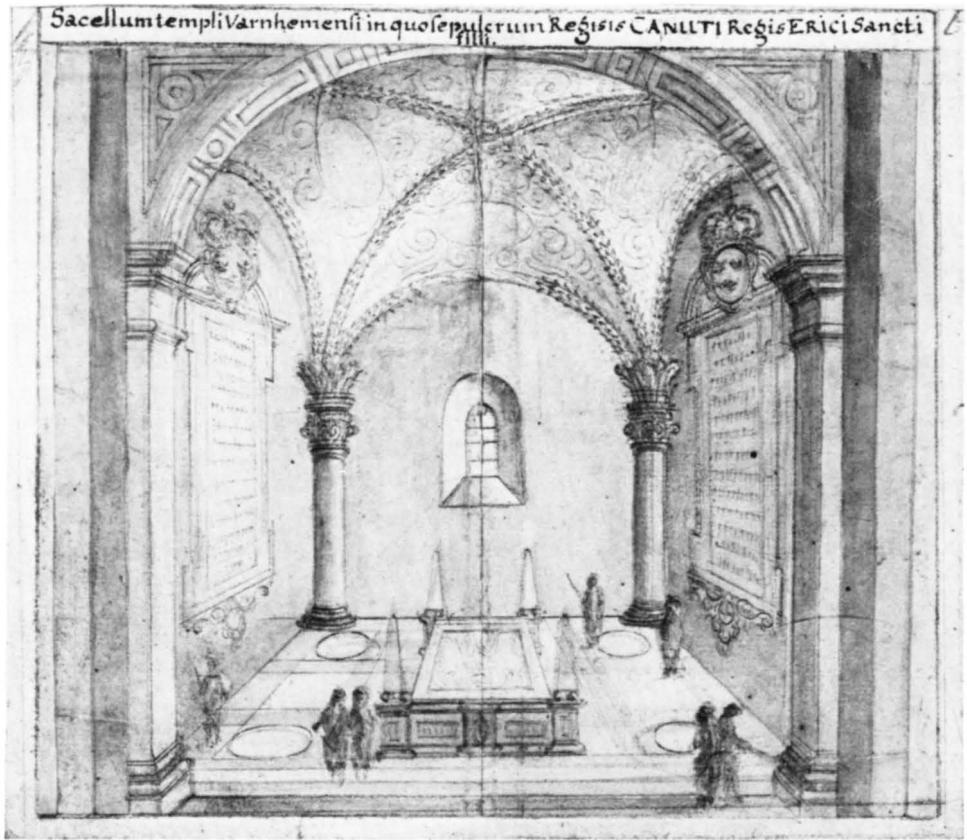

Fig 74. Konungagravkor (Knut Eriksson). Teckning till Sveciaverket med klassicistiska detaljer, som inte kom till utförande. KB. Foto NordM.

Royal burial chapel (Knut Eriksson). Drawing for Suecia Antiqua with classicist details, which were not executed.

det gäller att återge den historiska verkligheten. Åtskilligt var inte fullbordat, när Dahlberg utförde sina teckningar för det stora verket. Han tecknade i många fall monumenten som de var tänkta att utföras. Beträffande Varnhems klosterkyrka är det intressant att finna flera klassicistiska detaljer, som inte kom till utförande – framför allt gäller det De la Gardieska gravkorets interiörer och konungagravkoren. För De la Gardieska gravkoret har vi i behåll ritningar och planer, som inte kunnat fullföljas. Har planer även funnits till Sveciaverkets detaljerade utformning av ingångarna till Knut Erikssons och Erik Knutssons gravkor samt till listverket på pelarna i kyrkorummet och övriga gravkor (fig 65, 74)? Ritningar kan här, som i många andra fall när det gällde oavslutade byggnadsföretag, ha ställts till Sveciaverkets förfogande.

Flera huvudfrågor besvaras ej entydigt av arkivmaterial. Efter vilkens idé genomfördes 1600-tals-

restaureringen? Var det en av tidens ledande arkitekter, som ansvarade för huvudtanken bakom det hela? Många namn i det byggnadshistoriska avsnittet av 1600-talsrestaureringen har passerat revy – Matthias Holl som upphovsman till kyrkans originella mittorn, mur- och byggmästarna Daniel och Lars Skragge, Niclas Steen, »Tornbyggaren», stenhuggaren och murmästaren Hans Eriksson, Nikodemus Tessin d ä i samband med inslaget av klassicism vid De la Gardieska gravkorets utformning, Burchardt Precht vid inredningen av detta. Men alla dessa svarade blott för detaljer.

Den som har satt sin personliga prägel på restaureringens helhetstanke och verkat som en sammanhållande faktor är framför allt byggherren själv. Arkitekter, byggmästare och konstnärer skiftar och spelar en underordnad roll. Särskilt när det gäller västgötagodsen, tog De la Gardie själv del i byggenskapen och

framträder här med personligare drag än på representationslotten invid huvudstaden. Sina egna idéer om hur anläggningarna skulle utföras nedkastade han på papperslappar – över ett hundratal är bevarade, de flesta tummade och slitna, som om han ständigt funderade över sin byggherrens skap.

Även Carl Gustav Wrangel ritade och gjorde modeller till byggnader och fästningar, liksom De la Gardie ofta i anslutning till diskussioner med arkitekt och byggmästare.¹⁰⁴ Wrangel lät för övrigt påbörja Skokloster 1654 – vid samma tid som Varnhemsrestaureringen. Arbetet på Skokloster pågick ända till 1677.

Byggherren, arkitekter och arbetsledare

Vid hovets och adelns slottsbyggen efter 1600-talets mitt satte byggherren vanligen en arkitekt över byggmästaren eller murmästaren.¹⁰⁵ Arkitekten var i regel utlänning med utbildning på kontinenten. Somliga arkitekter var samtidigt byggmästare som Matthias Holl. Över murmästaren och stenhuggaren Hans Eriksson stod arkitekten och byggmästaren Matthias Holl under Varnhemsrestaureringens första skede. Det synes från början ha varit De la Gardies avsikt att låta en arkitekt ha hand om arbetsledningen vid restaureringen. Restaureringsarbetet i hela dess omfattning påbörjades som nämnts först 1668. Redan 1661–1662 hade emellertid De la Gardie planer på att återuppta restaureringen vid klosterkyrkan.¹⁰⁶ I januari 1661 hade man förfärdigat en predikstol till klosterkyrkan (se nedan). Arkitekten Matthias Holl återvände under våren 1662 till sitt arbete med den nya huvudbyggnaden på Höjentorp.¹⁰⁷ Uppenbarligen avsåg De la Gardie, att Holl även skulle återuppta arbetet vid klosterkyrkan.

Då restaureringens andra skede inleddes 1668, var emellertid inte arkitekten på platsen. Det tycks dock i flera avseenden – främst beträffande tornbyggnaderna – vara hans intentioner, som fullföljdes. En väl förfaren murmästare och byggmästare – Daniel Skragge – ledde nu murningsarbetet i kyrkans inre, framför allt restaureringen av de skadade valven. Uppgiften var begränsad och våren 1672 har bröderna Skragge avslutat sitt arbete vid klosterkyrkan. Arbetet med tornen inleddes av en skicklig timmerbyggmästare. Tornbyggarens uppgift var väsentlig men också begränsad till ett avsnitt av restaureringen. Mittornets dimensioner bestämdes av klockornas vidd, uppges det. En grundritning fanns att följa men i praktiken fick verket sin slutgiltiga utformning av tornbyggaren på platsen.

På De la Gardies uppdrag fick olika personer varierande roll vid Varnhemsrestaureringen. Redan i dess inledande skede sattes stenhuggaren och murmästaren

Hans Eriksson att övervaka arbetet (se ovan rest 1654). Undan för undan tilldelades han de mest skiftande arbetsuppgifter, alltifrån medverkan vid tornbygget till kyrkogårdsmurens uppbyggnad jämsides med den verkliga huvuduppgiften – stenhuggarearbetet i kyrkan. Över hela restaureringen spänner den mångkunnige och flitige Hans Erikssons verksamhet. Han var en person, användbar på de flesta områden, och åtnjöt De la Gardies odelade förtroende.

Arbetet med kyrkans inredning skedde på De la Gardies uppdrag av olika konstnärer och hantverkare. Dels anlätades kvalificerade konstnärer, dels traktens egna hantverkare. Skulpturutsmyckningen utfördes huvudsakligen av bildhuggaren på Läckö, Georg Base-laque. Med målningsutsmyckningen arbetade Hans Rebäck, även verksam på Höjentorp och Läckö. En överraskande omfattande uppgift fick Jonas Rudberus, som svarade för hela läktaruppbyggnaden med dess barriär, orgel och orgelfasad. Han var en flerkunnig man, såväl kyrkoherde, slottsprekiant på Läckö som ledare av orgelbyggen.

Även när det gäller kyrkans inredning är det sålunda byggherren, som väljer arbetskraft och det är hans anvisningar, som följs. För inredningen av hans eget gravkor har vi emellertid åter anledning att söka en arkitekt, som utformat en idé, efter vilken man haft att arbeta. En bevarad ritning visar en indelning av minneshallen med pilasterarkitektur i likhet med flera av Tessin d.ä:s gravkorsbyggen. Även detta arbete planerades emellertid ske under byggherrens ledning. Konduktören Olof Falk, vilken i Västergötland svarat för så många uppgifter vid gårdarnas planering, träder dessutom in som den drivande kraften vid Varnhemsgravkorets inredande på 1680-talet. De la Gardie tar också den första kontakten med bildhuggaren Burchardt Precht, som efter hans död kom att göra många viktiga insatser vid gravkorets fullbordande.

Byggherrens sammanhållande ledning var väsentlig. Även i enskildheter grep De la Gardie in. Vi har exempel på att figurer, som smyckar altaruppsatser, predikstolar och orgelfasader utvaldes av De la Gardie. Det gäller också inskrifter, som återges i kyrkorum och slottsgemak. Mer än i representationsporträtten med deras uppställningar och poser efter tidens mönster träder han här oss nära. Skulpturer skulle återge symboler för höga, dyderika mål – Fortitudo, Prudentia, Justitia, Pietas, Fides och Patientia i hans eget gravkor. Olika dygder framställs även på predikstolens korg och trappa. Orgelfasaden kröntes av kung David, som spelar på sin harpa – ett motiv, som återkommer i utsmyckningen av orgelfasaderna och finns i såväl

Läckö slottskyrka som Ödeby kyrka. Raden av apostlafigurer i Läckö slottskyrka fick en motsvarighet i apostlamålningarna på pelarna i klosterkyrkan.

I de personligt inredda gårdskapellen ger De la Gardie friare utlopp för den fantasi, som i den stora klosterkyrkan blott återhållsamt kunde komma till uttryck. I dessa kapell kan man också ana furstinnans medverkan, såsom i Venngarns slottskapell.¹⁰⁸ De naivt målade emblemen med dess inskrifter har här en djupare bakgrund – en komplicerad tankevärld, som gav associationer till samtidens människa men som måste tolkas för den nutida betraktaren. Inskrifterna i Varnhems klosterkyrka har en annan tonart. Konungagravkorens inskrifter skildrar vår flydda historia, bibelcitater ges på korskrank, läktare och skilda föremål. Uppbyggliga texter smyckar såväl kyrkorum som slottsgemak, där de stundom som bakgrund hade De la Gardies personliga erfarenheter. En inskriftstavla i De la Gardieska gravkoret nämner avunden, förtjänstens orättvise följeslagare. Framgångens obeständighet gjorde att han ständigt frågade sig: kan någon gå säker i lyckan och gå fri från avundsmän. Ovanför ingångarna till konungagravkoren rymmer inskrifterna dystra ord om livets förgänglighet. De la Gardies tankar kring förgängligheten är dock typiska för tiden. Krig, pest och andra farsoter drabbade Sverige under hela 1600-talet och dödens närhet var påtaglig. En tryggare ton vilar över de inskrifter, som smyckar väggarna i hans eget gravkor. Hoppet om det eviga livet och en stoisk hållning i motgången fick en utpräglad framtoning under De la Gardies sista år.¹⁰⁹

Restaureringsprinciper

Till De la Gardies kulturfrämjande gärning på skilda områden hörde upprustningen av sockenkyrkorna vid hans egendomar. Dess omfattning ger oss möjlighet att se ett visst mönster i detta tidiga exempel på aktiv kulturminnesvård. Enligt förteckningar har De la Gardie byggt eller ansett reparerat 37 kyrkor, 17 blott i Läckö grevskap.¹¹⁰ Efter vilka principer utfördes restaureringarna? När det gäller sockenkyrkorna var målet att återupprätta och utvidga de sedan reformationen blott nödortfött underhållna byggnaderna. Det skedde i anslutning till äldre byggnadstraditioner. Kyrkorna förlängdes ofta med ett tresidigt avslutat kor såsom Otterstads och Ödeby kyrkor. Tornens originella utformning och förkärleken för tornbyggen är karakteristiskt för västgötaområdet. Till Nicolaikyrkan i Lidköping planerade De la Gardie att uppföra ett högt torn. Otterstads kyrka försågs med torn, Eggby och Lyrestads kyrkor med små torn över koret. För tidens

inslag svarade portaler och barockinredning. Planer på ombyggnaden av Veckholms, Ödeby och Otterstads kyrkor till korsformade anläggningar utfördes ej.

Sommaren 1669 företog Magnus Gabriel De la Gardie en resa genom Östergötland och Västergötland tillsammans med Johan Hadorph.¹¹¹ Man besökte bla Linköping, Vreta, Skänninge, Vadstena, Skara och Varnhem. Restaureringen av Varnhems klosterkyrka var just påbörjad och kyrkorna på dessa orter bör ha gett rikligt studiematerial för de kommande restaureringsåtgärderna. Studerar vi samma orter i Sveciaverket, ser vi monumenten med samtidens ögon. En intressant iakttagelse är hur angelägna tornbyggena i Varnhem måste ha varit: Skara domkyrka har såväl mittorn som två västtorn, Linköpings domkyrka två östtorn och takryttare över västpartiet, Vreta klosterkyrka torn över korsmitten, Skänninge kyrka och Vadstena klosterkyrka takryttare. Den invid Makalös belägna Jakobs kyrka i Stockholm hade även såväl mittorn som två västtorn.

I Linköpings domkyrkas inre stod vid denna tid ett skrank av trä på korets bröstningsmur. Till Varnhems klosterkyrkas restaurering hörde skrankverk i koret. Av medeltida inredning och inventarier är föga bevarat. Det mesta torde ha bortförts i samband med klostrets indragning till kronan. Räkenskaperna 1668–70 upptar dessutom den oroande posten: »försålda persedlar wedh klåstret.»¹¹²

Vid restaureringen av Varnhems klosterkyrka blev mycket ett rent återuppbyggnadsarbete: nedfallna murar och valv uppfördes åter. Man försökte uppenbarligen vid den arkitektoniska uppbyggnaden följa medeltiden. De gamla stenarna berättas med stor möda ha sammanletats från olika håll. Valven i konungagravkoren ornerades med stuckornament i 1600-talsstil, men under dessa ligger de medeltida valvstrålarna, som rekonstruerats vid 1600-talsrestaureringen. Valvet i Magnus Gabriel De la Gardies gravkor nymurades i nära överensstämmelse med korsgångens hörnvalv. Vid valvets inslagning använde man sig av från klostret tagna anfangskonsoler av huggen sandsten.

De la Gardie lät utföra gravtumbor i konungagravkoren i medeltidsstil samt lät uppsätta inskriftstavor. Vid inskrifternas avfattning sökte han hos Antikvitetskollegiet hållpunkter i tillgängliga dokument. Några av kyrkans medeltidsgravar täcks sannolikt även av kopior av medeltidsstenar, gjorda under den De la Gardieska restaureringen (Björn Näf Färlas och Jöns Nilssons gravstenar, se nedan). Vid Varnhems klosterkyrka var den historiska informationen viktig som bakgrund till vår stormaktstid.

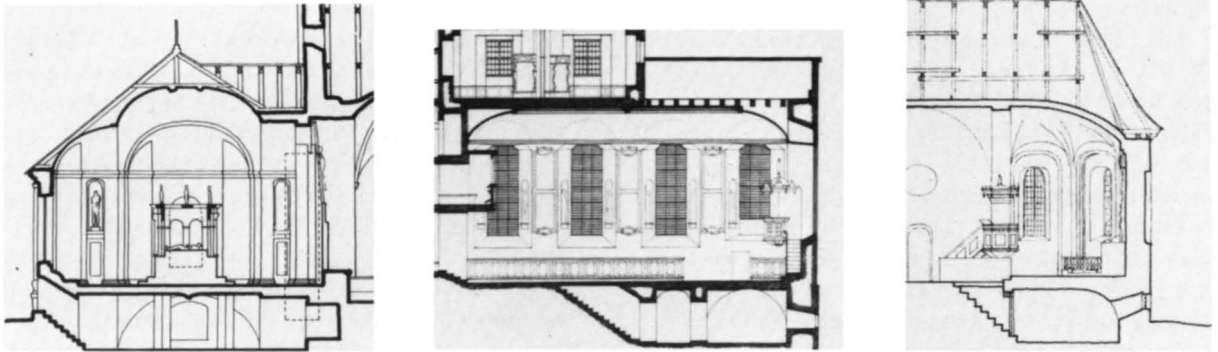

Fig 75. De la Gardieska gravkoren vid Veckholms kyrka, Läckö slottskyrka och Ödeby kyrka, 1=300. Efter SvK, Läckö uppm Å Noreen 1922, ATA.

The De la Gardie burial chapels at Veckholm Church, Läckö Castle Church, and Ödeby Church.

De la Gardieska gravkorets fullbordande

Gravkorsplaner för olika kyrkor

Gravkorstanken var väsentlig i De la Gardies byggnadsplaner men var till en början inte förknippad med Varnhems klosterkyrka. Liksom hos andra av rikets stormän, tex Carl Gustaf Wrangel, kommer gravkorstanken tidigt in i Magnus Gabriel De la Gardies byggnadsprogram.¹¹³ Alltsedan början av 1650-talet möter vi olika planer på att inreda gravkor för den De la Gardieska ätten. Vid faderns död 1652 planerade han i enlighet med dennes önskan gravkor vid Veckholms kyrka i Uppland.¹¹⁴ Enligt förslag av Jean De la Vallée skulle kyrkan få korsform med gravkor mellan korsarmarna. De la Gardie avsåg att i ett av dessa inreda sin egen grav.

Planerna blev emellertid uppskjutna och utfördes långt senare och efter en enklare form. De la Gardie föll, som nämnts, 1653 i drottning Kristinas onåd, och drog sig till följd härav ned till sina gods i Västergötland. Han planerade här en omfattande byggnad under ledning av Matthias Holl, som 1654 upprättade en plan även för Läckö slottskyrka – en treskeppig basilika med halvrund koravslutning. Koret är på en skiss av De la Gardie täckt av en kupol.¹¹⁵ Arbetet med kyrkans uppförande skedde mera koncentrerat efter 1658 men efter en enklare plan.¹¹⁶ Under koret inreddes emellertid ett gravkor. En fråga är, om De la Gardie här gett form åt en ny tanke för sitt eget grav-

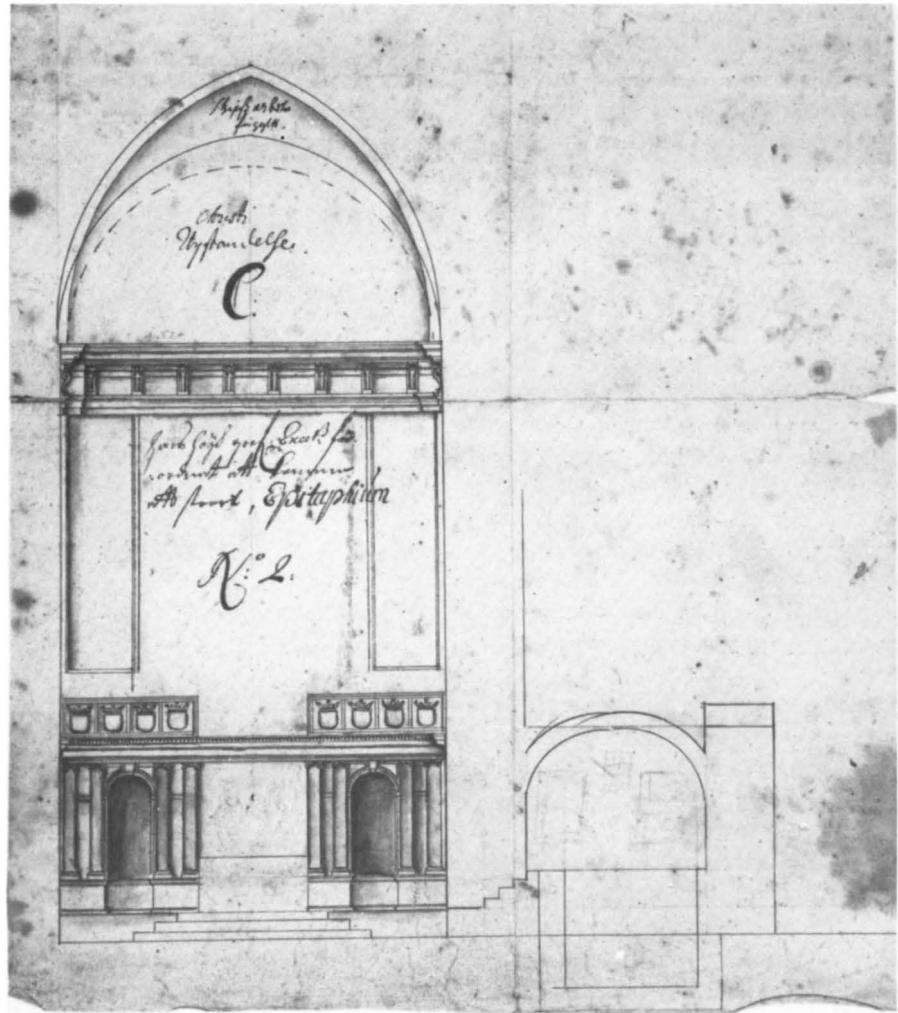
kor. Flera saker tyder på detta – de detaljerade planerna för Veckholms kyrka, vilka så plötsligt övergavs – kupolen över koret, som vid så många kyrkor markerar en gravkorsbyggnad. Vid Veckholms kyrka återupptogs gravkorstanken 1658. Ett gravkor för fadern påbörjades 1658 enligt ritning av Tessin d.ä.¹¹⁷ En ritning innefattande detta gravkor samt därtill en ombyggnad av kyrkan till korskyrka med klassicistiskt indelade fasader har påträffats av Lars Sjöberg i De la Gardieska arkivet på Borrestad.¹¹⁸ Blott gravkoret blev emellertid påbörjat och endast till nedre delen utfört (fig 75).¹¹⁹

De många gravkorsplanerna kan också förknippas med tidens barnadödlighet. Blott tre av De la Gardies och hans makas elva barn överlevde dem. De övriga hade avlidit före 1672.

Ännu en gravkorsidé skymtar efter det att Varnhemsgravkoret påbörjats: 1674 hade De la Gardie ärvt Käggleholms slott i Närke efter modern. En omfattande ombyggnad av slottet och den närbelägna Ödeby kyrka ägde rum. I kyrkan, som ombyggdes 1679–80, lät De la Gardie, märkligt nog, inreda ett gravkor.¹²⁰ Möjligt är, att De la Gardie, nu sjuk och dyster till sinnes, under en period hyste planer på en egen gravplats vid Ödeby kyrka. Vid riksdagen 1678 hade man tagit upp frågan om en omfattande reduktion. Den hotande reduktionen av Läckö, som verkställdes 1681, började redan kasta

Fig 76. De la Gardieska gravkoret vid Varnhems klosterkyrka, sektionsritning av minneshallens inredning och Magnus Gabriel De la Gardies gravkammare. Nämnt 1669. LUB.

The De la Gardie burial chapel at Varnhem Abbey. Section drawing of the fittings of the memorial hall and Magnus Gabriel De la Gardie's sepulchral chamber, mentioned in 1669.

sin skugga framför honom. 1680 skildes han dessutom från rikskanslersämbetet. Han fortfor dock ännu en tid med sin påkostade bygnadsverksamhet. Hans skuldsättning var förödande och skulle även reduktionen förutan ha blivit hans fall.¹²¹

Varnhemsgravkoret

De la Gardie tycks som nämnts inte från början tänkt att förlägga sitt gravkor till klosterkyrkan. Tanken på ett eget gravkor synes ha vuxit fram under själva bygnadsarbetet i början av andra bygnadsetappen i samband med restaureringen av konungagravkoren. Kontakten med Antikvitetskollegiet om gravarna 1668 och Johan Hadorphs resa i Västergötland följande år hade åstadkommit stort intresse för konungagravkoren hos

De la Gardie. Tanken synes nu ha väckts att förlägga en egen gravplats till klosterkyrkan. Som en motsvarighet till sakristian vid norra tvärskeppet uppfördes Magnus Gabriel De la Gardies gravkor vid södra tvärskeppet (fig 175, pl I). Tidigare hade södra tvärskeppet varit förbundet med klosteranläggningens kapitelsal. Från Magnus Gabriel De la Gardies gravkor ledde munkarnas ingång till kyrkan. Då denna funktion inte längre var aktuell, låg södra tvärskeppet outnyttjat.

Idén om ett gravkor vid klosterkyrkan påträffas tidigast i ett memorial 1669.¹²² De la Gardie har, som nämnts, denna tid åter flytt huvudstaden och planerar en omfattande byggenskap i Västergötland, bla att återuppta restaureringen av klosterkyrkan. Intill den långa raden av konungagravkor utvalde De la Gardie sin egen gravplats. Kyrkans södra tvärskepp planera-

des som gravkapell eller minneshall och väster om denna en ny liten utbyggnad som gravkammare med kistrum. »Begge chorerna skola förferdigas efter afritningen» lyder en punkt i memorialet.

I De la Gardieska samlingen i Lunds universitetsbibliotek förvaras en hel dossier handlingar om Varnhemsgravkoret.¹²³ Den innehåller även ritningar och skisser. En sektionsritning av mera avancerad art visar minneshallens sydvägg och Magnus Gabriel De la Gardies gravkammare, till vilken en trappa leder upp samt det under gravkammaren belägna kistrummet (fig 76). Minneshallens väggar indelas av parställda, joniska kolonner, som uppbär ett profilerat listverk. Kolonnerna flankerar rundbågiga nischer, i vilka som senare framgår skulle insättas skulpturer. Sydväggens mitt upptas av ett altare, till vilket en trappa leder upp. Över listverket markeras begravningsvapen. Partiet mellan listverket och en kraftig takgesims med konsoler skulle enligt anteckning på ritningen uppfyllas av ett stort epitafium. Vidare skulle ovanför takgesimsen återges en framställning av Kristi uppståndelse samt valvet smyckas med förgyllda stuckaturer.

Gravanläggningen representerar en ovanlig typ, där minneshall och gravkammare ligger bredvid varandra och inte med tvåvånig uppbyggnad, som vänligen var fallet (fig 166).¹²⁴ En liknande anläggning visar Bengt Oxenstiernas gravkor vid Uppsala domkyrka. En minneshall med två angränsande gravkammrar har här inpressats i kapellkransen runt domen.¹²⁵

Varnhemsgravkorets pilasterarkitektur är utformad enligt traditionellt schema, i likhet med flera av Tessin då:s gravkorsbyggen.¹²⁶ Ovanlig för en gravbyggnad är dess altare, vilket även kom till utförande, ehuru med annan utformning (fig 77–78).

Arbetet planeras

Redan 1670 hade man utfört den tillbyggnad väster om södra korsarmen, som inrymmer De la Gardies gravkammare.¹²⁷ I kyrkans yttre arkitektur gör sig inte gravanläggningen gällande. Den glider in i helheten utan att särskilt markeras.

Så sent som från 1680 är nästa meddelande om gravkoret.¹²⁸ Det är ett svårläst och nött memorial av greven, som nu sjuk och präglad av motgångar tycks se sig nödgad tänka på sitt gravkor. Han betonar, att hans gravkor måste göras färdigt. Munkarnas ingång från klostret, vilken var belägen i hans gravkammare, skulle igensättas och en ny ingång upptas i dess ställe. Rummet skulle få tvåvånig uppbyggnad: överst en gravkammare, därunder kistrum.

Byggningsfolk

Vid mitten av 1670-talet började det myllrande byggningsfolket vid klosterkyrkan tunnas ut för att slutligen skingras helt. Då gravkorsinredningen togs upp 1680, var arbetskraften koncentrerad till Käggleholms slott och Ödeby kyrka. Det var också flera mästare från denna byggnadsplats De la Gardie tänkte utnyttja för gravkorets inredning. I Ödeby kyrka verkade som nämnts Fredrik Siptus.¹²⁹ Till Ödeby kyrka snidade han predikstolen, som smyckades med skulpturer av Georg Baselaque.¹³⁰ Även för Varnhemsgravkoret planerade De la Gardie ett dylikt samarbete: Siptus skulle snida panelverket med dess kolonner, festoner och kråkstenar, Baselaque skulpturer till nischerna. Enligt en planskiss, förmodligen utförd av Niklas Steen på 1680-talet, skulle i nischerna insättas skulpturer av Fortitudo, Prudentia, Justitia, Pietas, Fides och Patientia.¹³¹ Träinredningen skulle marmoreras som olika marmorarter av Per marmorere, även kallad Pelle Pipare. Hans fullständiga namn var säkerligen Peter Sabel, känd från sin tjuoåriga verksamhet i De la Gardies tjänst.¹³² Han var medhjälpare åt Carlo Carove vid Karlberg och medföljde denne till Käggleholm för att utföra stuckarbeten.¹³³ Som namnet antyder ägnade han sig också åt kvalificerad målning. De knappa uppgifterna om gravkorsarbetet vid denna tid lämnar oss emellertid i okunnighet om det verkligen var denna arbetsstyrka, som påbörjade arbetet med gravkorets träinredning, vilken slutfördes först på 1690-talet (se nedan). Arbetet avmattades redan sommaren 1681 för att slutligen helt nedläggas. I varje fall hann inte den åldrige Baselaque snida sina nischskulpturer till gravkoret.

Den drivande kraften i restaureringsarbetet Hans Eriksson Stenhammar nämns också i samband med gravkorsarbetet.¹³⁴ Även han måste emellertid nu varit en gammal man – över trettio år hade förflutit, sedan han första gången knöts till restaureringen av klosterkyrkan. En annan av De la Gardies betrodda medhjälpare, konduktören Olof Falk, nämns i flera fall som arbetets pådrivande kraft. Den ävenledes åldrige Falk avled emellertid 1684.¹³⁵

Det blev två nya krafter, som gjorde de viktigaste insatserna vid gravanläggningens fullbordande: byggmästaren Niklas Steen och stenhuggaren Per Jonsson Stenhammar. Niklas Steen, från början vattenkonstmästare, anlätades som byggmästare på flera orter under grevens sista år, bl a vid Käggleholms och Mariedals slott.¹³⁶ Per Jonsson Stenhammar, 1699 ålderman och uppsyningsman vid stenhuggeriet på Kinnekulle, är en av de centrala gestalterna vid gravanläggningens full-

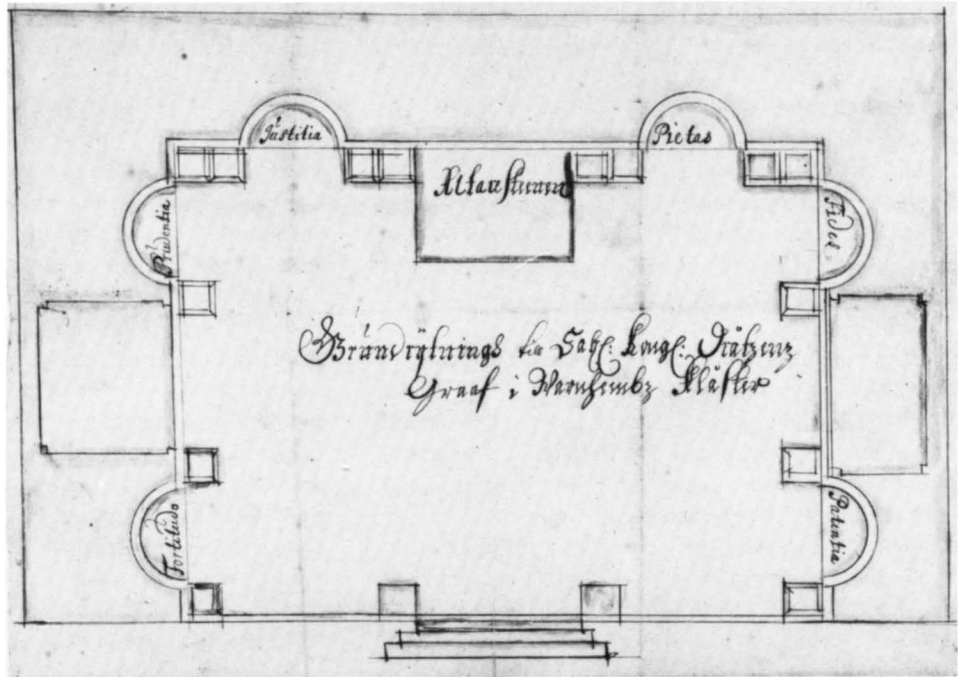

Fig 77. De la Gardieska gravkorets minneshall, planskiss av Niklas Steen, efter 1695. LUB.

The memorial hall of the De la Gardie chapel, ground-plan by Niklas Steen, after 1695.

bordande vid 1700-talets början.¹³⁷ Han nämns även i samband med inskriftstavlor för konungagravkoren.¹³⁸

Bland byggningsfolket i Västergötland möter vi 1684 bildhuggaren Burchardt Precht, av allt att döma anlitad av De la Gardie för gravkorets skulpturutsmyskning (se nedan). Det blev även Burchardt Precht, som efter De la Gardies död svarade för såväl dennes som sonen Gustav Adolfs likkistor, gravtumba och huvudbaner. Jämsides med hovbildhuggaren Precht utnyttjades hantverkare på platsen, som följde inhemska traditioner såsom den även vid Läckö verksamme klensmeden Anders Assarsson. Denne är mästare till järnskranket framför gravkoret och av utförandet att döma även till två grindar på kyrkogården med samma motiv (se nedan).

Arbetet påbörjas

Det bevarade källmaterialet lämnar luckor mellan det planerade och fullbordade arbetet med gravkorets inredning. Det framgår dock, att det ganska snart uppstod en paus i arbetet med anläggningen. Det finns skäl att anta, att arbetsstyrkan från Käggleholm, som planerat, förvåren 1681 koncentrerat arbetade med inred-

ningen. I februari 1681 har man enligt ett brev från Olof Falk hunnit utföra åtskilligt av minneshallens inredning. Vid denna tid var »stora hufgesims Listen öfver Colonerna färdigh och opslagin, Petistalerna och fodringen om kringh muslorna färdige, Colonerna och fotgesims ähro suarfade».¹³⁹ Huvuddelen av arbetet skedde sålunda i snabb takt för att plötsligt avmattas. I juni 1681 är blott en snickare i arbete vid anläggningen.¹⁴⁰ I ett brev till De la Gardie januari 1682 klagar Olof Falk över arbetets långsamma tempo.¹⁴¹ Järngallret förfärdigas av smeden på Mariedal men är inte mer än halvfärdigt. Per Stenhammar har lämnat sitt arbete vid klosterkyrkan och »tagit arbete på Fårdalla». Falk tar kontakt med Niklas Steen, som lovar infinna sig vid gravanläggningen, så snart snickare och bräder anländer. Trots Falks ansträngningar synes arbetet definitivt ha avstannat. Först efter Magnus Gabriel De la Gardies död 1686 möter vi åter gravkoret i arkivalierna. Arbetet vid gravanläggningen har i juni påbörjats. Rapporten från befallningsmannen på Höjentorp Erik Palm till furstinnan Maria Euphrosyne berättar att valvet över De la Gardies kistrum då är färdigt.¹⁴² Palm sänder en lista på material, som fordras till den övriga anläggningen och bifogar en avrit-

ning över denna. Det är sålunda furstinnan själv, som håller i trådarna.

Greveparets begravningar

Magnus Gabriel De la Gardie avled på Venngarn den 26 april 1686. Under sin sista tid vistades han mycket på denna egendom, som han enligt ett memorial 1680 försökte försälja men enligt reduktionsdomarna fick bebo under sin livstid. Begravningen ägde rum i Riddarholmskyrkan den 26 september i närvaro av Karl XI och medlemmar ur konungahuset.¹⁴³

Efter Magnus Gabriel De la Gardies död 1686 vistades Maria Euphrosyne ofta på Höjentorp, som hon fick behålla som änkesäte. Hon avled här 1687 ett och ett halvt år efter sin gemål. Det detaljerade inventariet över Höjentorp, som upprättades vid furstinnans död, berättar om det sorgbehängda gårdskapellet, där hon stod lik.¹⁴⁴ Begravningen ägde rum i februari 1688 i Riddarholmskyrkan i Stockholm. Såväl begravningsräkenskaperna som handlingar rörande begravningsakten är bevarade.¹⁴⁵ Bland gästerna märktes Karl XI och hans gemål, som inledde sorgetåget från sorgehuset.¹⁴⁶ Här finns också föreskrifter för den övriga processionsordningen och en redogörelse för förberedelserna för begravningsakten. Denna inleddes på morgonen den 19 februari 1688 med sorgeprocessionen till kyrkan. Predikan förrättades av ärkebiskopen. Bland den rikliga musiken och sången ingick på Maria Euphrosynes begäran psalmen: »Ich habe einen guten Kampf gekempft.»

Karl XI och De la Gardieska gravkoret

Överraskande nog hade K Maj:t 1694 utfärdat en resolution, att 100 dlr smt av landshövdingerrådet skulle användas till gravkorets fullbordande.¹⁴⁷ Karl XI hade låtit reduktionen drabba Magnus Gabriel De la Gardie och hans familj hårdast av alla. Förhållandet till Magnus Gabriel De la Gardie präglades efter 1680 av kungens obeveklighet i reduktionsdomarna, som skapade ohjälpliga motsättningar dem emellan. Den allvarliga Karl XI med sin enkla och sparsamma livsföring visade dock generositet vid gåvor till kyrkorna. Inredandet av kyrkor såsom slottskyrkan i Stockholms slott och Kung Karls kyrka i Kungsör var en viktig angelägenhet för honom. Hans almanacksanteckningar berättar att han 1695 besåg Varnhems klosterkyrka, Skara domkyrka och Lidköpings kyrka.¹⁴⁸

Vid gravkorets fullbordande var det liksom på Magnus Gabriel De la Gardies tid husfogden på Höjentorp, som engagerade sig i arbetet på platsen och gav information om detta. »Salomon gör sig god flit att driva på.

Han är en god karl att lita på» är omdömet om Bäcks arbete vid 1700-talets början.¹⁴⁹

Elisabeth Oxenstierna och De la Gardieska gravkoret

Vid Gustav Adolf De la Gardies död 1695 blev gravkorsfrågan ånyo aktuell och hans gemål, Elisabeth Oxenstierna, utverkade tillstånd av Karl XI att inreda ännu en gravkammare i klosterkyrkan.¹⁵⁰ Gravanläggningen kompletterades med ett utrymme öster om minneshallen, som inreddes som gravkammare för Gustav Adolf De la Gardie och hans gemål. Elisabeth Oxenstierna blev därvid den drivande kraften till gravkorets fullbordande. Arbetet, som även denna gång drog ut på tiden, skedde under kärva villkor. 1695 rådde svår missväxt i landet. Det stora nordiska kriget, som inleddes 1700, bidrog till att byggnadsverksamheten vid flera byggnadsplatser fördröjdes. Såväl Drottningholms som Strömsholms slottskyrkor fullbordades först långt in på 1700-talet.

Elisabeth Oxenstierna såg sannolikt sin uppgift i historiskt perspektiv. Hon var sondotter till rikskanslern Axel Oxenstierna. Den oxenstiernska gravkyrkan, Jäders kyrka, synes delvis ha tjänat som förebild vid gravkorets planering av De la Gardieska gravkoret. Bland hennes papper om De la Gardieska gravkoret finner vi sålunda en skiss av Braheska gravkoret vid Jäders kyrka, som skulle tjäna som ledning i det komplicerade arbetet med gravkoret vid klosterkyrkan.¹⁵¹ Systerdottern Elisabeth Dohna (född Oxenstierna) på Tidö är henne behjälplig, då hon i början av 1700-talet är »opasslig».¹⁵² Även M G De la Gardies dotter Hedvig Ebba är engagerad i gravkorsarbetet.

Källmaterialet om gravkorets fullbordande

Det är svårt att följa, hur arbetet framskrider i den vidlyftiga brevväxlingen om gravkoret från 1695 in på 1700-talets första årtionde. Arbetet blev måhända ytterligare segdraget, på grund av att arbetsledningen skedde brevledes. Källmaterial till detta avsnitt av gravkorets historia finns dels topografiskt ordnat i De la Gardieska samlingen i Lunds universitetsbibliotek, dels samlat under släktarkiven i samma samling. De topografiska handlingarna innehåller memorial, förteckningar och specifikationer rörande arbetet till största delen av husfogden på Höjentorp, Elisabeth Oxenstierna, byggmästaren Niklas Steen och stenhuggaren Per Stenhammar. Till handlingarna har fogats ett stort antal skisser, teckningar och ritningar. De, som har störst intresse för framställningen, förtecknas nedan:

1. Sektionsritning 31,5×26 cm. Tusch och lavering. (s 39, fig 76). Nämnt 1669.
2. Planskiss av Niklas Steen. 28,5×22 cm. Brunt bläck, röd och blå krita. (s 5, fig 77). Efter 1695.
3. Teckning till altaruppsats av Niklas Steen. 20,5×16 cm. Brunt bläck, lavering. (s 37, fig 78). Omnämnd 1696.
4. Planskiss med båda gravkamrarna av Per Stenhammar. 41,5×19 (44) cm. Bläck. (s 17, fig 80). Efter 1699.
5. Sektionsskiss med kistor av M G De la Gardies gravkammare av Per Stenhammar. Brunt bläck, röd krita. (s 4, fig 82)
6. Sektionsskiss med trappa av M G De la Gardies gravkammare av Per Stenhammar. Brunt bläck, röd krita. 32×21 cm. (s 2, fig 81).
7. Ritning till G A De la Gardies gravtumba. Tusch och lavering. 40×31 cm. (ss 22, fig 177) 1701.
8. Teckning till järnskrank framför gravkorets minnes-hall. Bläck och lavering. 23×17,5 cm (s 38, fig 83).

Tidöarkivet i Riksarkivet innehåller även ett intressant material om konstnärer och hantverkare, verk-samma vid Gustav Adolf De la Gardies begravning. Framför allt kan bildhuggaren Burchardt Prechts insats här ytterligare belysas. I forskningen har tidigare August Hahr behandlat detta avsnitt i gravkorets historia på grundval av material i Lunds universitetsbibliotek.

Gravkoret fullbordas

Grunddragen av arbetet skall här följas och några vä-sentliga insatser vid gravkorets fullbordande framdras. Sektionsritningen, som omnämndes redan 1669, föl-jdes uppenbarligen även efter Magnus Gabriel De la Gardies död (fig 76). Husfogden på Höjentorp sänder så-lunda i ett brev 1696 »den af hans Sal: höggrefl:^a Excellens affattade Dessen». ¹⁵³ Brevet innehåller dessutom en planskiss över gravkoret (fig 77). Denna, som också medtar Gustav Adolf De la Gardies grav-kammare, måste sålunda vara utförd efter hans död 1695. Märkligt nog anges ett altare på båda handlingar-na. En teckning av Niklas Steen, som även synes vara planskissens upphovsman, visar en altaruppsats med vridna kolonner och änglar med palmkvistar i hän-derna (fig 78). En anteckning på skissen uppger att den var utförd såsom han »af Sahl: kongl: Drotsen befalt att göra afrijtningen». ¹⁵⁴ Ännu 1696 var emellertid inte altaruppsatsen helt fullbordad och borttogs sena-re, som nedan framgår. ¹⁵⁵

Ännu vid mitten av 1690-talet återstod åtskilligt ar-

Fig 78. Teckning till altaruppsats för De la Gardieska gravkoret, omkring 1696 (jfr fig 77). LUB.

Drawing for a retable for the De la Gardie burial chapel, c 1696 (cf fig 77).

bete med gravkorets inredning. Byggmästare Niklas Steen, som ledde arbetet, utförde 1695 tolv kapital till träkolonnerna. ¹⁵⁶ Ett brev följande år sammanfattar det återstående arbetet sålunda: målning och stoffering av hela gravkoret, sex skulpturer till nischerna, »Bilt-huggare Fästonerne effter afrijtningen», stentrappa och järnskrank m m arbete »som effter Deseinen kan pröfvas nödigt». ¹⁵⁷ Arbetet blev emellertid fördröjt av brist på medel. De 100 dlr smt, som anslagits av lands-hövdingeräntan var redan förbrukade. 40 dlr smt hade tagits av Höjentorps byggningsmedel. ¹⁵⁸

I samband med Gustav Adolf De la Gardies begravning skedde arbetet i gravkoret i snabbare takt men avmattades snart ånyo sannolikt på grund av de svåra tiderna under det stora nordiska kriget. Det skulle dröja in på 1700-talets första decennium, innan gravkoret blev fullbordat.

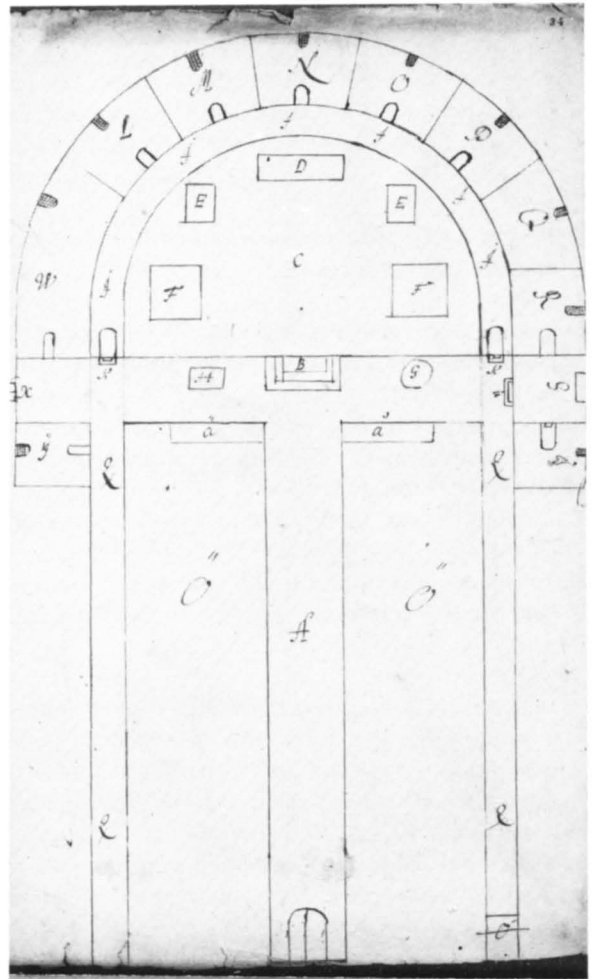
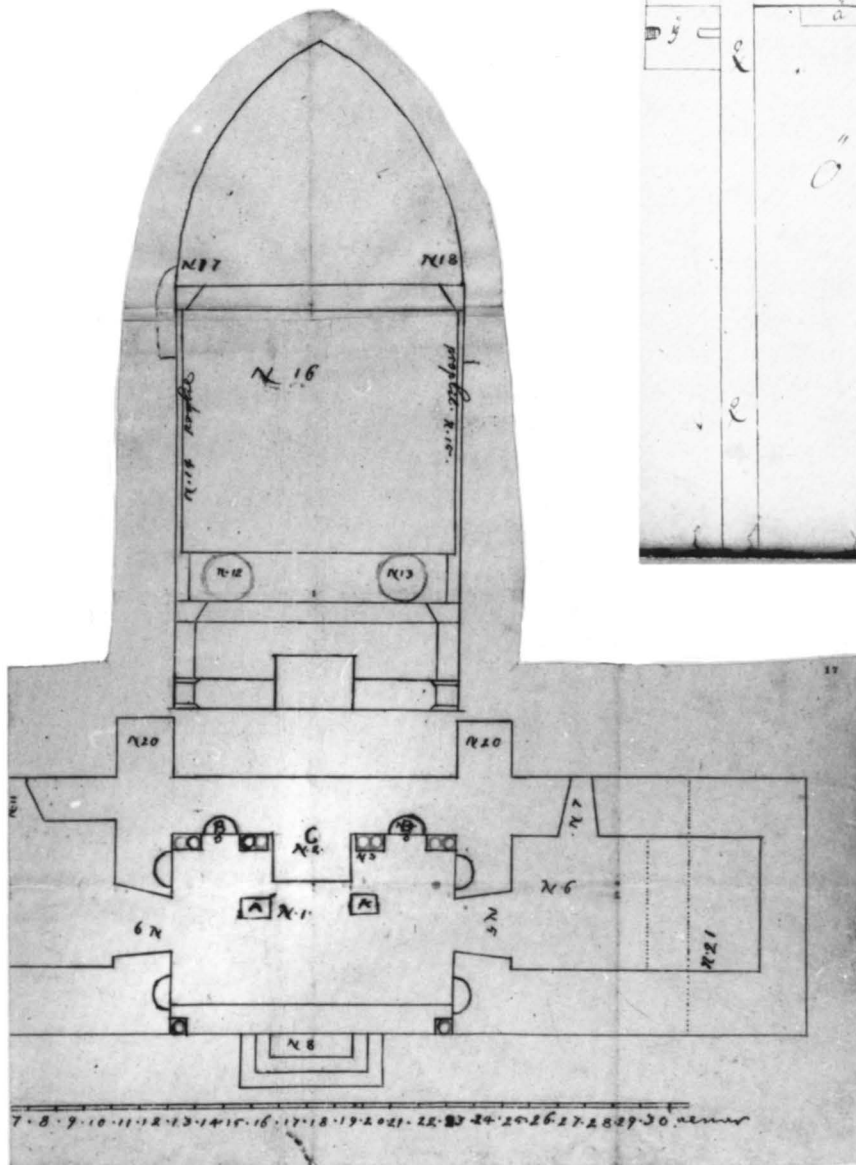
Det är fram till 1699 Niklas Steen, som har hand om

Fig 79. Planskiss över klosterkyrkan, efter 1695. LUB.

Ground-plan of the Abbey, after 1695.

Fig 80. Plan och sektion av De la Gardieska gravkoret. Av Per Stenhammar, efter 1699. LUB.

Plan and section of the De la Gardie burial chapel, by Per Stenhammar, after 1699.

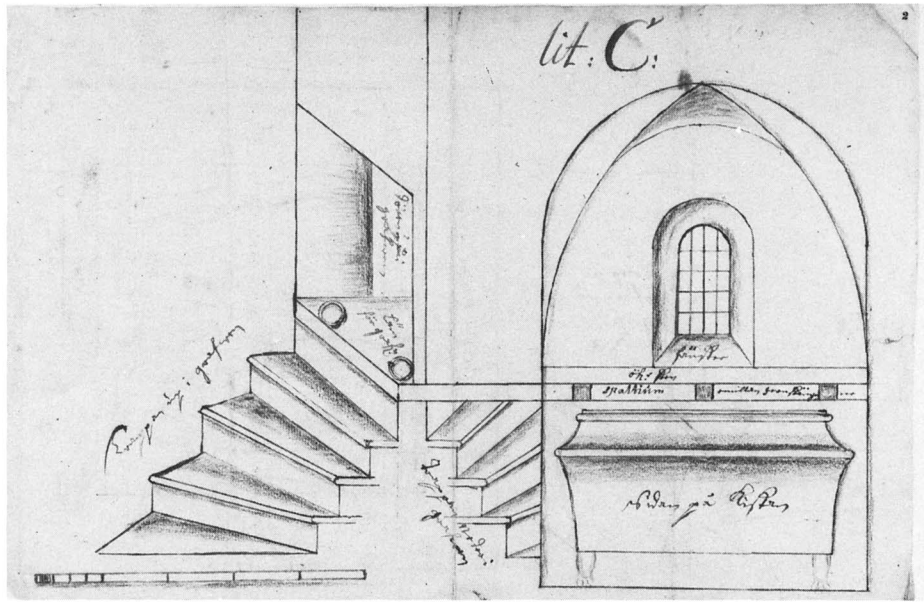
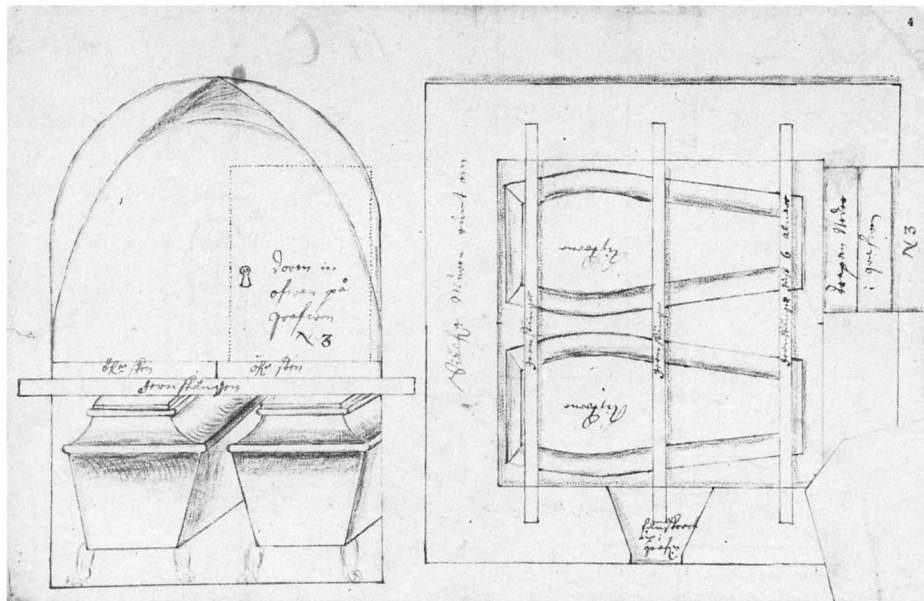

Fig. 81. Sektionsskiss av Magnus Gabriel De la Gardies gravkammare. Av Per Stenhammar. LUB.

Section plan of Magnus Gabriel De la Gardie's sepulchral chamber, by Per Stenhammar.

Fig 82. Sektion och plan av Magnus Gabriel De la Gardies gravkammare. Av Per Stenhammar. LUB.

Section and plan of Magnus Gabriel De la Gardie's sepulchral chamber, by Per Stenhammar.

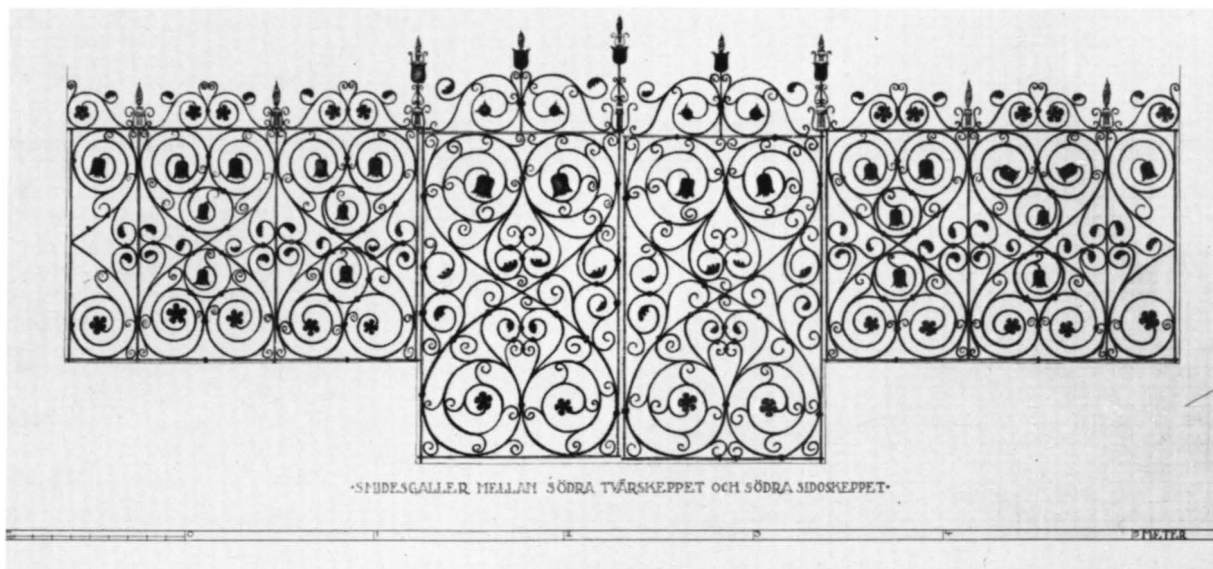
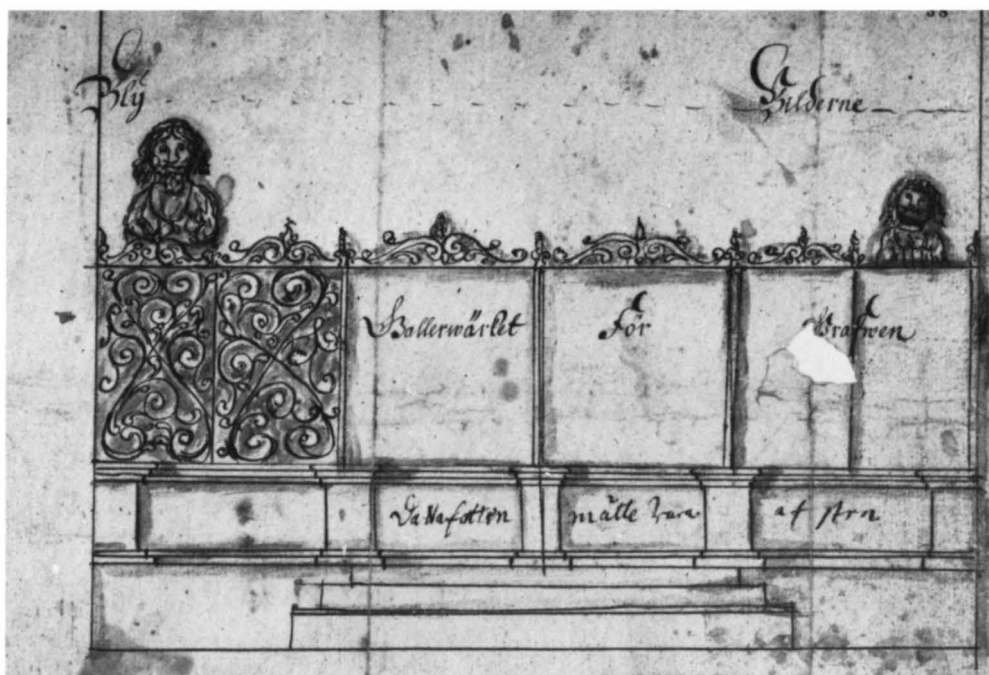

Fig 83–84. Teckning till järnskrank framför gravkorets minneshall. LUB. Nedan uppmätning av järnskranket. A Forssén 1915, ATA. Järnskranket tillverkades av klensmeden Anders Assarsson, en av hantverkarna på Läckö.

Drawing for iron grille in front of the memorial hall of the chapel. Below, measurement of the iron grille. The grille was made by Anders Assarsson, jobbing-smith and one of the craftsmen at Läckö.

arbetsledningen. Han hann uppmura och kalka Gustav Adolf De la Gardies gravkammare men inte fullborda dess inredning.¹⁵⁹ Sannolikt på grund av Steens sjukdom anlätades en ny kraft till gravkoret, stenhuggaren Per Stenhammar, som från och med 1699 ledde arbetet.¹⁶⁰ Stenhammars kvalificerade insatser vann redan samtidens uppskattning, framför allt hans arbete med Gustav Adolf De la Gardies gravtumba (se nedan De la Gardieska gravkoret). Flera skisser och teckningar till gravkoret och dess inredning är bevarade av hans hand. En planskiss, där båda gravkamrarna är medtagna, samt separata skisser av dessa kan sålunda hänföras till Stenhammar (fig 80–82). På planskissen markeras såväl nischindelning som altare. Bådadera kom till utförande. Vid Curmans restaurering påträffades nischer uthuggna i kyrkans murverk bakom träpanelen. Nischerna igensattes redan omkring 1708, då de ändå inte var »tjänliga».¹⁶¹ Den skulpturutrustning, som planerades kom av ekonomiska skäl inte till utförande. Enligt Elisabeth Oxenstiernas önskan bortogs också altaret, som hon ansåg påminna om de gamles offeraltare.¹⁶² Även skisserna till järnskranket har sannolikt utförts av Stenhammar (fig 83). Detta tillverkades av klensmeden Anders Assarsson, en av hantverkarna på Läckö.¹⁶³ Han fullföljde här en gedigen inhemsk hantverkstradition med rötter i renässansen.

Blandningen av inhemsk hantverkstradition och kvalificerat arbete enligt tidens mönster på kontinenten präglar gravkorets inredning. Gustav Adolf De la Gardies gravtumba smyckades med förgylld inskriftskartusch och förgyllt gallerverk av smidesjärn. Som en motsvarighet uppställdes marmorbyster av Magnus Gabriel De la Gardie och hans gemål på bronserade piedestaler i gravkammaren mitt emot. Rikt snidade huvudbaner med fäderne- och moderneanor upphängdes ovanför ingångarna till vardera gravkammaren. Vårdighetsfanor med broderade grevliga och friherrliga vapen, som förts i begravningsprocessionerna, upphängdes på stänger vågrätt ut från väggen.

Burchardt Precht och De la Gardieska gravkoret

År 1684 vistades bildhuggaren Burchardt Precht i Västergötland. Han nämns i ett memorial av greven detta år tillsammans med stenhuggaren Hans Eriksson, som skulle förfärdiga ett epitafium, av allt att döma för gravkoret.¹⁶⁴ På sektionsritningen anges att ett stort epitafium skulle placeras på gravkorets sydvägg (fig 76). 1686 berättas ånyo om det stora epitafiet samt grevens och hans gemåls vapen och bilder, vilka enligt De la Gardies egen utsaga skulle beställas i Stock-

holm.¹⁶⁵ En ritning till epitafiet med påskrift av greven nämns 1708.¹⁶⁶ Var det Precht De la Gardie anlätade för detta arbete? Epitafiet blev inte utfört. Man hämtade i stället inskriftstavlor från Läckö.¹⁶⁷ Däremot visar kontrakt och räkningar att ett stort antal föremål i samband med begravingarna har tillkommit efter modeller och ritningar av Precht eller utförts av bildhuggaren.¹⁶⁸

Magnus Gabriel De la Gardie:	huvudbaner anvapen likkista vårdighetsfanor (?)
Gustav Adolf De la Gardie:	huvudbaner gravtumba likkista

Bland det bevarade arkivmaterialet om gravkoret finns även andra handlingar, skrivna på tyska med Burchardt Prechts karakteristiska handstil. En förteckning från 1700-talets första årtionde över förestående arbeten i gravkoret är sålunda skriven på tyska med Prechts handstil men undertecknad av Elisabeth Oxenstierna. Handlingen finns även skriven med Elisabeth Oxenstiernas handstil på svårläst och inkorrekt tyska.¹⁶⁹ Facktermer och formuleringar i förteckningen talar emellertid för att Precht är dess upphovsman. Dessutom hänvisas till beteckningar på en ej påträffad ritning. Den bevarade planskissen (fig 80) medtar en del av beteckningarna och synes återgå till denna ritning. Det är svårt att bedöma i vilken grad Precht utfört sina arbeten för gravkoret självständigt. Som känt är utförde han arbeten efter Tessin d.y:s förlagor. Ingen enda ritning av hans hand är känd.

I förteckningen ges noggranna anvisningar om gravkorets målning, imiterande skilda marmorsorter (se kap Färgsättning). Marmorbyster av Magnus Gabriel De la Gardie och hans gemål skulle flyttas från listverket och ställas på piedestaler i två av gravkorets nischer. Blyskulpturer, hämtade från Läckö, skulle likaledes ställas på piedestaler i minneshallen. Portal till Magnus Gabriel De la Gardies gravkammare samt utbyte av träsockeln under järnskranket mot en sockel av sten hörde vidare till de förtecknade åtgärderna.¹⁷⁰

Gåvobrev till gravkorets underhåll

Till gravkorets underhåll utfärdade Elisabeth Oxenstierna den 6/5 1719 ett gåvobrev på frälseräntan från hemmanet Per Töresgård i Lugnås socken (Domkap, E VI: 1). År 1763 försåldes hemmanet och av medlen bildades den De la Gardieska gravkassan.¹⁷¹

Gravkoret, kronologi

1669	Avritning till gravkoret omnämns.		
1670	M G De la Gardies gravkammare färdig.		
1680	Inredningen av minneshallen påbörjas. Stenhuggaren och murmästaren Hans Eriksson Stenhammar och konduktören Olof Falk leder arbetet. Skulpturutsmückning av Georg Base-laue och Fredrik Siptus planeras.		
1682	Arbetet avstannar.		
1684	Olof Falk dör.		
1686	Magnus Gabriel De la Gardies begravning. Huvudbaner, anvapen, likkista, värdighetsfanor (?) av Burchardt Precht.		
1687	Maria Euphrosynes begravning.		
1694	Donation av Karl XI till gravkorets fullbordande.		
1695	Gustav Adolf De la Gardies begravning. Huvudbaner och likkista av Burchardt Precht. Hans gemål Elisabeth Oxenstierna fullbordar gravkoret. Byggmästaren Niklas Steen leder arbetet.		
		1696	Altaret i minneshallen borttages.
		1697	Järnskrank av klensmeden Anders Assarsson.
		1699	Arbetsledningen övertas av stenhuggaren och byggmästaren Per Stenhammar från Västerplana.
		1700–	Den från början planerade nischindelningen igensättes. Inskriftstavlor och blyskulpturer hämtas från Läckö. Gravtumba för Gustav Adolf De la Gardie av Burchardt Precht. Per Stenhammar leder arbetet och utför kvalificerat stenhuggarearbete.
		1712	

1700-talet. Reparationer och gravkorsbyggen

1700-talet kom att innebära ett minskat intresse för historiska monument. Stormaktstiden var förbi och rudbeckianismen, som var en av dess bärande idéer, höll inte för 1700-talets analytiska, kritiska historiesyn. Befolkningsökningen gjorde också, att man tvingades utöka eller nybygga kyrkor. I Varnhems klosterkyrka utfördes mest underhållsarbeten under denna tid. Raden av gravkor tillhör också århundradets insatser – bla De la Gardies eget, som fullbordades av sonhustrun Elisabeth Oxenstierna under 1700-talets första årtionden, och skarabiskopen Jesper Svedbergs vid kyrkans norra sida. Johan Hadorph hade som riksantikvarie efterträtt av Johan Peringskiöld, som också besökte Varnhem och bla nedtecknade de nu nästan helt utplånade inskrifterna om kyrkans 1600-talsrestaureering (se nedan).

1700-talets underhållsarbeten av kyrkan, kan följas i kyrkans räkenskaper (LI: 1). Interiören vitlimmades 1700–01 (LI: 1, s 313). År 1727 ägde en besiktning av kyrkan rum och man skaffade fram material till dess reparation. Vid detta tillfälle kalkades kyrkan utvändigt, varvid tre murmästare och en kalkmästare var sysselsatta vid kyrkan. Fönster lagades samt åtta dubbla luckor uppsattes i mittornet (s 365, 369). En mer omfattande reparation ägde rum i början av 1740-talet, då yttermurarnas puts lagades och kalkades (s 289, 295). Yttertaken skrapades rena från mossa och omlades. Bokstäverna i västgavelns inskrifter målades

delvis (s 303) samt ströks med tjära blandad med rödfärg (s 393). År 1744 skulle rosfontret i norra tvärskeppsgaveln, som var fördärvat »aldehyles å nyo» upprättas (Domkap, E VI: 110: 1). I början av 1750-talet skaffades två stora ekar till lagning av klockställningarna i mittornet (s 429, 435).

Vid prostvisitation 1753 beslöt man, att mittornets spira skulle få ny spåntäckning och förses med nya lister samt strykas med vitriol och rödfärg av tornbyggaren Sven Westman. Denne hade tidigare tjärat de båda västtornens spiror (Domkap). I slutet av 1750-talet insamlades de flesta medlen till nybyggnaden av den närbelägna Eggby kyrka. Från och med början av 1760-talet börjar en reparationsfond för Varnhems klosterkyrka att läggas upp (LI: 1, s 462 ff).

Under 1700-talets sista decennier upptar räkenskaperna omfattande arbeten med yttertakens spåntäckning och rödfärgning. Rödfärgning av yttertaken förekommer bla 1769. År 1777 rödfärgades tornen (LI: 1: 2).

En mer omfattande reparation av kyrkans yttermurar påbörjades i maj 1797 och pågick in på 1800-talet (st prot 1797, 1802). Arbetet utfördes av murmästaren Falkenström och kostnadsberäknades till 80 rdr (st prot). Arbeten med ytterputsen ägde, som nämnts, rum även på 1740-talet. Man hade svårigheter att få putsen att fästa på kalkstensmurarna. På sockenstämma den 7 maj 1797 föreslogs, att man skulle pröva

Fig 85. Uppmätning av Johan Fredrik Åbom 1850. RA.

Measurement by Johan Fredrik Åbom, 1850.

en metod, enligt vilken murarna i två omgångar skulle bestrykas med surkalk, innan den slutliga putsen anbringades. Man skulle därvid inte tillföra mer väta än vad som behövdes för kalkens bearbetande. Till arbetet anskaffades 72 lass kalksten till utbyte av sköra stenar.

Till 1700-talsförändringarna hörde fullbordandet av De la Gardieska gravkoret (se ovan) samt tillkomsten av ytterligare fem gravkor: Gabriel Lejonstolpes gravkor 1710, Johan Warenbergs gravkor 1710, Jesper Svedbergs gravkor 1720, Jonas Lundins gravkor 1738, Engelbert Hallenius gravkor 1763 (se nedan).

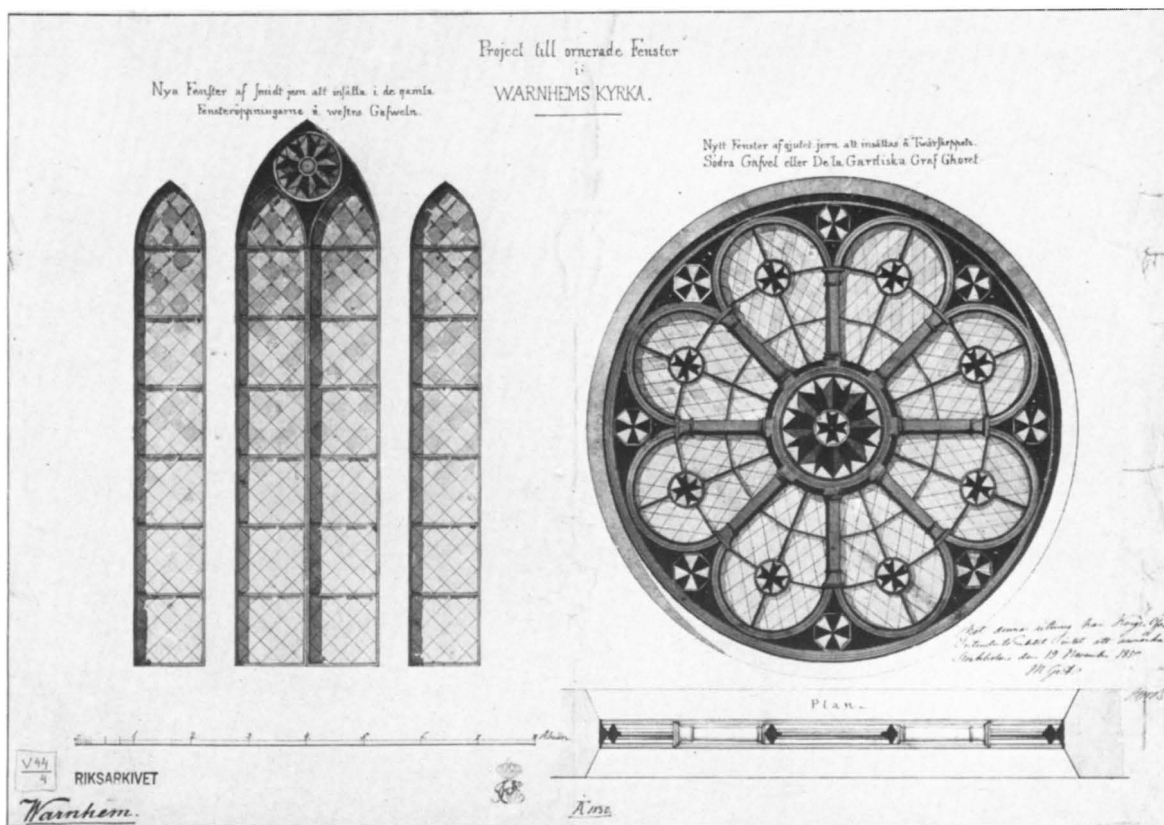

Fig 86. Ritning till nya fönster i trefönstret i västgaveln och rosettfönster i De la Gardieska gravkoret.
Av Johan Fredrik Åbom 1850. RA.

Drawing for new windows in the three-window group in the west gable and a rosette window in the De la Gardie burial chapel, by Johan Fredrik Åbom, 1850.

Restaureringsförslag vid mitten och slutet av 1800-talet

Under 1800-talets första decennier fortfor reparatio-
nerna av tak och yttermurar. Vid visitation 1837 sam-
manfattades återstående nödvändiga åtgärder sålunda:
»1. stora tornets reparation, ett arbete af mycken vikt
och kostnad, 2. stolarnas höjning i kyrkan, 3. golfvets
jemnande, 4. rapping utvändigt och någon väggs
botning invändigt.» Vidare framhölls önskvärdheten
att altarbarriären utvidgades, då den blott rymde elva
personer vid nattvardsgång.

Den 10 juni 1849 sammanträdde sockenstämman och
fattade beslut om följande restaureringsåtgärder: Yt-
tertaken repareras och strykes med rödfärg eller sten-
kolsolja. Yttermurarna rappas ånyo med »skarprapp-
ning». I kyrkans inre kalkas murar och valv. Försam-
lingen önskade dock, att den gröna färgen på pelare
och valvbågar måtte behållas. Golvet höjes och om-

lägges. Bänkarna höjes och repareras. Rosettfönstret i
norra tvärskeppet »omgöres helt och hållet». Dess-
utom vidgas alla de nedre fönstren i kyrkan och förses
med vitt glas. Skranket framför altaret borttages. Mål-
ningarna av apostlarna, uppsatta på pelarna i mitt-
gången, repareras. Kyrkdörrarna istandsättes.

I december 1849 förordnades professor F W Scho-
lander av överintendentensämbetet att avresa till Varn-
hem för att bedöma de föreslagna restaureringsåtgär-
derna. Då han emellertid blev förhindrad att fullfölja
uppgiften, överlämnades detta till konduktören Johan
Fredrik Åbom (skr ÖIÄ 15/1 1850). Åbom upprättade
förslag med kostnadsberäkning (18000 rdr), fastställt
den 30/11 1850 (ÖIÄ, fig 85): Ett nytt rosettfönster av
gjutet järn upptas i De la Gardieska gravkoret. Nya
fönster av smitt järn insättes i trefönstergruppen i väst-

Fig 87. Exteriör 1876 av koret från norr med de före Curmans restaurering putsade fasaderna. Foto C F Lindberg, ATA.

Exterior, 1876, of the chancel from N with the plastered fronts prior to the Curman restoration.

gaveln (ritn i ÖIÄ, fig 86). Fönstren i södra sidoskeppet göres lika höga som i norra sidoskeppet. Yttertak och yttermurarnas puts repareras. I kyrkans inre borttages kalk och murbruket på sandstenspartierna. Stengolvet omlägges. Trappstegen från tvärskeppet till koret breddas. Korskranket borttages.

Av de föreslagna åtgärderna genomfördes blott golvet omläggning och korttrappans breddning. I en skrivelse till Konungen 1888 uttalade riksantikvarie Hans Hildebrand betänkligheter mot de restaureringsåtgärder, som då påbörjats, bl a insättandet av ett rosettfönster i södra tvärskeppsgaveln. Ett förbud att insätta detta fönster utfärdades i kungligt brev 31/5 1888. Vidare föreskrevs, att kyrkan skulle undersökas av sakkunnig person och förslag upprättas till kyrkans beva-

rande och »återförsättande såvitt möjligt i ursprungligt skick». Arbetet med rosettfönstret, som redan var påbörjat, avbröts. Kyrkan besiktigades av överintendenten Helgo Zettervall. Arkitekten i överintendentsämbetet Gustaf Pettersson förordnades att företa uppmätningar och undersökningar av klosterkyrkan. På grundval av dessa utarbetade han därefter ett program, daterat den 23 januari 1889, »angående åtgärder till Varnhems kyrkas bevarande och återförsättande, för så vidt möjligt i dess ursprungliga skick» (ATA). Förslaget omfattade en fullständig restaurering och delvis ombyggnad av kyrkan, kostnadsberäknad till 180000:–.¹⁷² Ritningarna till restaureringen förvaras i ÖIÄ (fig 90–91). Gustaf Pettersson föreslog följande förändringar: Södra tvärskeppsgavelns rosettfönster

Fig 88. Interiör 1876 mot väster före Gustaf Petterssons restaurering med den De la Gardieska orgelläktaren och orgelfasaden. Foto C F Lindberg, ATA.

Interior, 1876, facing W prior to Gustaf Pettersson's restoration with the De la Gardie organ gallery and organ front.

Fig 89. Interiör 1876 mot öster före Gustaf Petterssons restaurering. Foto C F Lindberg, ATA.
Interior, 1876, facing E prior to Gustaf Pettersson's restoration.

FÖRSLÄG TILL REPARATION OCH ISTÅNDSÅTTANDE AF
VARNHEMS KYRKA.

RIKSARKIVET

Anders Petersen
1887

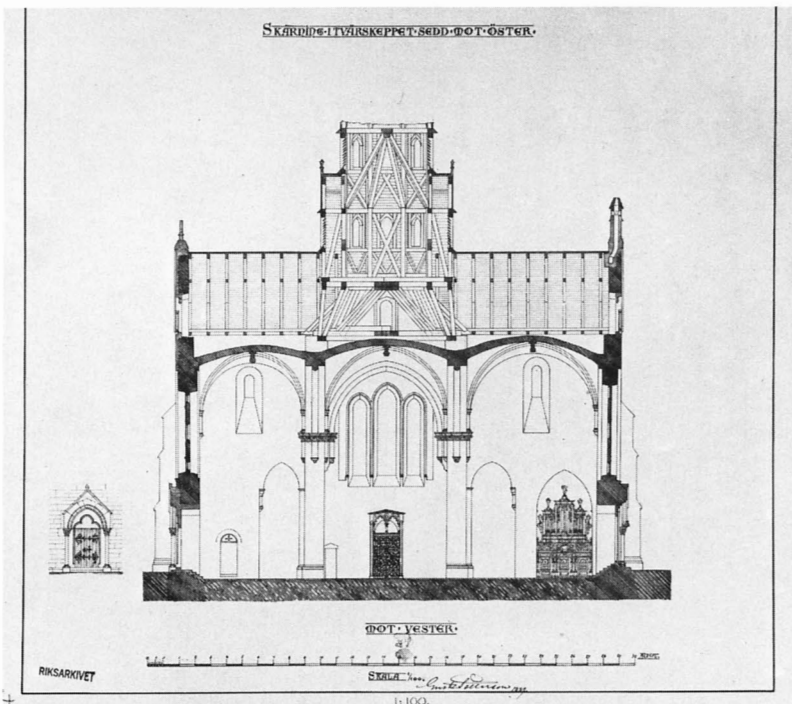
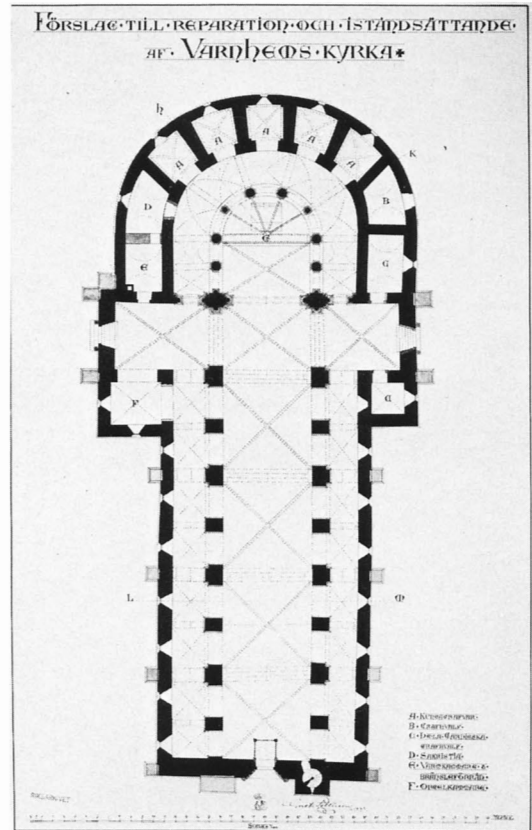
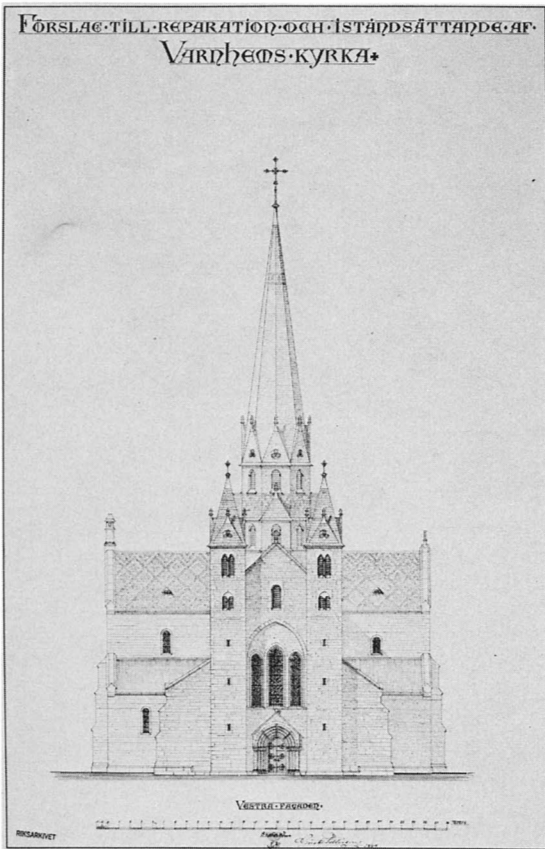

Fig 90, 91 a-c. Förslag till restaurering av Gustaf Pettersson 1889. RA.
Proposals for restoration by Gustaf Pettersson. 1889.

Fig 92. Interiör 1892 av koret. Foto H Eriksén. ATA.

Interior of the chancel, 1892.

Fig 93. Exteriör 1892 av kyrkan från sydost före putsens avlägsnande. Foto H Eriksén, ATA.

Exterior, 1892, of the church from SE prior to the removal of the plaster.

fullbordades och i gaveln upptages en port. Strävpelarsystemet i koret borttogs och ersattes av mindre stöd vid sidoskeppen. Tornspirorna rives och ersättes av nya med stilenligare utformning. Mittskeppets tak täckes med mönsterlagd skiffer, lägre liggande tak med koppar. Kyrkan fogstrykes ut- och invändigt samt förses med nya taklister av sten.

I det inre förordades följande åtgärder enligt ett alternativ: Mittskepps- och tvärskeppsvalven omslages. Sidoskeppens valv och yttermurar nedrives för att återuppföras i lod. Sakristian flyttas till kapellkran- sen. Orgelläktaren rives och orgeln placeras i gamla sakristian. Altartavlan flyttas ut i tvärskeppet och upp- sättes på väggen mitt emot orgeln. Altarskranket ut- bytes mot nytt. Brädpanelen och fanorna borttogs ur De la Gardieska gravkoret. Svedbergska gravkoret rives. Varmluftskammare anordnas i kapellkransens nordligaste rum.

Restaureringsprogrammet kom blott delvis till utfö- rande: Tvärskeppsgavlarna bekläddes med ny kalk- sten, fogstruken med cement. Det nyupptagna rosett- fönstret i södra tvärskeppet fullbordades. Det norra ursprungligen medeltida rosettfönstret, som restaure- rats under De la Gardies tid, fick nytt masverk. Vid rosettfönstrens utformning tjänade det ursprungliga

fönstret som förebild. I det inre tillkom ny orgel och orgelläktare.

Kyrkan före och efter restaureringen

Fotografier av kyrkans interiör och exteriör, tagna 1876 och 1892 visar kyrkan före och efter restaurering- en (fig 87–89, 92–94). Huggstenspartierna i det inre var som nämnts 1849 slammade med grön färg. Av inte- riörbilderna från 1892 framgår att naturstenen då fått samma ton som övrigt murverk (fig 92, 94). Den De la Gardieska orgelfasaden och orgelläktaren, fig 88, ned- togs 1879. Gustaf Petterssons nyuppsatta orgelfasad och orgelläktare återges på fig 94. Här synes även på mittskeppspelarna kopior av de apostlamålningar, som borttagits i samband med Åboms restaurering. Altar- ringen, fig 89 och 92, härrör av fotografierna att döma från Åboms restaurering, då även korskranket borta- gits.

Kyrkans såväl före som efter restaureringen vitput- sade yttermurar synes på fig 87 och 92. Tvärskepps- gavlarna befriades som nämnts vid restaureringen från puts och bekläddes med ny kalksten, fogstruken med cement (fig 95 a). Även figurer på nordportalen kom- pletterades i cement.

Restaureringsprinciper 1800–1900-talen

Riksantikvarien Hans Hildebrand berättar, att C G Brunius 1838 besökte Varnhems klosterkyrka och då uttalade sig i uppskattande ordalag om den De la Gardieska restaureringen. Han ansåg dock, att konunga- gravkoren inte skulle ha blivit dekorerade i 1600-tals- stil, att mittornet skulle utbytas mot en passande kupol och att de båda västtornens spiror skulle bringas i harmoni med kyrkan. Gustaf Pettersons syn på den De la Gardieska restaureringen framgår av det ovan be- handlade restaureringsförslaget. Han bedömde, att så- väl Johan III:s som De la Gardies restaurering »hafva visserligen bevarat kyrkan till vår tid, men arbetet är gjordt på ett klumpigt och vanprydande sätt.»¹⁷³

1800-talets restaureringsförslag blev blott delvis ge- nomförda. Orsaken var måhända det ogillande Raå uttryckte mot ÖIÄ:s ovetenskapliga restaureringsprin- ciper. Hans Hildebrand anmärkte beträffande Åboms uppmättningsritningar av klosterkyrkan att dessa inte var exakta och att hans iakttagelser om de inbördes förhållandena mellan kyrkans olika delar även i viktiga punkter var felaktiga. Gustaf Petterssons 1889 före-

slagna restaureringsåtgärder skulle högst väsentligt ha förändrat kyrkans karaktär.

Den svenska kulturminnesvården hade vid sekelskif- tet föga förståelse för senare tiders insatser för kyrko- byggnaderna. Principen för restaureringarna i såväl Sverige som det övriga Europa var vid denna tid, att byggnaden skulle såvitt möjligt presenteras i sitt ur- sprungliga skick och befrias från senare tiders tillskott. Petterssons förslag följer i huvudsak denna princip. I det inre flyttas inredningsföremål från den De la Gardieska tiden undan. I De la Gardieska gravkoret bör, som han skriver »den ruskiga träpanelen» rivas och »de alldeles förstörda fanorna borttagas». Biskop Jesper Svedbergs gravkor vid kyrkans norra sida rives »såsom en i sen tid tillkommen utväxt».

Hans Hildebrand instämde i flertalet av Petterssons föreslagna åtgärder – dock inte beträffande anbringan- det av rosettfönstret i södra tvärskeppet. Han visade även större förståelse för den De la Gardieska resta- ureringen. Även Hildebrand anslöt sig dock till princi- pen, att kyrkans arkitektur borde såvitt möjligt presen-

Fig 94. Interiör 1892 mot väster med den nyuppsatta orgelläktaren och orgelfasaden. Foto ATA.

Interior, 1892, facing W with the newly erected organ gallery and organ front.

Fig 95 a. Exteriör med norra tvärskeppsgaveln, beklädd med ny kalksten vid 1889 års restaurering.
Foto 1978.

Exterior of the north transept gable, coated with new limestone at the 1889 restoration.

teras i sitt ursprungliga skick. Han föreslog sålunda, att det norra västtornet, uppfört av De la Gardie, skulle nedrivras och det södra återfå sin ursprungliga utformning. De Svedbergska och De la Gardieska gravkoren skulle sänkas.

År 1900 framlade Gustaf Pettersson ett förslag till restaurering av Vreta klosterkyrka. Reaktionen mot detta speglar restaureringskonstens utveckling vid sekelskiftet 1900. Den unga generationen vid sekelskiftet opponerade sig mot 1800-talets sätt att restaurera. Förslaget blev utsatt för stark kritik av Vitterhetsakademien och ansågs alltför vittgående och dåligt underbyggt. Det granskades 1906 på ÖIÄ:s uppdrag av Sigurd Curman, som uppgjorde ett nytt restaureringspro-

gram. Detta föregicks av en ingående undersökning av kyrkobyggnaden med putsavknackningar och grävningar. Även under arbetets gång, exempelvis vid golvet omläggning, utfördes arkeologiska utgrävningar och gravundersökningar. Restaureringen av Vreta klosterkyrka var den första restaurering, som föregåtts av en dylik grundlig undersökning. Målsättningen för det fortsatta arbetet var »att avhjälpa bristen, som hotade kyrkans framtida bestånd, att sätta kyrkan i sådant stånd, att den kunde värdigt fylla sitt ändamål, samt att låta byggnaden i estetiskt tilltalande form själv berätta sina öden».

Vreta klosterkyrka återinvigdes 1917. Året därpå påbörjade Curman sitt arbete som arbetsledare för

Varnhemsrestaureringen. Curman tillämpade ånyo den restaureringsprincip, som han så ofta upprepade: att kyrkan skulle berätta sin historia. En grundlig undersökning, uppmätning och fotografering föregick även denna restaurering. Det gällde att trygga kyrkans bestånd, få den att fylla sin nutida funktion och att ge restaureringen en historisk förankring.

Sigurd Curman införde på grundval av studier i Italien en ny restaureringsteknik i Sverige och blev även en av dess främsta praktiska utövare. Han ansåg, att kulturminnesvårdens målsmän borde tillägna sig praktisk-tekniska kunskaper och de utförande arkitekterna genom historiska studier få bättre insikt om monumentens värde och sitt eget ansvar. Curman skaffade sig själv arkitektutbildning. År 1912 disputerade han på

avhandlingen »Cistercienserordens byggnadskonst». Under en följande lärarverksamhet därefter som professor i arkitekturhistoria och restaureringsteknik vid konsthögskolan (1912–18) lärde han en rad arkitekter historiskt synsätt och restaureringsteknik. Hans första mera betydande praktiska insats i den svenska restaureringskonsten gällde Strängnäs domkyrka. Hans princip var här att komplettera det som var ursprungligt på ett sådant sätt, att man kan se vad som lagts till. De svårt skadade och fragmentariska målningarna räddades som historiska dokument. För att ge rummet ett arkitektoniskt helhetsintryck kompletterades de ursprungliga målningarna med nya av ornamentalt slag men i en annan målningsteknik. Det ursprungliga kunde därvid skiljas från kompletteringarna.

Sigurd Curmans restaurering och dess förspel

Ett förslag till restaurering av Varnhems klosterkyrka upprättades 1905 av byggmästarna L E Petterson, Mösseberg, och P J Pettersson, Skövde. Förslaget omfattade i huvudsak följande åtgärder: ombyggnad av mittornets stomme och tornens avtäckning med kopparplåt, ombyggnad av en del av kyrkans takstolar samt yttertakens täckande med skiffer och strävpelarnas fall med koppar, nya innerbågar med glas i samtliga fönster, nytt kalkstensgolv i kyrkans sidoskepp, nytt trägolv under bänkarna, ny sluten bänkinredning samt värmeledning med lågtrycksånga. Ritningar till restaureringen av Hj Tessing förvaras i ÖIA.

Församlingen fattade beslut om restaurering enligt detta förslag den 4 september 1905 (st prot). Man ingick därefter med en skrivelse till Skara domkapitel, som förklarade sig ur kyrklig synpunkt inte ha något att erinra mot förslaget. Det remitterades till överintendentsämbetet. Arkitekt Ragnar Östberg och 1:e intendenten Isac Gustaf Clason i överintendentsämbetet besökte kyrkan och lät utföra en ingående undersökning av denna. Den nya takbeklädnaden skulle väsentligt ha förändrat kyrkans exteriör. Även de övriga åtgärderna var alltför ingripande, varför förslaget avstyrktes. Ett nytt restaureringsprogram med begränsade åtgärder framlades av överintendentsämbetet den 19 november 1907. Mittornets stomme skulle endast repareras, inte byggas om. Yttertakens spåntäckning skulle behållas, repareras och nyläggas. Förslaget omfattade vidare ombyggnad och lagning av en del takstolar, nya innerbågar av glas i samtliga fönster, nya kalkstensgolv i sidoskeppen samt trägolv under bänkarna. Den gamla

bänkinredningen skulle byggas om, varvid gavlar och dörrar skulle behållas. Dessutom föreslog ämbetet, att Kungl Maj:t skulle ålägga församlingen att nedschakta marken runt kyrkan, så att dess sockel kom i dagen. Den försänkta marken skulle dräneras.

Förslaget utgick från *principen att söka så mycket som möjligt bevara den ålderdomliga klosterkyrkan, sådan den då befann sig*. Det var framför allt två perioder i kyrkans historia, som ansågs väsentliga – medeltiden och 1600-talsrestaureringen. En grundlig undersökning och uppmätning av kyrkan skulle föregå restaureringen. Förslaget fastställdes av Kungl Maj:t den 3 april 1908. 3000:– anvisades till kontroll av arbetet samt uppmätning av kyrkan. 50000:– ur den De la Gardieska gravkassan anvisades till restaureringen.

Till arkitekt för restaureringen utsågs Ragnar Östberg och till kontrollant Sigurd Curman. Restaureringen kom inte igång förrän 1911. Fram till 1914 utfördes arbeten med mittornets stomme och takstolarna. Yttertaken belades delvis med ny ekspån (mittornet, tvärskeppen och korpartiet). Kyrkans fönster fick vidare nya bågar med dubbelt glas.

Då dessa arbeten utförts, var de 50000:– förbrukade. Man anhöll om ytterligare 60000:– ur den De la Gardieska gravkassan. Överintendentsämbetet ansåg, att de invändiga arbetena ytterligare skulle utredas och kostnadsberäknas. Åtgärderna skulle tills vidare inskränkas till följande utvändiga arbeten: Lagning och reparation av takstolar till mittskeppet och sidoskeppen, spånklädsel av samtliga dessa tak samt ned-

Fig 95 b. Sydfasaden innan putsen avlägsnats och murverket frilagts. Foto A Forssén 1920. ATA.

The south front before the plaster had been removed and the wall revealed.

schaktning och dränering av marken. Dessa arbeten kostnadsberäknades till 28000:–. 1916 utgick dessa medel ur den De las Gardieska gravkassan.

Arbetena, som legat nere sedan 1914, kom trots anslaget inte igång. I början av 1916 förklarade Ragnar Östberg, att han var förhindrad att vidare leda arbetena.

Man tillsatte en kommission med Sigurd Curman som arbetschef och arkitekt Axel Forssén som kontrollant (se vidare avsnittet Arbetsledning, arbetsstyrka). Kommissionen övertog i början av 1918 ledningen av restaureringen. Arbetena, som igångsattes den 27 maj 1918, bedrevs därefter i en följd till våren 1923 med undantag för vintermånaderna vissa år. Under arbetets lopp utvidgades planen för restaureringen till en fullständig restaurering av kyrkobyggnadens exteriör, interiör, fasta inredning och inventarier.

Restaureringen genomfördes enligt följande förslag:

1. Förslag av ÖIÄ 19 november 1907, rörande såväl ut- som invändiga arbeten, stadfäst 3 april 1908. 2. Förslag av

ÖIÄ 13 juli 1915, rörande utvändiga arbeten, stadfäst 18 februari 1916. 3. Restaureringskommissionens av professor Sigurd Curman uppgjorda förslag till kyrkans fullständiga yttre restaurering 3 augusti 1918, stadfäst 8 november 1918. 4. Restaureringskommissionens av professor Sigurd Curman uppgjorda förslag till kyrkans fullständiga inre restaurering 26 augusti 1919, stadfäst 24 juli 1920.

Källäge

Restaureringsritningar till Varnhems klosterkyrka utfördes av arkitekt Axel Forssén under ledning av Sigurd Curman. De omfattar dels uppmättningsritningar 34 blad, 2 större vävritningar och en stor pappersritning, dels 67 förslags- och arbetsritningar. Ett antal av dessa ritningar återges i slutet av volymen. Dessutom utfördes arbetsritningar till den nya orgelfasaden på Sigurd Curmans ritkontor i Stockholm (ATA, A Forssén till BSt 6/6 1922, (fig 120)). Ett viktigt bidrag till dokumenteringen av restaureringen är det stora antal fotografier, tagna dels före dels efter restaureringen. Dessa

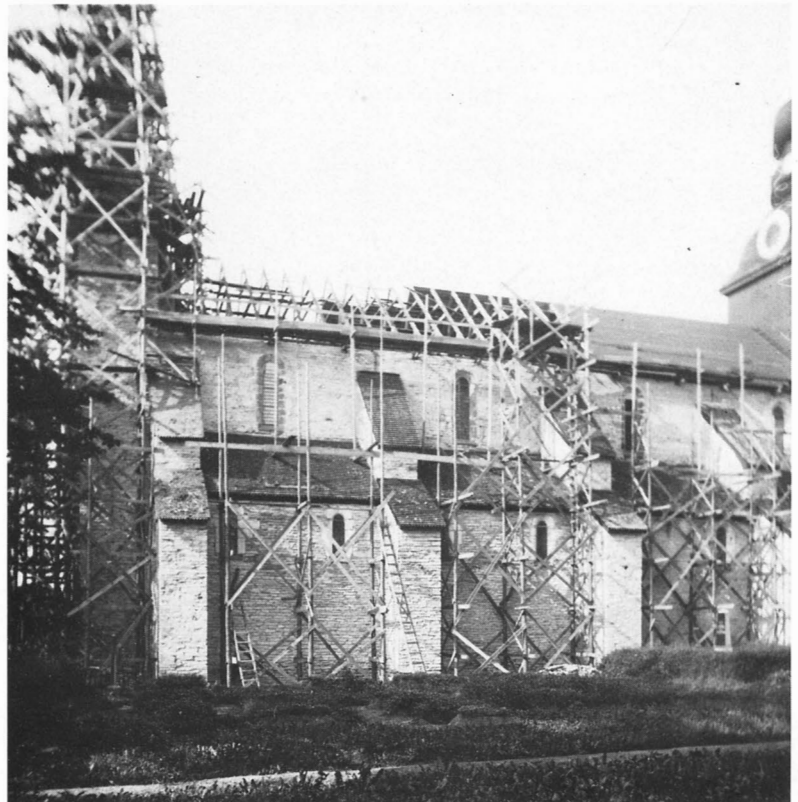

Fig 96a-b. Reparation av yttertak och västtorn under Curmans restaurering. Foto A Forssén 1920. ATA.

Repair of roof and west tower at the Curman restoration.

Fig 96 c. Gallergrindar till konungagravkoren, sannolikt uppsatta på 1700-talet samt avlägsnade vid 1889 års restaurering. Foto ATA.

Trellis-gates to the royal burial chapels, probably erected in the 18th century and removed at the 1889 restoration.

förvaras huvudsakligen i ATA samt i Curmans familjearkiv.

I utförliga restaureringsberättelser 1918–23 samt en sammanfattande rapport för restaureringen 1911–23 redogör Axel Forssén om restaureringsåtgärderna. Materialet kompletteras av korrespondensen från byggnadsstyrelsen, riksantikvarieämbetet och pastorsämbetet samt Ecklesiastikdepartementets konseljakter i Riksarkivet.

Sigurd Curmans familjearkiv innehåller även restaureringshandlingar: verifikationer, ekonomiska utredningar, anbud, rapporter, protokoll, kassabok för restaureringen 1918–23 samt fotografier (till större delen dubletter av fotografier i ATA).

Arbetsledning, arbetsstyrka

Till arkitekt och arbetsledare antog församlingen 1908 Ragnar Östberg och till kontrollant förordnade överin-

tendentsämbetet och riksantikvarieämbetet Sigurd Curman. 1916 förklarade sig Ragnar Östberg vara förhindrad att vidare leda arbetena. Enligt förslag av Sigurd Curman 1917 skulle det fortsatta arbetet ställas under ledning av en av Kungl Maj:t tillsatt kommission. Denna bestod av följande personer:

landshövding Axel Ekman, ordförande
biskop Hjalmar Danell, vice ordförande
dr Emil Eckhoff, utsedd av Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien
professor Sigurd Curman, arkitekt och arbetschef, utsedd av byggnadsstyrelsen (förutvarande överintendentsämbetet)
kyrkvärden Johan Pettersson (utsedd av Varnhems församling)
nämndemannen Edvard Jansson (utsedd av Varnhems församling)

Samtliga i kommissionen kvarstod under hela den följande restaureringen 1918–1923. Som kontrollant för arbetena efter Sigurd Curman inträdde arkitekt Axel Forssén. Som byggmästare anställdes byggnadsingenjör Albert Bergling, Skara, även verksam under hela restaureringen. Kontrollant för den elektriska värmeanläggningen var ingenjör Sigurd Lidén, Skara, och för orgeln domkyrkoorganist Ivar Widén, Skara. Den vetenskapliga undersökningen av gravarna i kyrkan utfördes av Sune Lindqvist och Carl M Fürst.

Arbetsstyrkan uppgick i medeltal till ca 20 man. Högst var antalet under sommaren 1918: 33 man och en verkmästare. 1922 var arbetsstyrkan under hela tiden ca 20 man, förutom specialarbetare, nämligen tre målare, två möbelsnickare för orgelfasadens uppsättning samt två orgelbyggare. I huvudsak anställdes arbetare från trakten kring Varnhem. För specialarbeten anlätades särskild arbetskraft. För specialleveranser infordrades anbud av firmor och personer på andra platser. Ulunda kalkbrott levererade allt stenmaterial till lagning av väggar och fasader, kalkstensgolv, trappor och gångar kring kyrkan. Artisten C L Lundin, Söderala, utförde ytbehandling av valven och undersökning av äldre färgbehandling på väggar och valv. Dekorationsmålaren F Månsson, Stockholm, svarade för målningen av inredning och inventarier med artisterna C M Zellman och A Kulle som medhjälpare. Bildhuggaren E Reiman, Linköping, snidade träskulpturer till den nya orgelfasaden samt till läktarbarriären.

Restaureringsåtgärder

I kontrollantberättelsen av Axel Forssén sammanfattas restaureringsåtgärderna rörande kyrkobyggnaden enligt följande (språket moderniserat):

Fig 97. Mittskeppet mot väster under Curmans restaurering. Västra väggen blottad. Foto A Forssén 1920, ATA.

The nave facing W during the Curman restoration. The west wall revealed.

Yttre arbeten

- Stora tornets stomme har reparerats och förstärkts (1911).
 Samtliga tak har reparerats (takstolar och panel) och nytäckts med papp och tjärkokad, handkluven ekspån (1911–1914, 1918–1920).
 Västornens spiror har reparerats och omklänts med ekspån (1920).
 Samtliga nytäckta ekspåntak har tjärstrukits från en till fyra gånger (1918–1921).
 Svedbergska gravkorets tak har ombyggt och nytäckts med blyplåt (1921).
 Fasaderna har befriats från puts, lagats och fogstrukits, varvid stora delar av högkorets taklist samt smärre partier av korets sockel ersatts med ny sten. På de förut med cement fogade tvärskeppsgavlarna har fogarna krysshamsrats (1918, 1920–1922).
 Kyrkans två rosettfönster har försetts med innerglas av skatedralglas. Kyrkans stora tredelade västfönster har innanför järnbågarna försetts med träbågar med enkelt glas i stora rutor. Samtliga övriga fönster utom de lågt sittande i konungagravkoren och De la Gardieska gravkoret har försetts med nya bågar, enkla av ek, med ytterglas av små rutor i blyspröjsar och innerglas i stora rutor med träspröjs (1911).
 23 st fönsterbänkar av sandsten har ersatts med nya (1921). I samband härmed har samtliga solbänkar av blyplåt, inlagda 1911–14, borttagits.
 Stora västfönstrets fönsterbänk har klätts med blyplåt (1921).
 Två nyfunna ursprungliga fönster har försetts med nya fönsteromfattningar av sandsten, ett på västra fasaden, ett på kapellkransens nordsida (1921).
 Marken runt kyrkan har nedschaktats till ursprunglig nivå, angiven av socklar och golvrester i klostret.
 Grundförstärkning med betong till ett djup av 0,90 m under den nya marknivån har verkställts runt hela kyrkan för såväl medeltidsmurarna som kontreforterna. Kontreforterna har i sina nedre delar till stor del ommurats (1918).
 Marken runt kyrkan har omsorgsfullt dränerats (1918, 1921).

Inre arbeten

- Innan arbetena i kyrkans inre påbörjades, nedtogs alla inredningsföremål och magasineras dels i de fem konungagravkoren, dels i ett förhyrt magasin.
 Väggar och valv har rengjorts. Av huggen sten, sandsten och kalksten utförda partier, pelare, valvbågar, valvanfang, valvstrålar, dörr- och fönsteromfattningar har befriats från överputsning och sådan fogstrykning som delvis varit utsmetad över stenens yta. Erforderlig ny fogstrykning har gjorts och sådana delar av sandstenspartierna, på vilka kalken icke kunde helt borstas bort, har patinerats med mycket tunn kalkfärg för att få samma valör som omgivande partier. Av sot, rök och fukt skadade putsade murytor har omputsats. Samtliga putsade murytor på såväl valv som väggar har slutligen vattrivits med ett svagt färgat tunt bruk. Inga putsade ytor har kalkats (1920–1921).

7 st medeltida muröppningar, 3 dörrar, 3 fönster och en stor valvbåge har återupptagits och restaurerats på olika sätt (1920–1922).

Samtliga golv har omlagts. De gamla golven har upptagits. Jordfyllningen under dem har utschaktats till ett djup av 30 cm under den nya golvhöjden, vilken under arbetets gång har bestämts med ledning av pelarnas socklar och gamla golvrester. De nya golven, vilkas nivå så vitt möjligt överensstämmer med de ursprungliga, ligger betydligt djupare än de förutvarande. Golven stiger från väster mot öster, så att kyrkans gamla indelning (lekbrödrakor, sjukkor, munkkor, presbyterium) kunnat markeras genom steg. Golven har underberetts med 10 cm stenflis, 3 cm kalkstensmakadam och 2 cm krossat kalkbruk (1920–1922).

Grundförstärkningar har utförts under de fyra västligaste pelarparen emellan mittskepp och sidoskepp samt under korskvadraternas nordvästra pelare, vilkas grunder samtliga var mycket angräpnade av fukt. Under murarna på ömse sidor om koromgången samt under murarna till Lejonstolpska och Warenbergska gravkoren, har även utförts grundförstärkning (1920).

Samtliga innerdörrar av trä är nya med undantag av sakristiedörren. Kyrkans stora järnportar har reparerats och försetts med kullagergångjärn (1922). Kyrkans norra portal, som nu leder in i dopkapellet, har försetts med vindfång med vägg emot dopkapellet av trä (1920, 1922).

Målning. Väggar och valv har inte kalkfärgats. En del blottad mur har patinerats med kalkfärg. För att få bort skarvar mellan gammal och ny puts har övergångarna svampats lätt med kalkfärg.

På samtliga kyrkans gamla möbler och snickerier har målningen restaurerats eller renoverats och de nya har målats, i allmänhet efter grundning med olja, med temperafärger.

Samtliga lösa inventarier, vapensköldar, fanor, skulpturer, kronor, håvar mm har översetts, konserverats och renoverats. En del nya inventarier, ljuskronor, ljusstakar och textilier har tillkommit genom gåvor. Samtliga inskriftstavlor har omsetts.

I norra tvärskeppet anordnades ett dopkapell (fig 22). Den igensatta bågöppningen mot sakristian, som innehöll delar av medeltida altaren, nedtogs och uppmurades ånyo av huggen kalksten. Den övre delen försågs med blyinfattat glas i järnbåge. Mot en stor nisch i väggen uppställdes kyrkans medeltida dopfont på ett halvrunt podium av kalksten (fig 122).

Angående de restaureringsåtgärder, som gäller gravkor, inredning och inventarier, kyrkogården och dess omgivning samt klosteranläggningen se vidare respektive avsnitt.

Återfunna äldre inredningsföremål

Under restaureringen har i kyrkan återfunnits och återuppsatts följande inredningsföremål från den De la Gardieska restaureringen: orgelläktarbarriärens sido-

Fig 98. Tjärbokning av takspån i samband med Curmans restaurering. Foto A Forssén 1920, ATA.

Tar-boiling of roofing shingles at the Curman restoration.

partier samt fragment av mittpartiet, de tre krönande figurerna från orgelfasaden, vapentavlorna av stuck ovanför de grevliga bänkarna i mittskeppet, koromgångens trägrindar mot tvärskeppen och korgallren på muren mellan kor och koromgång. Det även återfunna korskranket från De la Gardies restaurering har inte återuppsatts framför koret utan som skrank framför det nyordnade dopkapellet i norra tvärskeppet.

De sannolikt under 1700-talet uppsatta gallergrindarna till konungagravkoren har återfunnits, men ej återuppsatts (fig 96 c). Enligt restaureringsledningens uppfattning verkade de störande på koromgångens rumsgestaltning.

Kostnaden för restaureringen uppgick till 418 181:–. Mest kostnadskrävande var arbetena med yttertak och torn: 109 000:–, därefter inläggandet av elektrisk värmeledning: 46 500:–. Fasadernas befriande från puts och lagning samt en del nya fönsterbänkar av sandsten

drog en kostnad av 33 600:–, arbeten med kyrkans väggar och valv 26 500:– och omläggningen av kyrkans golv 23 900:–. Kostnaden för orgelläktaren med ny fasad och ombyggnaden av orgeln belöpte sig till 23 000:–.

Uppvärmning, belysning

Elektrisk värmeledning och belysning installerades 1921–22. Transformator byggdes i inre delen av kappellkransens nordligaste kapell (tidigare Twengerhjelmiska gravkoret). 19 element placerades i nischer och i samband med bänkarna, 24 kamflänsrörkaminer under några väggfasta kalkstensbänkar, i fönsternischer till västfasadens stora fönster och i ett par nischer i sakristian. Värmeelementgaller av trä och smidesjärn uppsattes framför elementen. Anläggningen utfördes av Hjalmar Löfqvists Elektriska AB, Stock-

holm. Transformatorn tillverkades av AB Svenska Transformatorfabriken, Linköping.

Tidigare uppvärmdes kyrkan av sk Gurneyska ugnar, insatta i kyrkan 1889 (ATA, Hildebrand ang rest, fig 132). Transformatorsrummet nyttjades därvid som kolbod.

Återinvigning

Kyrkan återinvigdes efter restaureringen Kristi Himmelfärdsdag den 10 maj 1923 av biskop Hjalmar Da-

nell, assisterad av sex präster i Skara stift. Vid invigningshögtiden deltog konung Gustav V, kronprins Gustav Adolf, prins Eugen, prinsessan Ingeborg, prinsessorna Märtha och Astrid samt prinsessorna av Braunschweig-Lüneburg med uppvaktningar. Vid invigningen deltog dessutom ca 120 inbjudna personer – högre ämbetsmän i Stockholm och honoratiores i Västergötland – restaureringskommissionen, arbetsledningen och kyrkans arbetare, kyrkoråd och församlingsbor i Varnhem.

Analys av Sigurd Curmans restaurering

Kyrkorestaureringar i Sverige hade vid 1800-talets slut, särskilt under Helgo Zettervalls tid som överintendent och ledare för överintendentsämbetet, bedrivits enligt den sk stilrenhetsprincipen. Dess främste internationelle företrädare var den franska arkitekten och arkitekturhistorikern Viollet-le-Duc. Man strävade efter en rekonstruktion av byggnadens ursprungligen tänkta tillstånd med utrensande av senare tiders tillsatser. För att uppnå en enhetlig arkitektonisk verkan utfördes alla nytillskott i den ursprungliga stilarten. Aldrig utförda eller i annan stil utformade byggnadsdelar nygjordes med utnyttjande av modern byggnadsteknik, men i historiska former. Denna restaureringsmetod kritiserades tidigt av estetikern och konsthistorikern John Ruskin. Framför stilrenheten framhöll han stämningvärdet hos det autentiska, naturligt framväxta byggnadsverket. I Sverige kom diskussionen kring dessa båda synsätt att koncentreras till Helgo Zettervalls restaurering av Uppsala domkyrka 1885–93 och Fredrik Lilljekvists och Gustaf Upmarks restaurering av Gripsholms slott 1892–95. Den nationalromantiska rörelsen inom arkitekturen kring sekelskiftet anslöt sig till den även från Ruskin emanerande material- och hantverksromantiken, som försökte återskapa äldre konsthantverksmetoder och en ny materialkänsla. Den antikvarisk-historiska restaureringsprincipen växte fram inte minst i Italien med utgångspunkt från det kontinuerliga underhållet av den stora massan av historiska byggnadsverk.

Ragnar Östberg, som inledde restaureringen av Varnhems klosterkyrka 1908, var en av nationalromantikens främste företrädare inom arkitekturen. Hans förslag samma år utgick som nämnts från principen att söka så mycket som möjligt bevara den ålderdomliga klosterkyrkan, sådan den då befann sig. Sigurd Curman, som var kontrollant under det inledande skedet

av restaureringen, övertog 1918 arbetsledningen med arkitekt Axel Forssén som kontrollant. Efter hemkomsten från en studieresa till Italien 1903–05 skrev Curman en uppsats »Restaureringsprinciper». Han framförde här huvudtesen: »Underhåll och reparera omsorgsfullt, framlocka vad som till äventyrs finns dolt men låt för övrigt byggnaden vara ifred» (s 257). Det som var ursprungligt borde bevaras som ett dokument från tiden, och de kompletterande delarna göras, så att de tydligt kunde urskiljas. Reparationerna skulle utföras i samma material, form och teknik som de ursprungliga. Vid arbetena i Varnhem tillämpades dessa principer. Sålunda märktes ny sten, som inlades i fasaderna. En sten, som ersatte en gammal trasig, fick inskriften R.N. (renovering). En sten, som inte ersatte en gammal, och som sålunda var en rekonstruktion, märktes R.K.

Men de antikvariska principerna fick på flera punkter stå tillbaka för estetiska bedömningar. Såväl Ragnar Östberg som Isak Gustaf Clason, Sigurd Curmans lärare, var förespråkare för användande av äkta material i fasaderna. Vid restaureringarna av såväl Vreta som Varnhems klosterkyrkor avlägsnades yttermurarnas puts, trots att båda byggnaderna från början torde ha varit putsade. Härigenom kunde man samtidigt tillgodose nationalromantikens krav på äkta material och en vetenskaplig önskan att göra olika byggnadsperioder och tidigare dolda muröppningar lätt avläsbara i fasaderna. Detta skedde emellertid på bekostnad av autenticitet och trohet mot byggnadens ursprungliga materialval och arkitektoniska fasadverkan.

Viktigt var att tillvarata och understryka den stämningsskapande patinan hos den ålderdomliga klosterkyrkan. I det inre gavs putsen på de omgjorda partierna samma karaktär som den gamla, så att murens ojämnheter framträdde och gav ytan liv. Samtidigt

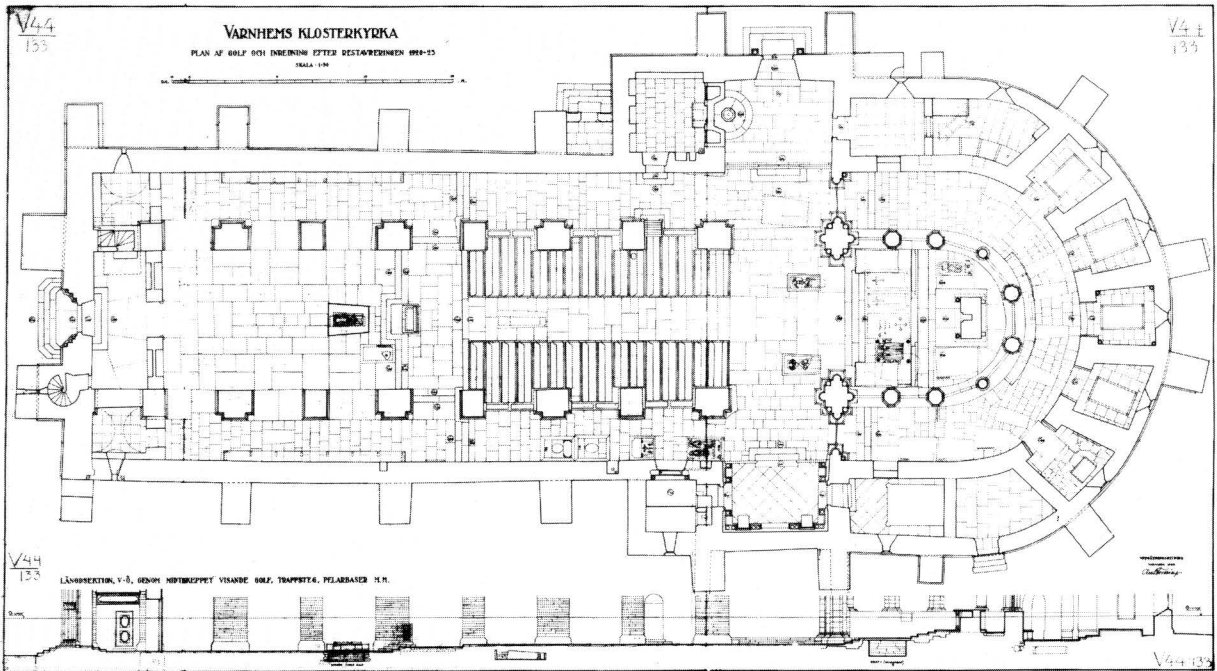
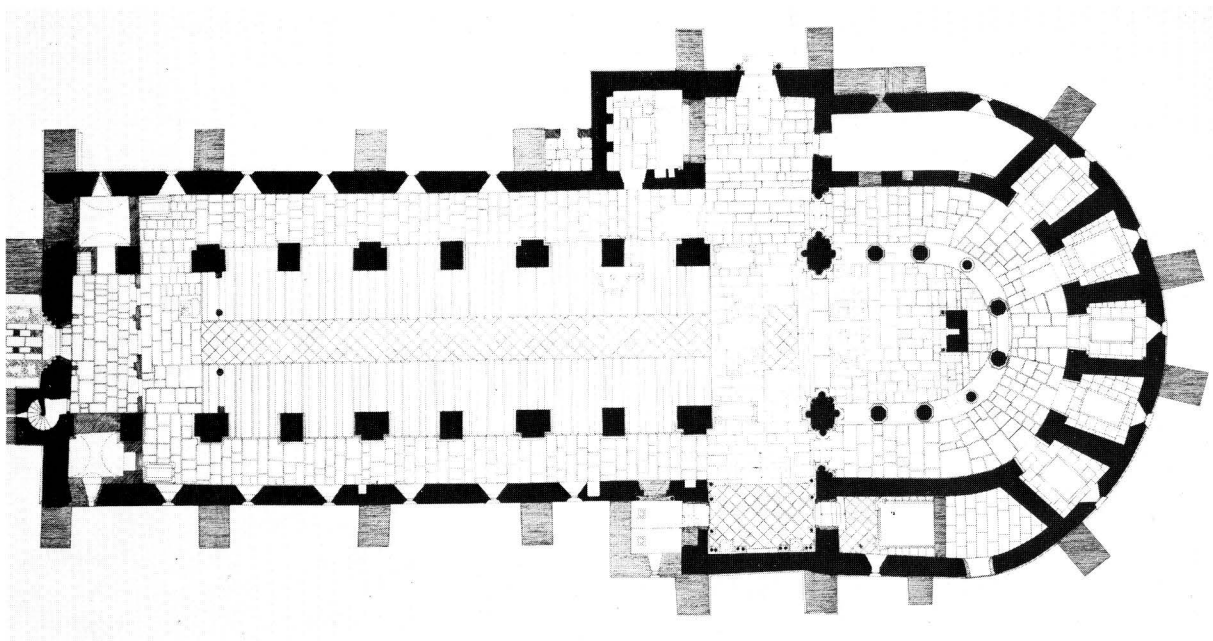

Fig 99-100. Golv och inredning före och efter Curmans restaurering. A Forssén 1918 och 1923. ATA.

Floor and fitting before and after the Curman restoration.

avknackades emellertid putsen från pelare och valvbågar, som i stället patinerades med tunna kalkfärger. Över gamla och nya murytor påfördes genom sk vatt-rivning ett ytskikt av genomfärgad tunn puts i en varmt grå ton – en behandling, som var främmande för medeltid och 1600-tal, men som favoriserades av nationalromantikerna med Ragnar Östberg i spetsen.

Redan i förslaget 1908 framhövdes två skeden i kyrkans historia som väsentliga – medeltiden och 1600-talet, epoker som jämte Vasa-tiden särskilt intresserade de nationalromantiska arkitekterna. I kyrkans inre togs samtliga golv av kalksten upp: Flera lager av äldre medeltidsgolv påträffades. Kyrkan återfick sina ursprungliga golvnivåer, varvid kyrkorummet indelades i tre kor, stigande från väster till öster. Högaltaret erhöll den mest dominerande upphöjda platsen. Dopfunten uppställdes på ett podium. Vid restaureringen av konungagravkoren återställdes varsamt de av De la Gardie som minnesrum inrättade kapellen – men inte helt konsekvent: i Birger Jarls gravkor återskapades ett medeltida bönekapell; gravtumban borttogs och ett medeltida altare, av vilket man funnit rester, uppbyggdes (fig 97, 99–101).

Vid slutet av 1800-talet hade i enlighet med stilrestaureringens principer inredning från 1600-talet borttagits och undanställt. Det gällde bla korskranket med dess grindar till konungagravkoren, läktarbarriären och bevarade delar av orgelfasaden. Nu slopades 1800-talets tillsatser till förmån för ett återskapande av De la Gardie-tidens inredning. Bevarade detaljer kunde i stor utsträckning återuppsättas på ursprunglig plats. Man tillät sig emellertid också en friare återanvändning av de gamla föremålen, vilkas placering därmed kom att underordnas en estetisk rumsgestaltning. – 1600-talets orgelfasad rekonstruerades tämligen fritt, och i stället för ryggspositiv tillverkades fyllningar för läktarens mittparti som pastischer.^{174a} I färgsättningen av inredningen strävade man efter att få

fram de ursprungliga färgerna. Äldre inredningsföremål målades enligt framtagsprov, nya i allmänhet i färgtoner, som anslöt sig till de äldres. En estetisk princip, som följdes vid återställandet av interiören, var att nytillskotten skulle underordna sig helheten såväl i utformning som färgsättning. Nya ljuskronor tillverkades som kopior av tidigare barockkronor. Ett nytillverkat dopfat till kyrkans medeltida dopfunt anslöt sig till dennas stil. En ålderdomlig stämning i kyrkan förmedlades även genom en dämpad belysning. De båda ljuskronorna närmast koret fick behålla sina levande ljus för att med de fladdrande lågorna ge gudstjänsten högtid och stämning.

I nationalromantikens anda tog man vid restaureringen tillvara gamla hantverksmetoder vid spånklyvning, tjärkokning och kalkbruksberedning. Som tak-täckning användes ekspån, före påläggningen kokad i tjära (fig 98). Tekniska utföranden – grundförstärkningar, schaktningar, dränering, isolering av golv osv, skiljer sig inte så mycket från tidigare restaureringar. Användandet av cement begränsades till grundförstärkningar. Fogstrykning av sockeln och det över denna närmast liggande kalkstensskiftet skedde med aluskifferbruk.

Restaureringen i Varnhem kom att bilda skola inte minst genom Curmans nära medarbetare vid detta arbete, Axel Forssén. Vid en rad kyrkorestaureringar framför allt i västra Sverige igenkänner vi principer från Varnhem. Vid Forsséns restaurering av Gösslunda kyrka i Västergötland 1921 avlägsnades sålunda yttermurarnas puts, utom från det Oxenstiernska gravkorets fasader. Genomgående tog man vid dessa restaureringar bort alla spår av det sena 1800-talets inredningar och kyrkorna fick en allmän barockkaraktär med varma barockfärger, samtidigt som medeltida skulpturer och skulpturfragment togs fram och restaurerades.^{174b}

Restaureringsåtgärder 1960–70-talen

En brand utbröt i klosterkyrkan den 31 december 1965, då ett kullfallet elektriskt element på orgelläktaren orsakade överhettning i läktarens golvträ.¹⁷⁵ Branden hann sprida sig i läktarens träpartier, innan den släcktes. Vid branden skadades delar av läktaren och orgeln försattes i obrukbart skick. Genom rökutvecklingen nedsmutsades interiörens putsytor, särskilt i västpartiet. Vidare skadades sandstenen i valvribborna ganska avsevärt, genom att delar av under valven syn-

liga ribbpartier sprängdes bort vid temperaturspänningarna, samt fönsterglasen och apostlamålningarna på mittskeppets pelare. Kyrkans övriga inventarier erhöll rökskador.

Fram till september 1966 utfördes rengöring av väggar och valv samt rengöring och konservering av inredning och inventarier av konservator Olle Hellström, Skara. Arbeten med läktaren samt ny orgel pågick ända till februari 1969. Västligaste travén var under

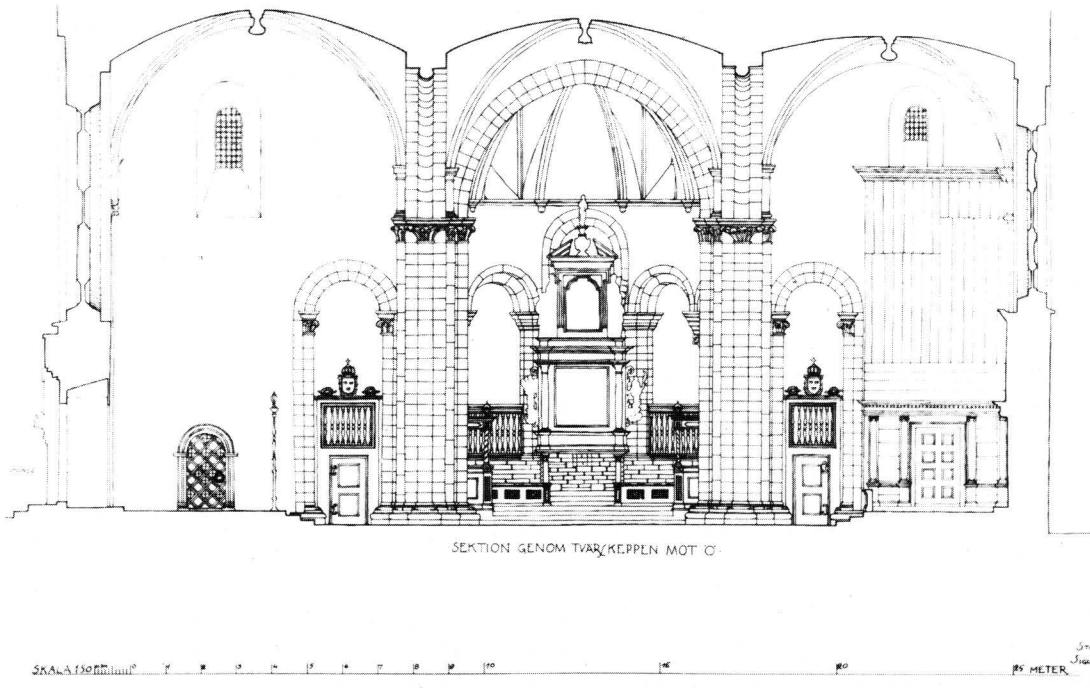

Fig 101. Förslag till restaurering av inredningen i koret. Nu återskapades De la Gardie-tidens inredning, bl a uppsattes kolonnettskranket på korets bröstningsmur och grindarna till konungagravkoren. A Forssén 1920. ATA.

Proposed restoration of the chancel fittings. Now the De la Gardie fittings were re-created, i a the colonnette screen on the chancel parapet and the gates to the royal burial chapels.

denna tid avskild från den övriga kyrkan genom en provisorisk vägg. Omfattande reparationer av valvet ovanför orgelläktaren utfördes av byggmästare Nils Lann, Lindåkra, Varnhem,¹⁷⁶ entreprenören för byggnadsarbetena i kyrkan.¹⁷⁷ Ersättningssten till valvribborna anskaffades från det stembrott i Hälle, som ursprungligen torde levererat sandsten till kyrkobyggnader.¹⁷⁸

Den 12 november 1974 behandlade kyrkorådet frågan om förbättrad uppvärmning av kyrkan, värmeisolering av valven, tätning av fönster samt kontroll av dräneringen (kr prot). Man hade haft problem med att hålla värmen i kyrkan vintertid och varit tvungen att hålla den stängd den kallaste delen av året. Vid besiktning av kyrkan av Bjerkings ingenjorsbyrå AB januari 1975 iaktogs att kyrkans uppvärmning var ojämn.¹⁷⁹ Värmekapaciteten i västra delen av kyrkan var betydligt större än i den östra delen. Detta hade orsakat en

kraftig luftcirkulation i kyrkan. Vid besiktning av exteriören iaktogs vidare skadade stenar och bortfallet fogbruk samt skadat glas och spröjsverk i rosettfönstren. Följande åtgärder föreslogs: Uppvärmningen kompletteras enligt förslag upprättat av Ingvar Jacobsson El-konsult, Trollhättan. Innertaken värmeisolerar med isoleringsskivor. För tillträde till vindarna föreslås takluckor. Yttertaket får en total översyn och repareras.

Regeringen anslag i statsverkspropositionen 1977 685000 kr till kyrkans reparation.¹⁸⁰ Kyrkorådet beslöt att starta arbetet i januari 1977. Den 1 advent 1977 var arbetet i kyrkans inre färdigt och kyrkan återinvigdes första söndagen i advent.¹⁸¹ Ny transformator hade anskaffats och nya värmeelement placerats i koromgången vid sidoskeppens ytterväggar. Valven hade isolerats. Lagningen av kyrkans yttre murverk och lister var i stort sett avslutad. Ännu återstod dock arbeten med yttertakens spånbeklädnad.¹⁸²

Inredning och Inventarier

av INGRID ROSELL¹

Altaranordning

Omedelbart öster om tvärskeppen leder från korsmiten sju trappsteg i två avsatser till altaret (pl I). *Altarbordet* är rektangulärt 238×120 cm, 110 cm högt och murat av finhuggen kalksten i jämna skift samt täckes av en 265×185 cm stor kalkstensskiva med skråkant. Altarskivan skjuter framtill ut ca 35 cm och stöds här av två sandstenskolonner med attiska baser och närmast trapetsformade, stiliserade bladkapitäl, det norra med diamantsnitt i bladnerven. I altarets framsida finns upptill en ca 30×35 cm stor och 75 cm djup nisch. Själva altaret är medeltida, medan altarskivan tillkom vid De la Gardies restaurering.

Altarbarriären består av tre delar, två halvfasta sidopartier och ett löst mittparti, som endast insätts vid behov (vid nattvardsgång, bröllop m m). Av grågrön-marmorert trä i ramstycken och fyllningar. Knäfallspall, klädd med brunt kalvskinn. Den nuvarande altarbarriären härrör från Curmans restaurering, då den ersatte en altarring från 1870-talet (fig 92). Två knäfallspallar, klädda med grönt linne förfärdigades vid Curmans restaurering till altaret (ATA, Rest berättelse 1923).

Altaruppsats

Altaruppsatsen 1673 består av två oljemålningar på duk av Johan Aureller d y 1706, infattade i ett ramverk av Georg Baselaque av snidat, målat och förgyllt trä (fig 103). Ramverket är uppbyggt med två korintiska kolonner på socklar, uppbärande ett förkroppat entablement med snidad bladfris, samt en stor rektangulär överbyggnad krönt av en kluven gavel. Kolonnerna är virade med vinrankor; å nedre delen änglar och kartuscher i relief. På kolonnernas socklar snidade vapen för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken.

Mittpartiets oljemålning framställer Korsnedtagningen och är i nedre högra hörnet signerad »Johannes Aureller / Junior Pinxit / Anno 1706» (fig 102). Målningen i överstycket inom bågformig ram framställer Korsfästelsen. Predellan har två ovala inskriftsfält inom ramar med snidade blommor samt följande målade inskrifter: »1. Joh. 2.2 / Han är försoningen / för våra synder». – »ES 53.5 / Han är sargad för wåhra missgärningars skull». Mittpartiet flankeras av två fi-

gurer i friskulptur, stående på postament av hoprullade akantusblad: tv framställande Mose med lagens tavlor (fig 104), th Johannes Döparen med lamm och korsfana. Överstyckets sidovingar består av kvinnor i halvfigur med armarna hoprullade till voluter. Överstycket flankeras av två figurer i friskulptur, framställande änglar med Kristi pinoredskap, tv med kolonn och rep, th med stege, spjut och ättiksvamp. I den kluvna gaveln en Kristusfigur med törnekrona stående på postament med änglahuvud och kartusch i relief. På gaveln två knäböjande änglar, tv med svetteduk, th med törnekrona. På överbyggnadens sockelparti ett änglahuvud, omgivet av festoner i relief.

Altaruppsatsen är marmorerad i brunt och grått med förgyllda kolonner, lister och ornament samt detaljer på figurerna. Altartavlan renoverades senast vid restaureringen 1923.

Altaruppsatsen, vars vapen hänsyftar på Magnus Gabriel De la Gardie och hans gemål Maria Euphrosyne, tillhör inredningsarbetena under den De la Gardieska restaureringen. De båda oljemålningarna är signerade av Johan Aureller d y 1706. De ersatte då två tidigare målningar. I en skrivelse till Skara domkapitel 13/6 1705 skriver sålunda Johan Aureller »att iagh för Schilderiernes förnyande skull, som uti Warenhems kyrkias altar-Tafla kunna behöfwas, min williga Tienst presenterar».² Han uppger också, att han ditkallats av De la Gardie för att sköta dylikt renoveringsarbete såväl i kyrkorna på landsbygden som på Läckö slott. År 1704 utbetalades halva arvodet för altaruppsatsens målningar till Aureller, 30 dlr kmt, och 1705 samma summa. Johan Aureller d y (1657–1733), målare och porträttmålare, var enligt det epitafium han låtit uppsätta över familjen i Medelplana kyrka i Västergötland ursprungligen av tyskt ursprung och son till konstnären Johan Aureller senior i Medelplana.³ Epitafiets huvudmålning är utförd av Johan Aureller d y. Han fick sin utbildning av fadern, Johan Aureller d ä, under vilken han arbetade på Läckö slott. Han sysslade även med dekorativa uppgifter och utförde 1720 takmålningar i Söne kyrka i Kållands härad (nu förlorade).⁴ Det rika västgötska kyrkomåleriet under 1700-talet med namn såsom Olof Collander, J H Dieden och Johan Liedholm har sina rötter i detta från Läckökonstnärerna inspirerade måleri.

Fig 102. Altaruppsatsens mittparti, Korsnedtagningen. Oljemålning daterad 1706 av Johan Aureller d.y. Foto 1978.

Corpus of the retable, the Descent from the Cross. Oil painting by Johan Aureller the Younger, 1706.

Fig 103. Altaruppsats. Skulpturerna, daterade 1673, av bildhuggaren Georg Baselaque och oljemålningar från 1706 av Johan Au-
reller d.y. Foto 1978.

*Retable. The sculptures, dated to 1673, by Georg Baselaque, and oil paintings from 1706 by Johan Au-
reller the Younger.*

Fig 104. Mose med lagens tavlor. Detalj av altaruppsatsen. Foto 1978.

*Moses with the Law Tables. De-
tail of retable.*

Upphovsman till altaruppsatsens ramverk är Georg Baselaque, den bildhuggare, som De la Gardie framför allt anlitade för klosterkyrkans skulpturutsmyckning. Baselaque trädde enligt ett kontrakt 5/3 1665 i De la Gardies tjänst och synes då ha anlitats som ersättare för den 1664 avlidne Markus Hebel.⁵ Hebel hade på 1660-talet sin verkstad på Jakobsdal (nuv Ulriksdal). Bland arbetsfolket här påträffar vi Baselaque åren 1665–69.⁶ De närmast följande åren hade bildhuggaren sin fasta verkstad på Läckö slott, varifrån han levererade skulpturarbeten till åtskilliga kyrkor. Han stannade i De la Gardies tjänst till 1683, då han lämnade sitt arbete av åldersskäl.⁷

I verkstaden på Läckö utförde Baselaque sina skulpturarbeten för klosterkyrkan. Altaruppsatsen omnämns tidigast i ett brev från befallningsmannen vid Höjentorp Johan Pedersson till M G De la Gardie den 2 maj 1672, där han skriver beträffande altaruppsatsen, att »zirater och bildwärc der till, äro icke enu ifrån Lecköö hitt kombne, iagh hafuer fuller tillskrifuet Baslak att han det Arbete wille med snaraste ifrån sigh skynda».⁸ I oktober 1672 upptar bildhuggaren Varnhems altaruppsats bland åtskilligt annat arbete för De la Gardie, vilket han beräknar ha färdigt i slutet av januari 1673.⁹ Beträffande Varnhems altaruppsats synes han i stort sett ha hållit denna tidsplan. Den 21 april 1673 anlände sålunda Baselaque själv till klosterkyrkan för att sätta upp altaruppsatsen därstädes.¹⁰ I februari samma år planerade Baselaque att på samma sätt bege sig till Höjentorp för att sätta upp skulpturverket till orgelfasaden därstädes. Han svarade i Höjentorps gårdskyrka för den skulpturala utsmyckningen även av altaruppsatsen, predikstolen och bänkinredningen.¹¹ Till hans mer betydande arbeten hörde fullbordandet av Läckö slottskyrkas skulpturutsmyckning.¹²

Arbetade Baselaque självständigt efter egna ritningar eller förelåg sådana han hade att följa? I Johan Pederssons brev till De la Gardie den 2 maj 1672 har han bifogat »af ritningen oppå altare taflan wed klåstret, som Hans målhare giort hafuer».¹³ I citatet framträder ännu en av de vid Varnhemsrestaureringen verksamma konstnärerna – målaren Hans Rebäck från Göteborg vilken är identisk med denne målare enligt andra handlingar. Rebäck utförde 1669–70 målningsutsmyckning på Höjentorp, bla i kyrkan därstädes, men synes även ha utfört oljemålningar för altartavlor.¹⁴ Bland hans arbeten upptages sålunda en altartavla till Åmål.¹⁵ Hans Rebäck är av allt att döma upphovsman till de målningar i altaruppsatsen, som ersattes av de nuvarande 1706. De omtalas i brevet

från Aureller 13/6 1705 vara »aldeles förmultnade». Problemet huruvida han även bidragit till altaruppsatsens utformning kan ej här få någon lösning. Nära schemat i Varnhem följer utformningen av en altaruppsats i Ormsö kyrka, belägen vid den estniska kusten nära Hapsal, som var en av De la Gardies baltiska besittningar. Den är tillskriven Baselaque.¹⁶ Förmodligen har De la Gardie själv uttalat önsknings beträffande altaruppsatsernas utformning, vilka sedan har följts av konstnärerna. Detta förhållande framgår även av avsnittet beträffande predikstolen. En dylik skiss till en planerad altaruppsats för De la Gardieska gravkoret publiceras nedan.

Vid Curmans restaurering befriades altaruppsatsens ramverk från senare övermålningar. Då det delvis icke var möjligt att framtaga den ursprungliga färgen, kompletterades den med ny färg på somliga ytor (ATA, A Forssén, Restaureringsrapport 1911–23).

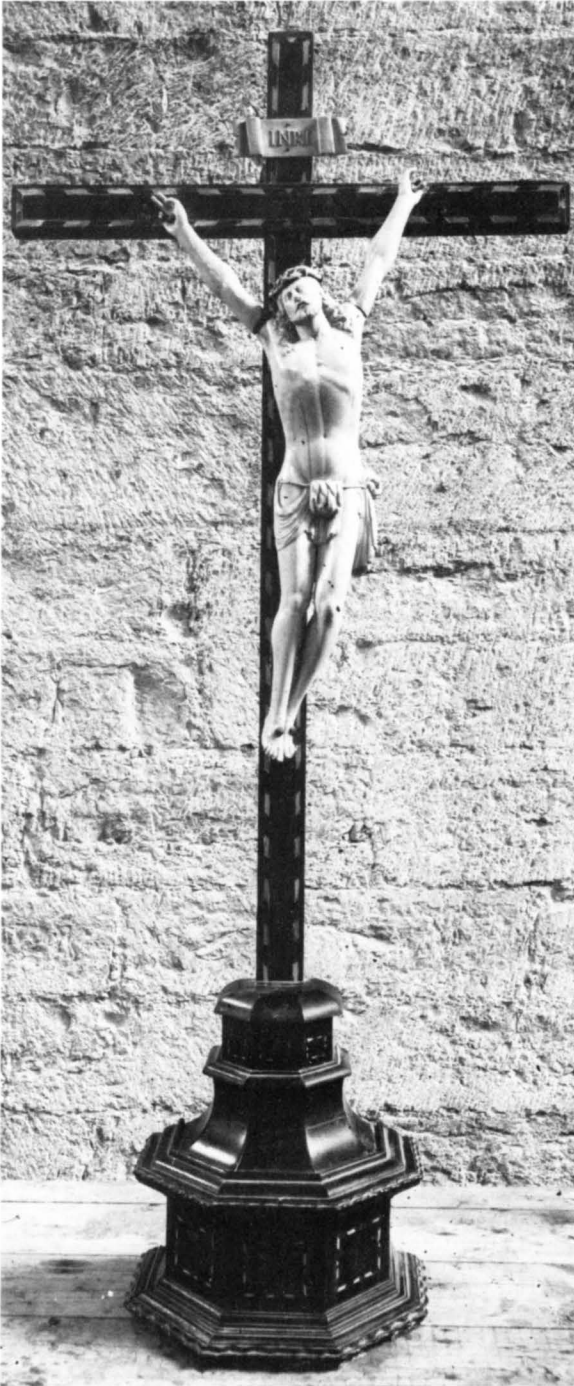

Fig 105. Krucifix med figur i elfenben från 1600-talets slut eller omkring 1700. I testamente efter Elisabeth Oxenstierna 1726. Foto ATA.

Krucifix with an ivory figure from the end of the 17th century or about 1700. In the will of Elisabeth Oxenstierna, 1726.

Krucifix

Krucifix 1600-talets slut eller omkring 1700, i testamente efter Elisabeth Oxenstierna 1726. Kristusfigur i elfenben med uppåtvänt törnekrönt huvud, ländkläde och inskriftsband med INRI i elfenben ovanför Kristi huvud (fig 105). Korset av ebenholz har kantlist av stavformade inläggningar, omväxlande i elfenben och ljus träslag. Korset står på rikt utformad, femsidig, profilerad fot, uppbyggd i tre avsatser med rektangulära fält markerade av inläggningar i ebenholz och ljus träslag. På baksidan av inskriftsbandet följande text: »Renoverat af Wilhelm Nordin Statens Slöjdsinspektör 18 26/3 88». Korset, höjd 103 cm, figuren 45 cm. På altaret.

»Ett mycket wähl arbetat Crucifix af Elfenben» ned-sändes i januari 1726 från Stockholm till Varnhems klosterkyrka tillsammans med grevinnan Elisabeth Oxenstiernas lik. Enligt en 27/1 upprättad förteckning hade hon i sin livstid förordnat detta krucifix jämte ett flertal textilier »till Guds huus prydnad och Warnhems kyrkia». ¹⁷ Krucifixets ursprung har inte kunnat härledas.

Korskrank

Från De la Gardies restaurering. Återuppsatt vid restaureringen 1918–23. På bröstningsmuren mellan kor och koromgång är uppsatt ett korskrank av trä, bestående av svarvade, vitmålade kolonnetter och brunmålade listverk (fig 101). På det övre listverket löper följande inskrift i guld mot svart botten i versaler: »Psa: 84. v 2. Hwrv lvstige ähro Tina boningar. Herre Zebaout. Mina siäl längtar och trängtar efter Herrans gårdar Min kropp och siäl frögdar sigh i lefvandes Gvdi Ty fogelen hafver fvnet itt hws och svalan sit boo ther the sina vngar läggia nembliga Titt altare Herre Zebaot min Konung och min Gvdh.»

Korgrindar

Från De la Gardies restaurering. Återuppsatta vid 1920-talsrestaureringen. I ingångarna till koromgången är insatta gallergrindar av brunmarmorert trä med speglar, inramade av svarta lister (fig 101). Grindarnas övre del har vitmarmorerade kolonnetter. Ovanför gallergrinden krönte sköldar med tre kronor i guld mot blå botten. Sköldarna flankeras av dödsskallar med korslagda ben (fig 106). På det övre listverket står följande förgyllda inskrifter i versaler, i norr: »() R92. v 2. / Iagh gaar alla werldenes wäg.» I söder: »() I dag konung i morgon dödth.»

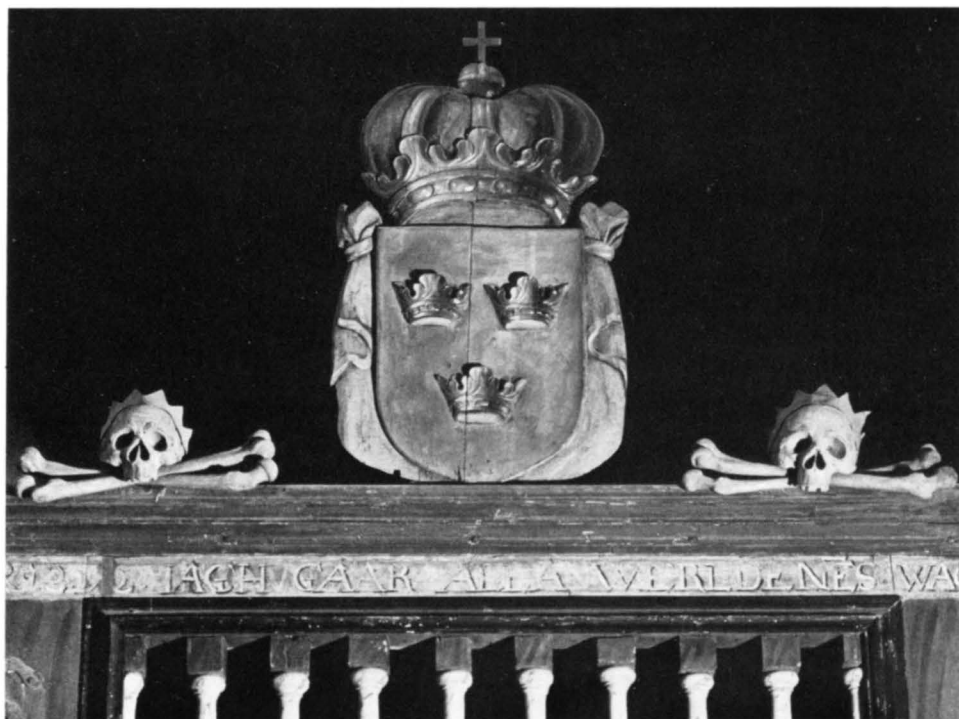

Fig 106. Dörrkrön över norra ingången till konungagravkoren med inskriften: IAGH GAAR ALLA WERLDENES WÄG. Från De la Gardies restaurering. Foto 1978.

Door crest above the north entrance to the royal burial chapels. From the De la Gardie restoration.

Den nuvarande anordningen i koret härrör från 1920-talsrestaureringen, då golvet omlades och gravar undersöktes i koret. I samband därmed återfanns även kyrkans korskrank och korgrindar från De la Gardies restaurering (ATA, Forssén mars 1919). Korgrindarna och skranket på bröstningsmuren återuppsattes vid restaureringen. Däremot användes skranket mellan koret och korsmitten till att avskilja norra tvärskeppets yttre del, där dopkapell ordnades (ATA rapport 1922–23).

I slutet av 1672 hade De la Gardie tillsänt befallningsmannen på Höjentorp Johan Pedersson »en afrittningh hwadh arbete runt Coret jem wäll emellan kyrkian och Konungs Coret göras skall». ¹⁸ Redan i februari påföljande år rapporteras kolonnettskranket vara uppsatt på bröstningsmuren mot koromgången. Man arbetar då även med skranket framför koret samt med korgrindarna. Ett arbetsmemorial 1673 upptar frågan hur De la Gardie önskade ha korgrindarna utformade. ¹⁹ För målningen av skranket svarade av allt att döma målaren Hans Rebäck från Göteborg, som nämns bland arbetsfolket vid klosterkyrkan andra halvåret 1673. Målnings- och förgyllningsarbeten av

kyrkans inredning påbörjades i juni 1673. ²⁰ År 1670 hade Rebäck utfört ett liknande arbete i Höjentorps gårdskyrka. Sexton fält med förgyllda inskrifter mot blå botten (jfr skranket framför dopkapellet) smyckade här väggarna. ²¹

Korskranket med dess målade inskrifter, som att döma av uppgifter om den nedsända avritningen var ett uttryck för grevens personliga önskemål, är ett inslag i klosterkyrkan, som var typiskt för De la Gardies kyrkor. Dylika målade inskrifter smyckar ännu Läckö och Venngarns slottskyrkor.

Vid restaureringen 1889 avlägsnades flera tillskott från De la Gardies restaurering såsom skranket framför koret och korgrindarna. Korets utseende efter denna restaurering kan studeras på äldre fotografier i ATA (fig 92). Skranket på bröstningsmuren nedtogs först efter 1896.

Lekbrödraaltare

Lekbrödraaltaret i lekbrödrakorets östligaste del är 123 cm brett, 88 cm högt utan altarskiva och 43 cm djupt (fig 18). Det har i väster avrundade hörn och täckes av

en 49×136 cm stor kalkstensskiva med skråkant. Altaret är uppmurat av sandstenskvadrar och prydes på framsidan av tre pilasterburna bågar i relief. Vardera bågältet är försett med två motställda palmetter; de övre fästade vid bågar. Lekbrödraaltaret återuppfördes som nämnts år 1921 av de då påträffade kvaderstenarna. Deras ornamentik har paralleller inom valvsystemet, varför det ursprungliga altaret bör ha tillkommit under kyrkans nybyggnadsperiod vid 1200-talets mitt.

Altare i sakristian 1922

Ett altare av huggen kalksten uppmurades 1922 mot den nymurade östra väggen. Altaret avtäcktes med den äldre altarskivan i sakristian. I altaret inmurades ett brandfritt järnskåp med järnlucka tillverkat av Rosengren, Göteborg. I detta förvaras kyrkans nattvardskärl (ATA, A Forssén, Rest berättelse 1922).

Altare i Birger Jarls kor, återuppbyggt 1923

Ett altare av kalksten uppbyggdes vid restaureringen 1918–23 i Birger Jarls kor. Altaret står på samma plats som det ursprungliga, av vilket ett fragment kvarlåg (Rest rapport).

Altarkors 1923

Enkla, svartmålade träkors utfördes 1923 till altarna i sakristian och Birger Jarls kor. Av samma modell som det 1922 uppställda korset på lekbrödraraltaret (Rest berättelse 1923).

Predikstol

Predikstolen 1673 av Georg Baselaque av snidat, målat och förgyllt trä har femsidig korg på pokalformat underrede stående på åttasidig pelare, ljudtak samt trappa med bröstvärn och dörr (fig 107). I grunda bågformiga nischer i korgens fält samt två fält av samma utformning i trappans barriär är insatta figurer i fri-skulptur, framställande från v till h: Caritas med barn i famnen samt vid fötterna, Temperantia med lamm, Fides med kalk och bok, Spes med ankare (fig 109), Veritas med eldslåga och eldskärl, Justitia med svärd och vågskål (fig 108) samt Fortitudo med pelare. I korgens hörn joniska kolonnetter, i hörnen ovanför kolonnetterna änglahuvuden. Profilerat övre listverk. Korgens yta utfylles i övrigt av ornamentfyllningar, framför allt akantusornamentik och voluter, i låg relief.

Korgen avslutas av hängande ornamentplattor i form av blommor och blad samt i hörnen druvklasar.

Runt det femsidiga ljudtakets listverk står putti med Kristi pinoredskap: ättikssvamp, spjut, kors, pelare; mellan dem miniatyrgavlar, av vilka en bär målat vapen för ätten De la Gardie. De övriga sköldarna smyckas av druvklasar och blommor. Ljudtaket krönes av Kristus med korsfana och avslutas nedtill av hängande festoner. Takets undersida smyckas av snidade blommor; i mitten blomma med strålkran. Dörr-omfattningen har snidat överstycke.

Predikstolens figurer och ornament är vitmålade med sparsam förgyllning mot svart marmorerad botten. Trappans spegelindelade barriär är marmorerad i grågrönt och svart. Brunmarmorerad dörr, med speglar med svart listverk. Predikstolens ursprungliga målning framtog i samband med restaureringen 1922, då även några förstörda skulpturelement ersattes med nya. Predikstolen var tidigare övermålad med två lager, ytterst ett mörkbrunt med blå fält bakom figurerna, därunder ett tunt lager vit färg närmast ursprungsfärgen (ATA, Rest rapport). Den vita färgen härrör sannolikt från 1775, då klockaren avskrapade gamla färgen och målaren Johan Sahlgren målade om predikstolen (LI: 2, räk, s 242).

Även predikstolens tillkomst kan följas i arkivalierna, varvid hela arbetet klart framstår som ett verk av Baselaque och hans medhjälpare.²² Samtidigt med altaruppsatsen arbetade bildhuggaren Georg Baselaque i sin verkstad på Läckö med predikstolen till klosterkyrkan. I juni 1672 uppges desseinen till predikstolen, som står på slottet, vara ändrad och man inväntar vidare order från greven. I likhet med vad som gäller de flesta inredningsföremålen uttalade De la Gardie önskemål, hur han ville ha predikstolen utformad: »auf di manier . . . wie der zur Catarina» heter det i ett brev den 5/7 1672.²³ Baselaque bad med anledning därav om en avritning på den nu förlorade predikstolen i Katarina kyrka i Stockholm.²⁴ Den 28 oktober 1672 uppgav bildhuggaren, att han för åtta dagar sedan överlämnat »ein abris so ich gemacht hab zum Predigstuel in klosterkierke» och nu väntade på De la Gardies samtycke till arbetets påbörjande.²⁵

I förslaget ingick inte mindre än 33 skulpturer, av vilka 12 på listverket, 13 på predikstolen, 7 på predikstolstaket samt en figur, framställande Mose, som uppbar predikstolskorgen. Dessutom ingick änglahuvuden

Fig 107. Predikstol utförd 1673 av bildhuggaren Georg Baselaque i hans verkstad på Läckö. Foto 1978.

Pulpit made in 1673 by Georg Baselaque in his Läckö workshop.

Fig 108. Rättvisan, skulptur på predikstolskorgen. Foto 1978.
Justice, sculpture on the pulpit.

och många andra »sirater». I februari 1673 står arbetet inför sin fullbordning, av det utförda arbetet att döma enligt ett modifierat förslag.²⁶ De la Gardie har då begärt, att Baselaque skall komma till Stockholm, under det att gesällen Johan stannar kvar på Läckö och fortsätter sitt arbete med predikstolen. Till avresan från Läckö skall Baselaque med Guds hjälp »alles biltwerk verdig bekommen, so ich under handen habe, was ziraten anbelangt kan es Johan gar wol verferdigen». Baselaque har även lovat att på Läckö eller i Stockholm förfärdiga en liten trämodell till predikstolen, efter vilken snickaren Harald och gesällen Johan (Welamson) har att rätta sig. Snickararbetet vid predikstolen utfördes av snickaren och svarvaren Harald Andersson, som tillhörde arbetsfolket vid Läckö.²⁷ Därjämte hade Baselaque gesällen Johan (Welamsson) till hjälp.²⁸ Den 13 juni 1673 anskaffar stenhuggaren

Fig 109. Hoppet, skulptur på predikstolen. Foto 1978. Nedan kontrakt med bildhuggaren Georg Baselaque, daterat Hamburg den 15 mars 1665. RA.

Hope, sculpture on the pulpit. Below, contract with Georg Baselaque, sculptor, dated Hamburg, 15 March, 1665.

Hans Eriksson bly till predikstolens infästning i muren i klosterkyrkan. Den 29 juni levererar svarvaren Anders pelare till predikstolen.²⁹ Den senare uppgiften torde avse predikstolskorgens hörnkolonner.

Predikstolens snidade dygder fick sju år senare en motsvarighet i figurskulpturerna på ljudtaket till predikstolen i Ödeby kyrka. Även dygderna på ljudtaket i Läckö kyrka, av vilka endast tre är bevarade, är sannolikt av samme bildhuggares hand.

Redan 1660 fick bildhuggaren Anders Andersson Falk betalt för en predikstol till klosterkyrkan. I januari 1661 förhörde sig hauptmannen på Läckö, Tore Olonberg, var han skulle placera denna predikstol.^{29a} Sannolikt är det denna predikstol, som greven skänkte 1662 till Eggby kyrka. Eggby kyrkas predikstol uppges sålunda vara utförd av Anders Falk.^{29b} I Varnhems klosterkyrka svarade bildhuggaren som nämnts för skulpturutsmyckningen av läktarbarriären.

Timglas för fyra glas i mässingsstativ på åttasidig fot av trä. Överst blomma och blad i drivet och genombrutet arbete. Höjd med stativ 66 cm, timglas 22 cm. Samtidigt med predikstolen.

Bänkinredning, kungastolar

Kyrkan har sluten bänkinredning 1672, indelad i två kvarter om 15 bänkar vardera jämte herrskapsbänkar (fig 19). Dörrarna indelas av speglar med profilerat listverk, gavlnarna av enkla rektangulära fyllningar. Överst profilerat listverk. Bänkinredningen är marmorerad i olika grå toner med svarta lister; numererade dörrar. De båda främsta bänkarna är anordnade som herrskapsbänkar med dörrar med målade vapen; norra bänkkvarterets för ätten De la Gardie, det södra för ätten Pfalz-Zweibrücken hänsyftande på Magnus Gabriel De la Gardie och hans gemål Maria Euphrosyne.

Två kungastolar 1673, avsedda för Karl XI och hans gemål Ulrika Eleonora, är uppbyggda på vardera sidan av koret (fig 110). Bänkskärmar indelas av rektangulära speglar med målningar i gult och brunt mot blå bakgrund framställande musslor flankerade av kvinnofigurer och liggande lejon på den ena spegeln, mussla och stående lejon på den andra. Kortsidornas speglar har i öster målade lejon hållande en krona, i väster akantusornament. Hörnen markeras av pilastrar med målade kanneller. Övre listverk med målade eklövsranka. På bänkskärmar insida festoner målade i gult

Fig 110. Kungastol för Karl XI. Kungastolar för konungen och hans gemål Ulrika Eleonora uppbyggdes 1673 på vardera sidan av koret. Foto 1978.

Royal chair for Charles XI. Royal chairs for the King and his Consort Ulrika Eleonora were built in 1673 on either side of the chancel.

Fig 111 a. Läktarbarriär från 1673, återuppsatt efter restaurering och komplettering 1922. Foto A Forssén 1923. ATA.

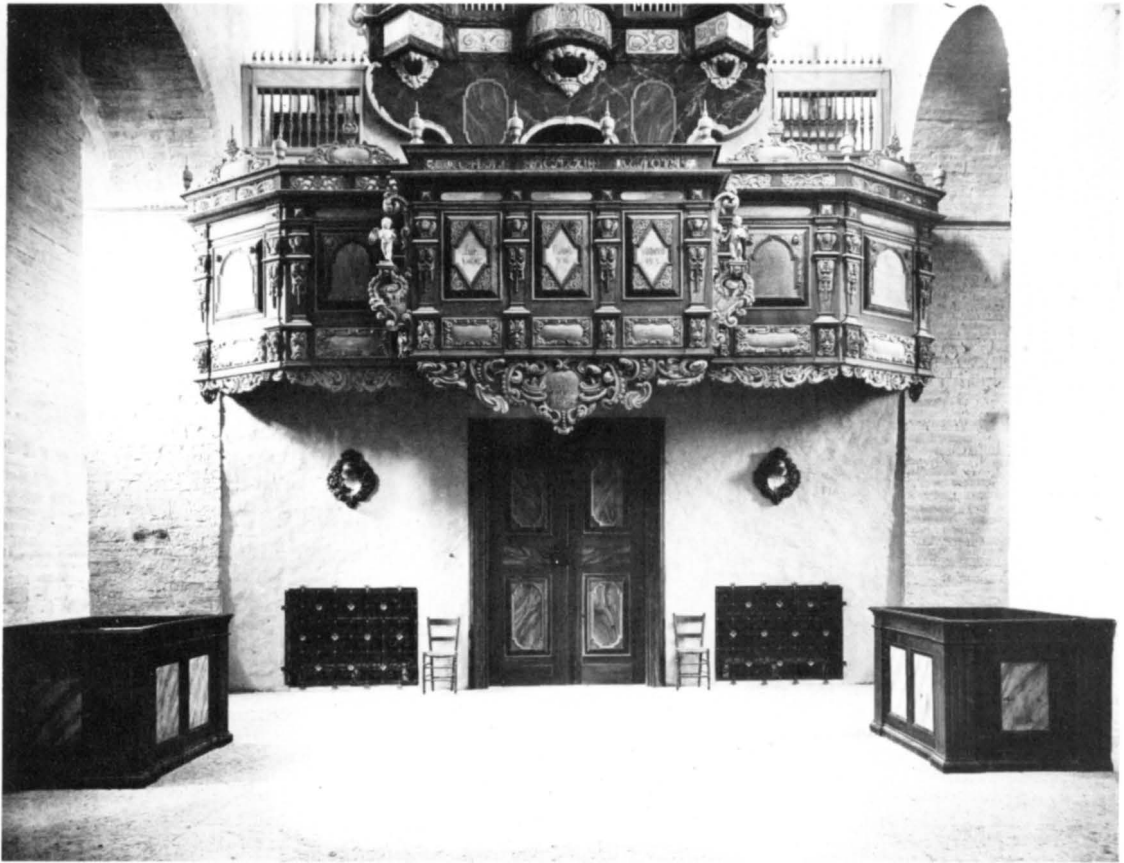
Gallery baluster from 1673 re-erected after restoration and additions in 1922.

mot blå botten; stoppade sitsar och ryggkuddar, klädda med blått bomullstyg. Över bänkarna baldakinliknande tak, uppburna av fyra vridna kolonner. Taket krönes av snidade, målade och förgyllda krönte vapen, flankerade av krönte lejon; i norr svenska riksvapnet och släktvapen för Karl XI, i söder danska riksvapnet med norska och holsteinska vapnet (Ulrika Eleonora). I takets hörn snidade urnor virade med förgyllda festoner. Bänkarna i övrigt är målade i bruna och gulbruna toner; kolonnerna vitmålade. Längst i väster två enklare bänkar av samma utformning utan baldakintak och övrig utsmyckning.

Bänkinredningen tillkom i samband med den De la Gardieska restaureringen. I ett memorial oktober 1672 rapporteras båda bänkkvarteren inom kort vara färdiga

med dörrar och allt tillbehör.³⁰ Endast arbete med dörrarnas listverk återstod. Smederna arbetade med järnbeslagen till bänkdörrarna. I december avslutades arbetet med bänkdörrarna av Sven snickare jämte två drängar.³¹ Sven snickare, som bodde i Fiskaregården i klostret, svarade för en stor del av snickeriarbetet i klosterkyrkan. Sedan hösten 1672 var han i verksamhet i kyrkan med diverse avbrott för arbete på sin gård.³² Snickeriarbetet hösten 1672 gällde framför allt bänkinredningen. Det mer kvalificerade arbetet med kungastolarna anförtröddes åt en schatullmakare, som i februari 1673 var färdig med sitt arbete.³³

I samband med Curmans restaurering ombyggdes bänkarna 1922. De försågs med trägolv och återuppsattes blott i mittskeppets östra del, varvid antalet

bänkar minskades från 30 till 16 i vardera bänkkvarteret. De upptar nu blott mittskeppets östra hälft. Bänkarna gjordes bekvämare med lutande ryggar och breda sitsar, men med de gamla gavlarna och dörrarna bibehållna (fig 99–100).

Bänkarna nymålades efter avlutning av all färg i anslutning till den gamla målningens karaktär. Bänkarna var tidigare övermålade i ekimitation, ett lager tillkommet före 1878. Den ursprungliga målningen på kungastolarna, som hade partiell övermålning, framtofs (ATA, Rest rapport). Kungastolarna var tidigare enligt äldre fotografier placerade vid De la Gardieska gravkoret.

Läktare

Läktaren 1673 i väster har femsidigt bruten barriär med framspringande mittparti. Sidopartierna är ursprungliga, mittpartiet en fri pastisch, på platsen för den ursprungliga orgelns ryggpositiv (fig 111 a–c). Mittpartiet är indelat av pilastrar med änglahuvuden, broskverksornament och maskkonsoler och har tre fält

med följande förgyllda inskrifter, omgivna av beslagsornamentik: »1. Luc: / 1: 46.47; 2. Koloss: / 5: 16; 3. Uppenb: / 15: 3.»³⁴ De snidade sidostyckena med änglabarn, stående på konsoler, är ursprungliga och har tillhört 1673 års ryggpositiv (fig 111 c). Under mittpartiet en likaledes ursprunglig kartusch inom broskverksornament med inskrift: »Alt thet / anda har / Lofwe Heran / Haleluia». Sidopartierna indelas av pilastrar med maskaroner. Fyllningar med upphöjda fält inom bågar med profilerade lister. I svicklarna förgyllda änglahuvuden och i fälten följande förgyllda inskrifter från v till h: »Psalt 150 v 1 / Loffwer Gudh / i hans helgedom / Loffwer honom / uthi hans machts / fäste.» – »Psalt 150 v 2 / Loffwer / honom i hans (he)ligha gerningar / Loffwer honom i / hans stora herlighet» – »Psalt 150 v 3 / Loffwer / honom medh basu/ner Loffwer honom medh trum/mor och danser / Loffwer honom medh / strenger och pipor.» Överst listverk med genombrutet arbete: snidade blommor samt på mittpartiet inskriften: »Anno Dni MCMXXII renoverat» (Renoverad år 1922). Barriären avslutas upptill av kartuscher, om-

111 b–c. Detaljer av läktarbarriären med snidad utsmyckning av bildhuggaren Anders (Falk). Foto 1978.

Details of gallery baluster with carved ornamentation by Anders (Falk), sculptor.

givna av broskverksornament. Under läktaren en förgylld ängel samt inskriftsband med texten: »Ähra ware Gudh i höjdene och frid på Jordene.» Färger: övervägande brunt, blått, rött och svart. Inskriftsfält blå med förgyllda inskrifter, läktarens undersida blå.

För arbetet med läktaren och dess barriär, orgelverket och orgelfasaden anlätade De la Gardie Jonas Rudberus, kyrkoherde i Lyrestad och 1674 i Lidköping.

Rudberus skänkte orgelverk till såväl Lyrestads som Lidköpings kyrkor.³⁵ Rudberus svarade i Varnhems klosterkyrka för en hel serie arbetsuppgifter i samband med uppförandet av läktaren och dess orgel med egna anställda snickare och bildsnidare.

Den 5 maj 1673 anlände Rudberus med sitt folk till Varnhem.³⁶ Arbetsstyrkan på sju man bestod förutom av Rudberus själv av dennes gesäll Petter, tre snickare

Fig 112. Fragment av den De la Gardieska läktarbarriären och orgelfasaden, återfunna vid Curmans restaurering. Foto omkring 1920, ATA.

Fragments of the De la Gardie gallery baluster and organ front, rediscovered at the Curman restoration.

– Erik, Olof och Gabriel –, en snickardräng Sven samt bildhuggaren mästare Anders, som anlände den 9 maj. Denna arbetsstyrka var förutom smärre avbrott i verksamhet vid klosterkyrkan fram till senhösten 1673.

För skulpturarbetet till läktarbarriären anlätade Rudberus mästare Anders, som i juni smyckade »Panelstycken med bilthuggare arbete». Arbetet var då i full gång. Man hade anskaffat fjorton ekbräder till läktaren och hoppades i början av juni kunna uppsätta det viktigaste snickararbetet.³⁷ Mästare Anders var sannolikt identisk med den i samband med predikstolen nämnde Anders Andersson Falk, som 1660 förfärdigade en predikstol till klosterkyrkan. Anders Falk arbetade i den av broskverksformer kännetecknande stil,

som dominerar träskulpturen vid 1600-talets mitt.³⁸ En verkningsfull touche åt bildhuggarens stil ger läktarkonsolernas grinande ansiktsmasker. I Lyrestad var Anders bildhuggare verksam ännu 1686–87, då räkenskaperna upptar snickararbete på söndriga stolar.³⁹

Den De la Gardieska läktaren nedtogs 1879, då en ny orgelfasad och läktare uppfördes enligt ritning av arkitekten i ÖIA E Jacobsson, stadfäst 1878 (ÖIA). Läktaren vilade på en bågställning av trä med rundbågar, burna av kolonner. På barriären en enkel träbalustrad (fig 94).

Vid Curmans restaurering återfanns största delen av den De la Gardieska läktarens barriär (fig 112), vilken restaurerades, kompletterades och återuppsattes 1922.

Fig 113. Orgelfasaden, utförd efter branden 1965 enligt Sigurd Curmans rekonstruktion av 1600-talsfasaden. Foto 1978.

Organ front made after the 1965 fire. After Sigurd Curman's reconstruction of the 17th century front.

Vid en brand 1965 skadades orgeln och delar av orgel-läktaren och barriärens insida. Läktarbarriären renoverades av konservator Olle Hellström, Skara. Arbetet var avslutat i september 1966.⁴⁰

Orgelfasad

Orgelfasaden med skulpturer och ornament av snidat, målat och förgyllt trä är uppbyggd med tre tureller och två plana pipfält över en smalare sockel med volutformade sidopartier (fig 113). De yttre, lägre turellerna är spetsvinkligna. Pipfält och tureller avslutas upptill med snidade växtornament. Turellerna vilar på konsoler i form av kartuscher och krönes av skulpturer: den mittersta av kung David spelande på sin harpa, sidoturel-

lerna av basunblåsande putti. Skulpterade sidovingar i form av voluter och korslagda gambor. Fasaden är målad i övervägande vitt, ljusbrunt och rödbrunt med förgyllda detaljer. På ömse sidor om orgeln skrank med svarvade pelare, krönta av eldslågor, av samma utformning som skranket på bröstningsmuren mot koromgången.

Orgelfasaden tillverkades ursprungligen 1922 som en fri rekonstruktion av 1600-talsfasaden med användande av några bevarade dekorativa originaldetaljer (fig 114). Sigurd Curmans ritning är upprättad med ledning av ett fotografi och följer originalutförandet relativt noga dock med uteslutande av ryggspositivet (fig 115, 120). Sannolikt på grund av en oklarhet i ritningen

Fig 114. Orgelfasaden från 1922. En fri rekonstruktion av De la Gardies fasad med några ursprungliga detaljer. Foto A Forssén 1923. ATA.

Organ front from 1922. A free reconstruction of the De la Gardie front with some original details.

Fig 115. Den De la Gardieska orgelfasaden med skulpturutsmyckning av bildhuggaren Georg Baselaque. Riven 1889. Foto av Rauch, Göteborg, 1888. ATA (avfotogr).

The De la Gardie organ front with sculptured ornamentation by Georg Baselaque. Pulled down in 1889.

Fig 116. Brev från Jonas Rudberus angående forsling av orgeln från Lyrestad, daterat Klostret den 8 maj 1673. RA.

Letter from Jonas Rudberus regarding the transportation of the organ from Lyrestad, dated Klostret, 8 May, 1673.

Fig 117. Kung David, den krönande figuren på De la Gardies orgelfasad, förstörd vid branden 1965. Foto A Forssén 1918. ATA.

King David, the crowning figure on the De la Gardie organ front, destroyed by the fire in 1965.

Fig 118. Putto från 1600-talsfasadens ryggpositiv, nu uppsatt över norra tvärskeppsportalen. Foto 1980.

Putto from the Rückpositiv of the 17th century front, now placed above the north transept portal.

Fig 119. Fragment från 1600-talsfasaden. Foto 1980.

Fragment of the 17th century front.

utfördes emellertid sidoturellerna spetsiga. Vidare fick sockelpartiet en annan från ritningen avvikande utformning med en bågformigt avslutad nisch och två brutet ovala fyllningar.

Vid branden 1965 skadades orgelfasaden. Från Grevillifonden i Mariestad och Kungafonden lämnades ett större bidrag till restaurering av kyrkan, bla rekonstruktion av 1600-talsfasaden. Återuppbyggnaden skedde i huvudsak i enlighet med Curmans ritning med vissa förenklingar och en något avvikande pipuppställning. Brandskadade skulpturer och sniderier ersattes av nya, utförda av skulptören Arvid Bryth, Möln-dal.⁴¹ Profiler av listverk och dylikt uppmattes och nyttillverkades, där så erfordrades. Skulpturerna utfördes efter fotografier, tagna i samband med restaureringen 1922.

Den ursprungliga orgelfasadens utsmyckning utfördes av bildhuggaren Georg Baselaque i dennes skulpturverkstad på Läckö slot (fig 115). I juni 1673 uppges sålunda, att Mr Baslack wedh Leckö på klåster orgelwerk arbetar.⁴² De tre skulpturerna, som enligt fotografier kröner orgelfasaden, är utförda i Baselaques klassicistiska stil. Skulpturen av kung David, som nedföll vid branden, förstördes helt (fig 117). En putto från ryggspositivet är uppsatt ovanför den dörr i norra tvärskeppet, som leder ut till kyrkogården (fig 118). Även till Ödeby kyrka invid De la Gardies egen-dom Käggleholm i Närke beställde greven en orgelfasad med samma motiv som i Varnhems klosterkyrka.⁴³ I december 1681 har den då åldrige bildhuggaren förfärdigat tre änglar samt påbörjat Davidsskulpturen till Ödeby kyrkas nu förlorade orgelfasad. Blott fragment av Ödeby orgelfasads ornamentala utsmyckning finns i behåll.⁴⁴

Räkenskaperna ger en realistisk skildring av arbetet med orgelbygget. Enligt De la Gardies befallning skulle arbetsfolk från klosterkyrkan vara Rudberus till hjälp i hans arbete.⁴⁵ Det framgår sålunda att snickaren Anders Ersson i Sântorp arbetat tillsammans med Mäster Jons folk i nio veckors tid. Svea Andersdotter svarade för mathållningen under tjugoåtta veckor vid arbetet i klosterkyrkan. Lars mjölnare i Lerdala levererade ek-trä till orgelbyggnaden och svarvaren »Anders på Högen» tjugofyra små knoppar till orgelverket.⁴⁶ Åtskilligt arbete förfärdigades dessutom i Lyrestad. »3 stoorä Krantzar», förmodligen orgelpipor, forslades på två vagnar, nedpackade i halm från Lyrestad till klosterkyrkan.⁴⁷ Rudberus lejde egna hästar från Lyrestad till De la Gardies gård Katrineberg, belägen 3,5 mil från Lyrestad.

Vid restaureringen 1889 nedtogs den De la Gar-

dieska orgelfasaden, som i modifierad form återställdes vid 1920-talsrestaureringen av C J Egnells snickerifabrik i Linköping. Då återfanns sju skulpturer: kung David och sex änglar (fig 117–18). Den ursprungliga orgelfasaden hade sannolikt en rikare skulpturutsmyckning än den nuvarande. Förutom de tre skulpturerna, som återuppsattes på orgelfasaden, återfanns dopkapellsskrankets båda änglafigurer.

Hilder Werner beskriver i slutet av 1870-talet orgelfasaden sålunda: »dess façad är prydd med träsniderier föreställande Englar, blommor, frukt, bilder m. m. allt måladt i lifliga färger och med rik förgyllning. En del af orgelverkets pipor äro pressade, föreställande blommor och vinrankor, öfverst som slutprydnad stå Konung David spelande på sin harpa, samt tvenne Englar som i sina händer hålla Grefve M. G. De la Gardies och hans gemåls vapensköldar» (s 45). Vapenskölden för Maria Euphrosyne förvaras i sakristian.

Vid restaureringen 1889 uppsattes en orgelfasad enligt ritning av arkitekt E Jacobsson 1878 (fig 94, 121). Delar av denna förvaras på vinden. Fasaden hade fem rundbågigt avslutade pipfält under ett rakt listverk, ett öververk med ett fempassformat pipfält under en hög gavel. På vardera sidan om öververket en basunblåsande putto.

Orgelverk

Kyrkans nuvarande orgelverk om 35 stämmor, fördelade på tre manualer och pedal, tillkom efter branden 1965. Orgelverket, som byggdes av den östtyska firman Herman Eule, Bautzen, invigdes den 2 advent 1968.

I samband med påbörjandet av restaureringen av kyrkan 1654 skriver Magnus Gabriel De la Gardie till »orgelbyggaren i Lidköping» om ett stort orgelverk till Varnhems klosterkyrka om 24 stämmor. Han upptar i brevkonceptet även orgelverk till Höjentorp och Läckö slottskyrka.⁴⁸ Hela orgelbygget med läktare, läktarbarriär, orgel och orgelfasad ombesörjdes, som nämnts, först 1673 under restaureringens andra etapp av Jonas Rudberus och hans folk. Arbetet utfördes dels i Lyrestad, där Rudberus var pastor, dels på platsen. Orgelverket hade 38 stämmor och var försett med ryggspositiv om 20 stämmor, infällt i läktarbarriären (fig 115).⁴⁹

Vem var mästaren till själva orgelverket? Rudberus ombesörjde orgelbyggen på åtskilliga orter och uppger, att han även själv deltog i arbetet. Till Lidköpings kyrka skänkte han sålunda på 1680-talet ett orgelverk om 43 stämmor. En inskrift i kyrkan förmålde »... har jag med egen hand och flit, til Guds ära af Christlig nit,

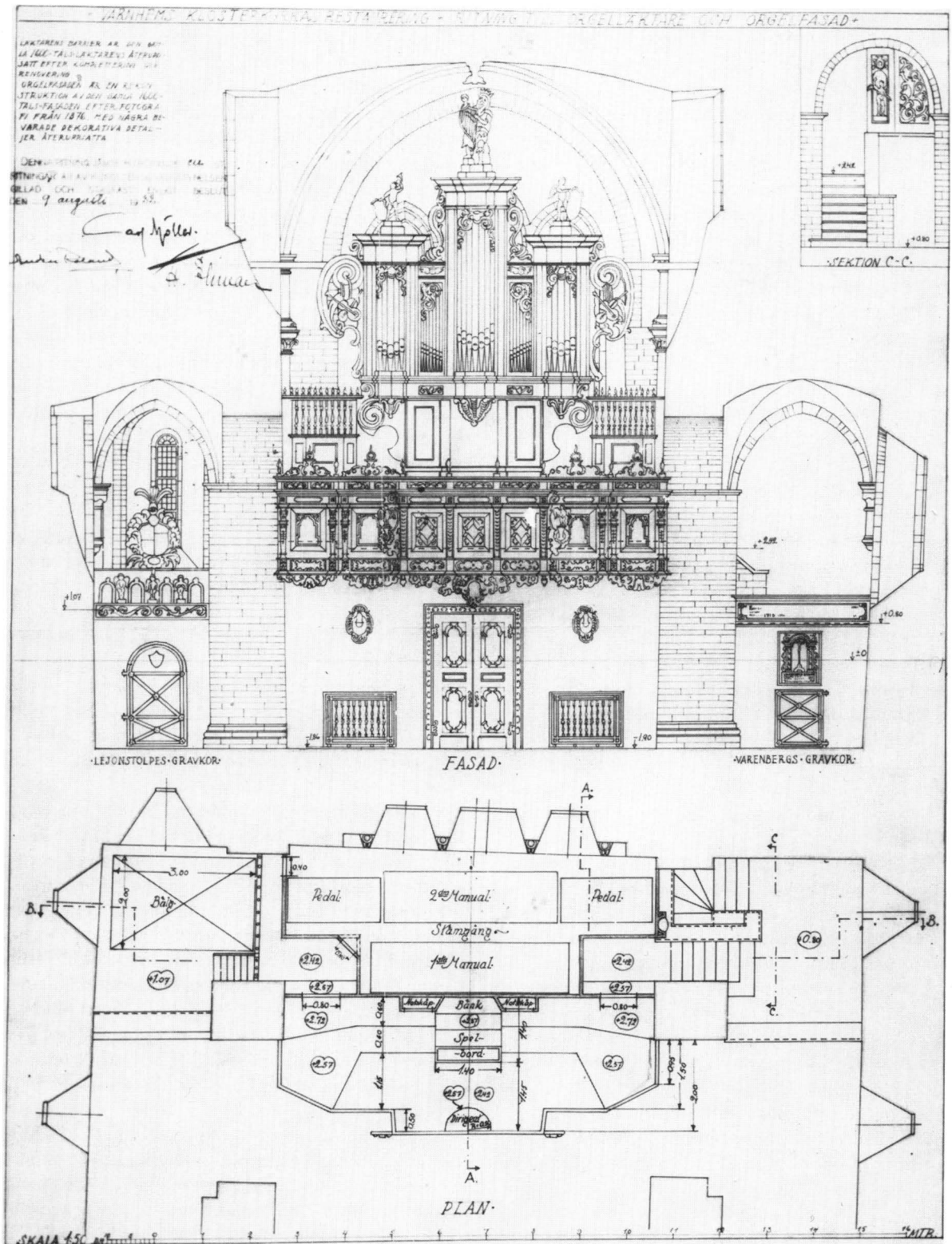
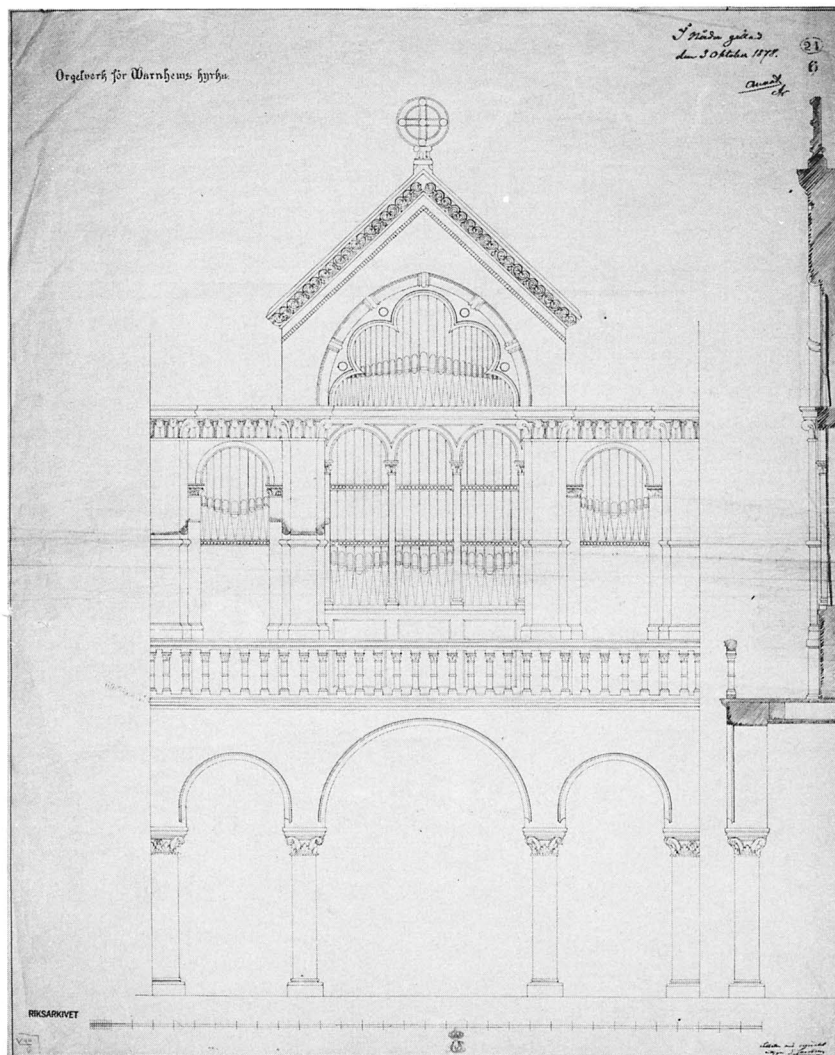

Fig 120. Rekonstruktion av De la Gardies läktare och orgelfasad. Av S Curman 1922, ATA.

Reconstruction of the De la Gardie gallery and organ front. By S Curman, 1922.

Fig 121. Ritning till ny orgelfasad 1878. RA.

Drawing for a new organ front, 1878.

giort detta verk af stämmor fullt, samt zirat det med Sölf och Guld . . .»⁵⁰ Det avslutande arbetet synes han dock ha överlämnat åt en orgelbyggare. »Orgewärks-structuren är en deel reda uppsatt . . . iemwäll och een tämmeligh hoop af sielfwa innandömet förfärdigat, ehuruwäll orgelbyggaren sin hand dher till, icke lagdt» heter det i ett brev 20/2 1680 från Rudberus till De la Gardie om orgelverket i Lidköping.⁵¹ Även till Lyrestads kyrka skänkte han ett orgelverk, som uppsattes av »Orgebyggaren».⁵²

Vi får emellertid i Rudberus' egna brev till De la Gardie kunskap om att Rudberus samarbetade med yrkesmän, som utförde arbeten åt greven. I ett brev 1676 heter det bla att Rudberus låtit orgelbyggaren

(Matthia Stöödh) börja med träverket till Ekholmspositivet. 1679 skall han skriva till orgelbyggaren mästare Matthias om ett positiv till Ödeby kyrka i Närke.⁵³ Orgelbyggaren Matthia Stöödh var på 1670-talet i De la Gardies tjänst och utförde och reparerade ett stort antal orgelverk framför allt i Västergötland. Han reparerade bla 1678 orgelverket i Lidköping, utförde ett stort positiv till Riddarsalen på Läckö samt det ovan nämnda Ekholmspositivet.⁵⁴ Rudberus stod således i kontakt med yrkesmän och utförde orgelverk i samarbete med sådana. Även med orgelbyggaren Frantz Boll planerades samarbete vid ett orgelbygge i Mariestad 1667.⁵⁵

Då Rudberus och hans folk uppsatte orgelverket i

Varnhems klosterkyrka, omnämns inte någon orgelbyggare. Även i detta fall är det dock troligt, att samarbete skett med en yrkesman såsom Matthia Stöödh eller Frantz Boll. De la Gardie uppger i januari 1673 till sin befallningsman på Höjentorp, att »kyrkoherden i Lyrestadh Mäster Jon sigh uppå tagit att förfärdiga orgewerket till Warnehems kloster kyrka». ⁵⁶ Timmermän, snickare och smeder skulle vara honom behjälplig i hans arbete. ⁵⁷ Rudberus får sålunda betraktas som huvudupphovsman till orgelverket i Varnhem. Hans intresse för kyrkomusik bekräftas av ett brev om Lidköpings kyrka 1679. Här talas om musikanterna – organisten, violinisten, skallmejnisten och »de antagna pojkarne». Man arbetar på orgelverket i kyrkan, så att det skall kunna uppsättas under våren, »effter vår lilla Music synes nu lempa sigh heelt wäll». ⁵⁸

Vid biskopsvisitation den 2/7 1704 beslöt Jesper Svedberg att orgelbyggaren Johan Niclas Cahman skulle anlitas för en betydande reparation av orgelverket. Kontrakt upprättades med Cahman 17/1 1708. ⁵⁹ Orgelverket beskrivs enligt kontraktet vara i så dåligt skick »at man ej kan wetta eller specificera hwad för stämmor der hafwa förr warit eller ännu äre, emädan uti hela Manualen snart inga eller få Pijpor äre qwar». Ryggpositivet hade dock huvuddelen av piporna i behåll, men var trångt och svårt att reparera. Cahman föreslog därför att man skulle reparera huvudverket och då begagna sig av användbara pipor från ryggpositivet; Trumpet och mixtur skulle nytillverkas helt i disposition: »1. Principal 8 fuss. 2. Borduna 16 fuss de största af trä. 3. Floit Doux 8 fuss. 4. Octava 4 fuss. 5. Qvinta 3 fuss. 6. Su – octava 2 fuss. 7. Decima af 4 fuss. 8. Mixtur af 4 dubbel. 9. Trompet 8 fuss.»

Väderlådan borde vidare helt renoveras och verket förses med ny regering (mekanik). Till reparation erfordrades bla engelskt tenn och bly till piporna, 56 vita fårskinn till bälgarna och buxbom till nytt klaver. Arbetet kostnadsberäknades till 334 dlr smt.

Hülphers uppger 1773, att 9 stämmor av manualen är i behåll, pedalen borttagen och positivet om 20 stämmor obrukligt (s 272). De 9 stämmorna anges i en beskrivning 1785 varit följande, dvs desamma som i kontraktet med Cahman: »Principal 8 fot af Orgelmetal. Spetsfleute 8 D:o af lika ämne, Borduna 16 D:o af Trä. Octava 4 D:o af metall Octava 2 D:o af metall Mixture 4 Cor af metall. Qvinta 3 fot af metall. Decima 3 fot af metall. Trumpet 8 fot af metall.» ⁶⁰

Orgelverket besiktigades 1828 av Johan Everhardt, då endast 3 stämmor av manualen och inga av ryggpositivets befanns användbara. Iståndsättandet av orgeln kostnadsberäknades till 345 rdr. Angående reparation

av orgeln förhandlades även med orgelbyggare Söderling. ⁶¹

Vid kyrkans restaurering 1879 tillkom ett nytt orgelverk om 26 stämmor, fördelade på 2 manualer och pedal. Verket byggdes av den danska firman Markusen och Søn i Åbenrå (fig 94, 121). ⁶²

Vid Curmans restaurering nedtogs orgeln med dess läktare, även uppförd 1879. Orgelverket ombyggdes delvis av firma Åkerman & Lund, Sundbyberg. 21 ljudande pipor, som stått i fasaden, inflyttades i verket. Orgeln försågs med ny magasinsbälg (fig 120). ⁶³ Orgelverket förstördes vid den ovan nämnda branden 1965.

Kronologi

1654	De la Gardie beställer ett stort orgelverk om 24 stämmor till klosterkyrkan av orgelbyggaren i Lidköping.
1673	Prosten Jonas Rudberus i Lyrestad orgelverk om 38 stämmor.
1708	Johan Cahman. Större reparation av orgeln. 9 stämmor i manualen. Ryggpositivet om 6 stämmor.
1879	Markussen & Søn, Åbenrå (Danmark). Nytt orgelverk om 26 stämmor. Två manualer och pedal.
1922	Åkerman & Lund. Ombyggnad med bevarande av de gamla ljudande fasadpiporna.
1965	Orgelverket förstörs av brand.
1966–68	Herman Eule, Bautzen (Östtyskland). Nytt orgelverk om 35 stämmor. Tre manualer och pedal.

Nummertavlor

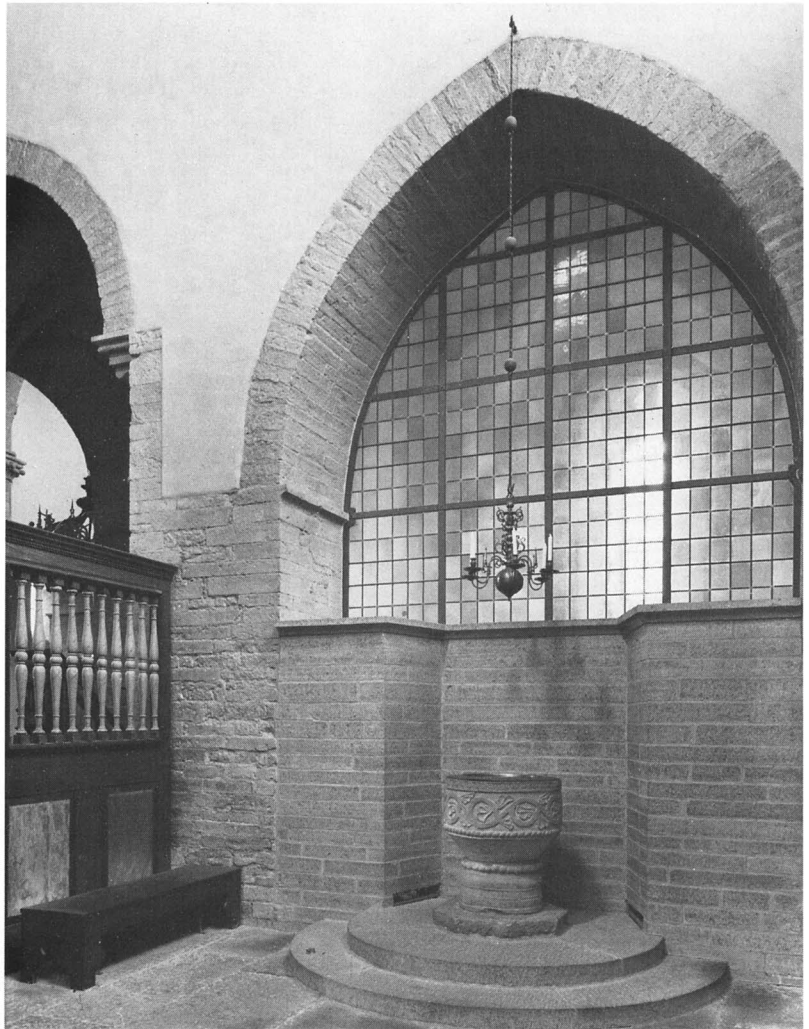
Nummertavlor: – 1. Oval med snidad och förgylld ram med bladbård och pärllist. Höjd 103 cm. Troligen identisk med en nummertavla, tillverkad 1731–32 (räk). – 2–3. Rektangulära, ramar med målad träimitation med förgyllda lister samt snidade pålimmade blommor och ornament (fig 22). Överstykke med svängd kontur, krönt av lyra samt flankerat av urnor synliga på 1876 års foto, då de hade fot i form av en stor lyra (fig 89). Två nya nummertavlor upptas i 1904 års inv jämte ovan nämnda äldre restaurerade nummertavla.

Dopredskap

Medeltida dopfunt, huggen av sandsten (fig 125). Den har cylindrisk skål med skränande undersida och en fot

Fig 122. Norra korsarmen, inredd som dopkapell med den medeltida dopfunten placerad på ett podium. Foto 1981.

The north cross-arm, furnished as a christening chapel with the medieval font placed on a podium.

formad som en något utslätad attisk bas. Skålen är dekorerad med en kraftig bladranka i plattrelief, omgiven upptill av en bård av hjärtinskrivna palmetter och nedtill av en repstav. Fotens övergång mot skålen markeras likaledes av en repstav. Höjd 89, diameter 75 cm.

Funten är placerad på en åttkantig platta på ett runt, trappformat podium i norra korsarmen i en nisch i muren mot sakristian (fig 122). Funten har av Sven Axel Hallbäck placerats inom gruppen »liljestensfuntar» som dateras till 1200-talets första hälft och mitt.⁶⁴ Funten anses ha kommit från den tidigare sockenkyrkan Skarke.

Dopfat 1923 av driven, punsad och ciselerad mässing (fig 123). På brättet ekbladsbård. I botten graverad

framställning i bågfält, flankerat av vinrankor. Under botten graverad inskrift: »Gåfva till Varnhems Kyrka af Arkitekten Axel Forssén och hans hustru till minne af Ingrid's Carl-Johans och Margaretas dop den 11 maj 1923.» Diameter 74,5 cm. Tillhör ovannämnda dopfont.

Dopfont 1971 av trä, utförd av Arvid Bryth i samband med förfärdigandet av kyrkans orgelfasad (fig 124). Fyrsidig fot på nedåt avsmalnande skaft. Rund skål med relieffframställningar av livets gång: Jesus välsignar barnen, ung man och kvinna framför altare, vid tempelgång, åldrande man och kvinna invid ett träd. Inskrift på foten: »Arvid Bryth 1971». Färger: Ljusblått, lister i mörkblått, reliefer förgyllda. Höjd 95, diameter 57 cm. För dopfontens färgsättning svarade

Fig 123. Dopfat av mässing. Gåva av A Forssén 1923. Foto 1978.

Christening bowl of brass.

konservator Olle Hellström, Skara. – Dopskål av glas. Diameter 38 cm. Funten är placerad söder om den medeltida dopfuntens podium.

Dopskål 1955 av tenn, rund, profilerad fot. Rund skål med graverad, geometrisk bård samt inskrift runt kanten: »Låten barnen komma till mig», på skålen: »Varnhems klosterkyrka 1955». Under botten stämpelar: »Erik Jonsson / Skara / Gelbgjuterie / Svenskt tenn». Höjd 11, diameter 20,5, fotens diameter 13,5 cm.

Dopskrank

Norra tvärskeppet avskildes vid Curmans restaurering från kyrkorummet medelst ett skrank av trä med dubbla dörrar från De la Gardies restaurering, då det nyttjades som korskrank (fig 22). Skranket är brunmålat med vitmarmorerade kolonnetter. Under skrankets övre list löper följande inskrift i guld mot blå botten: »Ps LXXXIV. VII: En dagh uthi tina gårdar är bättre än elliest tusendes Iagh vill heller wachta dören uthi mins gudhs huse än länge boo uthi the.» Inskrift ovanför dörrarna: »Ps 121: 8. Herren bevar Din utgång och Din ingång.»

Skrankets nedre del indelas av speglar med ovala ljusblå fält med följande förgyllda inskrifter: »Ps LI v.

12 / Skapa i migh / Gudh ett rent hier/ta och giff i migh / en ny wis / anda.» »Lvc. XVIII. v. 13 / Gudh mis-kun/de sigh öfver / migh syn/dare.» »Ps LXXXIII v. 25 / När jagh Tigh / hafver så frågar / iagh efter himmel / och jordh intet.» – »Ps XXV v. 1 / Effter Tigh herre läng/tar jagh min gudh jagh / hoppas uppå Tigh låth / migh icke koma på skam.» – »Heb. 9 v. 27 / Mennisko / men är före/lagdt en gång / döo och sedan / domen.» – »Sac VII v. 6 / Alle hafva / enahanda in/gång till lifvet / och lika / uthgång.»

På skrankets övre listverk ovanför dubbeldörrarna är uppsatt en oljemålning framställande Kristi dop, utförd av A Kulle 1921. Den ursprungliga målningen återgav ett törnekrönt Kristushuvud (Forssén, Rest rapport). Förgylld ram med snidat överstycke i vitt och guld. Överstycket krönes av stående putto, vid sidorna

Fig 124. Dopfunt av trä, utförd 1971 av Arvid Bryth. Foto 1978.

Baptismal font of wood, made in 1971.

Fig 125. Dopfont av sandsten, troligen från den tidigare sockenkyrkan Skarke. Daterad till 1200-talets första hälft eller mitt. Foto 1981.

Baptismal font of sandstone, probably from Skarke, the previous parish church. Dated to the first half or middle of the 13th century.

änglahuvuden. Målningen flankeras av stående änglar, i den för Georg Baselaque karakteristiska figurstilen (Höjd 100 cm, fig 126).

Nattvardskärl

Kyrkans nattvardskärl härrör från 1800-talet och 1900-talets början. Äldre nattvardskärl, bla testamenterade

av Elisabeth Oxenstierna, stals vid inbrott i kyrkan 1805 (domkap, inv 1809).

Kalk 1806 av silver, inuti förgylld (fig 127). Bågarformig, rund fot med bladård i punsat och drivet arbete. Skaft med nod. Graverad inskrift på foten: »Warnhems kyrka.» Stämplars: Wahlström 48 lod. Höjd 25,5 cm. – Paten 1806 av förgyllt silver, slät. Stämplars: Wahl-

Fig 126. Ängel, daterad till 1670-talet och tillskriven bildhuggaren Georg Baselaque. Placerad på dopkappellets skrank. Foto 1978.

Angel, dated to the 1670's and attributed to Georg Baselaque. Placed on the screen of the christening chapel.

Fig 127. Kalk 1806 och oblatask 1873 av silver samt vinkanna omkring 1900 av nysilver. Foto 1978.

Chalice, 1806, and breadbox, 1873, of silver and wine flagon, about 1900, silver-plated.

ström. Diameter 15 cm. Kalk och paten förfärdigades i Skara 1806 till större delen för sockenmagasinsmedel efter stölden 1805.

Oblatask 1873 av silver (fig 127). Oval på fyra fötter i form av blad. Pärllist runt askens övre och nedre kant, lock med liggande lamm. Graverad inskrift under boten: »Tillhör Warnhems kyrka / 1873. 32 lod.» Stämplat: O Westberg T 5 (=1873). Höjd 8, längd 13, bredd 9,5 cm.

Vinkanna omkring 1900 av nysilver (fig 127). Bukig på rund profilerad fot, snås, handtag, tumgrepp. Lock med liggande lamm, graverad ranka runt locket. Stämplat: NS (nysilver) RA Carlström. Höjd 40 cm. Upptas tidigast i inv 1904. Nattvardskärlen förvaras i ett skåp,

insatt i sakristians altarbord. Anordningen tillkom vid Curmans restaurering.

Sockenbudskalk och paten av silver. Höjd 12,5, diameter 8,7 cm. Omgjord 1806 av ett sockenbudstyg, skänkt 1666 av ryttmästaren Henrik Twengerhjelm (inv 1809). Sockenbudskalken bar inskriften: »Hindrik Tvänger, Catharina Mesterade A:o 1666.» – Sockenbudskalk av malm. Höjd 9 cm. Nämns i inv 1809 bland »qvarlämningar sedan Catholska tiden» (fig 152).

Försvunna nattvardskärl

Elisabeth Oxenstierna testamenterade enligt en förteckning 18/8 1710 följande nattvardskärl till klosterkyrkan (domkap): en stor kalk av förgyllt silver med

paten, vinkanna av silver, inuti förgylld, oblatask av förgyllt silver. Kalken, vinkannen och oblatasken var smyckade med De la Gardieska och Oxenstiernska vapnen. Kalken bar initialerna G.A.D.G; E.O. (=Gustaf Adolf De la Gardie, Grevinnan Elisabeth Oxenstierna). I sitt testamente 1726 hade hon dessutom förordnat, att ytterligare föremål nedsändes till kyrkan (GLA, O:3). Till dessa hörde »En Ablats ask af fint guld giord som förbunds arken med proportionerad stång å hwardera sidan. Ett fodral utan om af silfwer förgylld in uti fodrad med grön sammet.» Som nämnts blev samtliga stulna 1805.

Kyrkans räkenskaper 1703–1704 upptar lagning av »den lilla kalken» samt inköp av en vinflaska av tenn (GLA, LI: 1).

En förteckning: »Till Warnhems kloster synes nödigast behöfwas» omkring 1700 upptar: 1 kalk, ty dhen förra dher är, är mycket liten, 1 kanna, 1 dess ställe brukas på altaret ett Tennstop» (LUB, Topographica, Varnhem, s 21).

Brudkrona

Brudkrona av förgyllt silver. Sju spetsar, krönta av glaspärlor. Inskrift runt ringen: »Gåva till Varnhems

kyrka 19 23/6 38 av Ingrid Forsén och Ingemar H. Nordin». Stämplar AÖG M 8 (=1938). Höjd 10, diameter 5 cm.

Textilier

Samtliga textilier härrör från 1900-talet. Kyrkans rika textilskrud från 1600- och 1700-talen, skänkt av Maria Euphrosyne De la Gardie och Elisabeth Oxenstierna, är helt förlorad. Enligt 1829 års visitationsprotokoll skulle ett flertal textilier försäljas (se även ant till inv 1817). En mässhake, skänkt av Karl XIV Johan, blev stulen 1843.

Antependier: – 1923. Av sidendamast med mönster i grönt på guldbotten; runt mönstret broderi i guldtråd. Applikationsbroderi i guld: på mittfältet kors, vid sidorna smal bård; nedtill guldfrens. Längd 230, bredd 94 cm. Utförd av Licium (Rest berättelse 1923). Gåva genom bidrag från enskilda (inv). – 2. 1957. Av svart ylle. På mittfälten och sidofälten applikationsbroderi i vitt linne och ullgarn i form av kors. Broderad inskrift på fodret: »Gåva av Agda Österberg 1957». Längd 190, bredd 94 cm. Brodyrerna bekostade av Kyrkliga sällskapet (inv). – 3. 1960. Av vitt ylle-linne. Applikationsbroderi i guld, gult, vitt och pärlor: På mittfältet

kors, på sidofälten Alfa och Omega. Bård i grått och vitt ullgarn samt silvertråd. Broderad inskrift på fodret: »Agda Österberg Varnhem 1960». Längd 230, bredd 94 cm. – 4. 1961. Av violett linne. Applikationsbroderi i silver, vitt och violett: på mittfältet kalk, på sidofälten kors med respektive törnekrans och krona. Broderad inskrift på fodret: »Agda Österberg Varnhem 1961 / komp. K.P.» Längd 204, bredd 95 cm. – 5. 1962. Av rött mönstrat siden. Broderi i guld och silver, blått och vitt: På mittfältet kors, på sidofälten duva och hjärta. Längd 208, bredd 92 cm. Gåva av kyrkliga syföreningen (inv).

Mässhakar: 1–2. 1923. Av vitt ylle-silke. Applikationsbroderi i blått, guld och silver: På bakstycket kors med Kristusmonogram och strålkran i korsets mitt, på framstycket Gudsöga. – 3. 1923. Av violett ylle-silke. Applikationsbroderi i grått, silver och brunt: På bakstycket gaffelkors, på framstycket vertikalt band. – 4. 1923. Av grönt ylle-silke. Av samma utförande som nr 3. – 5. 1957. Av svart ylle. Applikationsbroderi i vitt i form av kors. – 6. 1958. Av rött mönstrat siden. Applikationsbroderi i guld, silver och blått: På bakstycket kors med Kristusmonogram, på framstycket Jehovahsol. Broderad inskrift på fodret: »Agda Österberg Varnhem / 1958 / komp. K.P.»

Håvar: – 1–2. Omkring 1900. Av grön mönstrad sammet. Frans i grönt silke, läderfoder. 1. Försilvråd hylsa med märken efter klocka. 2. Järnhylsa. Inv 1904 upptar en håv med silverhylsa och silverklocka. Restaureringsberättelsen 1923 uppger, att kyrkans två håvar restaurerats av Licism (ATA). – 3. Av gult silke, modern. Broderade blommor i gult och grått. Tofs i guld och grönt silke, guldfrens och läderfoder. Mässingshylsa. – 4–5. Av gulbrunt ylle indelade i fält av guldband; guldtofs. Moderna. Upptill invävd bård med geometriskt mönster i vitt. Mässingshylsa, läderfoder. Gåva av Märta Persson, Tre bäckar, och kyrkvärden Olle Lindahl.

En bokdyna av samma utförande som antependium nr 1. Gåva av Sigurd Curman 1923 (Rest berättelse).

Altarduk av vitt linne med antik italiensk spets. Anskaffad 1923 av insamlade medel. Utförd av Licism (Rest berättelse).

Kormatta i röllakansteknik, 1951. Framställningar av livets gång inom fyrsidiga fält med två motiv vardera. Bildframställningen löper från väster till öster och åter från öster till väster: – Knoppar från livets träd – barn – ungdomar – tårar – tårar – brudpar (längst i öster) – tårar – tårar – familj – åldrigt par med barn och barnbarn – urnor. Invävd inskrift: »Agda Österberg 1951». Fälten är vävda i de liturgiska färgerna. Botten i

övervägande blått, grått och grönt; röd kantbård. Längd 1082, bredd 240 cm. Gåva av Agda Österberg.

Brudkrona med broderier i guldtråd och pärlor på tyg i vitt och silver, modern. Åtta spetsar, krönta av glaspärlor. Höjd 6,5, nedre diameter 10 cm. Förfärdigad av Annette Magnusson, Ljungstorp.

Dopklänning av vitt bomullstyng med vita spetsar och pärmorknappar, 1950–60-talet. Agda Österbergs atelier.

Försvunna textilier

En förteckning över textilier i klosterkyrkan, som »furstinnan Maria Euphrosyne dit gifwit» upptar två gröna mässhakar med sammetsblommor, tillhörande mässkjortor med bård av samma tyg runt ärmarna, en mässhake av grön sammet med broderat kors på fram- och bakstycket, ett altarkläde av samma tyg med galoner, en vit altarduk, ett stycke grön sammet till predikstolen, en mässhake av gul sammet med broderat kors på fram- och bakstycket med »en tvärhands» bred broderad bård runt omkring (enligt inv 1739 från 1687), tillhörande mässkjorta, ett altarkläde av gul sammet (inv 1739: med guld och silverbroderi samt smyckad med en krona), en vit altarduk samt ett stycke gul sammet till predikstolen (LUB, Topographica, Varnhem, s 21).⁶⁵

En förteckning 1726 över föremål, som sändes till Varnhems klosterkyrka tillsammans med Elisabeth Oxenstiernas likkista, innehåller följande textilier (GLA, O:3): »En fullkommen Mässhake utaf rödt Atlask med masift Tågengulds bordering på hwitt och blått Atlask, runt omkring infattad med uddig gullgalon, underfodrad med fin röd glantsdwälk.

Ett altare täcke bestående af 3 wäder rikt guld och silfwertyg blå båtten af samma tyg bård ofwan och nedan 1½ qwarter hög, 2 dito stora wäder av rödt atlask med masiv Tågenguld borderade Blommor på Blått atlask, en uddig gullgalon till infattning ofwan och nedan, underfodring af fin röd dwälk.

En Mässkiorta af hollenskt lärft med breda spetsar för armarna.

En altarduk af hollensk lärvt af 4 ahlnⁿ längd med en bred spets ofwantill ända ut åt duken.

En håf af Blått och hwit atlask Broderad med tågen guld, med gullfrants upomkring sampt en gulltofs wid ändan af båtten, beslagen utaf Silwer med 2^{ne} klockor, med tillhörig stång rödmålad.

Ett hyende till altaret af rödt atlask med en gull silfwer och silke sammed, ikringsatt med en guld och silfwerspets underfodrad med rödt silfwer moir.

Ett kalkkläde med 4 rutor fin kammarduk påsytt

Fig 128. Ljuskrone i koret. Gåva av Magnus Gabriel De la Gardie 1673. Foto 1981.

Chandelier in the chancel. Donated by Magnus Gabriel De la Gardie in 1673.

med allehanda färger silke, rundt om besatt med en spetz, med gull Poletter.»

Hilder Werner, som i sitt arbete om klosterkyrkan redovisar kyrkans textilskrud på 1870-talet, upptar dessutom följande textilier (s 49 ff): Två fragment av en korkåpa av gult siden med rikt guldbroderi, en bit av en mässhake av röd silkessammet, gåva 1823 av Karl XIV Johan (stulen 1843) ett större stycke av en altarduk av gult siden med Soopska vapnet samt initialerna E.A. broderade i silvertråd (sannolikt hänsyftande på översten Erik Soop och hans gemål Anna Posse), ett kalkkläde av svart silkessammet, en bokdyna broderad med rött zefirgarn, tre håvar, den största med tre silverklockor testamenterad av Elisabeth Oxenstierna (se ovan).

Ljusredskap

I ett memorial 27/2 1673 meddelar befallningsmannen Johan Pedersson till De la Gardie, att alla tre ljuskro-

norna är upphängda i kyrkan (nr 1–2, 6).⁶⁶ Järnlänkarna var rödmålade med försilvrade knoppar. Vid restaureringen 1918–23 utfördes två kopior av nr 1, två kopior av nr 6 samt en ljuskrone för 8 ljus. Samtliga nya kronor är gjutna av gelbgjutaren Erik Jonsson, Skara, som även rengjort och justerat de gamla (Rest berättelse 1922).

Ljuskronor av malm eller mässing: – 1. 1673. För 20 ljus, två kransar (fig 128). Profilerad mittstam, krönt av strålsol och nedtill avslutad av stor kula. S-formade armar med spetsar, runda droppskålar. För levande ljus. Höjd ca 140 cm. Gåva av Magnus Gabriel De la Gardie. Nr 1–5 i mittskeppet från koret räknat. – 2. 1673. För 30 ljus i tre kransar (fig 129). Profilerad mittstam, krönt av strålsol och nedtill avslutad av stor kula med veckad knapp. Rikt utformade, förgrenade armar med vridna spetsar, runda droppskålar. För levande ljus. Höjd ca 180 cm. Gåva av Magnus Gabriel De la Gardie. – 3. 1922. Kopia av nr 1. Graverad

Fig 129. Ljuskrona nr 2 från koret räknat. Gåva av Magnus Gabriel De la Gardie 1673. Foto 1981.

Chandelier no 2 counting from the chancel. Donated by Magnus Gabriel De la Gardie in 1673.

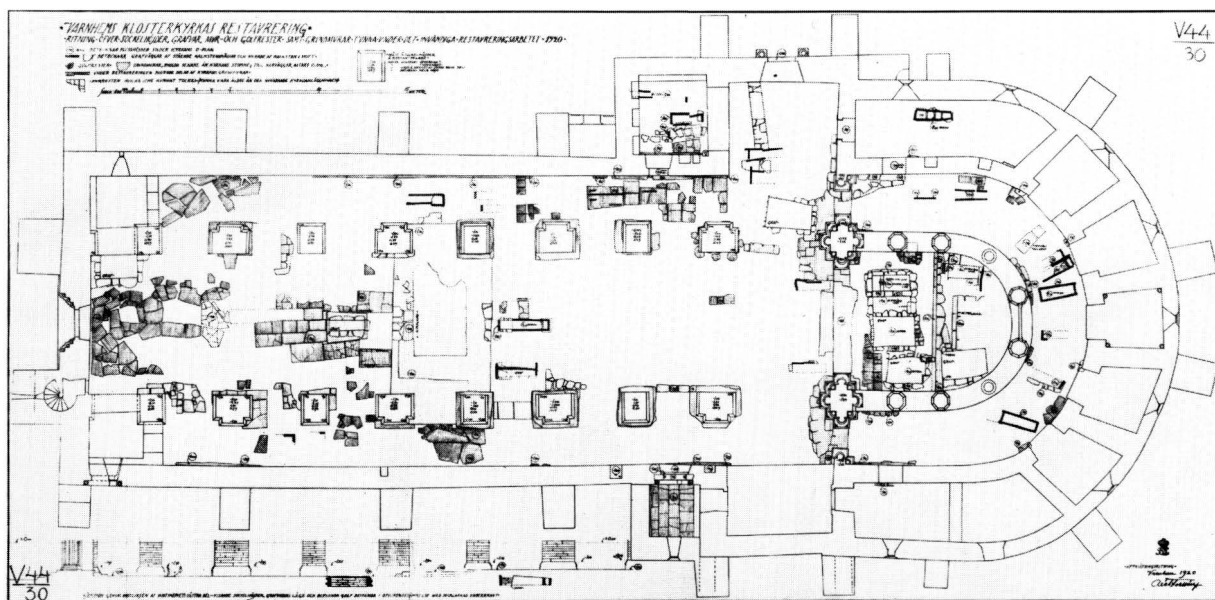
Fig 130. Gravar, mur- och golvrester, funna under Curmans restaurering. Uppm A Forssén. ATA.

Remains of graves, walls and floors found at the Curman restoration.

inskrift på kulan i versaler: »Varnhems klosterkyrka till prydnad skänktes denna krona 1922 av handelsmannen Carl Högberg (Skövde)». – 4. 1924. Kopia av nr 1. Graverad inskrift i versaler: »Till fromma fäders minne upphängdes denna ljuskrona i Varnhems klosterkyrka / konsertsångaren Augustin Koch / 1924». – 5. 1922. Avgjutning av nr 6. – 6. 1673. För 12 ljus i två kransar. I övrigt av samma utförande som nr 1. Höjd 110 cm. I södra tvärskeppet. Gåva av Magnus Gabriel De la Gardie. – 7. 1927. Avgjutning av nr 6. I norra tvärskeppet. – 8. 1922. För 6 ljus i en krans. I övrigt av samma utförande som föregående. Höjd ca 75 cm. I dopkapellet ovanför dopfunten. – 9. 1954. För 6 ljus i en krans. Höjd ca 75 cm. I sakristian.

Ljusstakar: – 1. 1700-talet. Av försilvrad metall, ett par för ett ljus. Nedre delen tresidig med svängda sidor på tre kulfötter. Profilerat skaft, växtornament på fot och skaft i drivet arbete. På skaftets övre del pålödda

bladornament. Höjd 65 cm. – 2. Ett par av samma utförande. Höjd 51 cm. 1–2 Skänkta 1923 av direktör A L Andersson, Axvall, till högaltaret (rest berättelse). – 3. 1700-talet. Av tenn, ett par av liknande utförande som 1–2. Rikt utformad, tresidig fot med gjutna ornament, profilerat, svagt veckat skaft. Höjd 55 cm. Anskaffade till högaltaret vid Curmans restaurering. – 4. 1923. Av malm, ett par för ett ljus. Rund fot, uppbyggd i avsatser, skålförmig droppskål. Höjd 35 cm, fotens diameter 20 cm. Avgjutning av medeltida ljusstake av brons i Brahekyrkan, Visingsö. Av gelbgjutare Erik Jonsson, Skara. Inköpta av församlingen till lekbrödraltalet (Rest berättelse). – 5. 1920-talet? Av tenn, ett par för ett ljus. Rund fot, profilerat skaft. Gjuten bård med runda knappar omkring fot och skaft. Höjd 22 cm. – 6. 1932. Av trä, 22 st bänkljusstakar. Tresidig fot med voluter, åttasidigt skaft. Marmorerade i grått, ljusrött och svart. Mässingsmanschett. Höjd 37 cm.

Utförda enligt förslag 1932 av arkitekt Axel Forssén (ATA).

Vid 1600-talets slut upptogs bland behövligen nyan-skaffningar ett par ljusstakar till altaret »ty nu finnes der inga, uthan liusen sättes uthi ett par träklampar» (LUB, Topographica, Varnhem s 21).

Elisabeth Oxenstierna testamenterade enligt en för-teckning 18/8 1710 »ett par skjöna liusestakar af drifwit arbete, dels förgylt dels oförgylt, omistelige» (dom-kap). Stulna tillsammans med kyrkans nattvardssilver 1805 (inv 1809). En pipa samt två bitar av silver, i form av små kronor, var allt som återkom till kyrkan (Wer-ner, s 50).

Hilder Werner upptar på 1870-talet bland ljusstakar från senare tid två ljusstakar av mässing för två ljus vardera, gåva av Olof Jonsson på Hålltorp samt två ljusstakar av tenn, gåva av Magnus Jonsson i Klostret (s 50).

Gravar

Under schaktningar i kyrkan i samband med Curmans restaurering framkom trettio tre gravar (ATA, Forssén, Rest berättelse 1920, fig 130). Av dessa var tjugosju medeltidsgravar, av vilka tio undersöktes. Gravfynden i koret och koromgången var av störst intresse. Nio medeltidsgravar ligger i koromgången. De är byggda av kantställd kalkflis. En av dessa öppnades och innehöll skelettet av en man. I koret inlades fem gravstenar över respektive gravar. De flesta återfunna medeltids-gravarna har, då de saknat stenar, markerats i golvet

med nya hällar. Dessa är av en gemensam typ och storlek: tio st med längd 1,90 och bredd 0,85–0,70 m. Ett undantag utgör stenen över den stora grav, som ligger i mittskeppets mittgång: längd 2,85, bredd 1,05–0,80 m.

Medeltida gravar

av RALPH EDENHEIM

De påträffade gravarna utgjordes av fyra typer: mura-de stenkistor, kistor med kantställd kalkflis, en kombi-nation av dessa båda samt helt kistlösa gravar. Flera gravar täcktes av trapetsformade eller rektangulära kalkstenshällar, med eller utan inskrift och ornamen-tik. Ett antal medeltida gravhällar utan anknytning till någon speciell grav påträffades också.^{67, 68}

1. »Birger Jarls grav». I långhusets mittlinje och väster om det förmodade fundamentet till lekbrödraal-taret påträffades en söndrig lockhäll av blåsvart kalk-sten, nedtill 134 cm, upptill 170 cm bred och 222 cm lång. Under denna fanns en närmast rektangulär sten-kista, 198 cm lång, 48 cm bred vid östgaveln och 57 cm vid västgaveln (fig 131). Kistan var omsorgsfullt murad av väl tuktad kalkflis i fyra skift och försedd med botten av bruk 57 cm under väggarnas överkanter. Delar av den söndriga lockhällen hade pressats ner i kistan.

I kistan låg i ryggläge med underarmarna uppböjda över bröstet skelettet efter en kvinna. Hennes huvud stöttades på ömse sidor av kraniera efter två män, en

äldre på södra sidan och en yngre på norra sidan. Männens övriga ben låg hopade över det kvinnliga skelettets mellersta och nedre delar. I graven påträffades för övrigt ett mynt och en fingerring av förgyllt silver.^{67, 68}

Skelettdelarna undersöktes på platsen av Carl M Fürst som uppskattade att den kvinnliga individen vid sitt frånfalle varit 60–70 år, de båda manliga 30–40 år respektive omkring 50 år.⁶⁹ Efter undersökningen placerades de tre skeletten i en kopparkista och återfördes till graven.

Gravens ovannämnda lockhäll, som låg i nivå med det medeltida golvet visade spår av nötning på sidopartierna men ej i mitten. Det föreföll således troligt att mittpartiet varit täckt av någonting annat. På den sekundärt uppförda skiljeväggen mellan nuvarande sakristian och tvärskeppet satt sedan De la Gardies restaurering en figurprydd gravhäll, i folkmun kallad Mechtildstenen (fig 132). Konvergensen mellan Mechtildstenens sidor och den påträffade lockhällen överensstämde någorlunda väl, varför det kunde antagas att stenen ursprungligen varit placerad på lockhällens icke nötta mittparti. Sedan såväl lockhällen som Mechtildstenen restaurerats placerades båda över graven vid lekbrödraaltaret. För att skydda figurhällen placerades ett mellanstycke mellan denna och lockhällen.

Mechtildstenen är huggen i sandsten, svagt trapets-

formad och nedtill avslagen. Dess övre bredd är 81 cm, dess rekonstruerade längd 174 cm och dess likaledes rekonstruerade nedre bredd 59 cm (fig 133). Stenen är på ovansidan försedd med tre figurframställningar i hög relief, två män som flankerar en kvinna. De tre gestalterna intar samma ställning med huvudet vilande på kuddar, med vänstra handen lagd över midjan och högra handen förd uppåt över mantelremmen. De bär långa tunikor med bälte och däröver mantlar, vars släp är hopsamlat och vilar över vänsterarmen, utom mannen på kvinnans högra sida som håller mantelsläpet med höger arm. Kvinnan bär en hög krona och har håret ordnat i två flätor (fig 134–35). Männen har halvlångt hår. Mannen på kvinnans vänstra sida har runt hjässan ett spår, som måhända markerar att här funnits ett metallband. Ett sådant utmärkte en hertigs rang. Vid stenens överkant sitter två fragmentariska änglar, som mellan sig håller en duk med fem små huvuden, tre i en undre rad och två i en övre.

Figurerna på stenen anses föreställa Birger Jarl, hans andra hustru, den danska änkedrottningen Mechtild och hans son, hertig Erik.⁷⁰ De i graven påträffade gestalterna stämmer väl överens med en sådan tolkning. Den i graven sist placerade var en 60–70 år gammal kvinna. Drottning Mechtild avled år 1288 medan Birger Jarl dog år 1266 och hertig Erik år 1275. Även placeringen i kistan överensstämmer med grav-

Fig 131. Parti av mittskeppet mot väster. Rester av medeltida golv och gravstenar som frilagts vid Curmans restaurering. I förgrunden Birger Jarls grav. Foto ATA.

Part of the nave facing W. Remains of medieval floor and tombstones, revealed at the Curman restoration. In the foreground, the tomb of Birger Jarl.

Fig 132. Den sentida skiljemuren mellan tvärskepp och sakristia. På muren hänger den sk Mechtildstenen och nedanför står gravstenarna fig 140, s 176 nr 4.

The late dividing wall between transept and vestry. On the wall, the so-called Mechtild stone and below, tombstones fig 140 p 176.

stenen i så måtto att kvinnogestalten låg i mitten, det äldre kraniet på hennes högra sida, det yngre på hennes vänstra. Att den sist jordade ligger i mitten är emellertid naturligt, varför det är ovisst om överensstämmelsen skall tillmätas någon betydelse.

Av Magnus Ladulås år 1285 författade testamente framgår, att hans föräldrar och en bror till honom var begravda i Varnhems klosterkyrka. Carl R af Ugglas har därför och med hänsyn till stenens förmodade tillkomsttid i en studie 1927 hävdad att det är Birger Jarls första hustru Ingeborg som jämte honom och sonen avbildats på stenen.⁷¹ Carl M Fürst avvisar denna tanke med hänvisning till gravundersökningen, där det kunde konstateras att kvinnan var den i graven sist jordade.⁷² Prinsessan Ingeborg dog emellertid re-

dan 1254, således före både hertig Erik och Birger Jarl. Fürst antar (tillsammans med flera andra forskare) att Ingeborgs gravplats bör sökas i den Erikska ättens familjegrav som torde ha funnits någonstans i kyrkans kor.⁷³ Både Ingeborgs far kung Erik Knutsson och hennes broder kung Erik Láspe och Halte vilar som ovan nämnts enligt traditionen i Varnhems klosterkyrka.

Den förste som antog att Mechtildstenens bilder föreställde just drottning Mechtild och Birger Jarl var Hilder Werner i sitt arbete om Varnhems kloster och kyrka.⁷⁴ Däremot tolkar Werner den tredje bilden som kung Abel av Danmark, drottning Mechtilds förste gemål. Att stenen skulle kunna avbilda Mechtild, Birger Jarl och Erik framför Sigríd Lejonhufvud 1910 i en

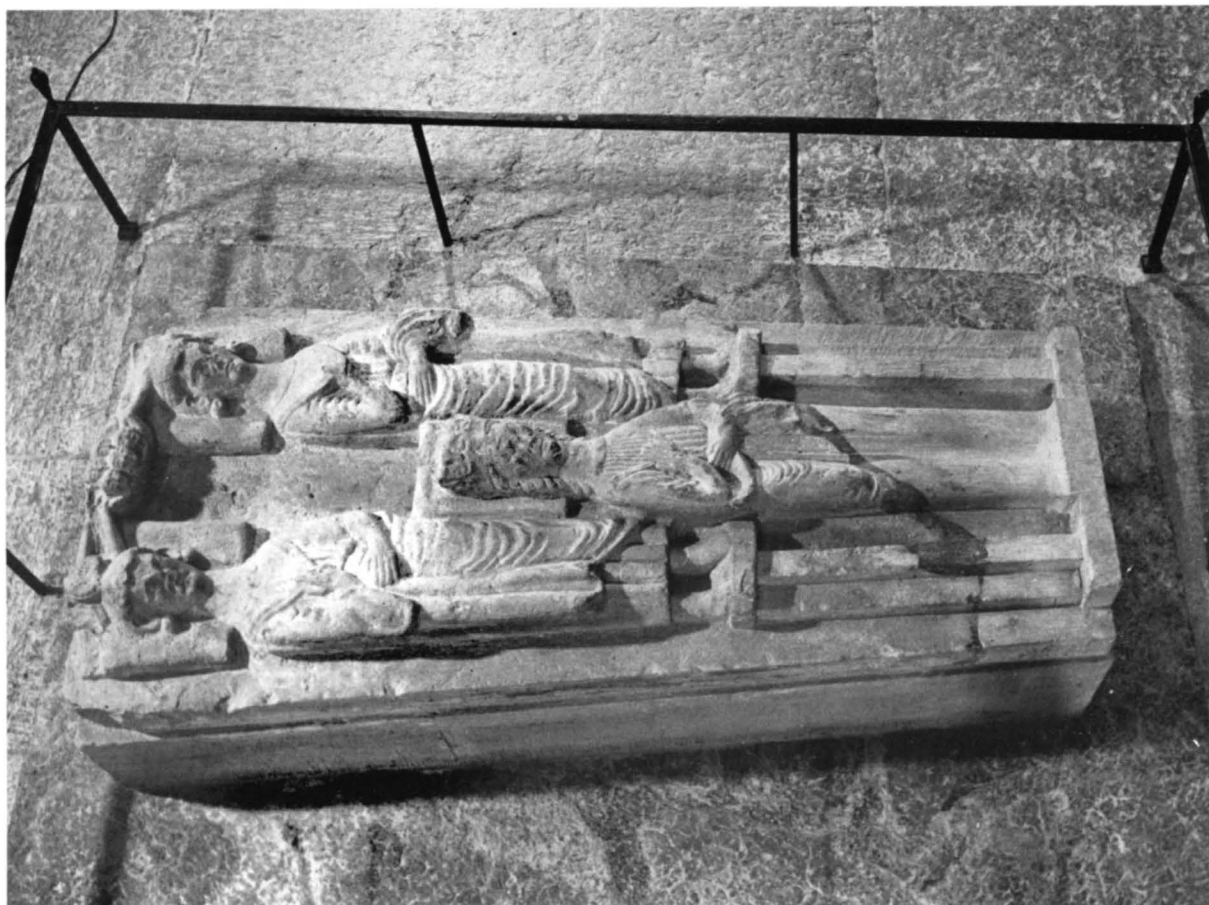

Fig 133–135. Den sk Mechtildstenen över Birger Jarls grav. Stenen torde vara tillkommen omkring år 1275 och avbildar i relief den danska änkedrottningen Mechtild omgiven av sin andre gemål Birger Jarl och dennes son hertig Erik. Foto M Bratt 1966. ATA. Tv och th detaljer. Foto 1981 och H Hultgren 1962. ATA.

The so-called Mechtild stone above the tomb of Birger Jarl. The stone was probably made about 1275 and represents, in relief, the Danish Queen Dowager Mechtild surrounded by her second Consort Birger Jarl and his son Duke Erik. Left and right details.

Fig 136. Gravsättningen av stoften efter änkedrottning Mechtild, Birger Jarl och hertig Erik i samband med Curmans restaurering, 13 oktober 1922. Till höger ses gravhällen och gravmonumentet. Foto ATA.

The deposition of the remains of the Queen Dowager Mechtild, Birger Jarl and Duke Erik at the Curman restoration, on 13 October, 1922. To the right, the grave slab and the sepulchral monument.

studie i Fornvännen⁷⁵ men menar att denna hypotes faller på den datering av stenen som Hildebrand gjort i Sveriges Medeltid. Hildebrand daterar både Mechtildstenen och den närbesläktade Katarinastenen från Gudhem på stilistiska grunder till 1100-talet.⁷⁶

Även Carl R af Ugglas jämför dessa båda stenar. Han placerar emellertid båda i 1200-talet, dock ej senare än 1275, dvs hertig Eriks dödsår. Det kan således enligt af Ugglas ej vara Mechtild som avbildas på stenen utan Birger Jarls första gemål, prinsessan Ingeborg.

En syntes som borde kunna tillfredsställa båda riktningarna framföres av Jan Svanberg i en artikel i Konsthistorisk tidskrift 1968.⁷⁷ Svanberg menar att de arkeologiska och osteologiska vittnesbörden entydigt pekar på att stenen måste avbilda Mechtild, men därför behöver den inte nödvändigtvis vara tillkommen vid hennes död 1288. Det torde i stället vara den nyvordne konungen Magnus Ladulås, som i samband med brodern Eriks död, låtit utföra stenen som en gård av tacksamhet mot fadern och mot den broder som just hjälpt honom till tronen.

De fem huvuden som överst på stenen bäres i en duk av två änglar har också de givits skilda tolkningar. Fürst och af Ugglas menar i sina nämnda arbeten att huvudena åsyftar Eriks fem syskon. Aron Andersson anser däremot att de på gängse sätt visar hur de avlidnas själar föres till himmelen. Andersson antar därför att det på stenen bör ha funnits ytterligare två figurframställningar, på den nu avslagna delen.⁷⁸ Svanberg slutligen tror att de tre undre huvudena bör tolkas som de dödas själar och att de två övre representerar de saligas samfund vari de tre dödas själar just upptagits.

När det gäller Mechtildstenens konsthistoriska ställning har som ovan antytt flertalet forskare antagit ett närmare samband mellan denna och Katarinastenen från Gudhem. Den förra skulle vara en lokal förmågas efterbildning av den eleganta, av någon i utlandet skolad mästare huggna Katarinastenen. Svanberg däremot hävdar i nyssnämnda artikel, att stenen i Varnhem alls inte är någon enklare avbildning av den från Gudhem, utan att de ger uttryck för rakt motsatta stiluppfattningar: Katarinastenen representerar den romanska stilens förfinade slutskede medan Mechtildstenen visar »en första osäker tillämpning häruppe av den draperistil, som kontinentens höggotiska skulptörer redan ex-cellerade i».⁷⁹

2. Bryniolfs grav. Strax sydöst om »Birger Jarls grav» ligger en vid Curmans restaurering nyhuggen gravhäll. Den är en kopia av den nu mot södra sidoskeppsmuren uppställda, fragmentariska gravhällen

med en till största delen utplånad kantinskriftion och en snedställd sköld med en sjuuddig stjärna. Av inskriftionen kan läsas: CET + BRYNIOLFVS och MCDX (X).^{80a} Under gravhällen, som är 181 cm lång och upptill 104 och nedtill 96 cm bred, påträffades en kistlös grav med ett mansskelett. Gravhällen låg i nivå med det medeltida golvet.^{80b}

3. Strax nordöst om »Birger Jarls grav» ligger en rektangulär gravhäll utan inskrift. Under denna påträffades vid restaureringen ett flertal skelettdelar i stor oordning. Gravstenen låg vid undersökningen i nivå med det medeltida golvet.

4. I långhusets mittlinje, åtta meter öster om Birger Jarls grav påträffades en till större delen locklös grav av kantställd kalkflis som i ett senare skede förlängts västerut med ett murat parti. Östra delen av kistan hade härvid avskilts och här hade benen tillhöriga den första begravningen placerats medan graven i övrigt upptogs av ett skelett in situ. En nyhuggen häll markerar platsen.

5 och 6. I korets norra del ligger två vid restaureringen tillkomna släta gravhällar av kalksten med smidda järnringar i hörnen. Under dessa återfinns två medeltida gravar, murade på likartat sätt som grav 1 och med en vägg gemensam (fig 137). De har senare blivit påbyggda och den södra utvidgad söderut. I den norra påträffades begravningar i två lager. I det undre framkom skelettdelar från fyra individer, men inga kranier. Graven antas vara anlagd under det äldsta korgolvets tid och är den äldsta i koret påträffade. Carl M Fürst framför hypotesen att detta är den Erikska ättens familjegrav och att kvarlevorna flyttats hit från en grav i en äldre klosterkyrka.^{81a}

7. I absidgolvet norr om altaret återfinns en gravhäll över riddaren Anders Eriksson till Veland († 1593), prydd med riddarens bild och vapensköldar i upphöjd relief och längs kanten en inskrift. Under gravhällen påträffades vid Curmans restaurering en medeltida, murad grav med tre skift bevarade och botten av bruk, dvs av samma typ som grav 1. Graven föreföll vara anlagd under det första absidgolvet tid men har senare under medeltiden påbyggts och slutligen utvidgats för att motta Anders Erikssons stoft.

I koromgångens golv markerar sju vid restaureringen nyhuggna gravhällar platsen för medeltida gravar med kistor av kantställd kalkflis som påträffats men med ett undantag ej undersökts (fig 138).

8. I öppningen till »Birger Jarls kor» påträffades vid Curmans restaurering en ganska skadad gravhäll av kalksten, försedd med en snedställd vapensköld med det sk Forstena-vapnet samt längs randen ramlinjen

Fig 137. Medeltida gravar på norra sidan i koret, frilagda vid Curmans restaurering. Foto A Forssén 1921. ATA.

Medieval graves on the north side of the chancel, revealed at the Curman restoration.

Fig 138. Gravstenar i koromgångens nordöstra del. Från Curmans restaurering. Foto A Forssén 1920. ATA.

Tombstones in the northeast part of the ambulatory. From the Curman restoration.

Fig 139. Medeltida gravhäll över Jöns Nilsson. I korskvadraten. Gravhällarna 139–40 återfördes till sina ursprungliga platser vid Curmans restaurering. Foto 1981.

Medieval grave slab in memory of Jöns Nilsson. In the crossing. The grave slabs 139–40 were returned to their original places at the Curman restoration.

Fig 140. Medeltida gravhäll över Björn Naef Färla. I korskvadraten. Foto 1981.

Medieval grave slab in memory of Björn Naef Färla. In the crossing.

för en inskrift. Gravhällen låg i nivå med det inre, högre korgolvet till vilket gravhällens östra kortsida torde ha anslutit. Hällen står nu upprest vid kapellets norra sida medan en nyhuggen gravhäll markerar gravens plats i bågöppningen. Själva graven var kistlös och innehöll ett skelett i ryggläge med underarmarna över bröstet.

9. I Erik Knutssons kor påträffades en grav med samma läge som den i Birger Jarls. Den var skadad men byggd av kantställd kalkflis och rymde ett skelett i ryggläge med en arm över bröstet och en längs sidan.

10. I samma kors sydöstra del fanns en grav huvudsakligen av kantställd kalkflis men med västgaveln murad. Graven var tom.

11. I Dahlbergs Svecia visar ett stick två gravar i korskvadraten i Varnhems kyrka (fig 65).^{81b} Det är gravhällarna över Björn Naef Färla och Jöns Nilsson. På dessa platser påträffades vid Curmans restaurering två medeltida gravar med manliga skelett, varför de nämnda gravhällarna återfördes till sina förmodade ursprungsplatser. Vid norra pelaren återfinns således den upptill 101 cm och nedtill 94 cm breda samt 189 cm långa gravhällen av kalksten över Jöns Nilsson (fig 139).^{82a} På dess mitt ses inhuggen en vapensköld med fyra stolpar på en ginbalk. Skölden är försedd med en av två rosor prydd hjälm samt hjälmtäcke. Kring hällens kant läses i två register majuskelinskriften: HA'R : LIGGA'R : JO'NIS NICLISS' : OK : HANS : HUSFRU : MAR-

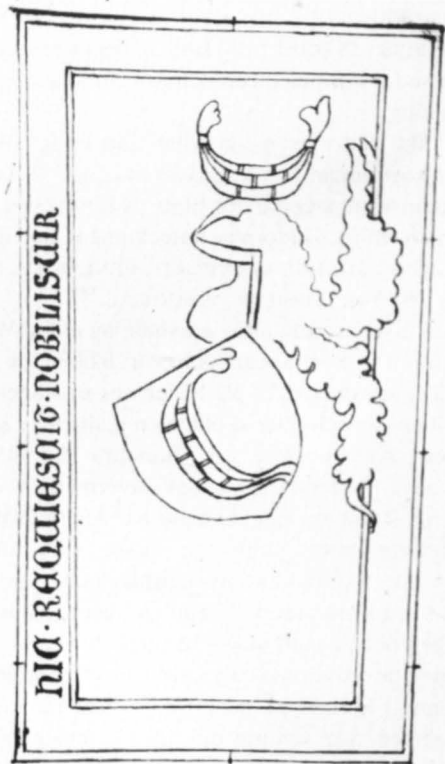

Fig 141–47. Tv medeltida gravhällar över Jöns Nilsson, Björn Naef Färila, Bryniolf och Johannes av Kyrna. Ovan gravhäll över Gustav Svensson Klinth. Th gravhäll med inskriften GUSTAVS MILES samt gravhäll med inristad vapensköld med en båt. Leiz och Brenner, Gravstenar 1669, 1670. KB.

Left, medieval grave slabs in memory of Jöns Nilsson, Björn Naef Färila, Bryniolf and Johannes of Kyrna, left. Above, grave slab in memory of Gustav Svensson Klinth. Right, grave slab with the inscription GUSTAVS MILES, and a grave slab with an inscribed coat-of-arms with a boat. Drawn c 1670.

ITTA : BA'NDIKTS : DOTT : OK : INGIBORGH : GO'ZSTAFS : DOTT + OK : THA'RRRA' : BARN NICLIS : OK : GO'ZSTAVER : THA'NNE : STEN : WAR LA'GDA'R : ANNO : DNI : M : CCC : LXX : TERCIO.

12. Vid södra pelaren finns gravhällen över Björn Naef Färla (fig 140).^{82b} Den är upptill 123 cm och nedtill 100 cm bred samt 218 cm lång, av kalksten och på mitten försedd med en vapensköld med två korslagda färlor. Skölden kröns av en hjälm med 16 fännikor. Längs hällens kanter ses en majuskelinskrift med denna lydelse: HIC: REQUIESCIT: BERO: NA'F: FIDELIS: MINISTER: BIRGHERI: DVCIS: SVECIAE: ET. PEDAGOGUS: DNI: MAGNI: REGIS.

I koromgångens södra del inlades vid Curmans restaurering en del medeltida gravhällar och fragment av gravhällar, vars ursprungliga plats inte kunnat konstateras. Bland dessa märks Kyrnas, Klints och Nafridesons gravhällar.

Johannes av Kyrnas gravhäll låg när Werner gjorde sin beskrivning 1881 i koret under norra kungastolen.^{83a} Den var redan då svårt skadad. På hällen ses en vapensköld med »tre bjälkvis ställda trappskurna rutor» (fig 144). Över skölden en hjälm med horn och fjädrar. Av hällens kantskrift med majuskler kan nu blott läsas: DVCIS: SVECHIE: men enligt Brenners anteckningar har den fullständiga varit: HIC: REQUIESCIT: DOMINIS: JOHANNES: DE: KYRNA: QVONDAM: MILES: ERICI: DVCIS: SVECIAE.^{83b} Hällen ligger nu längst i väster i södra koromgången och är i sitt skadade skick 217 cm lång.

Benedikt Nafridesons gravhäll låg enligt Werner framför korttrappan och var svårt skadad.^{84a} Av dess majuskelinskrift återstår nu blott: NAFRIDESVN. CONDAM, men enligt Hadorphs anteckningar har det ursprungligen stått: HIC. REQUIESCIT. BENEDICTY. NAFRIDESVN. CONDAM. LEGIFER. VESGOTIAE.^{84b}

Gustav Svensson Klinths gravhäll låg enligt Werner också framför korttrappan och var liksom de nyssnämnda svårt skadad.^{85a} På hällen ses en vapensköld med två vingar och över skölden en hjälm med samma bild som skölden jämte sex »borstar» (fig 145). Av hällens inskrift återstår blott bokstäverna C, V och S, men enligt Brenners anteckningar har den lytt sålunda: HIC: REQUIESCUNT: GOSTAVS: SVEN: SVN: DICTVS: KLINTH: ET: VXOR: SVA: HVMFRIDIS: FILIA: DO: TYRBERNI: STIALKONI: FILI.^{85b} Hällen ligger i södra koromgången och är i sitt skadade skick 200 cm lång.

Werner beskriver ytterligare en medeltida gravhäll som fanns i kyrkan på hans tid.^{86a} Den låg innanför nordportalen, var söndrig och med fragmentarisk inskrift. Enligt Brenners anteckningar fanns på denna

gravhäll en vapensköld med ett »alfkors och längs kanten inskriften ANNO: DOMINI: M: CD: XX: VIII: OBIT: PETRUS: IONESSON: ARMIGER: ET: HIC: SEPULTUS.^{86b}

Brenner har ritat av ytterligare två medeltida gravhällar. Den ena var försvunnen redan på Werners tid medan den andra återfanns i bitar i samband med dennes undersökningar.^{87a}

Den återfunna är en trapetsoid gravhäll med två kvinnofigurer i långa veckrika dräkter och mellan dem en man med lång veckrik rock som i ena handen håller ett svärd och i andra en sköld med tre sjöblad (fig 146). Under hans fötter står: GOSTAVS. MILES. Fragmenten förvaras nu i klostermuseet.^{87b}

Den andra var också trapetsformad med en inskrift längs kanterna: HIC REQUIESCIT: NOBILIS: VIR.⁸⁸ På mitten fanns en vapensköld med en båt med hög fram- och bakstam (fig 147). Samma båt återfanns som hjälmprydnad.

Gravhällar, nyare tiden

1. Riddaren Anders Eriksson till Veland, död 1593. Av grå kalksten med framställning av en riddare i helfigur i hög relief (fig 148). Svärd bakom ryggen, vid fötterna handskar och hjälm. Å ömse sidor om huvudet vapensköldar, tv med tre ekblad samt hjälmprydnad med ekblad samt initialerna A E (Anders Erichson) th med sjöblad med stjälk mellan tvenne sparrar. Längs kanten löper följande inskrift: ANNO 1593 TEN 16 FEBRUARUS · AF · SÅMNA · TEN EDELE OC · VELBORNE · MAN SALIG ANDERS · ERICH/SON · TIL VELANDA · OC · LIGER HER / BEGRAFVEN · GUD UP · VEKIE · HÅNOM · NÅDELIG · TIL · EN · EVIG · GLEDIE · O(C · SALI)GH · Längd 216, bredd 102 cm. I koret norr om altaret.

2. Prosten Lars Jonae Hjerpe, död 1621.⁸⁹ Av grå kalksten. Hällen skadad och till större delen skymd av kungastolen i korets södra del. Inskrift enligt Swanbom, s 19: HÄRUNDER HEDERLIG VÖRDIG OCH VÄLLÄRD MAN HERR LARS JONAE FORDOM PASTOR ET. PRAEPOSITIVS IN SKARKIE HVILKEN AFSOMNADE ANNO 1621 THEN 4 JANUARIUM SAMT HANS HUSTRU HEDERLIG OCH GUDERAKTIGA MATRONA INGRID ERIKSDOTTER HVILKEN AFSOMNADE GUD FÖRLÄNE THEM OCH OSS ALLOM EN FRÖGDEFULL OCH SALIG UPPSTÄNDELSE.

3. Edvard Halvard till Hälletorp, död 1638. Av grå kalksten. Mittpartiet upptas av en reliefframställning av en man och en kvinna i helfigur, mannen med spetsigt skägg och veckrik klädnad, kvinnan med ringkrage och fotsid veckrik dräkt, båda med sammanknäppta händer, i hörnen änglahuvuden. Nedanför figurframställningen inskriften: HÄR LIGER BEGRFVEN

Fig 148. Gravhäll över riddaren Anders Eriksson till Veland, död 1593. I koret. Foto 1980.
Grave-slab in memory of Anders Eriksson of Veland, Knight, dead in 1593. In the chancel.

Fig 149. Minnessten över prosten Abraham Brinck, död 1713. I koret. Foto 1981.

Stone in memory of Abraham Brinck, Dean, dead in 1713. In the chancel.

THEN ÄHREBORNE OC / FORDOM VÄLACTAD (ED)VARD · HALVADI TIL / HÄLETORP HVILKEN I HERANOM AF THEN 18 / NOVEMB ANO 1638 SAMPT HANS HVSTRV / KARIN IONSD SOM AFSOMNADE THE / (20) OC A4 (7) GUD THEM FOLÄNE EN FRÖD / VPSTÅN PÅ IESV CIRISTI DAG A(MEN). Runt hållens kant bibelcitat: Johannes uppenb kap 14 v 13. Längd 214, bredd 140 cm. I södra sidoskeppet. De stenar, vilkas plats man inte kunde bestämma, inlades vid Curmans restaurering i östra delen av södra sidoskeppet utmed dess yttervägg (nr 3, 7–9).

4. Prosten Nicolaus Jonae Katt, död 1650. Av grå kalksten. Mittpartiet upptas av en reliefframställning av kyrkoherden i Varnhem Nicolaus Jonae Katt, hans hustru Malin Månsdotter samt tre barn. Mannen framställs med långt skägg, iförd mantel, hållande en bok,

på bröstet en kalk med blodsdroppar. Kvinnan har ringkrage, fotsid dräkt och håller ävenledes en bok. Tv om mannen framställs ovanför varandra i mindre format två söner, den övre iförd rustning med fana i handen, den nedre med samma utformning som fadern samt med initialerna IN (.) ovanför huvudet (föreställer sonen Jonas, som var kyrkoherde i Häggum). Th om kvinnan en dotter med samma dräkt som modern samt initialerna MND (= M NicklasDotter) ovanför huvudet. I hörnen evangelistsymbolerna med respektive namn. På hållens nedre del följande inskrift: HÄR-UNDER HVLAR SIG THEN WORDIGE OCH VÄLÄ(R)/DE MANS HÄR NILS IONAE FORDOM PROST OCH KIÖRKIO-HERDE I SKERKIE FÖRSAMBLING, HVILKEN AFSOMNADE / DEN 26 APRIL (. .)S SAMPT MEDH SIN ELS/KELIGE KIERA

HVSRV S. MA(L)IN / MÅRENS. D(OE)R 15 M(ARTI) BÅ(D)A I / HERRANOM A 1650. Längs hällens kant bibelcitat, delvis bortnötta. Längd 202, bredd 147 cm. Framför altarringens södra del.

5. Prosten Magnus Tengner, död 1694.⁹¹ Av grå kalksten. Inskrift på hällens övre del: MORTUORUM SEPULCHRA / NE VIOLATO; DEUS ULTOR (= Skada ej de dödas vårdar; Gud är hämnare). På hällens nedre del ovalt fält med inskriften: BEATAM HIC EXSEPTANT RESURRECTIONEM / OSSA VIRI PL. REVERENDI ET CLARISSIMI MAGISTRI MAGNI TENGNERI / QUEM VERBI DIVINI PRAECONEM SIBI DELEGIT OLIM DILEXITQVE ILLUSTRISSIMA AULA DE LA GARDIANA ET POSTEA / ECCLESIA HAECCE WARNHEMENSIS PASTOREM, PRAEPOSITUMQVE ADJACENS CONTRACTUS, CONJUGEMQVE / ELISABETHA SCARINA, EPISCOPI WEXIONENSIS FILIA. / NATUS ILLE IN TENGENE ANNO DOMINI 1633. OBIIT IN DOMINO / 1694. D 25 FEBR. QUI LAESIT NEMINEM PROFUIT VERO / QUAM PLURIMIS. EJUS, TU, SEPULCHRUM, VIATOR, NULLO / VIOLARIS MODO, SED VIRTUTEM IMITARE POTIUS, PRO / PRIAEQUE MORTALITATIS MEMOR IMMORTALITATEM ET COELUM DEFUNCTO GRATULAR / TIBIQUE EXOPTA (= En salig uppståndelse avvaktar här de jordiska kvarlevor efter den Högvördige och vitt berömde man, Magister Magnus Tengner, vilken det Högborna De la Gardieska Herrskapet utsåg till sin älskade det Gudomliga Ordets förkunnare (hovpredikant, huspredikant) och denna Varnhems församling sedan till Kyrkoherde, ävensom det närgränsande kontraktet till Prost däröver, samt Elisabeth Scarinia, Biskopens i Växjö dotter, till maka. Han var född i Tengene året efter Christi börd 1633. Avsommade i Herranom 1694 den 25 februari. Han tillskyndade ej någon enda skada men ganska många båtnad. Du, som kommer att gå här fram, stör ej på något sätt hans vård, utan efterfölj hellre hans dygd, och med din egen dödlighet i minne, lyckönska den hädangångne till odödligheten och himmelen, samt tillönska dig själv desamma.) I hällens hörn inhuggna rosor. Längd 248, bredd 168 cm. I koret söder om altaret.

6a. Prosten Abraham Brinck, död 1713. Av grå kalksten med inhugget kors samt följande inskrift i skrivstil: QUORUM HOCCE LAPIDE TEGUNTUR OSSA SUPRA / POSITUM MONSTRAT MONUMENTUM, FACIAS / UT IN PACE QUIESCANT (= Ovanstående minnesvård visar vilkas ben vilar under denna häll, låt dem ligga i frid). Längd 264, bredd 164 cm. Framför altaret under kormattan. Under gravhällen vilar prostens Abraham Anders Brinck och hans båda hustrur Anna Elisabeth Germundsdotter Cederhjelm och Maria Fegreus (Swanbom, s 17).

6b. Av grå kalksten, stående klöverbladsformad minnessten, övre delen med rester av brunröd färg med svartmålad ram (fig 149). Inskriftsfält med dubbel linjemarkering, krönt av kärve. Nedre delen av hällen omålad. Inskrift på stenens övre och nedre del: NYA HIMLAR OCH EN NY IORD / FÖWÄNTAS EFTER HANS LÖFTE / THER RÄTTFÄRDIGHET UTI BOR / 2 PET: 3: V: 13 / AF / FÖR DETTA PROBST OCH KYRCKIO/HERDEN UTI WARNHEM SAL: / HERR MAG: ABRAHAM BRINCK / OCH BÄGGE HANS KÄRA HUSTRUR SAL: / FRU ANNA ELISABETH CEDERHJELM / OCH SAL: / MARIA FEGERAEA / SOM / HAFWA SIT BESTÄLTA HWILO-/RUM HER BREDE WID UTMÄRKT / MED TECKNET . . . OCH / BEGIERA MED FRID FÅ HWI/LA UTI DERAS KAMMAR TILS / WREDEN GÅR ÖFWER / 1739 / T B A:SON (= Tore Brinck Abrahamson). Höjd 198, största bredd 124 cm. Uppställd mot korets södra bröstningsmur omedelbart öster om kungastolen.

7. Av grå kalksten. På mitten ovalt fält med inskriften: HÄRUNDER / HVILAR SIGH / MAN LARSSON SAMPT / MEDH SIN KLÄRA HVSTRV / MARIA BÖRIESDOTER / SAMPT DES K BARN . . . (1732). På övre och nedre delen av hällen rektangulära fält, flankerade av bladrankor med delvis utplånade inskrifter, den övre krönt av IHS. Runt hällens kant bibelcitat. Längd 204, bredd 143 cm. I södra sidoskeppet.

8. Av grå kalksten. Hällen har tre ovala inskriftsfält, det övre krönt av IHS. Inskrifterna till större delen bortnötta. Längd 194, bredd 141 cm. I södra sidoskeppet.

9. Av grå kalksten. Sannolikt del av större häll. Nedre delen har insänkt fält med relieffframställning: krucifix, flankerat av man och kvinna samt ytterst två pilastrar. 133×133 cm. I södra sidoskeppet.

Tavlor, minnestavlor

På mittskeppets pelare är upphängda tolv oljemålningar, framställande apostlarna (fig 18). Mått ca 117×102 cm. I samband med restaurering på 1850-talet (se ovan) synes de ursprungliga apostlatavlorna, som skulle restaureras ha bortförts från kyrkan och ersatts av kopior. År 1674 anskaffades bly till att fästa järnkrokarna med i pelarna »hwarest alla Apostlarna påhängia».⁹² Vid Curmans restaurering återfanns en ram från de ursprungliga målningarna (rest rapport).

Två tavlor av marmorstick med vapen för ätterna Pfalz-Zweibrücken (i söder) och De la Gardie (i norr) är uppsatta på mittskeppspelarna ovanför de grevliga bänkarna (för Magnus Gabriel De la Gardie och Maria Euphrosyne av Pfalz-Zweibrücken, fig 150a–b). Färger huvudsakligen svartgrått och ljusblått. Höjd 115, bredd 78 cm. Från De la Gardies restaurering.

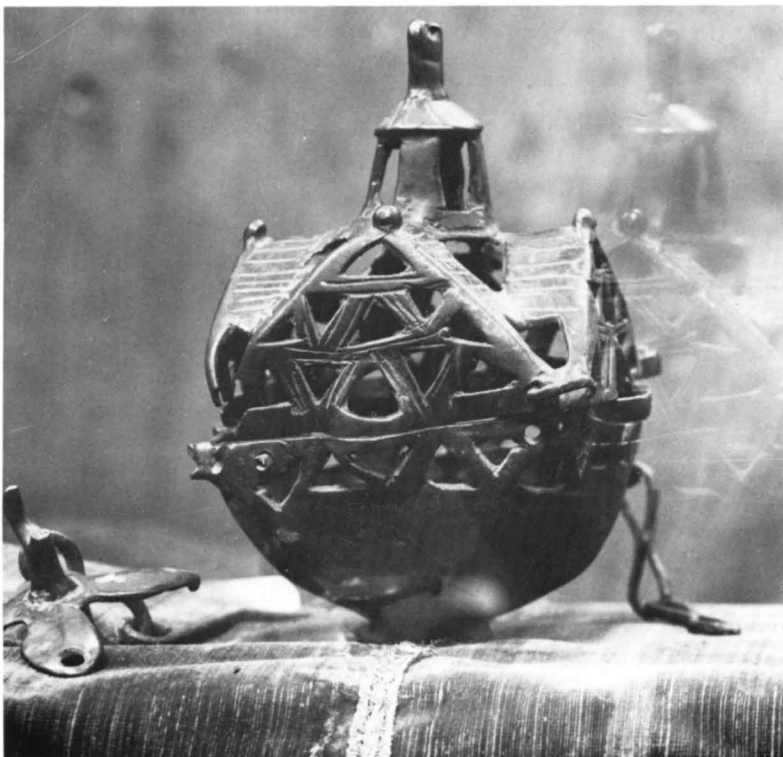
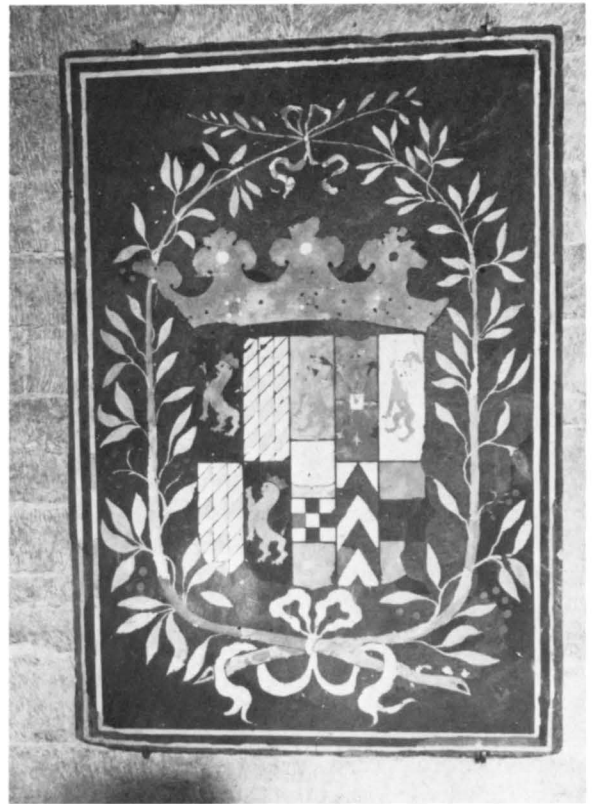

Fig 150 a–b. Tavlor av marmorstucc med vapen för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken. 1670-talet. Foto ATA.

Tablets of marble stucco with the De la Gardie and Pfalz-Zweibrücken coats-of-arms, the 1670's.

Fig 151. Medeltida rökelsekar. Hop-satt och upphängt i sakristian vid Curmans restaurering. Stulet 1980. Detalj av fig 152.

Medieval censer. Assembled and hung in the vestry at the Curman restoration. Stolen in 1980.

Fig 152. Medeltida rökelsekar fig 151, sockenbudskalk av malm samt värja. Foto A Juhlin 1918. ATA.

Medieval censer, fig 51, viaticum chalice of bronze, and sword.

Vapentavlorna, som undanställts i Gustav Adolf De la Gardies gravkor, återuppsattes vid Curmans restaurering.

Övriga inventarier

Förvaringskistor: – 1. 1718. Järnbeslagen med plant lock. Årtalet 1718 i järnnitar på locket. Mittlås, två hänglås, bärringar. Längd 122, bredd 61, höjd 55 cm. I sakristian. – 2. Med järnbeslag i rutor. Plant lock med ett lås, två hänglås, bärringar. Längd 62, bredd 46, höjd 50 cm. I sakristian. Inv 1739 upptar två kistor med beslag och lås, sannolikt identiska med ovanstående.

Ett medeltida rökelsekar hopsattes och upphängdes i sakristians mittersta västnisch vid Curmans restaurering 1923 (fig 151; rest berättelse). Stulet 1980. Vid samma restaurering förfärdigades en kyrkvaktarstav med svarvad knapp. Från Italien anskaffades 102 st stolar av bok med flätad bastits.

En urtavla av koppar förvaras i Halleniuska gravkoret. Tornur nämns i kyrkans räkenskaper 1734–35 (GLA, LI: 1, s 227). Fanns ännu 1904 (inv).

Begravningsplåt av klippt och pressad bleckplåt. Består av två ellipsformade plåtar, omgivna av bladkransar. Krönt av krona (livets krona). Inskrift på den övre plåten: »Hemmansägaren / Petter Johnson / Född d. 19 Febr. 1760 Död d. 11 Mars 1851». På den nedre plåten: »Han har kämpat han har vunnit/ och behållit tro och hopp:/ Nu har han sin krona funnit/ Efter väl fullbordat

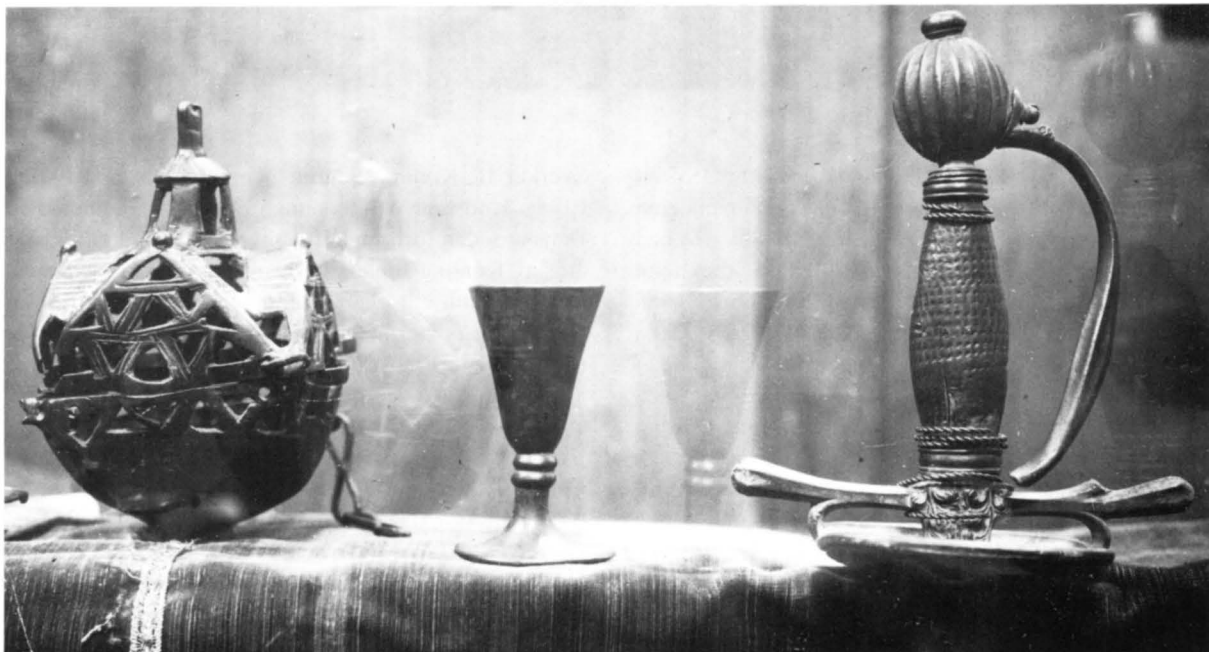
lopp / Efter möda, qval och strid väntar os en salig frid / Hos vår Gud i evig tid / Sv Ps 497». Höjd 56 cm. Uppsatt på pelare i mittskeppet. Begravningsplåtarna är en folklig efterlikning av adelns begravningsvapen. Uppträder särskilt i västra Sverige under 1800-talets förra hälft (SvK, Vg I, s 214, 260, 350).

Värja (fig 152) med fäste av gjutet stål. Handtag av trä med spår efter lindade trådar. Rund knapp. Karolinsk typ. Höjd 90 cm.

Ljushållare av smidesjärn. Höjd 120 cm. Anskaffad 1981 till minne av kyrkvärden Olle Lindahl.

Klockor

I mittornet hänger kyrkans tre klockor, storklockan, gjuten 1673, mellanklockan och lillklockan, gjutna 1672 (fig 154). Gåva av Magnus Gabriel De la Gardie. I slutet av februari 1673 berättas upphängningsanordningen för klockorna vara färdig. Johan Hadorph nämner i brev till De la Gardie 4/3 1673, att han mötte klockorna i Västerås under deras transport från Stockholm till Varnhem.⁹³ Påskdagen 1673 ringdes med alla tre klockorna för första gången. »Dhe giöra en mächta liuflig Harmoni, så at en wälstält Music icke kan liufligare wara, dhe höras och en mil rundht omkringh . . . och wem som kommer låter sigh intet för swårt wara, at gå up i tornet at besee dhem», skriver kyrkoherden Magnus Tengner i april 1673 entusiastiskt till De la Gardie.⁹⁴

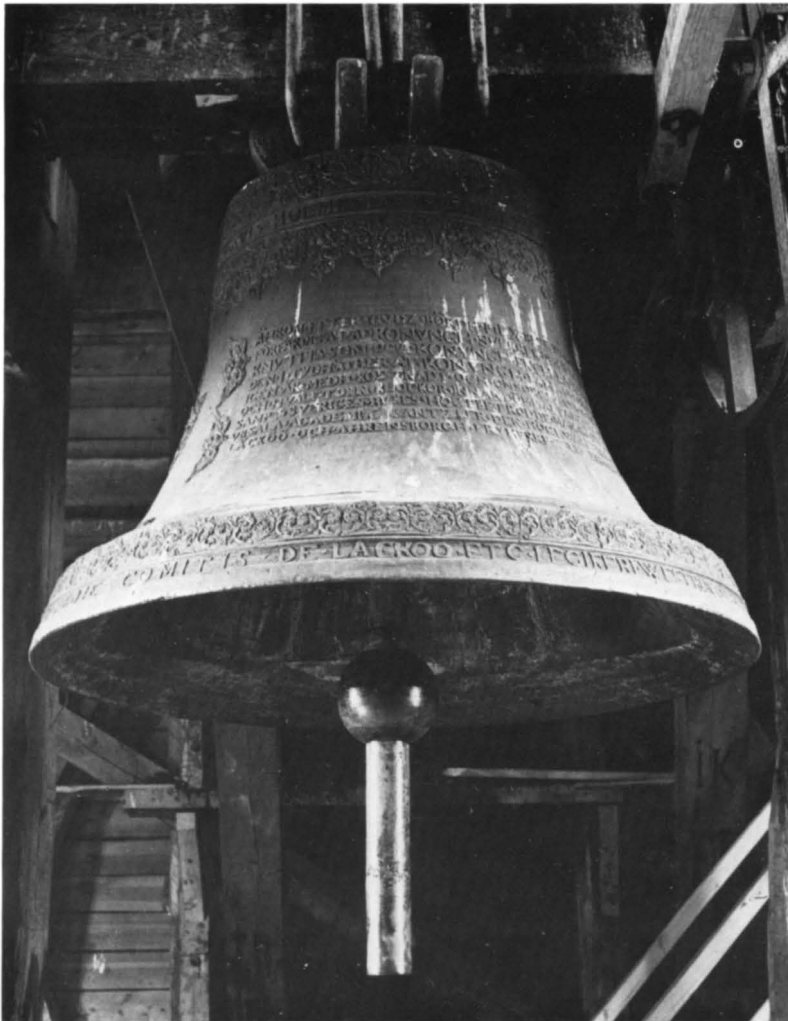

Fig 153. Storklockan, gjuten av Johan Meyer 1673. Foto 1978.

The great bell, cast by Johan Meyer in 1673.

Storklockan (fig 153) har följande inskrifter (Swanbom, s 46f). Vid halsen: »Fusa est haec campana cum duobus socijs Holmiae Anno MDCLXXIII». (= Denna klocka är jämte sina båda kamrater gjuten i Stockholm år 1673.) Runt slagringen: »Sumtibus illustrissimi Regni Sveciae Cancellarij Domi Magni Gabrielis De la Gardie, Comitiss in Läckö et Legiferi Westrogothiae et Daliae.» (= På bekostnad av den Högborne Svea Rikes Kanslär Herr Magnus Gabriel De la Gardie, greve till Läckö och Lagman över Västergötland och Dal.) Ovanför slagringen: »Holmiae me fundebat Johannes Meijer.» (= I Stockholm göt mig Johan Meyer.⁹⁵)

Inskrift på klockans liv: »Åhrom efter Gudz bördh MLX (1060) blef Warnhems Clöster och kyrkia börgjat af konungh Ingo den III, / förfärdigad af Konung

Sverker II, Konung Knuth then heliges son. Konung Erich / Knutsson och Konungh Erich Läspe; men af de Danske sedan förbrendh i Konungh Gustaf / den I tijd; åter av Konung Johan åhr 1574 å nyo täckt, sedan alt förfallen intill åhr 1666 tå hon / igen är med kostnadt och omsorgh börjat som ånyo att upprättas til sine förfaldne murar. Konungah grifter / och hvalf, torn, klöcker, innanrede, altare, skrudh och all heligh tygh, såsom det nu finnes av Hans Kongl. Maijstez / samt Sveriges Rijkets Högtbetrodde Ma, Rådhs Rijkscanzler, Laghman öfver Västergötland och Dahl, så och / Upsala Academiae Canzler, den Höghvälborne Grefve och Herre Herr Magnus Gabriel De la Gardie, Grefve til / Läckö och Ahrensborgh, Frijherre till Ekholmen, Herre till Hapsal, Magnushof, Heuntorp och Wennegarn.»

Fig 154. Kyrkans tre klockor i mittornet. Gåva av Magnus Gabriel De la Gardie. Foto 1978.

The three bells in the central tower. Donated by Magnus Gabriel De la Gardie.

Fig 155. Mellanklockan, gjuten av Johan Meyer 1672. Foto 1978.

The middle-sized bell, cast by Johan Meyer in 1672.

Växtornament runt hals och slagring samt på klockans liv vapen i relief för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken, omgivna av änglahuvuden. Höjd ca 100, diameter 108 cm.

Mellanklockan (fig 155) har följande inskrifter (Werner, s 41). Runt halsen: »Gloria in excelsis Deo et pax in terra« (=Ära vare Gud i höjden och frid och på jorden). »Holmiae me fundebat Johannes Meijer Anno 1672.« (=I Stockholm göt mig Johan Meyer år 1672.) Runt slagringen: »Laudate Dominum in Cymbalis, in Cymbalis bene sonantibus« (= Loven Herren med Cymbaler, med väl klingande Cymbaler).

Växtornament runt klockans hals, på klockans liv vapen i relief för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zwei-

brücken samt en hjort och ett lamm med korsfana. Höjd ca 80, diameter 91 cm.

Lillklockan har följande inskrifter (Werner, s 41). Runt halsen: »Gloria in excelsis Deo in terra Pax 1672« (= Ära vare Gud i höjden, frid på jorden, 1672). Runt slagringen: »Laudate Dominum in Cymbalis, in Cymbalis bene sonantibus. Holmiae me fundebat Johannes Meijer.« (= Loven Herren med cymbaler, med välljudande cymbaler. I Stockholm göt mig Johan Meyer).

Växtornament runt klockans hals och slagring samt vapen i relief för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken på klockans liv. Höjd ca 60, diameter 73 cm.

Klockorna har försetts med moderna kläppar och elektrisk ringning installerats.

Västgavelns inskrifter, konungagravar och gravkor

av INGRID ROSELL

Inskriftsstenar på västgaveln

Redan i ett byggnadsmemorial 17/9 1669 planerar man att uppsätta en inskrift över kyrkans restaurering under västgavelns trefönstergrupp (fig 14).⁹⁶ Arbetet skulle utföras av stenhuggaren Hans Eriksson Stenhammar. I juni 1673 inmurades fyra inskriftsstenar av kalksten, två ovanför ingången, en på vardera västtornet.⁹⁷ Inskrifterna, som nu till större delen är bortfallna, lyder enligt Johan Peringskiölds avskrift:⁹⁸

»Thetta på the små stenarna öfwer wästra dören.

1. Pasal. 29. 10. Herren hafwer utwalt tig at tu skalt bygga honom it hus til helgedom. 20. War tröst och frimodig och gör så, fruchta tig intet, och war icke förskräckt, Herren Gud min Gud skall wara med tig och skal icke taga sin hand ifrån tig eller förlåta tig alt in til tu all werk i Herrans hus fulkomnat hafwer.

Esa. 5. 11. Wij äro himmelens och jordennes Guds tienare, och bygge thet hus up, som för mång åhr bygt war, hwilket en stor Israels konung bygdte och upsatt hade.

1. Pasal. 30. 13. Nu vår Gud wij tacke tig och tacke tine helighets namn, ty af tig är thet alt kommet och af tine hand hafwa wij thet gifwit tig.

2. Pasal. 6. 21. Så hör nu tin tienares och tin folks bön som the biddandes warda i thetta rum: och hör ther til ifrån thetta rum ther tu i himmelen bor, och när tu hörer, at tu wille ock nådelig wara.

I. *Stenen på norre Pelaren om stora westre kyrkodören.*

Åhr efter Christi börd 1050 är thenna Warnhems kyrkia tillika med Clostret först funderat wordet af tå regerande Konung i Swerige Ingone then 3 med thet namnet, hwilken ort föruthan al annan härlighet ther af högt berömd blefwen är att fyra Konungar, som är Konung Ingo then tridie, Konung Cnut, och Konung Eric then tijonde, och K. Eric then elfte, såsom ock drottning Rechisa äro här begrafne, föruthan månge flere tappre och förnämne Swenska män, af hwilka någre fåås Monumenter än finnas. På then tiden war Axevalds Slott förnämsta Konungasäte i Wästergötland, som här twärt öfwer ligger, hwarest ock Konung Ingo mäst residerade.

År 1494. blef Clostret och Kyrkan af the danske

upbränd i tå warande feigd emillan drottning Margaretha och Konung Albrect, men straxt förbättrat igen och wid macht hållen in til thes Konung Gustaf then första vår Christliga Evangeliska religion inplanta lätt, och ther igenom Clostren ödelade. Sedan wardt Clostret och Kyrkan upbränd i then feigd emellan Konung Eric then 14. och the danske. Altsedan in til åhr 1668. förföll kyrkian mehr och mehr, så at en stoor dehl af sielfwa kyrkohalfwen, halfwa södra sidan af wägarna, alla KonungsChoren woro nidfaldne och ruinerade, och thenne kyrkia altså nästan som ödelagd och sin total undergång närmast.

II. *Stenen på Södre pelaren om kyrkodören.*

År 1668 begyntes åter kyrkian at upbyggas och repareras, som skedde under then stormächtige Herres och Konung Carl XI. regimente, och igenom then högwälborne Herre her Magnus Gabriel De la Gardie Sweriges Rijkets Råd, Rijkscantsler så ock lagman öfwer Wästergötland och Dalarna, grefwe til Läckö och Arensburg, friherre til Ekholmen, Heren til Hapsal, Magnushoff, Högentorp och Wännegarn, så ock thes högelskelige gemål, then durchleuchtige högborne furstinna och Fru Maria Euphrosina boren Pfalsgrefwinna til Rein och Bajern, hwilka til största dehlen igenom egen försorg och kostnad henne låtit fulkomligen och mångastädes af grunden reparera efter thet skick och anseende som hon i förra dagar haft hade, begåfwat ock kyrkian med Torn, Segerwerk, så ock med fönster och alt innandöme, altare, Predikestol, Orgor, Stolar och til alla Ornamenten som thet nu finnes. Altså blef thenna Kyrkobyggning åter aldeles fulkomnad Anno 1671.

Hwarföre ehwem tu äst som thetta läser, så önska af it Christeligit och dygdigt hiertelag, at Gud wil låta thetta upbydde h. Tempel wara sig it behageligit rum, ther hans namns ähra må bo in til werldenes ända, beskydda thet för olycka, och wedergjälla med all andelig och timmelig wälsignelse så Swea Rijkets Konungar, som alla them och theras effterkommande, för then gudeliga nijt the haft hafwa, som thetta til alla tijder berömliga werk sig företogo, befrämjade och til en önskelig fullbordan sålundade brachte, som tu nu thet för ögonen hafwer.»

Konungagravarna

Fem av kapellen runt kyrkans kor är inredda som minneskor över medeltidskungar ur Sverkerska och Erikska ätterna samt Birger Jarl, begravda på andra platser i kyrkan (fig 74, 156–59). År 1668 uppger De la Gardie, att han ämnar reparera »alla dhe Choren som bem^{te} Konungars grafvar finnas uthi». ⁹⁹ Uppenbarligen hade han den föreställningen, att de tumbor Johan III hade låtit uppställa i gravkoren vid 1500-talets slut, var verkliga gravar över konungar begravda i kapellen. Som nämnts ber han sina vänner i Antikvitetskollegiet vara honom behjälplig med uppgifter om konungarna. Antikvitetskollegiets svar åtföljdes av en mängd bilagor – gravskrifter och förslag till utsmyckning av lockhållar till gravtumborna. ¹⁰⁰ Vid Curmans restaurering kunde till fullo konstateras, att tumborna inte rymde några verkliga gravar och sålunda får betraktas som minnesgravar – kenotafier – över medeltidskungar begravda på andra platser i kyrkan. Även drottning Kristina nämner i det ovan behandlade donationsbrevet 1648 konungagrifter »som ähnnu i föreskrevne kyrkia ähr till att finna». Sannolikt åsyftas även i detta fall Johan III:s gravtumbor.

Vem bekostade utsmyckningen av konungagravarna och därtill hörande inskrifter? Kungl Majt måste ha sett det som en angelägen uppgift att konungagravarna i koren upprättades. Förmyndarregeringen för drottning Kristina och därefter drottningen själv donerade medel till kyrkans restaurering. Möjligen har även senare medel tilldelats kyrkan av Kungl Majt. I ett detaljerat utkast till inskriftstavla över restaureringen heter det sålunda: »Af denna summa har Hans Kungl. Majt gifwet . . .» (utan närmare angivelse av summan). En överstruken passus i ett annat utkast nämner, att De la Gardie bekostat restaureringen »undantagandes konungschorerna som af konglig (benådning) äre reparerade wordne». ¹⁰¹

Iståndsättandet av konungagravarna var sålunda en riksangelägenhet. Tyngdpunkten i riket låg under äldre medeltid i götalandskapen, där konungarna under detta skede uppehöll sig på Visingsö i Vättern, som därmed spelade rollen som kungligt residens. På ömse sidor

om Vättern låg Varnhems, Alvastra och Vreta klosterkyrkor, där konungarna fann sina sista vilorum. En regentlängd över konungar fram till 1200-talets första årtionden anger deras regeringstid sålunda: ¹⁰²

Erik Segersäll	ca 990
Olof Skötkonung	ca 1000
Anund Jakob	ca 1025
Emund den gamle	1050–60
Stenkil	ca 1060
Inge d ä	1080–1110
Filip	1110–18
Inge d y	1118–25
Sverkerska ätten (S) och Erikska ätten (E) m fl	
Sverker d ä (S)	1135–55
Erik den helige (E)	1158–60
Karl Sverkersson (S)	1161–67
Knut Eriksson (E)	1167–96
Sverker d y Karlsson (S)	1196–1208
Erik Knutsson (E)	1210–16
Johan Sverkersson (S)	1216–22
Erik Eriksson (E)	1222–50
Knut Holmgersson Långe	1231–34

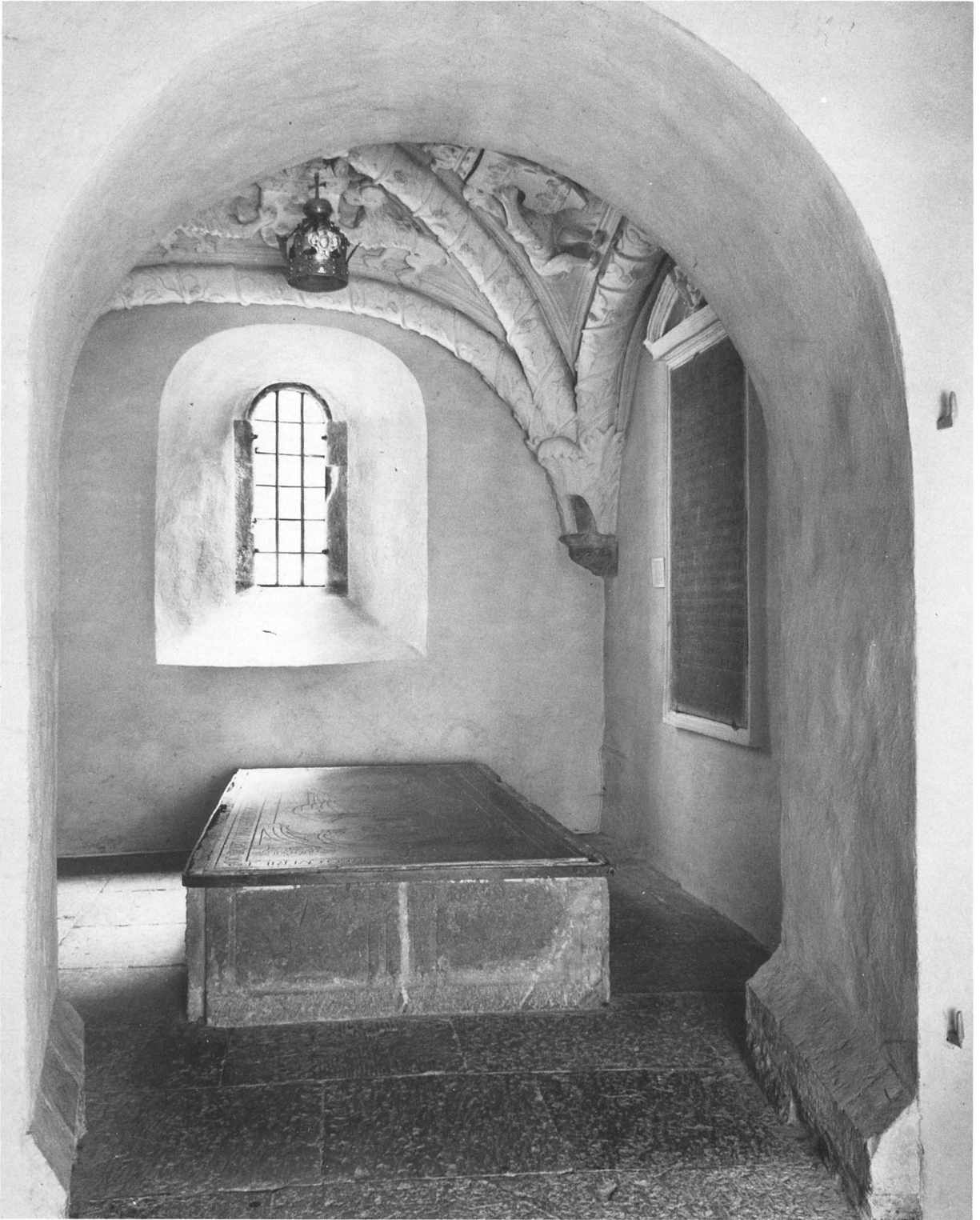
(Fram till början av 1200-talet är uppgifterna delvis osäkra och årtalen ungefärliga)

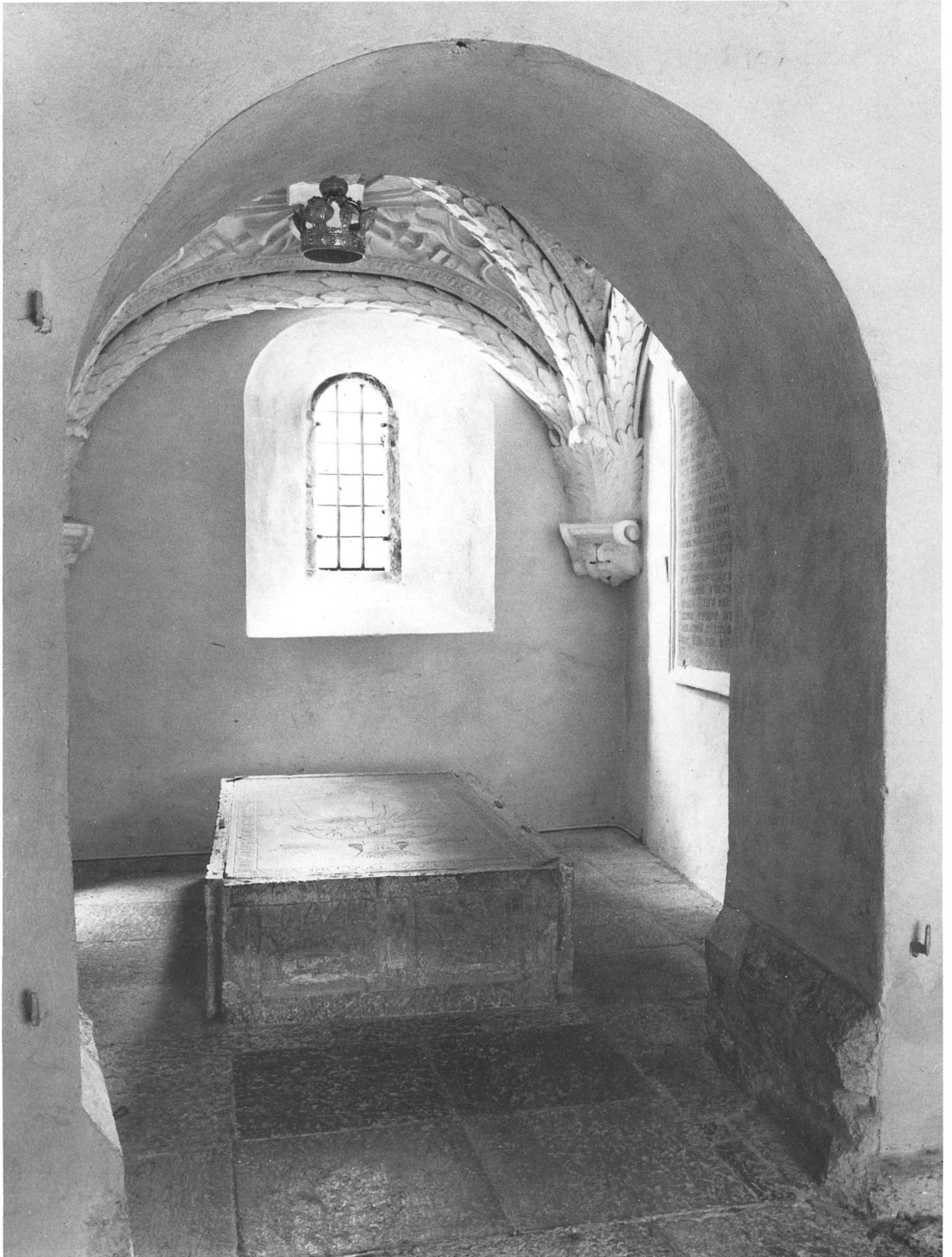
Konungagravkoren genomgick 1922 en grundlig renoivering, då golven omlades och samtliga tumbor ommurades. Vid tumbornas nedtagning samt upptagningen av golven i gravkoren framkom, att samtliga tumbor var tomma och inte byggda över några gravar. De gravar, som påträffats i gravkoren, låg i eller intill öppningen mellan gravkoren och koromgången. De synes ha lagts i gravkorsöppningarna, på grund av att plats inte funnits för ytterligare gravar i koromgången.

Sigrid Leijonhufvud har utförligt redogjort för Magnus Gabriel De la Gardies förhandlingar med Antikvitetskollegiet om konungagravhållarna och tillhörande inskrifter. ¹⁰³ Hon stöder sig på Johan Hadorphs koncept i Antikvitetskollegiet (ATA), därifrån inkomna brev i De la Gardieska samlingen samt Magnus Gabriel De la Gardies egna koncept (RA).

Fig 156 a–c. Konungagravkor, Inge d ä (1080–1110), Erik Eriksson (1222–50), Birger Jarl († 1266). Fem av kapellen runt kyrkans kor är inredda som minnesrum över medeltidskungar ur Sverkerska och Erikska ätterna samt Birger Jarl, begravda på andra platser i kyrkan. Foto 1981.

Royal burial chapel, Inge the Elder (1080–1110), Erik Eriksson, (1222–50), Birger Jarl († 1266). Five of the chapels around the chancel are furnished in memory of medieval kings from the Sverker and Erik families and Birger Jarl, buried elsewhere in the church.

Platserna för konungagravarna kunde på Johan Hadorphs tid inte återfinnas. Såväl i Alvastra, Varnhem och på flera orter hade många monument och konungagravar förstörts »igenom dhe närboendes wåldhsamme niderbrytande och ochristelige afförande» (s 145). Johannes Messenius, den mest betydande historieskrivaren i sin tid, uppger 1611, att det inte fanns det ringaste spår kvar av de fyra konungarnas från början ståtliga monument. Epitafier över de tre konungarna av Erikska ätten hade dock framdragits ur gravvårdarnas ruiner (s 139).

I De la Gardies ovan behandlade skrivelse till Antikvitetskollegiet 15/7 1668 begär han underlag för arbetet med konungagravarna och deras inskrifter. Brevet möttes av stort intresse och utlöste stor aktivitet i kollegiet, inte minst hos dess sekreterare Johan Hadorph. Dels gällde det själva gravarnas utformning, dels uppletandet av historiska dokument, som berättade om de i klosterkyrkan begravda konungarna. Som Sigrid Leijonhufvud visat, uppgjordes först förslag till gravmonument i tidsne stil (fig 160a–c). Teckningarna är utförda i bläck och tusch och har skala i »Ellen». Man beslöt emellertid att i stället utföra ristningar i medeltidsstil med inskrifter i majuskler och bilder av konungar samt en drottning inom gotiska klöverbladsbågar (fig 161a–162b). Johannes Schefferus¹⁶² i Antikvitetskollegiet fick i uppdrag att göra utkast till konungabilderna (s 149). Denne var av tysk börd och en av den karolinska tidens betydande historiker. För flera detaljer anger Sigrid Leijonhufvud ett verk av kopparstickaren Domenicus Custos i De la Gardies ägo som förebild för ristningarna. De renritades av Jakob Hartling, 1670 antagen till ritare i Antikvitetskollegiet (s 159). Erik Knutssons och drottning Rikissas bilder uppritades av Hartling på själva stenen i Varnhem. De tre övriga stenarna synes Hans Eriksson Stenhammar däremot utfört efter Hartlings teckningar (s 162).

Våren 1672 hade man brutit tio stenar till konungagravar.¹⁰⁵ Stenhuggaren Hans Eriksson Stenhammar arbetade under sommaren och hösten med utsmyckningen av hållarna och hade i oktober två konungagravhållar färdiga och lovar att ha ytterligare två klara under den närmaste tiden. I februari 1673 är konung Inges, konung Erik Knutssons och Erik Erikssons gravhållar färdiga. En gravhäll över konung Knut Eriksson stod i tur att förfärdigas.¹⁰⁶

Gravtumbor

I fyra kapell är uppmurade tumbor av på kant ställda kalkstensskivor. Monumentens sidor smyckas av kro-

nor i relief. Lockhällarna har ristade framställningar av konungar samt på en sten även en drottning i medeltidsstil. Längs hållarnas kanter är inhuggna inskrifter i majuskler:

Inge dä (fig 162a). Inskrift runt lockhällen:

HIT SITUS EST REX INGO, QUI NIL FECIT UNQVAM CONTRA LEGES, REGNO PRAEFUIT FIDE SUMMA, SCANIAM ASSERUIT PATRIAE, QUINQUIES SUPERATIS DANIS. CECIDIT SCELERE PERCUSSORIS IN SCANIA, ANNO D:NI MLXIV. (= Här ligger Kung Inge, som aldrig något företog mot landet. Styrde riket med mycken trohet, förenade Skåne med fäderneslandet, sedan danskarna blivit fem gånger besegrade. Han föll i Skåne för mördarhand år 1064.) Längd 241, bredd 128 (119) cm.

Knut Eriksson (fig 162b). Inskrift runt lockhällen:

HIC SITUS EST REX CANUTUS ERICI FILIUS TRIUM REGUM CAROLI COLLI, ET BURISLAPHI DOMITOR, PACISQUE BELLO QUAESITAE CUSTOS SUMMUS, ET REX OPTIMUS OBIIT IN GIAESIMI ANNO DOMINI MCXCII. (= Här ligger Konung Knut Eriksson, de tre Konungarnas, Carls, Kols och Burislaphs besegrare, den högste vårdaren av den genom krig vunna freden och den bäste Konung. Han dog i Gäseneds härad år 1192.) Längd 228, bredd 122 cm.

Erik Knutsson (fig 161b). Inskrift runt lockhällen:

HIC JACET ERICUS CANUTI FILIUS REX SVECORUM GOTO-TUMQUE, CUM CONSORTE SUA RICHISSA QUI AB EXILIO REDUX PATERNUM VIRTUTE PEPERIT REGNUM, MOX REBELLES VENIA DANOS, PER MATRIMONIUM CUM VALDEMARI FILIA TENVIT IN PACE REGNUM EJUS FLORUIT OMNI RERUM COPIA. OBIIT IN VISINGZAE ANNO DOMINI MCCXVI. (= Här ligger Erik Knutsson, Svears och Göthers Konung, jämte sin gemål Rikissa; återvändande från iråkad landsflykt, vann han genom tapperhet sitt fädernerike; snart därpå bragte han danskarne, Sveriges fiender, till fred genom giftermål med Waldemars dotter. Hans rike var i alla avseenden rikligen välsignat. Han dog på Visingsö år 1216.) Längd 241, bredd 156 cm.

Erik Eriksson (fig 161a). Inskrift runt lockhällen:

HIC SEPULTUS EST ERICUS ERICI FILIUS REX SVECIAE ET GOTHIAE, QUI SEDITIOSOS COMPESCUIT FOLKUNGOS ET TAVASTANOS SUBEGIT, CHRISTIANOSQUE FIERI COMPLIT, OBIIT ANNO DOMINI MCCL. (= Här är begravnen Erik Eriksson, Sveriges och Göthes Konung, vilken stillade uppror, underkuvade Folkungarna och Tavasterna,

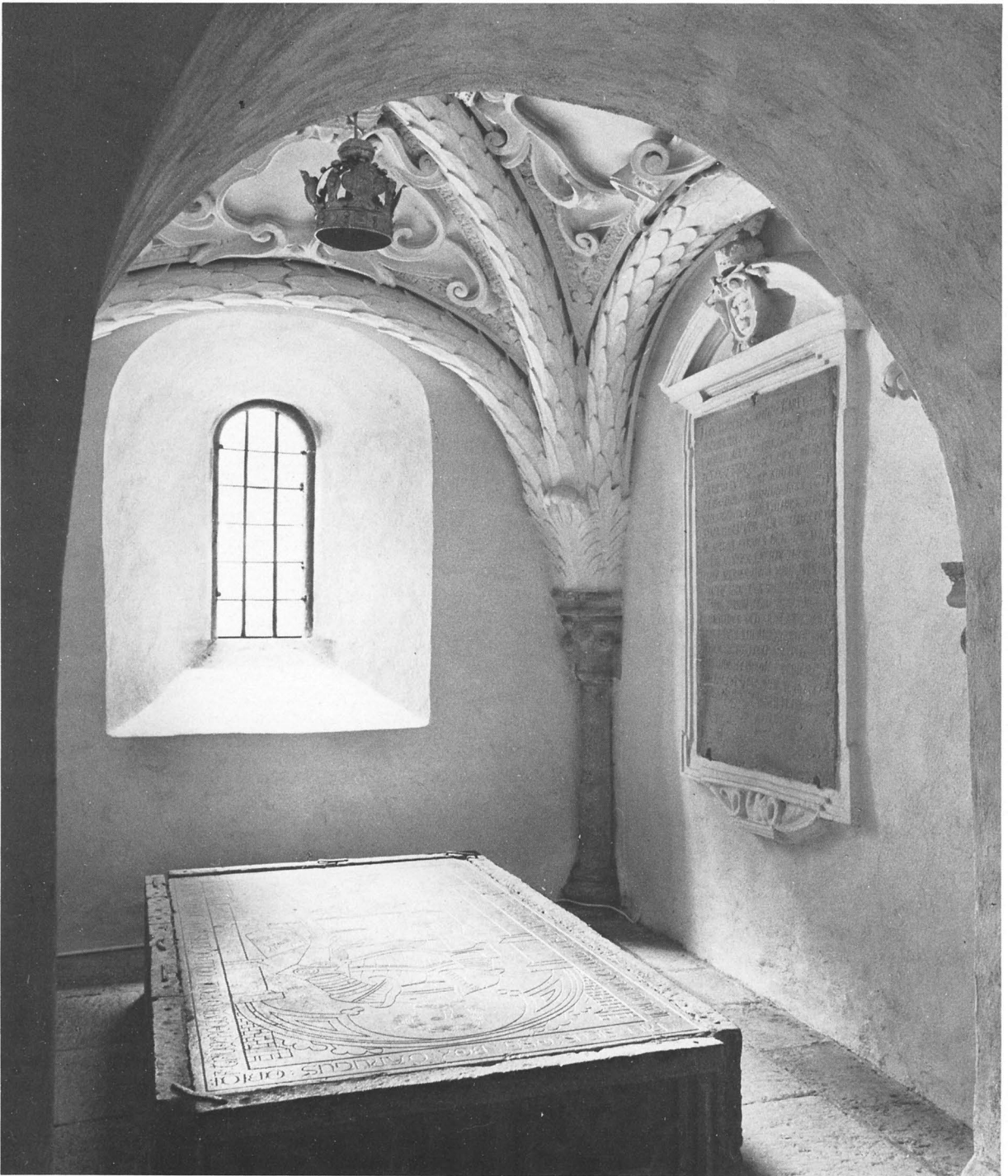

Fig 157. Konungagravkor, Knut Eriksson (1167–96). Foto 1978.

Royal burial chapel, Knut Eriksson (1167–96).

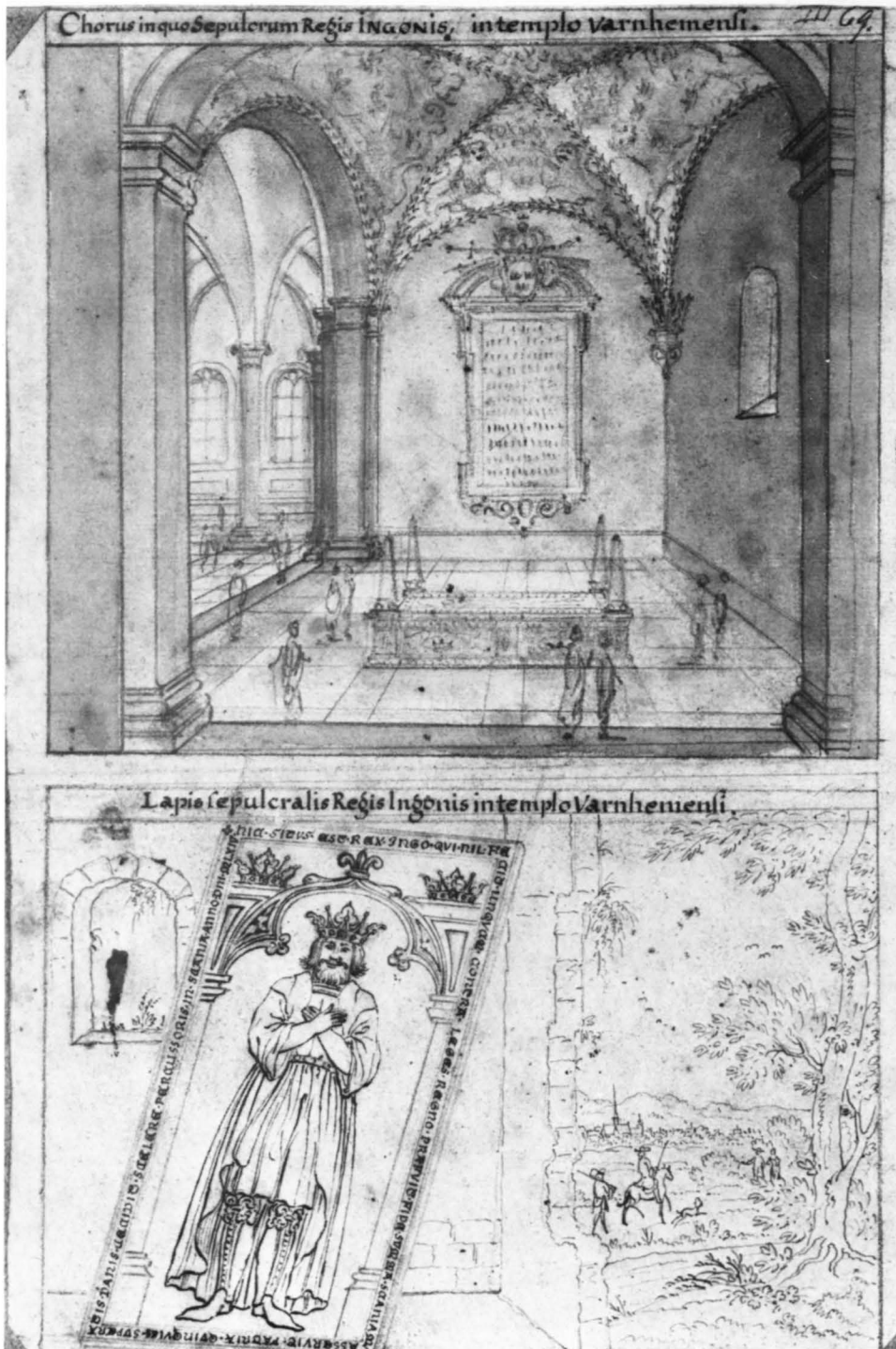
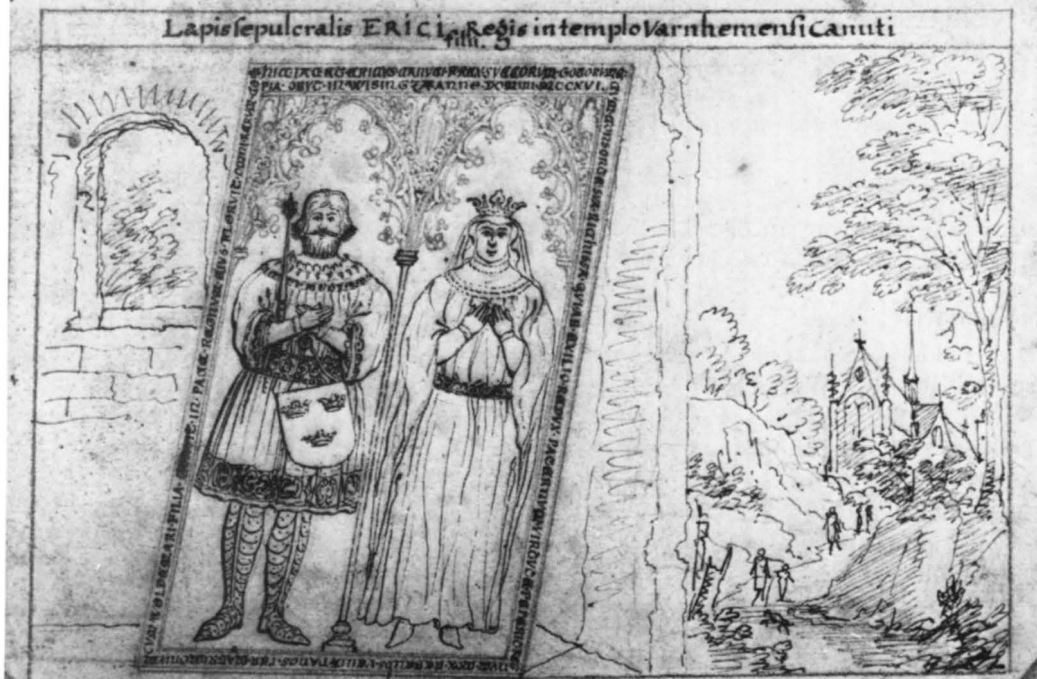
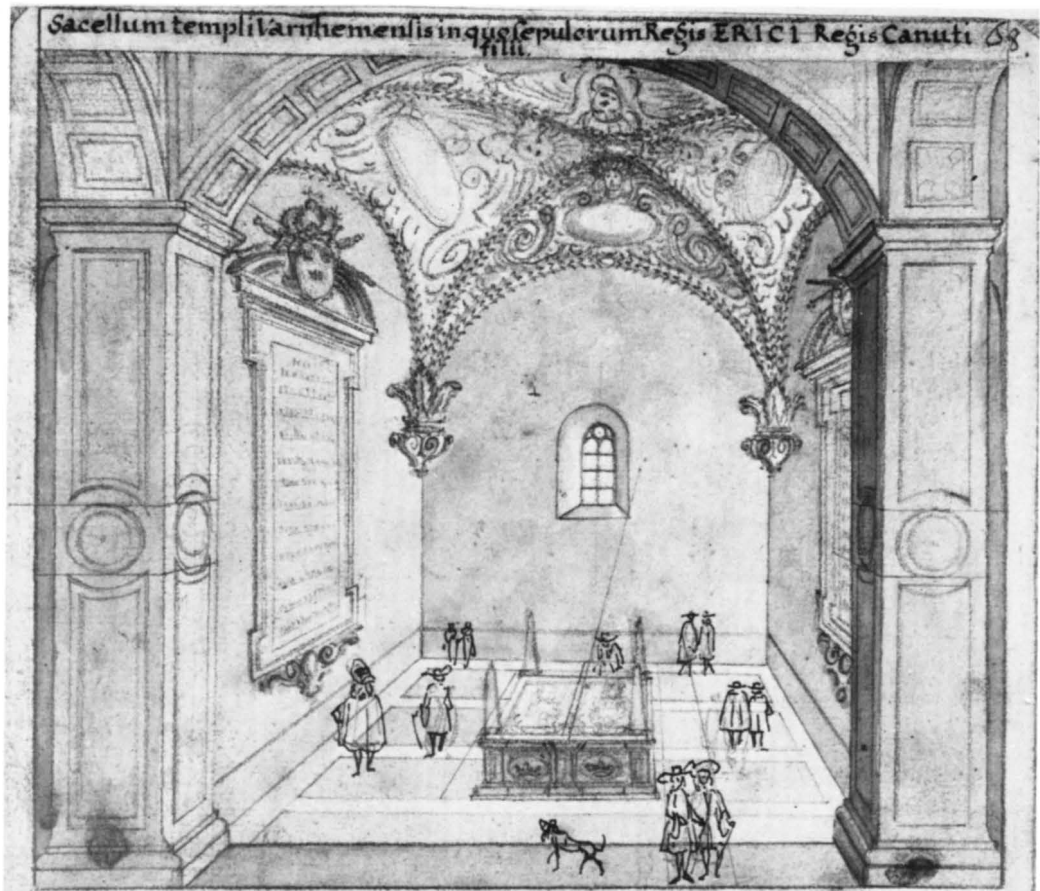

Fig 158–59. Konungagravkor, Inge dä (1080–1110), th Erik Knutsson 1210–16). Teckningar för Sveciaverket. KB. Foto NordM.

Royal burial chapels, Inge the Elder (1080–1110), right Erik Knutsson (1210–16). Drawings for Suecia Antiqua.

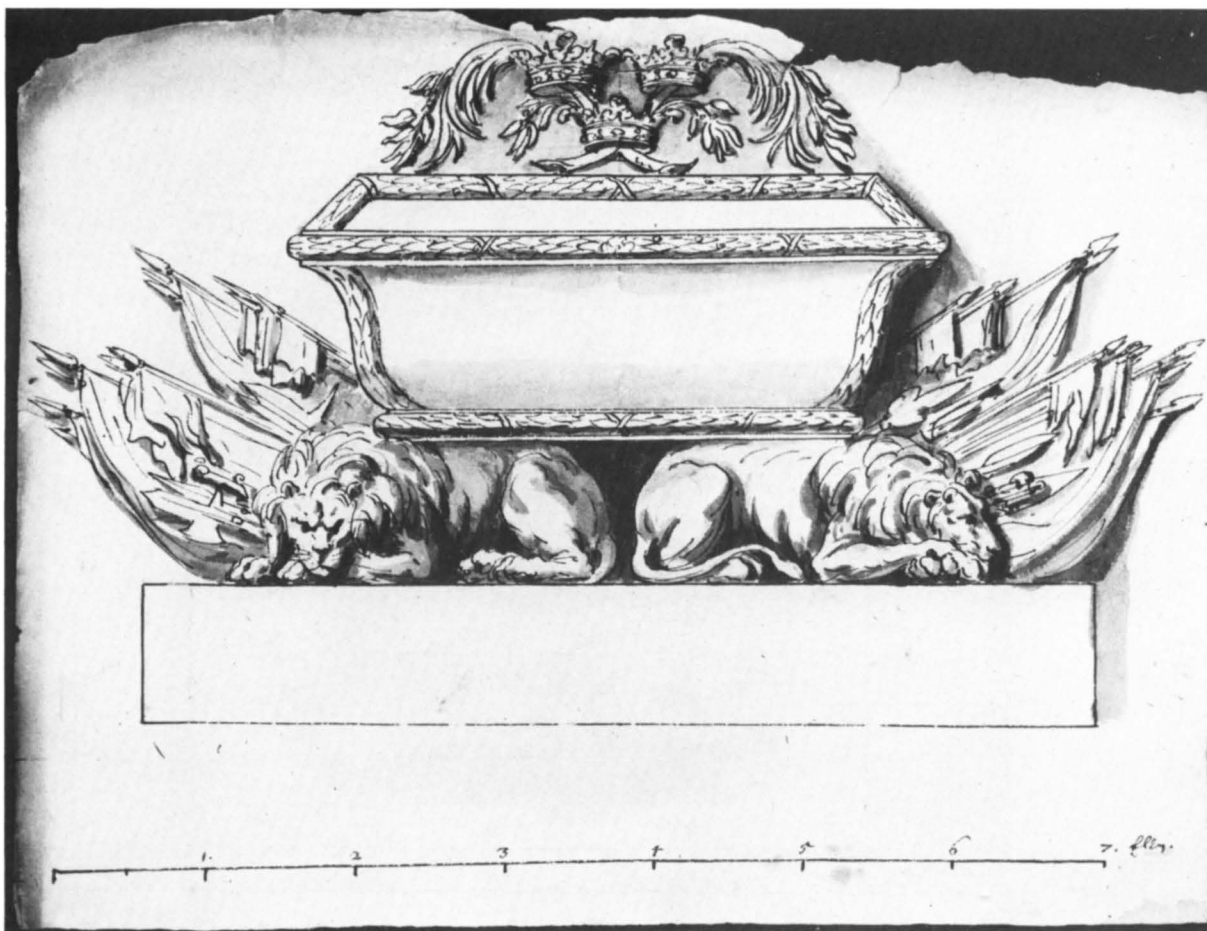

Fig 160 a–c. Teckningar till gravmonument och inskriftstavlor i konungagravkoren. I skrivelse från Antikvitetskollegiet. RA.

Drawings for sepulchral monuments and inscription tablet in the royal burial chapels.

samt tvang de senare att bliva kristna. Han dog år 1250.) L 217, bredd 116 cm.

Inskriftstavlor

På gravkorens väggar är uppsatta inskriftstavlor avfattade på latin och svenska (fig 157). Johan Hadorph skriver 23/5 1671 till De la Gardie, att han översänt de fyra konungaepitafierna med verser avfattade på latin av Johannes Schefferus (s 160f). Det är dock endast i konung Inges och Knut Erikssons gravkor som latinska inskrifter förefinns på stentavlor, fastsatta med klamrar i nordmuren. Stentavlor med inskrifter på svenska är uppsatta på gravkorens sydmurar, infattade i stuckramar, krönta av sköldar med tre kronor. År 1680 förhandlades med stenhuggaren Per Stenhammar

om att utföra fyra stenar förmodligen för dessa inskrifter på svenska.¹⁰⁷

Inge dä

1. »Hic situs est meritis sibi qui diadema paravit / Ingo, flos populi, Svecia prisca, tui. / Qui regere exemplo patriam bene novit et una / Dicere jura aliis, dicere jura sibi, / Quem rata concordis memorant suffragia famae / Moribus a recto ni abiisse suis / Claruit et bello felix invictaque virtus / Quique domi clemens, acer in hoste fuit / Cladibus hoc Cimbri propriis Mosique fatentur / Victorique iterum Scania juncta Gotho / Nunc cinis ipse sui jacet ad fundamina templi / Praemiaque optata magna quietis habet.» (= Här ligger Inge begravnen, som genom sina förtjänster tillvann sig den ko-

nungsliga makten, och som, gamla Sverige! var blomman av ditt folk. Han visste att genom efterdöme väl styra landet och att på samma gång föreskriva andra och sig själv lagar. Billiga lovord omtalar med enhällig röst, att han i sina handlingar ej avvikit från det rätta. Även i krig framlyste hans oövervinnliga mod och framgång. Han var i fredstider mild, men sträng under pågående krig. Detta bevittnar danskar och ryssar genom de mot honom lidna nederlag, samt det till det segrade Götiska folket överlämnade Skåne. Nu bliven aska, ligger han vid grundvalarna av detta sitt tempel och njuter av vilans stora, efterlängtade belöning.)

2. »Här ligger begrafwen Ingo / Swea och Giöta Konung / medh thet namnet / then tridie Han älska / des storligen af sina vn/dersåtare efter han styr/de Sverige medh drängskap / och bröt aldrig Sweriges lag / The i hwarje landskap wider / tagen woro. Han wandt / Skåne medh fäm strider / vnder Swerige igen och / hade thett trij åhr vnder sina / hand. Ena natt wardt / hani sina säng mördad af skåningarne åhr MLXIV. Då / gingo Wästgiöta til och bo/ro honom hem til Axawald / och sade sig aldrig förwinna / den skaden. Han jor-

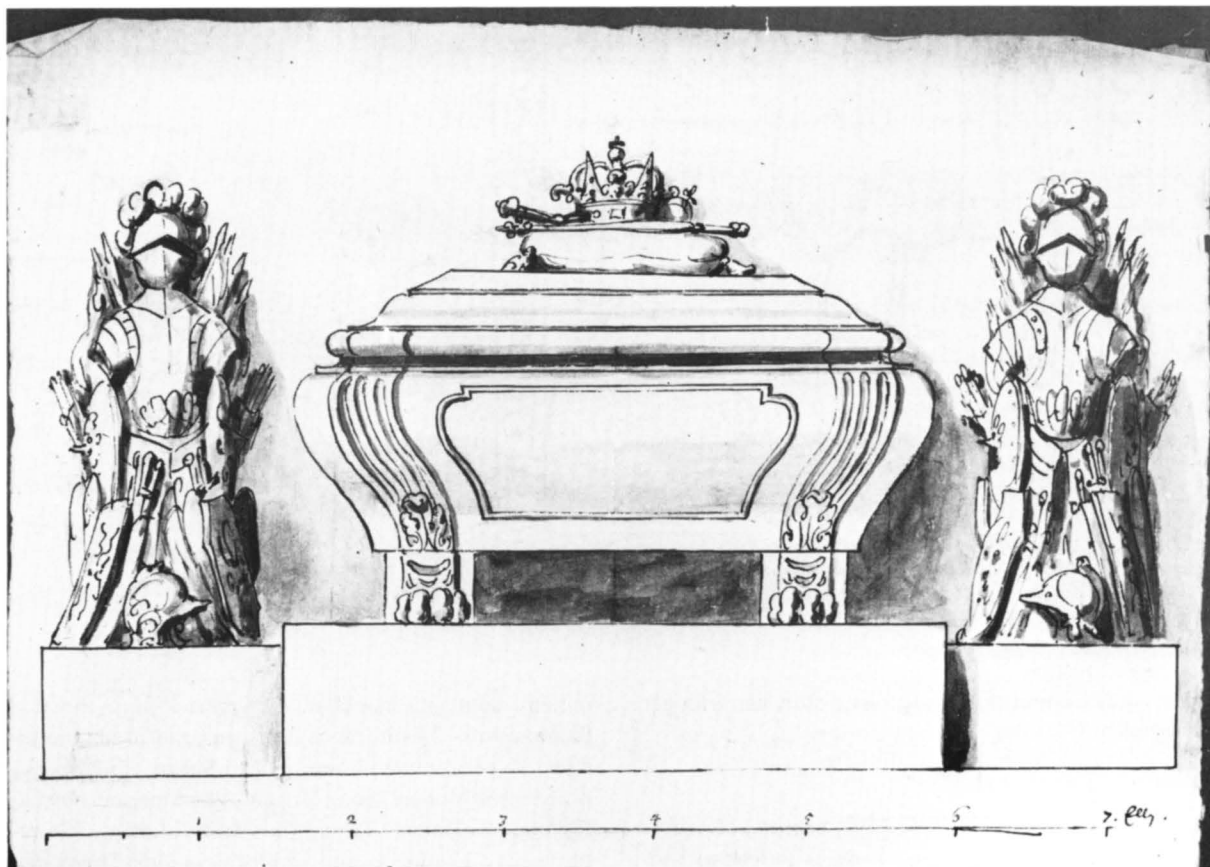

Fig 161 a–b. Lockhällar till gravtumborna i konungagravkoren över Erik Eriksson samt Erik Knutsson och drottning Rikissa. Utförda sannolikt efter Johannes Schefferus' teckningar av stenhuggaren Hans Eriksson Stenhammar 1673. Gravtumborna uppställdes av Johan III som minnesgravar över medeltidskungar, begravda i kyrkan, och försågs med ristade lockhällar av De la Gardie. Gravhällarnas ristningar är uppritade av O Sörling efter fotografier av O Janse. ATA.

Lids for tomb-chests in the royal burial chapels for Erik Eriksson, Erik Knutsson and Queen Rikissa. Probably made after Johannes Schefferus' drawings by Hans Eriksson Stenhammar, stone mason, 1673. The tomb-chests were put up by John III in memory of medieval kings, buried in the church, and were provided with inscribed lids by De la Gardie.

dades i / Warnhem och vnder sin / sten här fridoger hwi/lar.»

Knut Eriksson

1. »Erico genitus Sancto, Rex Rege, Canutus, Ossibus his reperit dulce cubile suis. / Bella fatigabant ho-

minem, dum vita manebat, / Et patrios urens hostica flamma sinus. / Esthonibus duris sociata Carelia, quondam / Aspera, nunc parens, Martii Suece, tibi / Sparsa praedantes Melleri litora Moschi / Abstulerant portus, Sigtuna clara, tuas / Repulit hos armis aliosque, Canutia virtus / Utaque incolis reddidit arva suis / Justa sed

indigni casi vindicta Parentis / Auspium regni prima-
que cura fuit. (= Här har Konung Knut, son av Kon-
nung Erik den Helige, funnit för sina ben en skön
vilokammar. Ständiga krig plågade denne man, så
länge han levde, och fienden härjade med eld och
brand landets kuster. Karelerna, förr fientliga, nu dig,

svenske Mars! underdåniga, i förbund med de vilda
esterna, samt ryssarna, hade på flera håll plundrat
kring Mälarens stränder och berövat dig, frejdade Sig-
tuna! dina hamnar. Dessa och andra fördrev Knut
medelst den honom egna tapperhet, och lämnade åt
landets innebyggare deras fält att av dem odlas; men

Fig 162 a. Inge däs lockhäll. Teckning i Peringskiölds Monumenta. KB.

Inscribed lid for Inge the Elder. Drawing for Peringskiöld's Monumenta.

en rättmätig hämnd för det orättmätiga mordet på fadern utgjorde hans antråde till regeringen och hans första konungsliga handling.)

2. »Här hwilas Konung Knut hin / heliga Eric's son. Han wardt / i förstonne fördrifwen af ri/ket och wandt det igen medh / swerdi och drap Konung Carl / på Wisingsöo, Konung Kool och / Bursleef och fick öfwer alla / sina owenner seger. Han strid/de många strider och wandt / mycken seger i allom them. Han / hade marger oroo widh Swerige / innan han fick det medh roo. / Sedan wardt han godher / Konunger och rege-

Fig 162 b. Ristning på Knut Erikssons lockhäll. Foto ATA. *Inscribed lid for Knut Eriksson.*

rade wäl / Swerige i tjuo tre åhr. Om/sider blef han dräpin i / Gäsinge häradh i Wäster/göthlandh år MCXCI och / jordades i Warnhem under / sin steen.»

Erik Knutsson

Här ligger begrafwen Konung / Eric Knutson. Han wardt i förston/ne landsflychtigh til Norrige / i trij år för det hath Konung Swerker, hans förwarare til / honom baar, omsijder wandt / han Swerige under sigh medh / swerdi och seger, och war / godher åhra Konunga ty / altid woro goda åhr om / alt riket medhan

Fig 163 a–c. Erik Eriksson, Erik Knutsson och drottning Rikissa. Nedan Inge d.ä. Teckningar i Peringskiölds Monumenta. Sannolikt av Johannes Schefferus. KB.

Erik Eriksson, Erik Knutsson and Queen Rikissa. Below, Inge the Elder. Drawings for Peringskiöld's Monumenta. Probably executed by Johannes Schefferus.

han / lefde, han blef soot dödh på Wisingsöo, och
begrofs / här i Warnhem medh sin / drotningh Rechisa
Kon/ungens dotter i Danmarck / åhr MCXIX.

Erik Eriksson

»Här hwilar sigh ko/nung Eric kallat Läspe / Konung
Eric Knutssons / son. Han kom till riket / efter Konung
Jahan / den unge åhr MCCXXIII och wardt fördrifwen
/ af her Knut en fålkun/ge som sigh emoth honom
uphof och wandt stri/den öfwer Konungen / widh Al-
wastra. Sedhan samblade sigh Konung / Eric en här af
Danmark / och wandt striden öfwer Her Knut och flere
folckungar widh Sparre/säther. Han war en spaker
rätwiser man / och styrde sit rike wäl / och dödde åhr
MCCL.»

Birger Jarls gravkor

I det sydligaste kapellet, Birger Jarls gravkor, borttogs
tumban 1922, varvid dess släta lockhäll användes att

markera en i gravkorsöppningen liggande grav (fig 156c). Birger Jarls gravsten var uppsatt i den igenmurade valvöppningen mellan norra tvärskeppet och sakristian före Curmans restaurering (fig 132). Golvet utgöres för övrigt av det gamla medeltidsgolvet av råa okantade hållar, något kompletterat. I gravkoret återfanns rester av ett altare, som 1923 återuppyggs, och gav rummet dess nuvarande karaktär av bönekapell (rest berättelse).

På gravkorets sydmur uppsattes 1760 en kalkstens-tavla, huggen av stenhuggaren Stenhammar från Västerplana (GLA, LI: 2, räk 1760). Den bär följande inskrift:

»Här ligger begrafwen / hertig Birger Jarl / och / hans furstinna / Ingeborg konung Eric Knutsonsdotter. / Ibland Swea rikes störste män räknas bil/ligt härtig Birger Jarl. Han war konung / Eric Ericsons swåger, och bestyrde / under honom rikets angelägnesta wärf. / När sedan konungawahlet fallit på / Birger Jarls son Waldemar antog / faderen riks styrelsen, och förde then / til rikets heder samt allmän nöije, så / länge han lefde, han förbättrade / landsens lagar, lade grunden till / Swea Rikes hufoudstad Stockholm / flyttade domkyr- kian från Gamla / Upsala til Östra Åros eller Nya Up/sala, bygde åtskilliga fästen til rikets / försvar wid fientelige infall, och / gjorde begynnelse med lands- wägars / anläggande samt allmänna härber/gens inrät- tande öfwer hela riket. / Dödde ändteligen på Hiälmbolund åhr / 1266 och wardt begrafwen i Warnhems Klos- ter.»

Minnestavla

En minnestavla är uppsatt i koromgången på väggen bakom altaret över konungarna Knut Eriksson, Erik Knutsson och Erik Láspe och Halte (fig 164 a–b). Av kalksten med spår av röd färg. Höjd ca 250, bredd 170 cm.

Johannes Messenius citerar 1611 texten på de ovan nämnda återfunna epitafierna över konungarna av den Erikska ätten. Johan Hadorph skickade i augusti 1668 en avskrift av Messenius' text till De la Gardie. Den överensstämmer med minnestavlans inskrift och synes utgjort underlag för denna (Leijonhufvud, s 139 f). »Nu hugges på dhen stenen som skal upsättias på muren emot konungsgrafwarna» skriver kyrkoherden Magnus Tengner till Magnus Gabriel De la Gardie 26/2 1673.¹⁰⁸ Minnestavlans upptas bland färdiga arbeten i ett memorial 1673.¹⁰⁹ Inskriften, huggen i majuskler, återger följande verser i hexameter:

I

»Ecce trium Regum sunt corpora contumulata, / Quae fractrix legum stravit mors insuperata; / Primo gubernavit Gothorum Regna Canutus, / Qui conculcavit sabulum, pia regna secutus. / Castra relinquendo tandem cedit astra petendo; Illic, quo tendo, sit in aethere legendo.

II

Post quem Magnificus haec Regna regebat Ericus, / Rector mirificus, existens juris Amicus, / In pravos saevit, hostes armis abolevit, / Cursum complevit, moriens in pace quievit.

III

Huic ejus Nato regnum cum nomine cessit, / Patreque sublato sceptrum Rex nobile gessit. / Quam cito vanescit, qui colla ferocia flexit, / Hunc mors evexit, Ericus et his requiescit. / His expiratis non maeret Svecia gratis. / Fletibus ablatis, Deus nos conjunge beatis! / Christe decus fidei fac hoc corpus speciei / Cernere dulce Dei loca praestando requiei.»

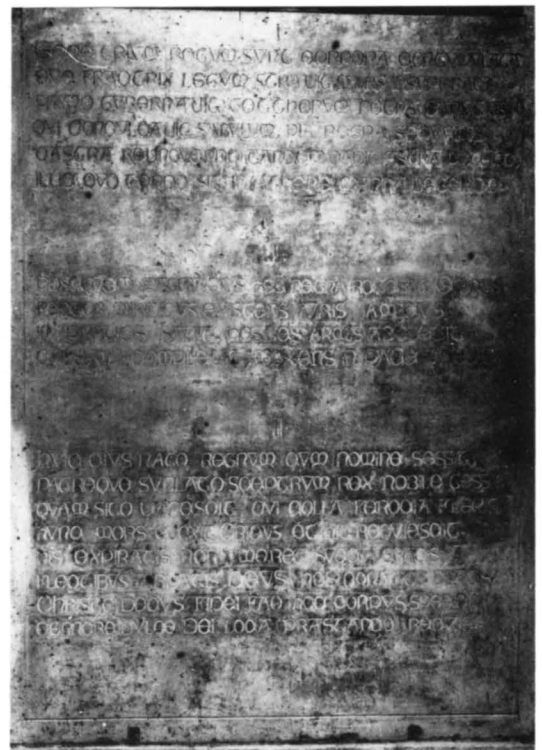
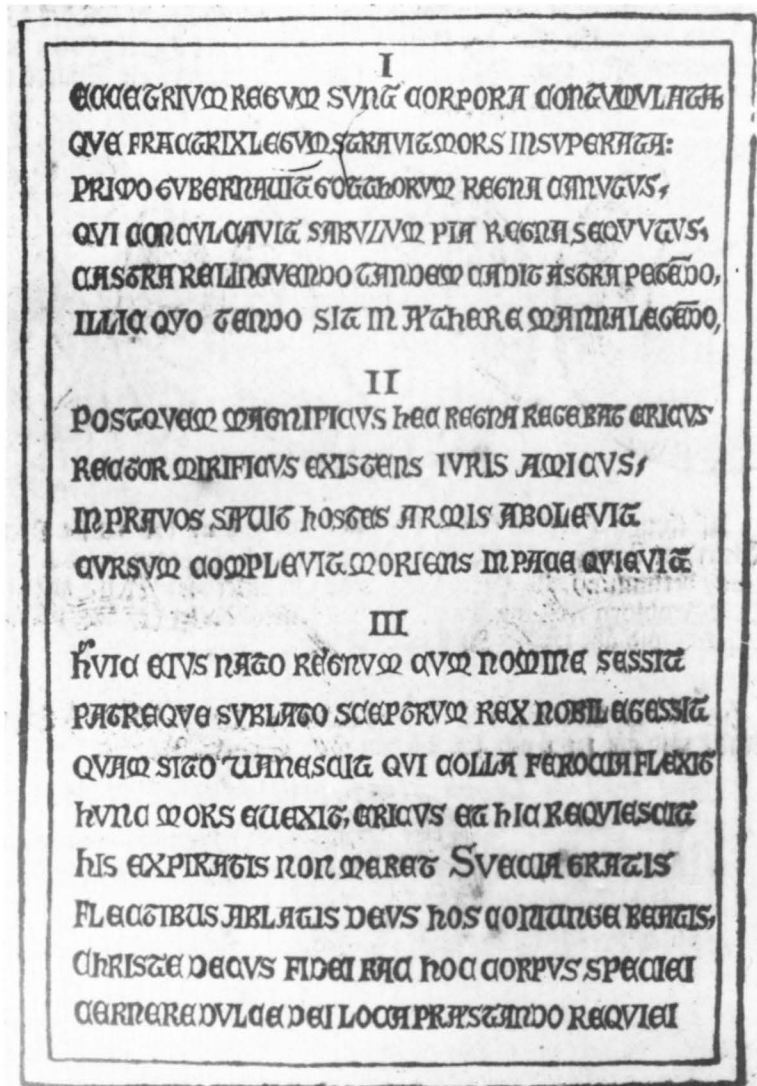

Fig 164 a–b. Minnestavla, uppsatt 1673 över konungarna Knut Eriksson, Erik Knutsson och Erik Eriksson. Foto I Lindqvist 1920. ATA. Th inskriften i majuskler, hämtad från de ursprungliga epitafierna över konungarna, upptecknad av Johannes Messenius. Inskriften ur Peringskiölds ättartal. Foto 1921. ATA.

Memorial tablet, put up in 1673 in memory of the Kings Knut Eriksson, Erik Knutsson, and Erik Eriksson. Right, the inscription in majuscules from the original royal sepulchral tablets recorded by Johannes Messenius.

Översättning:

I
Här är begravna tillsammans tre konungar, vilka den oöverbinnerliga döden, som sönderslår lagar, nedslagit. Först styrde Knut Götarnas rike, vilken under sin vandring i stoftets värld, strävade efter det himmelska riket. Han lämnade omsider det jordiska och ingick genom döden i de himmelska boningar. Må han där i höjden, dit även jag ställer min färd, hava himmelsk manna att upphämta.

II
Efter honom styrde den storslagne Konung Erik detta rike; han var en beundransvärd regent, och en vän av

rättvisa. Han rasade mot de onda och utrotade med vapen sina fiender. Han fullbordade sitt levnadslopp, dog och vilar i frid.

III
Rike och namn gav han åt sin son, och denne förde, efter faderns frånfalle, såsom konungen ärorik spira; huru snart förgås även den, som kuvat vilda stolta andar; denne har döden tagit bort och här vilar Erik. Ej utan skäl sörjer Sverige dessas bortgång. Avtorka, o Gud! våra tårar och låt oss åter förenas med dessa salige! Herre Kriste, du trons prydnad, låt denna kropp få skåda Guds ljuvlighet och vilans boningar.

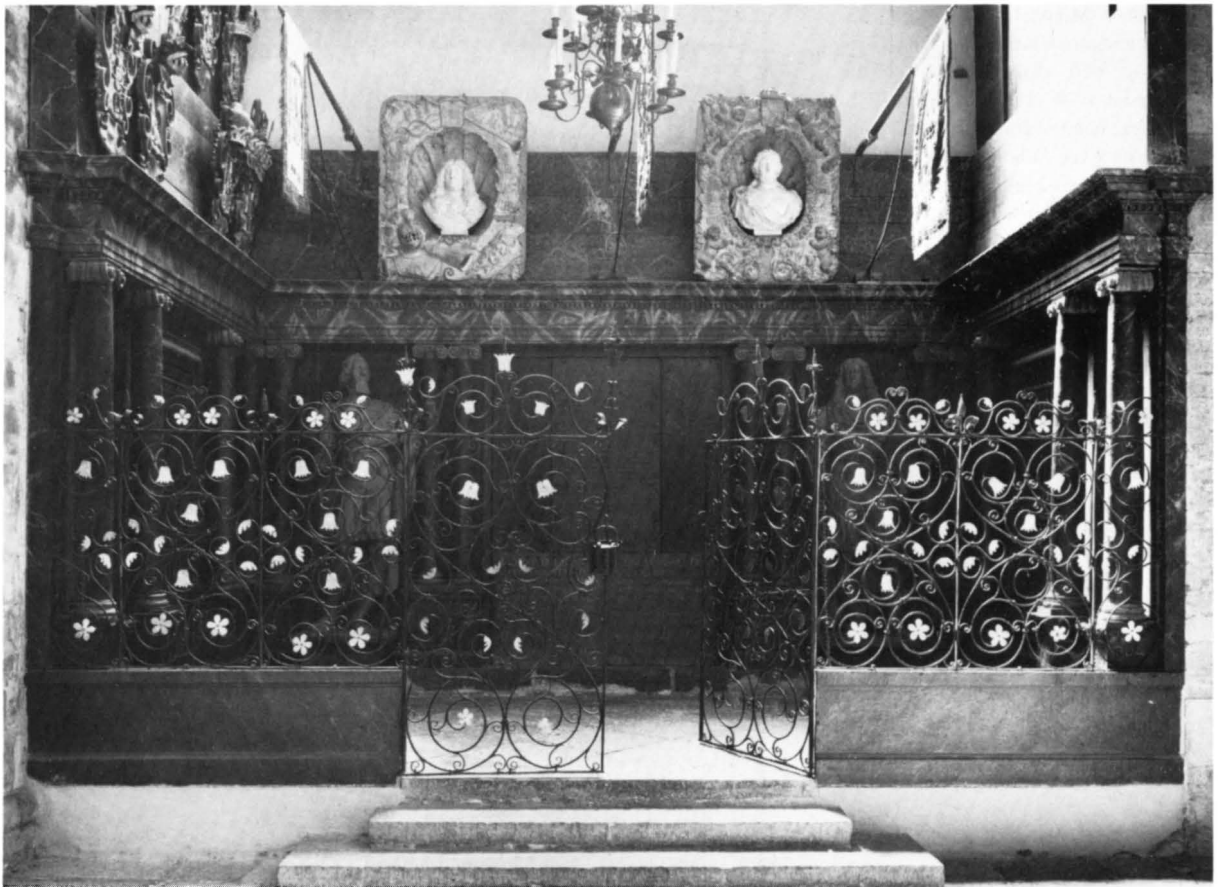

Fig 165–66. De la Gardieska gravkoret med minneshall i södra tvärskeppet och angränsande gravkammrar i väster och öster för Magnus Gabriel De la Gardie och hans son Gustav Adolf De la Gardie. Foto 1978. Th uppm från Curmans restaurering. ATA.

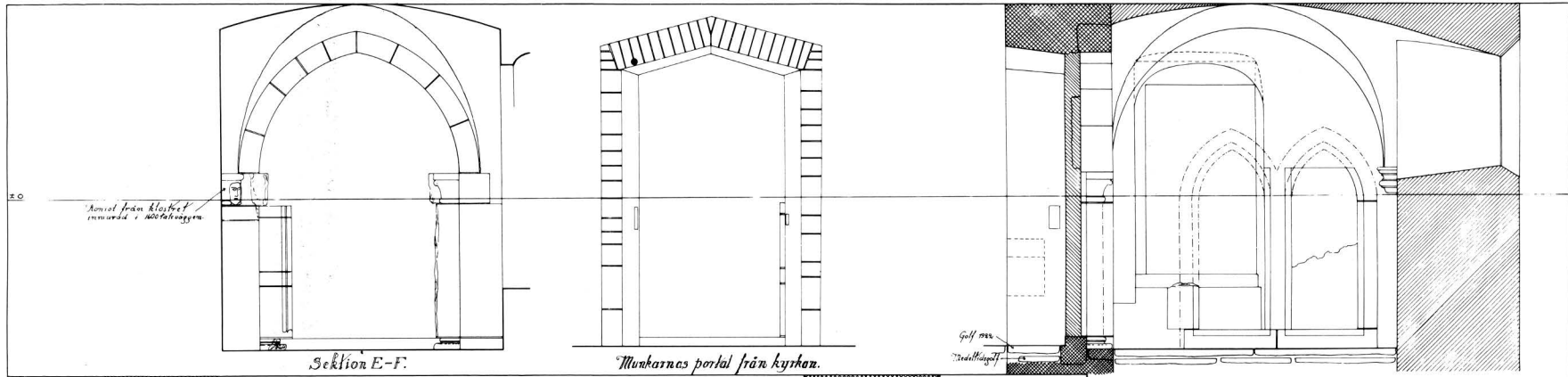
The De la Gardie burial chapel with memorial hall in the south transept, and adjoining sepulchral chambers in the west and east for Magnus Gabriel De la Gardie and his son Gustav Adolf De la Gardie. Right, measurement drawings from the Curman restoration.

De la Gardieska gravkoret

De la Gardieska gravkoret genomgick 1922 en genomgripande restaurering (ATA, Rest rapport, fig 165–72, 175–76). Golvet i minneshallen omlades och sänktes något. Runt väggarna uppsattes ett sockelsteg av hyvlad brun kalksten, på vilket träpanelens kolonner står. Ny trappa av kalksten byggdes från minneshallen till kyrkan av samma storlek som den motsvarande trappan till dopkapellet i norra tvärskeppet. Minneshallens träpanel rengjordes och reparerades. Därvid framkom nischer för skulpturer inhuggna i kalkstensväggarna (fig 167). Denna ursprungliga plan frångicks emellertid vid gravkorets fullbordande vid 1700-talets början.

Vid omläggningen av golven framkom rester av medeltida golv i förhallen samt den gamla ingången från tvärskeppet till kapellkransens sydvästligaste kapell. I Magnus Gabriel De la Gardies gravkor, som utgör den gamla korsgångens nordöstra hörn, påträffades 1920 munkarnas ingång från klostret till kyrkan i gravkorets norra vägg. I gravkorets östra vägg framtogs en dubbelnisch, byggd av huggen sandsten. Den har sannolikt varit försedd med trädörrar samt använts till att förvara böcker uti.

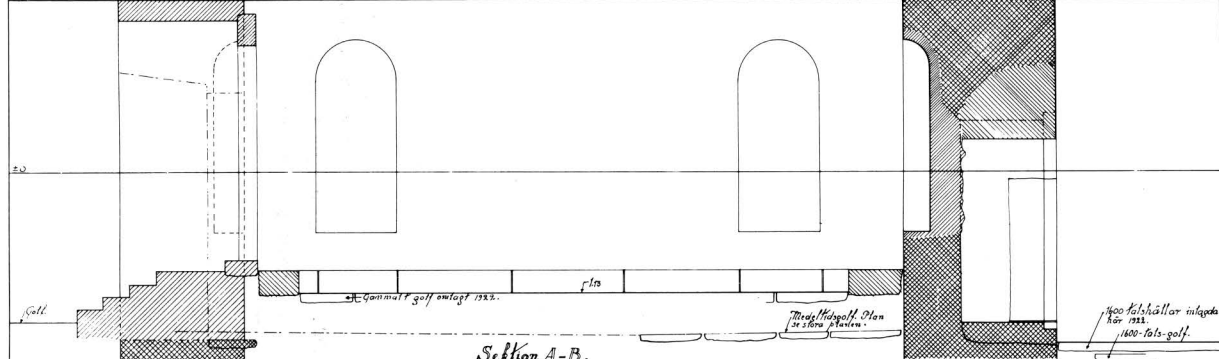
Magnus Gabriel De la Gardies gravkor och gravkammare sammanslogs till ett rum, varvid det gamla mellangolvet – två stora kalkstenshällar upplagda på tre

Sektion E-F.

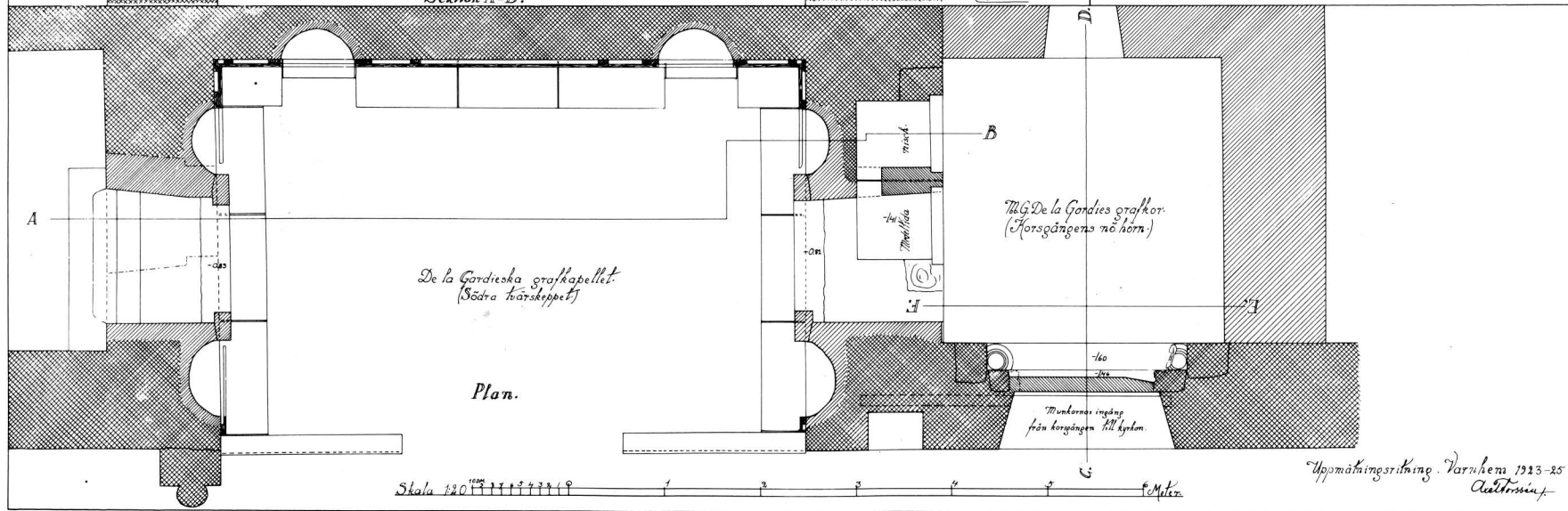
Munkarnas portal från kyrkan.

Sektion C-D.

Sektion A-B.

Varnhems Klosterkyrka.
 Munkarnas portal från korsgång till kyrkan
 och nischmuringar i De la Gardieska grafkoren.
 ■ 1800-talsmurning.
 ▨ 1600-talsmurning.
 ▩ 1922 års murning.
 I planen har även angivits, om under fasadpanelen i grafkapellet, stenens frägnen. Jämfr. fotos. 239-247 i fotografianalysen.

Plan.

Skala 1:200 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Meter

Uppmåtningsritning. Varnhem 1923-25
 Aultström

Fig 167. Vid Curmans restaurering framkom nischer för skulpturer, inhuggna i kalkstensväggarna. Foto A Forssén 1922. ATA.

Niches hewn in the limestone walls and intended for sculptures were revealed at the Curman restoration.

Fig 168. Magnus Gabriel De la Gardies gravkor med det ursprungliga mellangolvet mellan kistrum och gravkammare, borttaget vid Curmans restaurering. Foto A Forssén 1922. ATA.

Magnus Gabriel De la Gardie's burial chapel with the original intermediate floor removed at the Curman restoration.

Fig 169. Arbeten i minneshallen under Curmans restaurering. Foto A Forssén. ATA.

Construction work in the memorial hall during the Curman restoration.

grova smidda fyrkantsjärn – borrhogs (fig 168). Gravkammarens golv av medeltidshällar täcktes med sand, varpå mellangolvets båda kalkstenshällar placerades. På dessa hällar ställdes Magnus Gabriel De la Gardies och Maria Euphrosynes kistor fritt i rummet. Väggar och valv skrapades och vattrevs. Portalen till munkarnas ingång i gravkoretets norra vägg igensattes med en tunn tegelvägg. Panelens nedre del, listverk, kolonner, väggfält, inskriftssockel och kalkstenssockel oljades. Järngrindarna ommålades. I Gustav Adolf De la Gardies gravkor utfördes endast putslagningar på vägarna.

Inskriftstavlor

I minneshallens södra vägg är infattade tre inskriftstavlor, en större över släkten De la Gardie av stuck, höjd 150, bredd 86,5 cm, samt två mindre av kalksten över respektive Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie, höjd 90, bredd 88,5 cm. Inskriftstavlor, som tidigare fanns på Läckö slott, fördes 1705 till gravkoret efter Gustav Adolf De la Gardies död.¹¹⁰ Ursprungligen planerade man som nämnts att uppsätta ett stort epitafium på minneshallens sydvägg. Flera av planerna för gravkoret blev emellertid skrinlagda i de svåra tiderna under det stora nordiska kriget.

Den större stucktavlan, som omges av målade palmkvistar, bär följande inskrift:¹¹¹

SI QUIS IN HANC SERUS SPECTATOR VENERIS ARCEM, /
VERBAQUE PHIDIAE LEGERIS ISTA MANUS: / HINC QUA
PER SVECIAM GENS GARDIA CREVERIT ARTE, / QUODQUE
DECUS DEDERINT ARMA ANIMIQUE, SCIES. / SCILICET
ARCTOIS PONTUS DUM PRAESIDET ARMIS, / ET CLARUM
GETICO NOMEN AB ORBE REFERT: / GARDIA DEFENSO
GENS INNOTESCERE REGNO / COEPIT, ET HIC PARTAE
LAUDIS HONORE FRUI. / IS BONA (DUM FATIS CONCEDIT)
AVITA JACOBO, / ET LAUDEM ET FAMAM ET ROBUR ET
ARMA DEDIT. / HICQUE PARI PATRIUM FERRUM VIRTUTE
CAPESSENS, / IPSE NOVUM MERUIT PRAECIPUUMQUE DE-
CUS / QUANDO. REPORTATIS SCYTHICA DE GENTE TRIUM-
PHIS, / MOX CONNESTABILIS NOMINA VIMQUE TULIT /
JAM MILLESIMUS ET JAM SEXCENTESIMUS ANNUS / VI-
DERAT AUTUMNOS OCTO DECEMQUE SEQUI, / CUM NOVA
BELLATRIX COMITATUM PRAEMIA VIRTUS / ET COMITIS
TITULUM CUNCTAQUE JURA DEDIT. / QUA RATIONE
POTES NON ESSE, JACOBE. BEATUS, / HAEC QUIA GUSTA-
VUS REX DEDIT IPSE TIBI? / TANTUS IS INVIDIAM COMI-
TEM VIRTUTIS INIQUAM / VICIT, ET EX OMNI TEMPORE
MAJOR ERAT. / DONEC EUM DECUPLEX LUSTRUMQUE:
ANNUSQUE: / SECUNDUS / POST SEX ATQUE DECEM SE-
CULA OBIRE VIDET. / SUCESSIT PATRIJ NUNC CANCEL-

LARIUS ORBIS / PRISCARUM MAGNUS GABRIEL AUCTOR OPUM. / IS DUM LECCOVIUM COMITATUM INSIGNITUR ORNAT / CONDITQUE ET TEMPLI MUNIT ET ARCIS OPUS, / HIS NATOS MONITIS IMPLET SEROSQUE NEPOTES, / IN LAUDES UT AVI ET FACTA PARENTIS EANT, / UTQUE ANIMUM GRATUM NULLO NON TEMPORE REI / OBSEQVIO PRAESTENT, VICIBUS OFFICIIS / A° CD. DC. LXVII (= Vem du vara må, som i en avlägsen framtid kommer att bese detta altare och läsa dessa ord av en Phidias (mästare) hand, skall du därav få veta, huru släkten De la Gardie vuxit i anseende inom Sverige och vilken glans dess medlemmars tapperhet och stora själsegenskaper spritt omkring sig. I det nämligen Pontus såsom befälhavare för de nordiska trupperna i Göternas land vinner ett ryktbart namn, börjar De la Gardieska ätten bli bekant för landets försvar och åtnjuta ära för sina berömvärda bragder. Med denne Pontus lämnade, när han gav vika för ödets lag den av förfäder erhållna förmögenheten, sin ära och sitt frejdade namn, sin kraft och sin tapperhet i arv åt (sonen) Jacob och denne, fattade lika modigt faderns svärd, vann själv en ny och synnerlig ära, då han, efter att ha tillkämpat sig lysande segrar över ryssarna, genast benådades med högste befälhavarens namn och makt. Efter år 1618 erhöill han ny belöning för sin tapperhet i fält medelst förlåning av grevskap i förening med grevligt namn och alla grevliga rättigheter. Med skäl kan du, Jacob, skatta dig lycklig, eftersom konung Gustav själv tilldelat dig dessa utmärkelser. Stor, som han var, övervann han avunden, förtjänstens orättvise följeslagare, och steg städse uti anseende ända till sin död 1652. Han efterträddes av rikskanslern Magnus Gabriel, som förökade den gamla förmögenheten. Då han på ett lysande sätt ordnar sitt grevskap, Läckö, bygger slottskyrkan och befäster slottet, ger han härigenom sina barn och efterkommande uppmaningar att taga farfaderns bragder och faderns handlingar till mönster för sina strävanden, att de alltid genom lydnad må visa sin tacksamhet mot sin konung, genom tjänster sin tacksamhet mot sina medborgare. År 1667.)

De båda mindre stenarna, placerade bredvid varandra nedanför den större stucktavlan, har följande inskrifter:

JACOBUS DE LA GARDIE / COMES IN LECKÖÖ, LIBER BARO / IN EK HOLMEN, DOMINUS IN HAPSAL / KOLKA, KIDA ET RUNASJÖÖ / SACRAE REGIAE MAIESTATIS REGNORUMQUE / SVECIAE SENATOR, SUPREMUS EXERCITUM DUX ET LEGIFER / UPLANDIAE / NATUS MDLXXXIII / (OBIIT ANNO M)DCLII. (= Jacob De la Gardie, greve till Läckö, friherre till Ekholmen, Herre till Hapsal, Kolka, Kida och Runasjö; Kungl Maj:ts och Svea rikets råd, högste

befälhavare för krigsmakten och lagman i Uppland, född 1583, död år 1652.)

MAGNUS GABRIEL DE LA / GARDIE / COMES IN LECKÖÖ ET ARENSBURG / LIBER BARO IN EK HOLMEN, DOMINUS IN HAPSAL, HEUNTORP ET WENNEGARN / SACRAE REGIAE MAIESTATIS REGNORUMQUE SVECIAE / SENATOR, CANSELLARIUS ET LEGIFER / GOTHIAE OCCIDENTALIS ET DALIAE, / NATUS AO MCDXXII. (= Magnus Gabriel De la Gardie, greve till Läckö och Arensburg, friherre till Ekholmen, herre till Hapsal, Höjentorp och Venngarn; Kungl Maj:ts och Svea rikets råd, kansler och lagman i Västergötland och på Dal, född år 1622.)

Blystatyer

Statyer av bly, målade i grått, tillskrivna skulptören Jean Baptiste Dieussart, 1660-talet (fig 171–72).¹¹² Framställer Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie stående på svartmarmorerade stenpedestaler framför minneshallens södra vägg. Fältherren Jakob De la Gardie återges i romersk dräkt med lagerkrans och draget svärd, statsmannen Magnus Gabriel De la Gardie i romersk senatorsdräkt. Jakob De la Gardie höjd 216, Magnus Gabriel De la Gardie 213 cm.

Statyerna torde ha utförts för Jakobsdals (Ulriksdals) slott i samband med dess upprustning på 1660-talet. Därifrån flyttades de till nischer på den inre borggårdens arkader på Läckö slott, vilka färdigställdes 1667.¹¹³ De uppställdes sannolikt detta år i sina nischer men synes ha överförts till Varnhem på 1690-talet. År 1694 låg ännu statyerna på golvet i klosterkyrkan och skulle »äntligen» uppsättas i gravkoret.¹¹⁴ Det kom emellertid att dröja nära två årtionden, innan de restes i gravkoret. Först 1712 placerades de sålunda därstädes på pedestaler, huggna av stenhuggaren Per Stenhammar.¹¹⁵ Målning av statyerna omtalas 1842.¹¹⁶

I samband med Curmans restaurering av klosterkyrkan lät man göra avgjutningar av statyerna och återuppsätta på Läckö slott.

Marmorbyster

Marmorbyster av Magnus Gabriel och Maria Euphrosyne De la Gardie, 1670-talet (fig 173–75). Tillskrivna Nicolaes Millich.¹¹⁷ Höjd 62 resp 66 cm. Bysterna är uppställda på pedestaler i Magnus Gabriel De la Gardies gravkammare. De var ursprungligen insatta i musslor med förgyllda kopparramar och uppställda på listverket i minneshallen till De la Gardieska gravkoret. Ramarna har framställningar i drivet arbete. Ramen till Magnus Gabriel De la Gardies porträttbyst, är dekorerad med vapen, hjälm, huvud med masker,

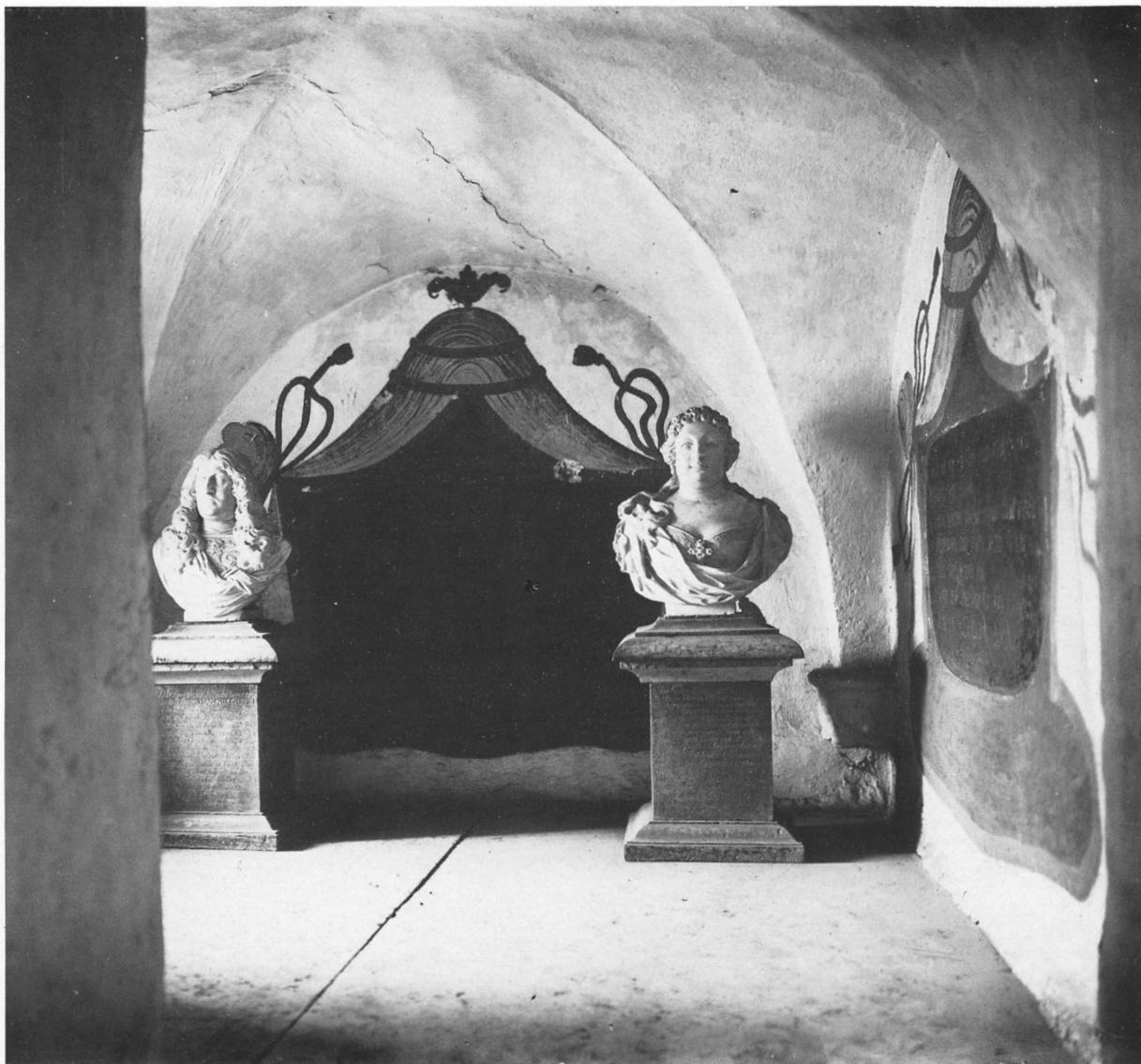

Fig 170–172. Magnus Gabriel De la Gardies gravkor före Curmans restaurering. Foto Harald Eriksén 1904. ATA. På nästa uppslag statyer av bly av Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie, tillskrivna Jean Baptiste Dieussart, 1660-talet. Statyerna hämtade på 1690-talet från den inre borggårdens arkader på Läckö slott, där de nu ersatts av avgjutningar. Foto 1978.

Magnus Gabriel De la Gardie's burial chapel prior to the Curman restoration. On the next double-page spread, leaden statues of Jakob and Magnus Gabriel De la Gardie, attributed to Jean Baptiste Dieussart, the 1660's. In the 1690's, the statues were taken from the arcades of the inner courtyard of Läckö Castle, where they have been replaced by copies.

basun. Ramen till Maria Euphrosynes porträttbyst har en putto i vardera hörnet samt blomdekor. 1681 anges »fodringen om kringh muslorna färdiga».¹¹⁸ 1683 skulle målaren Wolter förgylla kopparramarna kring statyerna i kyrkan.¹¹⁹ Ramarnas höjd 143, bredd 110 cm.

Man har antagit att porträttbysterna utförts för Ödeby kyrka vid Käggleholm, där två pilastrar i nordost och sydost tidigare hade oregelbundna nischer utan synbar praktiskt funktion.¹²⁰ Ödeby kyrka ombyggdes 1679–80. Redan 1681 finns emellertid bysterna, som nämnts, i klosterkyrkan. Omkring 1700 skulle bysterna flyttas till de nischer, som ursprungligen var upptagna i minneshallens väggar. Detta blev dock inte genomfört. Nischerna igensattes och 1708 nämns listverket som den mest lämpliga placeringen. År 1712 förfärdigade Per Stenhammar piedestaler till bysterna, som insattes i Magnus Gabriel De la Gardies gravkammare (fig 146).¹²¹

Piedestalerna, som bronserades 1712, hade (enligt Swanbom, s 27) följande inskrift:¹²² »Här hvilat then Högvälborne Grefve och Herre Magnus Gabriel De la Gardie Kongl. Maj:ts Högtbetrodde Man, Råd, Drotzet och Justitiae Praesident öfver hela Sveriges Rike, samt Upsala Academiae Cantzler, Grefve till Leckö och Ahrensburg; Friherre till Ekholmen, Herre öfver Hapsals Gebiet, Helmet, Höjentorp, Keggelholm, Magnusberg, Mariaedahl och Wennegarn, hvilken sedan han här i verlden lefvat i 64 åhr, afsomnade på Wennegarns Konungsgård de 26 Aprilis Anno 1686.»

Under Furstinnans bröstbild fanns följande inskription: »Här hvilat then Durchleuchtige Högborna Furstinna Maria Euphrosina, boren Pfaltzgrevinna vid Rhein in Beijern, till Gülich, Cleve och Bergen Hertiginna. Pfaltzgrevinna till Ravensburg och Ravenstein, Frijherrinna till Waldens, Spanheim och Mark, samt gifter Grefvinna till Leckö och Ahrensburg, Frijherrinna till Ekholmen, fru öfver Hapsals Gebiet, Helmet, Höjentorp, Keggelholm, Magnusberg, Mariaedahl och Wennegarn, hvilken, sedan hon sedt sina Moderfader, Moderbroder, Syskonebarn, kjötsliga Broder och Brodersson sittä på Thron och vara regerande Konungar i Sverige, afsomnade på Höjentorps Konungsgård 1687.»

Till musslorna har utförts avgjutningar av porträttbysterna.

Gravtumba för Gustav Adolf De la Gardie och Elisabeth Oxenstierna

Gravtumba utförd av Burchardt Precht 1704, av grå och röd marmor (fig 176 a–b). Övre delen består av två

hällar, sidoväggarna av en håll vardera; tumban stänges av ett förgyllt gallerverk av smitt järn. Framsidan krönes i mitten av en förgylld inskriftskartusch av sten, vid sidorna av vapensköldar för De la Gardieska och Oxenstiernska ätten. Kartuschen bär följande inskrift i versaler: » D M S./ immortalis. ad. posteros imaginis / viro / Gustavo . Adolpho / sacratissimvm / avgvstissimi . proavvevli / nomen gerenti / Magni Gabriel Mar Eophros palatinae filis / comiti De la Gardie / Sacrae Regiae Majestatis / senatori legato ministro / Regiique Dicasterii Praesidi / nec non / Academiae Aboensis cancell / splendidissimo / aevi praesentis decori / sequentium exemplo / genito / conjunx piissima / Elisabetha Oxenstjerna / Erici & Elsaе Elisabethae Brahe palatinae filis / marito sanctissimo / sibique monumentum pesuit / unus amor thalamo quos junxerat: una sepulcro. / Nunc quoque compositos urnula parva tenet. / Erectum / Anno / 1704.»¹²³ (= En helig gärd åt den intill senare eftervärld oförgätlige mannen, greve Gustav Adolph De la Gardie, uppkallad efter sin mormoders höge broder – konung Gustav II Adolf, son av Magnus Gabriel och Maria Euphrosyne av Pfaltz-Zweibrücken, Kongl Majts Rådsherre, sändebud och minister, president i Kongl Hovrätten samt Åbo Akademies vittberömde kansler, född till samtidens ära och kommande släktens föredöme. Den med innerlig kärlek hängivna makan, Elisabeth Oxenstjerna, dotter av Erik och Elsa Elisabeth Brahe, lät för sin högsalige man och sig själv uppsätta denna minnesvård. De vilka den äkta kärleken i livet så nära förenat, vilar nu i samma grav, rest 1704.)¹²⁴

Mått enligt fig 176 b. Står mitt i gravkammaren för Gustav Adolf De la Gardie.

Gravtumban skulle enligt kontrakt 20/1 1701 förfärdigas av gravkorets dåvarande byggmästare Per Stenhammar »effter den afritning och modell mig översänt åhr».¹²⁵ Avritningen är bevarad och visar gravtumbans framsida med gallerverk, inskriftskartusch och vapensköld (fig 177). År 1704 nämns bildhuggaren Burchardt Precht i samband med arbeten för gravtumban. Carl Sparre skriver i september 1704, att »Bourgardt» tillsänt honom »affritn på graffdörn».¹²⁶ I slutet av samma månad har han varit hos Precht och sett avritningen »i stoort udraget».¹²⁷ Stenhuggararbetet utfördes av Per Stenhammar, som även högg kartuschens inskrift. Förslagan till denna skulle utföras av en man vid namn »Keder», vilken såväl Precht som Tessin brukade anlita för dylikt arbete.¹²⁸ Skisser av kartuschen med dess inskrift är bevarade.¹²⁹ En skiss av gravkammaren återger gravtumban med gallerverk i form av akantusblad.¹³⁰

Fig 173. Marmorbyst av Magnus Gabriel De la Gardie, tillskriven Nicolaes Millich, 1670-talet. Foto 1981.
Marble bust of Magnus Gabriel De la Gardie, attributed to Nicolaes Millich, the 1670's.

Fig 174. Marmorbyst av Maria Euphrosyne av Pfalz-Zweibrücken, tillskriven Nicolaes Millich, 1670-talet. Foto 1981.

Marble bust of Maria Euphrosyne Pfalz-Zweibrücken, attributed to Nicolaes Millich, the 1670's.

Fig 175. Magnus Gabriel De la Gardies gravkor med marmorbysterna uppställda på piedestaler. Foto 1981.

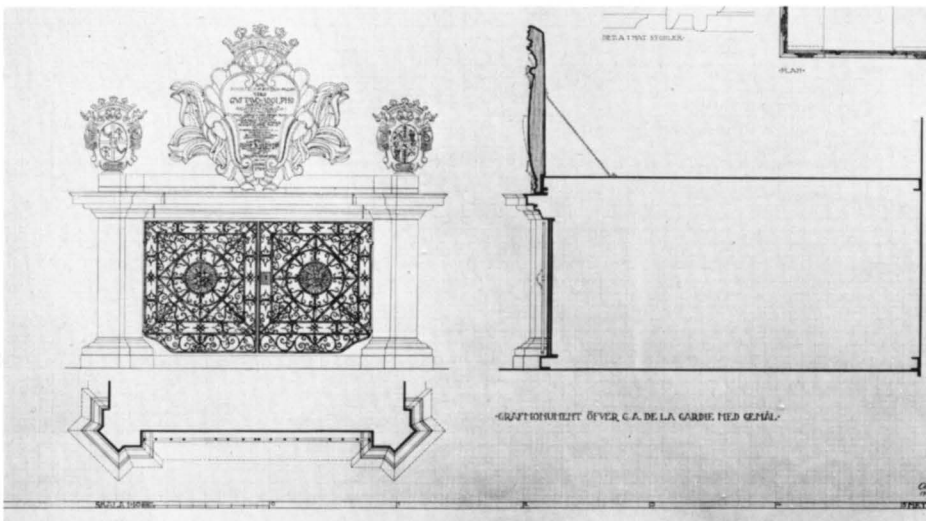
Magnus Gabriel De la Gardie's burial chapel with the marble busts set on pedestals.

Fig 176 a–b. Gravtumba av marmor för Gustav Adolf De la Gardie och Elisabeth Oxenstierna. Utförd av Burchardt Precht 1704. Foto ATA. Nedan, uppm av gravtumban av A Forssén, 1920-talet. ATA.

Tomb-chest of marble for Gustav Adolf De la Gardie and Elisabeth Oxenstierna. Executed by Burchardt Precht in 1704. Below measurement of the tombchest by A Forssén.

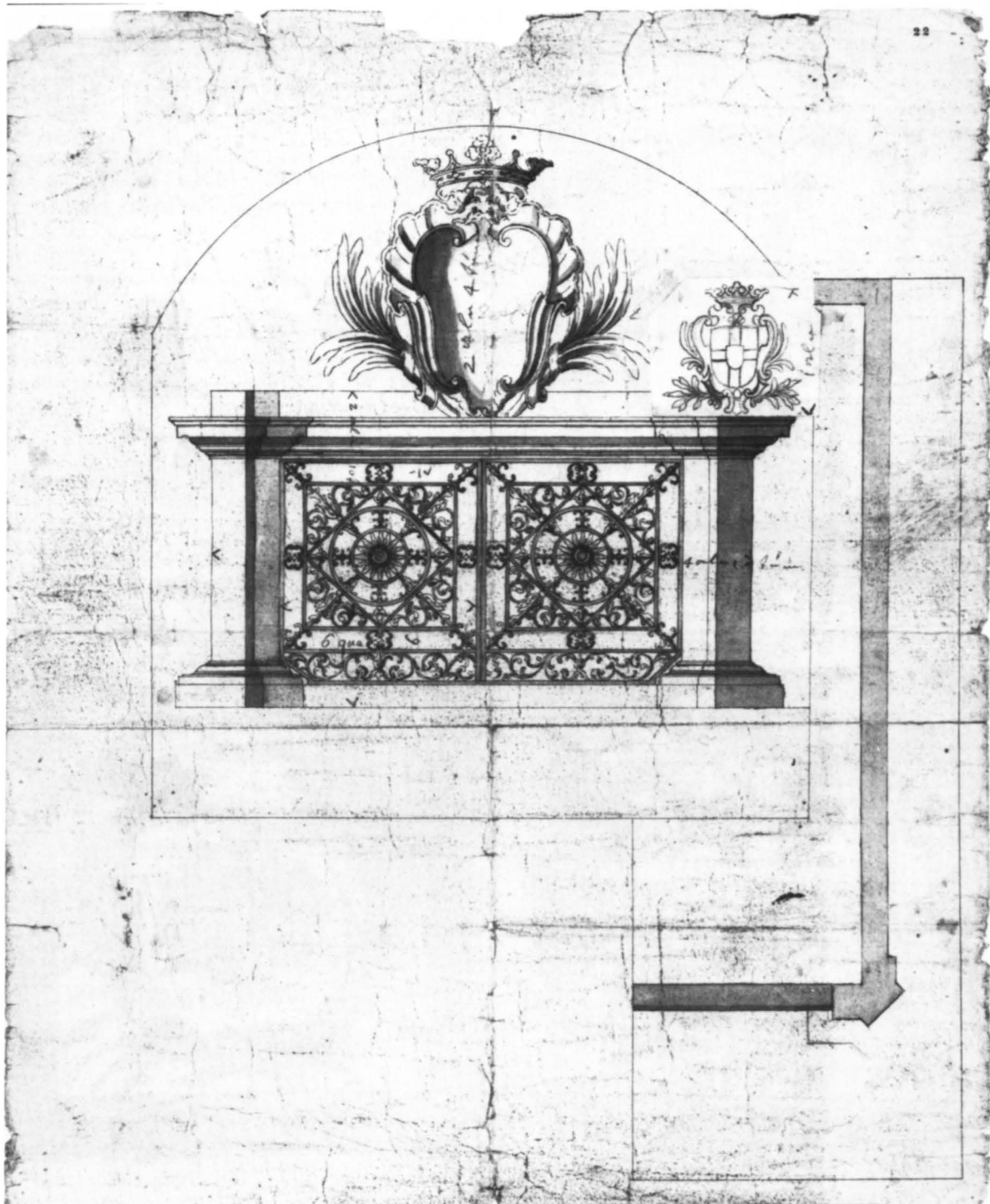

Fig 177. Ritning till gravtumban. Omnämns i ett kontrakt 1701 med stenhuggaren Per Stenhammar från Västerplana. LUB.

Drawing for the tomb-chest. It is mentioned in a contract of 1701 with Per Stenhammar, a stone-mason from Västerplana.

Fig 178 a-c. Begravningsfanor, s k värdighetsfanor, förda i Magnus Gabriel De la Gardies begravningsprocession. Fanorna anger den dödes värdighet som greve av Läckö, friherre till Ekholmen och greve av Arensburg. Foto Pietas 1922.

Funeral banners carried in Magnus Gabriel De la Gardie's funeral procession. The banners indicate the rank of the dead man as count of Läckö, baron of Ekholmen and count of Arensburg.

Fig 179 t h. Magnus Gabriel De la Gardies huvudbaner. Utfört av Burchardt Precht, som sannolikt även svarat för fanornas utformning. Foto A Forssén 1922. ATA.

To the right, Magnus Gabriel De la Gardie's funeral arms. Executed by Burchardt Precht, who was probably also responsible for the design of the banners.

Fig 180–81. Interiör av minneshallen mot sydost med Gustav Adolf De la Gardies begravningsvapen.
Foto 1978.

Interior of the memorial hall facing SE with Gustav Adolf De la Gardie's funeral coats-of-arms.

Begravningsfanor

Tre värdighetsfanor, sannolikt utförda enligt ritning av Burchardt Precht 1686, hänger i gravkorets minneshall på stänger vågrätt ut från väggen. Fanorna torde ha förts i Magnus Gabriel De la Gardies begravningsprocession. – 1 (fig 178 a) Guld- och silverbroderier i läggsöm och plattsöm, delvis i svag relief: I mitten vapen för ätten De la Gardie. Ovanför vapnet band, avslutat med tofsar; på bandet inskriften: FTEH (= *Friherre Till EkHolmen.*) Nedanför vapnet årtalet: ANNO 1571. I kanten bård samt frans i svartbrunt silke. Liksiktig. Mått 94×80 cm (utan frans). Årtalet 1571 åsyftar det år, Pontus De la Gardie erhöll friherreskapet till Ekholmen i Uppland. Till De la Gardies vapen lades därvid fälten med det ur ett torn uppstigande lejonet. – 2 (fig 178 b). Guld- och silverbroderier i läggsöm och plattsöm, delvis i svag relief: I mitten inom bladkrans vapen för ätten De la Gardie samt nedanför vapnet årtalet ANNO 1615. Ovanför vapnet band med inskrift: GTL (= *Greve Till Läckö.*) Samma bård och frans som föregående. Liksiktig. Mått 90×100 cm (utan frans). Årtalet 1615 åsyftar det år, Jakob De la Gardie erhöll Läckö grevskap. Till De la Gardies vapen lades därvid fälten med de korslagda kanonerna och kulorna. Jakob De la Gardie var den ende som förlänades grevvärdigheten under Gustav II Adolfs regering. – 3 (fig 178 c). Broderier i silke, silver och guld i läggsöm och plattsöm: I mitten inom bladkrans vapen för ätten De la Gardie samt årtalet ANNO 1650. Ovanför vapnet band med inskriften: H MAGNUS GABRIEL DE LA G. DIE GRAEWE TIL LECKÖ OCH ARENBURG. I kanten bård och frans som föregående. Liksiktig. Mått: 103×104 cm (utan frans). Årtalet 1650 kan hänföras till det vapenförbättringsbrev 1650, som Magnus Gabriel De la Gardie erhöll, efter det han förlänats Arensburg som grevskap. Ytterligare fyra fält lades därvid till vapnet: två med svärd, palmkvist och olivkvist, sammanhållna av en krona, samt två med en rovfågel på ett berg – grevskapets vapen.¹³¹ Värdighetsfanor av samma typ finns bla i Lewenhauptiska gravkoret i Riddarholmskyrkan (över översten Gustav Mauritz Lewenhaupt, död 1700).¹³² Fanor till Gustav Adolf De la Gardies begravning 1695 förfärdigades enligt ritning av Burchardt Precht av pärlstickaren Hans Liebenberg.¹³³ Även till Magnus Gabriel De la Gardies begravning lämnade Precht ritningar till pärlstickaren enligt en bevarad räkning: »for alle abrisse for den Gurtler sowol als for den Perelsticker sowol ins grosse als ins kleine».¹³⁴ Till pärlstickarens arbete, som här inte närmare specificeras, hör bla förfärdigandet av begravningsfanor.

De tre begravningsfanorna renoverades hos Licium, Stockholm, 1922, varvid de försågs med ny stomme av mollskinn (SHM, Textilavd).

Begravningsvapen

Begravningsvapen av snidat, målat och förgyllt trä är uppsatta i minneshallen över ingångarna till Magnus Gabriel och Gustav Adolf De la Gardies gravkammare (fig 181).

1. Magnus Gabriel De la Gardie, *huvudbaner* (fig 179). Vapen för grevliga ätten De la Gardie: sköld indelad i åtta fält runt en hjärtsköld: överst halvmåne, åtföljd av stjärnor, nederst andreaskors. Hjälmtäcke av akantusverk. Tre hjälmar med grevliga kronor och hjälmprydnader, i mitten grevlig krona flankerad av vingar, tv ryttare, th lejon uppstigande ur torn med fanor. Nedtill inskriftstavla flankerad av putti med spår av inskrift. Höjd ca 200 cm exklusive bärstång.

Anträd till huvudbaneret, ett för fädernet och ett för mödernet. Under vapensköldar för ätterna De la Gardie och Brahe, inkomponerade i lövverk med bandrosetter, är på vardera anträdet tio vapen parvis uppsatta. Nedtill band med inskrift: »Fäderne» och »Möderne». Höjd 280 cm. Huvudbaneret (70 rdr) och »die beiden Colonnen mit den palmen und ahnen» (80 rdr) upptas på en räkning av Burchardt Precht.¹³⁵

2. Gustav Adolf De la Gardie, *huvudbaner* (fig 182). Vapen för ätten De la Gardie, hjälmtäcke och hjälmprydnader som föregående. Nedtill inskriftskartusch med spår av inskrift. Höjd ca 200 cm. Utfört av Burchardt Precht enligt kontrakt med kvittens av bildhuggaren den 23 oktober 1695.¹³⁶

Anvapen till huvudbaneret, åtta st för fädernet och åtta st för mödernet (fig 180). Höjd ca 75 cm. Enligt Swanbom (s 26 f) över följande personer: Pontus De la Gardie, Sofia Gyllenhjelm, – Wolfgangh Pfaltz, Anna lantgrevinna till Hessen – Petrus Brahe, Beatha Stenbock – Wilhelm hertig till Gulich Clefve och Bergen, Maria ärkehertiginna till Österrike – Jaques De la Gardie, Catharina des: Colomb – Gustav Vasa, Margaretha Leijonhufvud – Ludvig den 5:te pfaltzgreve och kurfurste, Elisabeth lantgrevinna till Hessen – Sten Eriksson Leijonhufvud, Ebba Lilliehöök Magnidotter. Anvapnen utfördes 1695 av bildhuggaren Ulrich Beurlej.¹³⁷

Begravningsvapnen restaurerades vid Curmans restaurering (Rest berättelse 1922).

Likkistor

Magnus Gabriel De la Gardies och hans gemåls Maria Euphrosynes kistor placerades vid Curmans restaure-

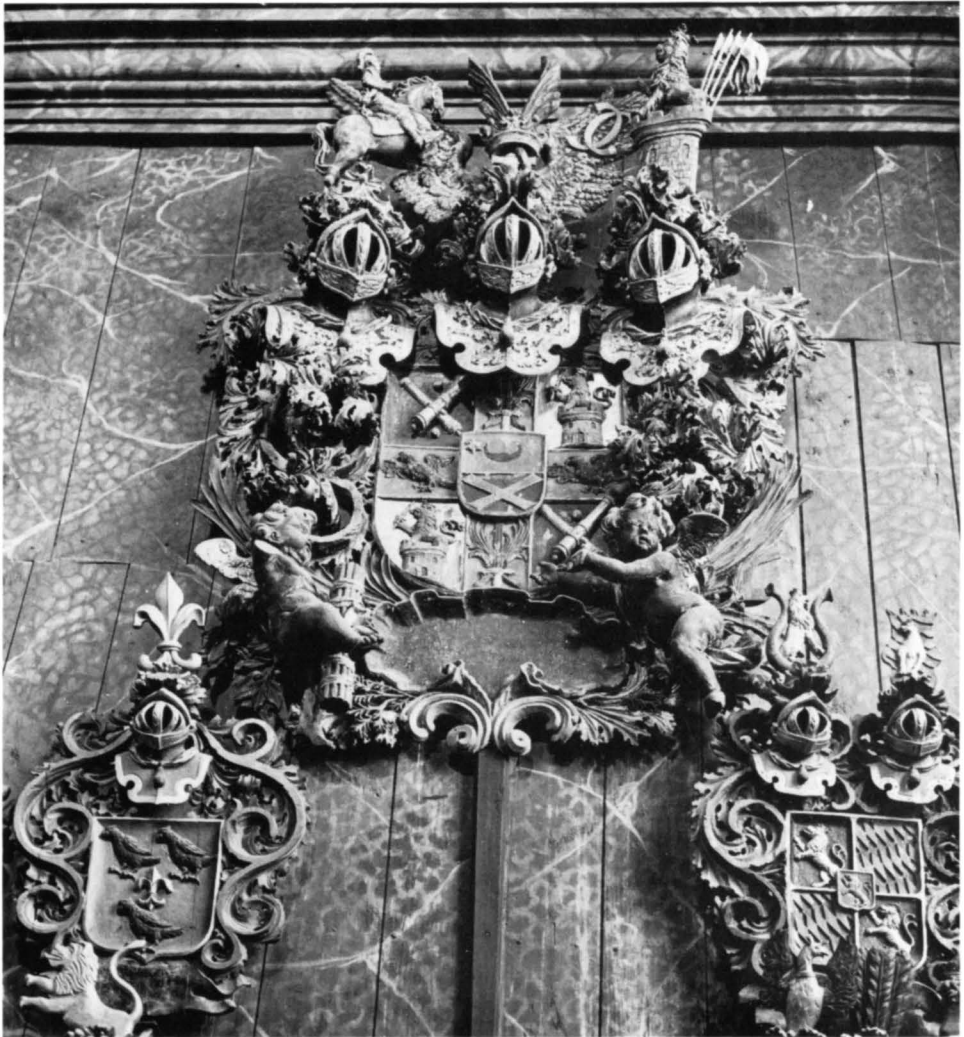

Fig 182. Begravningsvapen för Gustav Adolf De la Gardie, huvudbaner och anvapen. Uppsatta på minneshallens östvägg. Foto 1980.

Funeral coat-of-arms for Gustav Adolf De la Gardie and ancestral escutcheons. Mounted on the east wall of the memorial hall.

ring fritt i gravkoret, synliga från minneshallen. Vid restaureringen sammanslogs gravkoret med den underliggande gravkammaren, där kistorna tidigare var placerade (Rest rapport, fig 168). Vid öppnandet av gravkammaren befanns grevens kista vara väl bibehållen och erbjöd inga svårigheter vid restaureringen. Grevinnans kista var emellertid helt sönderfallen. Vid restaureringen av kistorna biträdde professor Martin Olsson. Kistornas restaurering utfördes av gelbgjutaren Erik Jonsson, Skara.

Magnus Gabriel De la Gardie, död 1686.

Utförd av Burchardt Precht

Magnus Gabriel De la Gardies kista består av en inre kista av trä samt en yttre av koppar, utvändigt klädd med svart sammet (fig 183–84). Ornament, listverk, fötter och handtag av förgylld mässing. Kistan står på åtta lejonfötter med akantusblad samt har fyra handtag på vardera långsidan; ovanför dessa kronor. På kistans långsidor i mitten stor inskriftskartusch samt fyra vapen. På huvudgaveln stor vapensköld. Locket

smyckas av inskriftssköldar, tre på vardera långsidan, en på vardera kortsidan, en på lockets översida. Inskrifterna återger bibelcitat.

Vid Magnus Gabriel De la Gardies död 1686 upprättades kontrakt med gördelmakaren Wolfgang Möller och Hans Wulfmüt att förfärdiga en kista efter »Mons: Burchard projectirenden und nachgebenden Modellen». ¹³⁸ En räkning av bildhuggaren Burchardt Precht upptar en Kristusfigur av lindträ på locket, modell till fötterna, efter vilken gördelmakaren har att arbeta, ett handtag av trä, efter vilket mässingshandtagen skall förfärdigas, samt modeller till sköldar och vapen. ¹³⁹ Ett utkast till kistklädsel med vapen, bladornament och rosetter förvaras i samma volym som kontraktet (fig 185). ¹⁴⁰

Vid Curmans restaurering ersattes den inre träkistan med en ny. Kopparkistan fick ny stomme av förtennt järn. De förgyllda mässingsornamenten rengjordes och den yttre sammetsklädseln förnyades helt.

Maria Euphrosyne De la Gardie, död 1687

Maria Euphrosyne De la Gardies kista består av en inre kista av trä samt en yttre av förgyllt tenn med försilvrade ornament på stomme av trä (fig 186). Kistan står på fyra kulfötter samt har två handtag på vardera långsidan. På locket, som har snidad list av ek, en sol. Ett utkast till kontrakt januari 1688 uppger, att kistan skulle förfärdigas av bildhuggaren, kanngutaren

och gördelmakaren »efter de däröfwer dem tilstälte modeller». Upphovsmannen till modellerna namnges ej. Burchardt Precht, som anlåtats för Magnus Gabriel De la Gardies kista, befann sig tillsammans med arkitekten Nicodemus Tessin dy på studieresa i Italien 1687–88. ¹⁴¹ En kista av närstående utformning utfördes för hovrättspresidenten Anders Torstenson, död 1686, i Torstensonska gravkoret, Riddarholmskyrkan (SvK, fig 488).

Vid Curmans restaurering kunde kistan rekonstrueras med hjälp av innerkistan samt fragment av träkistan och dess tennplåtklädsel. Restaureringen omfattade ny innerkista av trä, ny stomme av trä till ytterkistan, tennplåtens ersättande med ny samt fastsättande av de försilvrade ornamenten (rest rapport).

Gustav Adolf De la Gardie, död 1695.

Utförd av Burchardt Precht

Gustav Adolf De la Gardies likkista i gravtumban i dennes gravkor undersöktes ej vid 1920-talsrestaureringen. Kistan beskrives ha klädsel av svart tyg med guldspetsar. Tidöarkivet i RA förvarar räkenskaper från Gustav Adolf De la Gardies begravning. Här uppges kistan vara förfärdigad »nach dem dazu vom Bilthauer Burchard gemachten Abriss». ¹⁴² Begravningsräkenskaperna upptar vapensköldar på locket samt fötter och handtag av förgyllt mässing. ¹⁴³ Av kopparstickaren David Engelhardt skulle till kistan ut-

Fig 183. Magnus Gabriel De la Gardies kista av koppar, klädd med svart sammet. Ornament av förgylld mässing. Utförd av Burchardt Precht. Foto A Fors-sén 1922. ATA.

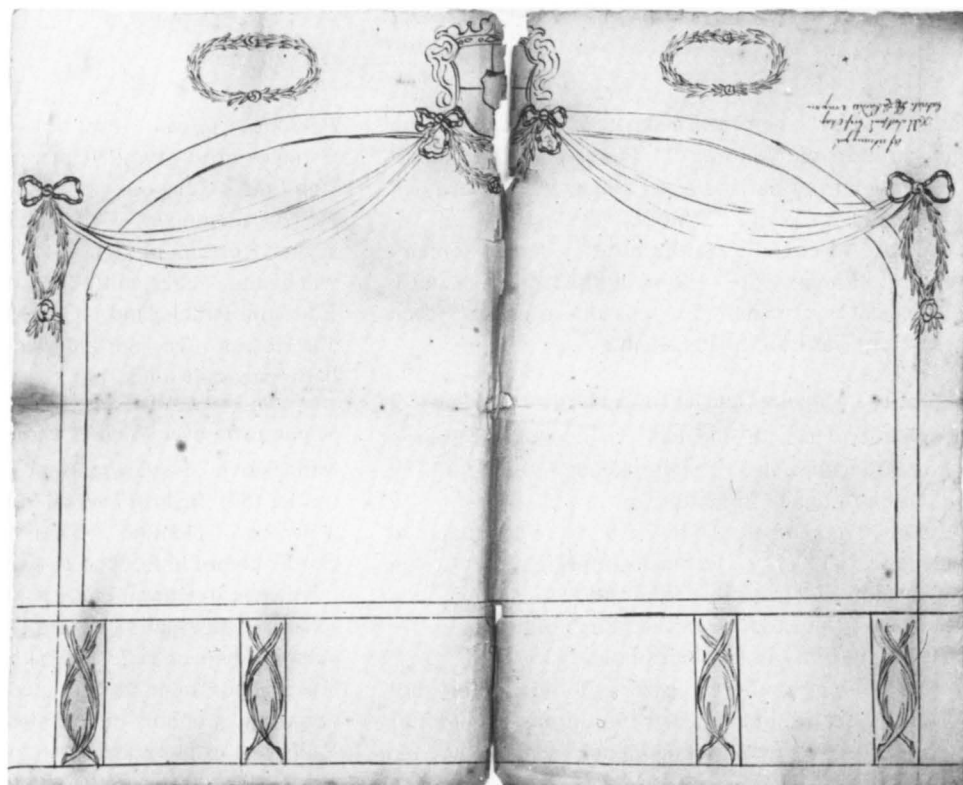
Magnus Gabriel De la Gardie's coffin of copper, lined with black velvet. Ornamentation of gilt brass. Executed by Burchardt Precht.

Fig 184. Kistans huvudgavel med vapen för ätten De la Gardie i förgylld mässing. Foto A Forssén 1922. ATA.

The head end of the coffin with the De la Gardie coat-of-arms of gilt brass.

Fig 185. Ritning till kistklädsel för Magnus Gabriel De la Gardie. RA.

Drawing for the lining of Magnus Gabriel De la Gardie's coffin.

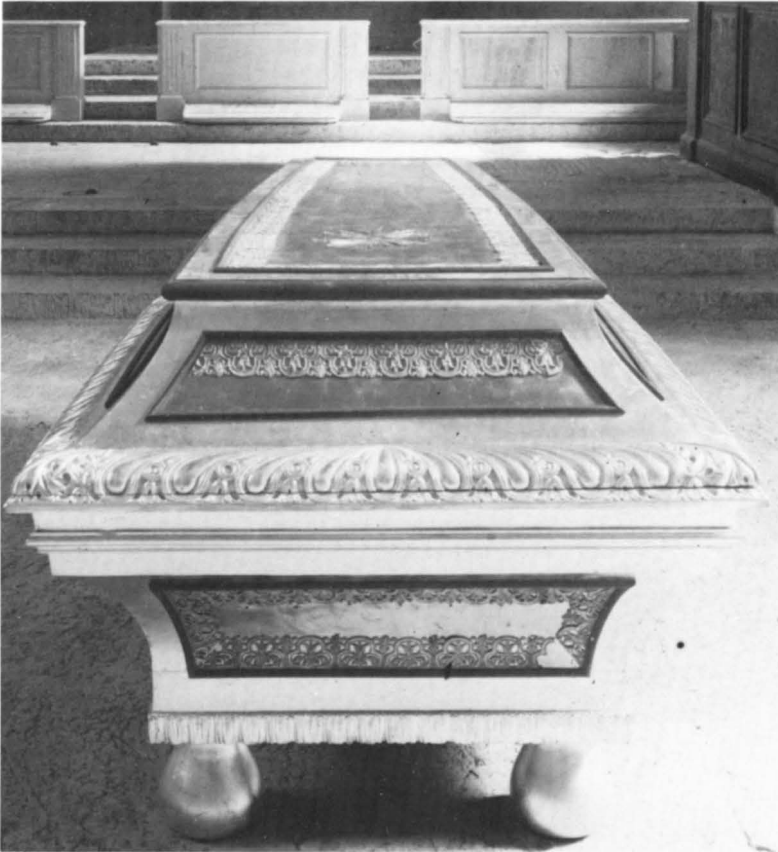

Fig 186. Maria Euphrosyne De la Gardies kista av förgyllt tenn med försilvrade ornament. Foto A Forssén 1922. ATA.

Maria Euphrosyne De la Gardie's coffin of gilt pewter with silver-plated ornamentation.

föras ett stort vapen med inskrift, åtta blad samt åtta små kronor vid sidorna.¹⁴⁴ Räkenskaperna upptar även arbeten av pärlstickaren Johan Liebenberg och gördelmakaren Wolfgang Möller.¹⁴⁵

Gustav Adolf De la Gardie bisattes den 26 september 1695 i Ridderholmskyrkan, där kistan den 20 oktober nedsattes i Lennart Torstenssons gravkor.¹⁴⁶ Den överfördes därifrån till Varnhem.

Inskrifter i Magnus Gabriel De la Gardies gravkor

Gravkorets väggar har målade draperier i röd färgton med rektangulära inskriftsfält, målade i svart (fig 175). Fälten har följande inskrifter:

På norra väggen: »Psal 116 7.8.9. v / War nu åter til fridz min siähl / Ty Herren / Gör Tigh godt / Han hafwer uthagit Tina siähl / uthur / dödenom, min ögon ifrån tårar / min foot ifrån fall./ Jagh will wandra för Herranom / uthi the lefvandes lande.»

På östra väggen: »Esra cap 26 v 20 / Gack bort mitt folck / uthi een Cammar / och slut dörena igen / effter Tigh fördröj / Tigh ett ljetet ögonblick / så länge wreden går öfwer.»

På södra väggen: »Psal 4. v 9 / Ty iagh sofwer nu / alstinges i frid / ty allena Tu / Herre hielper / migh att iagh / må säker boo.»

På västra väggen: »Hesekiel 37 cap 12. 13. v / Thetta säggher Herren, sij iagh / skal uplåta edra griffter, och will hempta / eder, mitt folck, ther ut, och låta komma / Eder uthi Israels land. / Och I skolen förnimma at iagh ähr Herren / Tå iagh haffwer öpnat edra griffter, och haft eder, mitt folck, uth.»

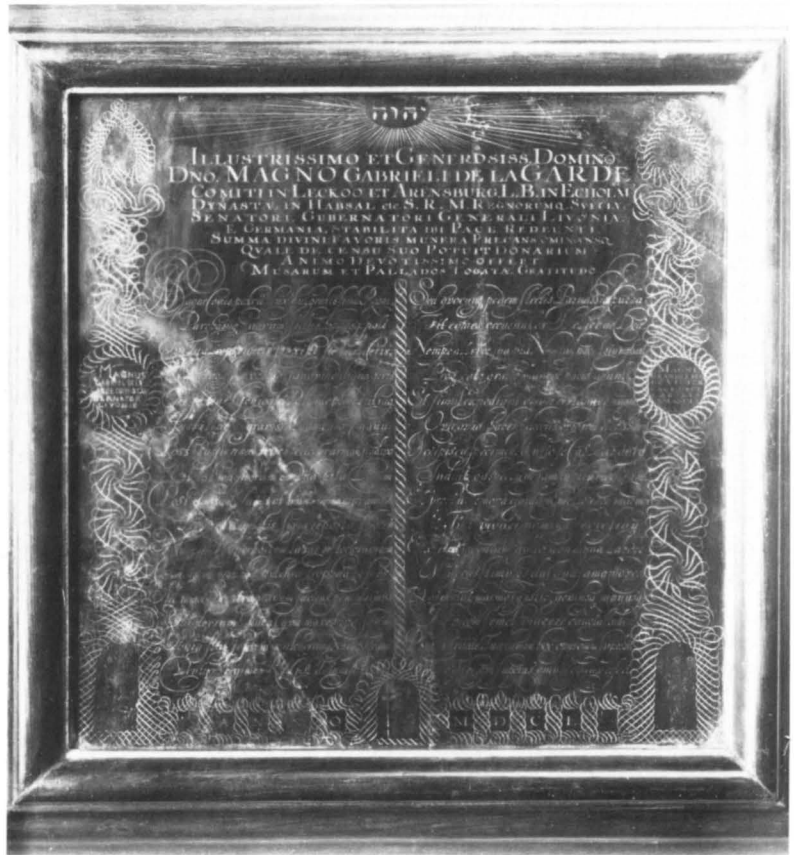
Minnestavla över Magnus Gabriel De la Gardie

Minnestavla av svart marmor i svart profilerad ram av trä (fig 187). Inskrift i versaler, överst: »Illustrissimo et generosiss. Domino / Dno Magno Gabrieli De la Garde/ comiti in Leckoo et Arensburg L.B. in Echolm / dynastae in Habsal etc S.R.M. regnorumq' Sveciae / senatori, gubernatori generali Livoniae / E Germania stabilita ibi pace redeunti / summa divini favoris munera precans ominansq' / quale de censu sue potuit donarium / animo devotissimo offert / musarum et Pallados togatae gratitudo.»

I två spalter på mittpartiet: »Magne comes patrii

Fig. 187. Minnestavla över Magnus Gabriel De la Gardie 1650. I den igenmurade ingången för munkarna i södra sidoskeppet. Av Elias Noski, grafiker från Tjeckoslovakien, verksam i Sverige på 1650-talet. Foto ATA.

Tablet in memory of Magnus Gabriel De la Gardie, 1650. In the walled-up monks' entrance in the south aisle. Executed by Elias Noski.

lux fulgentissima regni / Parrhasiq' novum sidus hon-
 esq' poli / Qui tua sceptrigeris iunxisti stemmata ceris /
 Pectoraq' excelso sanguine digna geris./ Ore potens
 genioq' et Pallade plenus utraq' / Justitiaq' gravis mun-
 ificusq' manu./ Post suspensa truci feliciter arma gra-
 divo. Et tot magnorum condita pila ducum./ Post clau-
 sum Jani tot hians immaniter annis / Limen et augustis
 signa reposta tholis / Nunc in Hyperboreum laetus
 reflecteris orbem / Pacis et optatae pulcra trophea
 refers./ Ad nova sceptrum gradum faciens, ponendaq'
 jussa / Qui terram sulcat, qua mare Livo suum. / Obvia
 stat spetem pulcerrima nympha Trionum / Ventura
 regimen Riga datura sui./ Sed quocunq' pedem flectis,
 Parnassia turba / Fit comes, occurrunt ex Helicone
 Deae./ Nempe altrice sua pia numina triumphant./ Pro-
 que dato grates munere pacis agunt./ Et simul expedi-
 unt omnes certamine magno / Quicquid habent de-
 coris quicquid et artis habent / Accipis en specimen
 multo de Castalis auro / Induit adspectum jam subitura
 Tuum / Et jubet arte nova rigidum mollescere marmor /
 Et Tua vivaci nomina ferre sinu / Excitat ingenium
 nullo non diagna labore / Materies stimulos dat sua

fama novos / Ars certat marmorq' istic geniusq'
 manusq' / Inq' vicem semet vincere cuncta student /
 Plus ex fronte Tua tamen hoc opus omne superbit / Te
 Tibi qui superas omnia quando refert / Anno MDCL –
 El. Noski sculps.»

I medaljongerna, t v: »Nom. Magnus Gabriel De la
 Garde, Comes, Gubernator Livoniae.» Th: »Anagr.
 Magne Grandi e Bello Victor I(?), Age, Urge Labores
 Amandus».

Översättning av Johan Norström (ATA, handl 1932)
 och Svante Nyberg: När den ryktbare och ädle herren
 herr Magnus Gabriel De la Gardie, greve till Läckö och
 Arensburg, friherre till Ekholmen, herre till Hapsal
 etc, Kungl Maj:ts och Svea rikets råd och generalguver-
 nör över Livland återkommit från Tyskland, sedan
 freden tryggats där, frambär muserna och den toga-
 klädda Pallas, tillönskande och förutsägande honom de
 yppersta skänker av gudomlig ynnest, med hängivet
 sinne i tacksamhet en sådan gåva, som de kunnat
 förläna av sina rikedomar.

Store greve (grev Magnus) vårt fädernerikes flam-
 mande ljus Den nordiska himlens nya stjärna och

»zjir», Som förenat Dina anor med spirbärande vaxbilder (= som gift sig med prinsessan Maria Eufrosyne) Och äger själens gåvor värdiga Ditt ädla blod, I talekonst väldig och i snille och fylld av bådadera Pallas (= skicklig i krigets konst och i vetenskaperna) I rättvisans övande fast; frikostig Efter lyckligen åt den vilde Mars vigda vapen Och så många stora hövdingars nedlagda spjut Efter Jani stängda, så många år förskräckligt gapande port Och de på de höga tempelvalven åter fästa fälttecknen Vänder Du nu glad åter till den hyperboreiska världen, Och återför den önskade fredens troféer På väg mot nya höga uppgifter att lagstifta Där varest Livländaren plöjer sin jord och sitt hav. Mötande står Nordens skönaste nymf, Riga, för att giva åt den kommande makten över sig Men vart Du vänder Din fot, blir den parnassiska skaran Ditt sällskap Gudinnorna kommer löpande från Helicon Ty de goda gudamakterna triumferar genom freden, sin fostermoder. Och frambär sin tacksamhet för fredens gåva. Och alla visar nu på en gång under stor tävlan Vad de har av skönhet, vad de har av konst. Du mottager här ett prov. Sånggudinnorna kläder sig i

Övriga gravkor från 1600- och 1700-talet

Twengerhjelmiska gravkoret

Ett gravkor över ryttmästaren Henrik Twengerhjelm, död 1675, har varit inrett i ett utrymme, motsvarande nuvarande transformatorrummet (pl I).¹⁴⁷ Enligt »Adeliga grafvar» 1753 var Twengerhjelmiska gravkoret ett rum mellan kyrkans spånbod och Erik Läspe och haltas gravkor.¹⁴⁸ Gravkoret har sedermera tillhört fru Juliana Pihlfeldt samt överstelöjtnant Axel Hamelin, Tubbetorp. Det återköptes 1777 av kyrkan.¹⁴⁹ År 1779 beskrives graven vara murad samt försedd med dörr av ek och spåntak i likhet med Svedbergiska gravkoret.¹⁵⁰ Vid värmeugnarnas uppsättande i kyrkan 1889 nyttjades gravkoret som kolbod.¹⁵¹ Kistorna överfördes därvid till Lejonstolpska gravkoret.

Ett begravningsvapen för ätten Twengerhjelm är uppsatt på dopkapellets östra vägg: tvådelad sköld: övre delen hjälm i rött fält, nedre delen korslagda pistoler samt två kulor i blått fält. Hjälmprydnad: uppsträckt pansarklädd arm med pistol, omgiven av sex fanor i blått, gult och rött. På Sveciateckningen synes begravningsvapnet ovanför ingången till kapellkransens nordvästligaste rum (fig 65).

Lejonstolpska gravkoret

Ett gravkor för häradshövdingen Gabriel Lejonstolpe, död 1710, och medlemmar av ätten Lejonstolpe är

mycket guld. Nu skolande träda inför Din åsyn, och bjuder den hårda marmorn mjukna genom ny konst Och bär Dina namn i sitt levande sköte Ämnet värdig den största möda, eggas ingeniet Dess rykte sporrar till nya ansträngningar. Här tävlar konsten och marmorn, snillet och handen, Och ömsesidigt söker de alla att besegra varandra. Dock yves hela detta verk mera av Ditt anlete, Då det återgiver Dig åt Dig, som överträffar allt. År 1650. El Noski skulpterade.

I medaljongerna, t v: Styresmannen (Nomarcha?) Magnus Gabriel De la Gardie, greve, guvernör över Livland. Th Anagram. Välan, Magnus, segrare från det stora kriget, ägna Dig ihärdigt åt svårigheterna, älskvärd.

Återfunnen 1932 och efter restaurering uppsatt i den igensatta ingången för munkarna i södra sidoskeppet. Mått 48×48 cm.^{146a}

Ovanför minnestavlan hänger ett kopparstick, framställande Magnus Gabriel De la Gardie. Mått: 50×40 cm. Gåva av Sigurd Curman i samband med restaureringen.

inrett i kyrkans sydvästra hörn (fig 188). Gravkoret utgöres av ett tunnvalvt rum med ingång från södra sidoskeppet. En glugg är upptagen i gravkorets syd-mur. I ingången rundbågig järndörr med målat vapen för ätten Lejonstolpe, tillkommen vid restaureringen på 1920-talet. Ovanför ingången skulpturutsmyckning i snidat och vitmålat trä: Tre änglabarn: – 1. Med timglas, trampande på döds-kalle. – 2. Med bok i ena handen; andra handen pekande uppåt. – 3. Trampande på ett ur. Mellan figurerna ornament med blad och blommor, krönta av urnor med eldslagor, därnedanför akantusblad. Ovanför skulpturutsmyckningen är uppsatt ett begravningsvapen för ätten Lejonstolpe. Skulpturutsmyckningen fortsätter på gravkorets norra vägg mot vindfånget. Här framställs Kristus på korset, stående på jordklotet, samt två änglabarn, det ena blåsande i basun; i övrigt samma ornament som föregående. Nedanför skulpturutsmyckningen en rektangulär tavla av kalksten med vapen för ätten Lejonstolpe. Bård av blommor och blad samt följande inskrift: »Mortuorum, Sepulchra/ ne violate / Deus ultor» (= Stör ej de dödas vård. Gud är hämnare).

Vid Curmans restaurering återupptogs den på 1800-talet igenmurade valvöppningen till gravkoret. Vid öppnandet påträffades arton 1700- och 1800-talskistor av trä, uppstaplade på varandra och samtliga mycket

Fig 188. Begravningsvapen och skulpturutsmyckning till Lejonstolpska gravkoret i kyrkorummets sydvästra hörn.

Funeral coat-of-arms and sculptural ornamentation for the Lejonstolpe burial chapel in the southwest corner of the church.

illa medfarna. Av kistornas placering att döma har inte alla ursprungligen stått i gravkammaren. En del av kistorna härstammar från det Twengerhjelmiska gravkoret och hitfördes, då detta togs i bruk för kyrkans kolförråd. Av kistorna kunde 14 st helt eller delvis räddas (ATA, Rest berättelse 1920 av A Forssén). Till gravkoret förfärdigades en ny enkel sarkofag av svartmålad furu. I denna nedlades de benrester, som legat i kistor, som inte kunnat räddas. Av kistorna har vissa

delar även nedlagts såsom fötter, handtag, namnplåtar och listverk. De gamla kistorna, som reparerats, uppställdes på träställningar som kalkats (Rest berättelse 1921).

Warenbergska gravkoret

Ett gravkor för kronofogden Johan Warenberg, död 1710, är inrett i kyrkans nordvästra hörn (fig 189). Gravkoret utgöres av ett tunnvalvt rum med ingång i

Fig 189. Kalkstenstavla till kronfogden Johan Warenbergs gravkor i kyrkans nordvästra hörn. Foto 1981.

Limestone tablet for the sheriff Johan Warenberg's burial chapel in the north-west corner of the church.

sydväggen från vindfånget. En fönsterglugg är upptagen i norra muren. Ovanför ingången löper ett profilerat listverk av kalksten med ett fält i mörkare grått med följande inskrift: »Rom: 14 cap, v. 7. Ingen af os lefwer sig sielfwom och ingen döör sig / sielfwom. v.8. Lefwe wi, så lefwe wi herranom, döo wi så döo wi herranom / ehwad wi lefwe eller döo, så höre wi herranom till». Raksluten dörröppning med laserad, spegelindlad dörr.

Kalkstensfrisen fortsätter på gravkorets östra vägg mot norra sidoskeppet med följande inskrift: »Uppenbarelsebok 14 cap, v. 13. Skrif Salige äro the döde i herranom döo här efter. Ja Anden / säger at the skola hwila sig ifrå sitt arbete ty theas gärningar föllja them efter./ Psalm 3 v. 5. Jag ligger och sofwer och waknar up: Ty herren uppehåller mig.» På väggen nedanför

frisen är inmurad en kalkstenstavla framställande Jesus på korset inom bågställning i relief. Ovanför figurerna voluter i tavlans hörn; nedanför följande inskrift: »Denna graf hörer till Cronones befallnings-/man wällbetrodde herr Johan Warenberg / afsomnade Anno 1710 samt hans k. hustru / dygdesamma matrona Brigitta Aurelia, som / och afsomnade A^o 1718. Thes lijkes deras k / barn som ock hafwa här sitt hwilorum.» Gravrummet innehåller en kista av trä.

Vid Curmans restaurering nedtogs gravkorets södra vägg med den gamla läktartrappan av trä och återuppmurades. Gravkoret försågs med ny järndörr. Till gravkoret förfärdigades en enkel sarkofag av svartmålad furu. I denna nedlades samtliga benrester från alla kistorna och några profilerade rester av kistor jämte handtag. Av de ursprungliga kistorna fanns vid restau-

Fig 190. Gravkör för biskop Jesper Svedberg. Uppfört 1720 vid kyrkans norra sida. Foto 1978.

Burial chapel of Bishop Jesper Svedberg. Built in 1720 at the north side of the church.

ringens början inte en enda i sådant skick att den kunde repareras (ATA, Rest rapport).

Svedbergska gravkoret

Ett gravkör för biskop Jesper Svedberg (1653–1735) byggdes 1720 vid kyrkans norra sida mellan sakristian och strävpelaren väster om denna (fig 190). Gravkoret utgöres av ett tunnvalvt rum med ingång från kyrkogården. Fyra trappsteg av grå kalksten för upp till ingången. I ingången raksluten, järnbeslagen dörr med luftningshål. Gravkorets fasad är uppbyggd av hållar av grå kalksten, infattade i ramar av röd kalksten. Ovanför ingången ett överstycke av sandsten med ovalt fält med följande inskrift: »Biskopens / D.J. Swedbergs / och thes K. Hustrus / fru Sara Swedeborgs / Hwilorum / A:o / 1720.»

Gravkoret genomgick 1921 en grundlig restaurering (ATA, Rest berättelse). Takkonstruktionen ombyggdes och sänktes, varvid ett till hälften dolt fönster till norra sidoskeppet helt framkom. Taket täcktes med blyplåt, fasaden fogströks, en ny trappa upp till gravkoret uppmurades. I det inre omlades golvet. Valv och väggar lagades och kalkades i ljus grå färgton. I samband med omläggningen av golvet företogs en provgrävning för att undersöka kyrkans gamla sockel. Härvid påträffades två kistor i jordfyllningen under golvet.

Jonas Lundins gravkör

Ett gravkör från 1738 för häradshövdingen Jonas Lundin och hans hustru Beata Sjöberg har varit beläget mellan De la Gardieska gravkoret och strävpelaren närmast väster därom (pl I). Gravkoret hade en liknan-

Fig. 191. Utblick över klosterområdet mot söder. Foto 1978.

View of the monastery grounds facing S.

de uppbyggnad som det på norra sidan belägna Svedbergiska gravkoret. Det berättas 1779 vara murat och försett med dörr av ek samt spåntak. Nu återstår blott fasadens överstycke av kalksten, uppsatt på södra sidoskeppets yttermur. Stenen bär följande inskrift: »Häradshöfdingen Herr Jonas Lundins och thes kära Hustrus Fru Anna Beata Sjöbergs beställda hvilorum / åhr 1738.»

År 1918 återfanns rester av gravkorets grundmurar, vilka emellertid måste rivas på grund av markens sänkning till medeltida nivå. Rester av kistor påträffades därvid och gravsattes ånyo under den nya marknivån på samma plats (ATA, Rest rapport).

Halleniuska gravkoret

Ett gravkor för biskop Engelbert Larsson Hallenius och hans familj inreddes 1763 i kapellkransen söder om Birger Jarls gravkor (fig 1). Det utgöres av ett tunn-

välvt gravrum med ingång i söder från kyrkogården. Tre trappsteg av kalksten för upp till ingången. I ingången raksluten järnbeslagen dörr med firsidigt luftningshål; omfattning av sandsten med närmast bågformigt överstycke, avslutat av voluter, samt med följande inskrift: »A O / Biskopens / öfwer Skara stift och denna församlings kyrkoherde / Dic. Engelbert Larsson Hallenii, dess kärälskeliga Husfrus och makas / fru Ulrica D: Drs Djurbergs, Hallencreuts./ samt deras Kaere arfwingars graf- och hwilokammar. Här / wi förwänte the dödas upståndelse och thet tillkom/mande werldenes lif./ Biskopens tanke och walspråk. 2 Timoth. 4 v 18 / Sv. Ps B (...) v 10. Then nya graf man Christo gaf har nu så Helgdadt Jorden / at vår graf är oss en skjön hwilokammar worden. / Denna graf förfärdigad och sen uprest år 1763.»

Kistorna är gravsatta i jordfyllningen under golvet. Gravkoret användes nu som upplagsplats för fynd från klosterområdet.

Klosteranläggningen

av RALPH EDENHEIM

Söder om klosterkyrkan finns lämningarna efter konventsbyggnaderna. Dessa framgrävdes och rekonstruerades åren 1923–27 under ledning av arkitekten Axel Forssén.¹

Byggnaderna har grupperat sig kring en öppen klostergård och genom den fyrkantiga korsgången stått i förbindelse med varandra och klosterkyrkan. Utanför den centrala klosterfyrkanten har det funnits byggnader dels i sydöst dels i väster. De västliga anläggningarna har undersökts och delvis konserverats under 1970-talet. Vid detta tillfälle har även stora delar av den yttre klausurmuren påträffats och markerats.²

Under de nu synliga och konserverade lämningarna har framför allt kring skärningspunkten mellan östra och södra längorna påträffats rester av äldre byggnader, sannolikt de äldsta konventsbyggnaderna.

1. Korsgången

Korsgången har som nämnts inramat den fyrkantiga klostergården och förbundit de olika längorna med varandra och kyrkan. Korsgången kan av spåren i kyrkans sydmur antas ha varit kryssvälvd med valven burna av konsoler i omgivningsmurarna. Mot klostergården har korsgången öppnat sig, dels med ingångar i öster och väster, dels med fönster, kopplade spetsbågiga med mittkolonnnett. Vid korsgångens södra länga finns resterna av en åttkantig byggnad, klostrets lavabo eller tvättrum. Den har mot klostergården haft fönster av likartat utseende som korsgångens. Dess ingång återfinns i söder. Påträffade bronskranar och en stenskodd rörgrav vittnar om byggnadens funktion.

2. Östra längan

Östra längan ligger i rät vinkel mot klosterkyrkan, i anslutning till tvärskeppets sydgavel och rymmer två större och fyra mindre rum. Närmast kyrkan påträffades vid utgrävningen ett nu åter igenfyllt litet rum som ansetts vara kyrkans sakristia men som även kan tolkas som bibliotek. Härnäst ligger klostrets viktigaste rum, kapitelsalen. Detta närmast kvadratiska rum är bredare än längan i övrigt. I rummet har påträffats resterna av fyra pelare, som indikerar att rummet varit välvt med nio kryssvalv. I väster har mot korsgången funnits dels en portal, kolonnflankerad och med profi-

lerad omfattning, dels en tredelad fönsteröppning, indelad av kopplade kolonnetter som sannolikt upptill förenats med spetsbågar. Rummets golv har varit täckt med kalkstensflis och längs väggarna har funnits en något högre liggande fris av 1–1,25 meters bredd. Efter kapitelsalen följer tre mindre rum. Det första kan antas ha tjänat som samtalsrum eller parlatorium. Intill detta återfinns resterna av dagtrappan, som lett till andra våningens dormitorium. Öster om trappan finns ett mindre rum, som ej haft förbindelse med korsgången utan blott med den smala förstugan söder härom. Rummet kan tänkas ha tjänat som vänt- eller vaktrum i anslutning till förstugan.

Östlängans sista stora rum har också haft sin dörröppning mot förstugan. Rummet är drygt 7×12 m stort och torde ha tjänat som munkarnas arbetsrum eller auditorium. Härunder har påträffats rester av flera äldre murar. I rummets sydmur ses rester av två fönstersmygar.

I vinkel mot auditorium och tangerande dess sydöstra hörn återfinns det sk abbotshuset. Denna byggnad delas av en hjärtmur i två hälfter. Den ena består av ett enda rum i vars golv finns en stenskodd vattenränna, en del av klostrets vattensystem. Byggnadens andra hälft är indelad i tre mindre rum och vid byggnadens västra gavel finns en smal korridor, som medgivit passage genom byggnaden och förmedlat förbindelsen med östlängans auditorium. I de beskrivna rummen har påträffats fynd, som anger att här bedrivits metall- och glashantverk.

Södra längan

Södra längan är en oegentlig benämning på den tämligen fria gruppering av tre byggnader vars förenande länk är södra korsgången. Utmed denna ligger i väster ett ca 11×7 m stort rum, som till följd av den i sydöstra delen påträffade spisen bör ha tjänat som kök. Köket har ursprungligen haft en ingång i norr, från korsgången. Öster härom finns ett smalt rum som med öppningar mot korsgången och köket förmedlat förbindelsen till den ca 10×14 m stora och vinkelrätt mot längans huvudinriktning liggande matsalen eller refektorium. Detta en gång så ståtliga rum torde av påträffade sex pelarfundament att döma ursprungligen täckts av tolv kryssvalv. Öster om refektoriet och sekundär i förhål-

Fig 192. Utblick över klosterområdet mot söder. Foto 1978.

View of the monastery grounds facing S.

lande till detta påträffades resterna av en större eldstads- eller ugnskonstruktion.

Västra längan

Västra längan synes av planen att döma ha varit klosterfyrkantens mest regelbundna byggnadsverk. Längst i norr finns resterna av lekbrödernas nattrappa som lett från dormitoriet i andra våningen till korsgångens nordvästra hörn, ej långt från lekbrödraportalen till kyrkan. Längans första rum från norr är närmast kvadratisk. Det torde ha täckts av fyra kryssvalv, burna av en mittpelare. I norr har funnits två djupa nischer, under nattrappan. I söder finns ingången som mynnar i en förstuga eller passage genom västlängan. Söder här om återfinns det ca 25×9 m stora arbetsrummet för lekbröderna, cellarium. Rummet har täckts av tio kryssvalv, burna av fyra kolonner i rummets mitt. En av dessa kolonner har återuppförts vid restaureringen och i anslutning härtill har två gördelbågar rekon-

struerats. I rummets norra del har funnits dels tre nischer, den ena vänd mot förstugan, dels i nordöstra hörnet dagtrappan till dormitoriet. Cellariet har haft två dörröppningar, en i väster och en i öster. Längans sydligaste rum är liksom det norra närmast kvadratisk och synes även ha varit täckt av fyra kryssvalv, burna av en mittpelare. Rummet har sin dörröppning i öster och ett fönster i väster. Genom rummets södra del passerar klostrets stenskodda vattenränna.

Övriga byggnader

Väster om västlängan har påträffats resterna av ett antal mindre byggnader som av fynden att döma haft olika ekonomifunktioner. Längre åt sydväst finns markerat lämningarna efter en rektangulär trerummig stenbyggnad.

En annan rektangulär, till synes trerummig byggnad finns markerad i klosterområdet nordvästra del, omedelbart invid vägen som för fram till klosterkyrkans

huvudingång. I byggnaden påträffades nålar, fingerborgar, sporrar och benkammar samt rester av en härd och en kalkugn. Byggnadens fortsättning mot öster har ej undersökts, men möjligen har den hört samman med en tidigare påträffad byggnadsrest och måhända tjänat som klosteranläggningens porthus.

Noter

Församlingens historia

1. *E Tuneld*, Geografi öfver Konungariket Sverige IV, s 264.
2. Ortnamnen i Skaraborgs län 12, s 44 ff.
3. *G Linde*, Ortnamnen runt Billingen, s 6.
4. Ortnamnen i Skaraborgs län 12, s 42, 48.
5. *Antikvarisk Tidskrift för Sverige* 20: 4, s 29.
6. Rapport över arkeologisk provundersökning på Skarke kyrkplats 1979, i ATA. – *R Sigsjö*, Varnhems socken, Skarke kyrkplats. Arkeologisk provundersökning.
7. *I Lundahl*, Det medeltida Västergötland, s 225.
8. *I Lundahl*, a a, s 226.
9. *Västergötlands runinskrifter* I, s 134 f.
10. Ortnamnen i Skaraborgs län 12, s 47.
11. Beskrivning över Varnhems församling omkring år 1785, s 12.

Kyrkogården och dess omgivning

1. RA, E 1327, De la Gardieska saml, avskrivning av kungl brev, donationsbrev 18/3 1647 från Kristina på kungsgården Höjentorp med dess underliggande »Closter Trägårdh samt Diurgården». – Utdrag ur Valle härads dombok 31/5 1641. i: *Göteborgstidn* nr 12, 29/1 1789.
2. En rak gata skulle »stryka rätt upp» från västra kyrkogårdsmuren till allmänningen. Från denna gata skulle övriga gator utgå vinkelrätt med stugornas fasader vända mot gatan. Ladugårdar och fähus skulle ligga å ömse sidor om stugorna på gårdssidan. Ett torg skulle anläggas väster om kyrkan, där ingen byggnad borde uppföras på grund av risken för eldsvåda. Då stora landsvägen löpte förbi Varnhem, skulle orten lätt få ett uppsving som marknadsplats. Vidare kunde mark upplåtas till olika hantverkare i De la Gardies tjänst (ATA, Antikvitetskollegiets handl, vol 6, koncept från *J Hadorph* till M G De la Gardie mars 1673, s 140, 144 ff).
3. GLA, Domkap 11/3 1927, Köpebrev angående inköp av ett område om 1 134 m² från den De la Gardieska gravkassan tillhöriga frälselägenheten Klostret nr 17.
4. GLA, Varnhems kyrkoarkiv, N:1, beskrivning över Varnhems församling 1817, s 224.
5. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr

Klausurmuren

Den yttre klausurmuren har där den påträffats och markerats i väster och söder haft en genomsnittlig bredd av 1,2 m och varit murad som skalmur av kalksten. Begränsningsmurar har även konstaterats men ej markerats öster, norr och nordväst om klosterkyrkan.

- från befallningsmän, memorial bifogat skr från *J Pederson* 27/2 1673.
6. *Ibidem*, 15/5 1673.
 7. RA, E 1721, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, samtliga västgötagodsens, memorial 1680 i slutet av vol.
 8. *Slott och herresäten i Sverige*, Västergötland, Värmland, Dalsland 1, s 192 ff. – LUB, De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie, vol 92, *Rosner* till M G De la Gardie 28/12 1685: Venngarn och Höjentorp »ad dies vitae zu behalten und zu nutzen».
 9. *I Rosell*, Magnus Gabriel De la Gardie, s 108 ff.
 10. A a, s 109. – GLA, Eggby kyrkoarkiv, C: I Eggby-Istrum kyrkobok 1688–1704, s 187: bänkdelningslängd 1663: manfolk: 1 Grefwestool till Höjentorp. – 1687 förärade *Maria Euphrosyne* en mässhake och ett antependium av grön sammet till Eggby kyrka, i behåll (*ibidem*, s 14).
 11. LMV, P 182–16: 1, Delning av tomtplatser till Björs- och Borregårdarna. *Johan Afzelius* 1781.
 12. LMV, P 182–16: 3, Storskifte. *Anders Thun* 1804–05. – En kartbeskrivning 1803 räknar upp gårdarna i Klosters by: Trädgården, Fogdegården, Ulfsgården, Borregården, Simmesgården, Fiskaregården, Gjestgifvaregården eller Björsgård, Hospitalshemmanet Björsgård, Ionkrågården, Eric Larsgård, Sven Michels eller Ryttagårdarna, Pickagården, Hammarsqvarn, Löten, Ambjörnstorp, Dyngesätter och Grufvesätter.
 13. LMV, P 182–16: 9, Laga skifte 1844–53, fastst 1853.
 14. Nordiska museet, Teckning av *Fritz von Dardel* 1845. Privat ägo. Foto 1930.
 15. GLA, Skara domkapitels arkiv, E VI 110, besiktningsinstrument 1825: Måtten var: längd 28,5, bredd 14, höjd 5 1/4 alnar. Byggnaden innehöll »på östra ändan 2^{ne} kamrar circa 7 alnar i fyrkant, dernäst sätesstuga eller Sal 10 alnar i fyrkant med förstuga på norra sidan till 3 3/4 alnar bred och på västra ändan Kök med intillvarande kammare 9 1/4 alnar i längden och 14 1/4 i bredden». Enligt 1838 års besiktningsinstrument har taket belagts med tegel. Till reparationen hörde även putsning av innerväggarna, pappspänning av taken fränsett i köket samt översyn av ytterpanelen. Här uppges även, att byggnaden hade två gavelrum och svale, sex eldstäder och bakugn.

16. RA, E 1688, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Höjentorp, gårdsräk 1673–74, verifikation 270. Ett hospital omnämns 1690. (GLA, Skara domkaptels arkiv, E VI 110, PÅ till domkap 4/11 1690). – Ett hospital för 18 personer i Höjentorp omnämns av *P Wieselgren* (De la Gardieska Archivet del 6, s 196 ff). Hospital och skola inrättade De la Gardie även vid Synnerby på Källandsö samt i Flo socken i Västergötland (*Magnus Gabriel De la Gardie*, utst kat, s 127).
17. RA, E 1612, De la Gardieska saml, prästers brev ... Skara stift, *M Tengner* 26/2 1673.
18. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 128 ff. – GLA, Läckösaml, C: 1, Resolution och memorial 14/1 1668. – *P Wieselgren*, aa, del 6, s 196 ff.
19. *G Lindahl*, Magnus Gabriel De la Gardie, s 67 f.

Medeltidens byggnadshistoria

1. *M C L Gertz*, *Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi* II: I, s 137.
2. Översatt av *Hedda Gunneng*.
3. Klosters historia är skildrad av bla *A Forssén*, *F Hall*, *H Johansson* och *E Ortved* i litteraturförteckningen upptagna verk.
4. *H Johansson*, Ritus cisterciensis, s 68.
5. SRD I, s 176, 340, 388. SRD III, s 304.
6. *H Widéen*, Klostret på ön, s 28 ff.
7. *E Ortved*, Cistercienserordenen og dens klostre i Norden, s 225.
8. SRS I: 1, s 16.
9. DS I: 287.
10. SRS I: 62, SRS III: 3.
11. RAP I: 548, 956 och 1002.
12. *E Ortved*, aa, s 248.
13. *E Ortved*, aa, s 248 f.
14. *S Curman*, Cistercienserordens byggnadskonst, s 183. – *Densamme*, Klostrens byggnadskonst, s 71 f.
15. *E Lundberg*, Byggnadskonsten i Sverige 1000–1400, s 477 f, 484 och 503. – *A Tuulse* menar i Romansk konst i Norden (s 52) att långhuset delvis kvarstår från tiden före branden. – *P Hoffman* anser i Nordische Cistercienserkerchen att hela kyrkan utom valvsystemet är från tiden före branden och att den i sitt ursprungliga skick varit flattäckt. – *J Karlsson* slutligen hävdar i en kandidatuppsats, Ett försök till byggnadshistorisk och stilhistorisk undersökning av klosterkyrkan i Varnhem (Uppsala universitet 1979), att både långhus, tvärskepp och västligaste delen av kapellkransen är tillkomna före branden.
16. *H Thümmeler*, Die Zisterzienserkirche Marienfeld in Westfalen und ihr Einfluss auf die Marienkirche in Visby und die Zisterzienserkirche in Varnhem. Thümmeler håller för troligt att långhuset i Varnhem med sina arkader kvarstår från tiden före branden.
17. *H Thümmeler*, aa, s 92.
18. *H Thümmeler*, aa, s 93.
19. *J Karlsson*, aa, s 45.

20. *G Svahnström*, Visby Domkyrka, s 141.
21. Likheten mellan de båda absidvalven har framhållits av *J Karlsson* i a a.
22. *E Lundberg*, aa, s 549.
23. *E Fischer*, Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden, s 61.
24. Det södra kapitälbandet i Varnhems västportal är nyhugget, sannolikt i samband med De la Gardies restaurering, men det ursprungliga, som påträffades vid Curmans restaurering visar att man efter förmåga sökt följa förebilden. Det äldre kapitälbandet förvaras nu i Hallenii gravkor.
25. *E Fischer*, aa, s 64. Fischer nämner dock inte att slutstenen i Forshem har direkt förebild i Varnhem.
26. *E Bohrn* och *G Svahnström*, Helge And's ruin och Hospitalet.
27. *A Forssén*, Varnhems klosterkyrkas restaurering 1911–1923, Berättelse avgiven 1926, i ATA, s 47.
28. Aa, s 53 f.
29. *H Werner*, Varnhems kloster och kyrka I, s 35.
30. *A Forssén*, aa, s 41 f.
31. *H Werner*, aa II, s 36.
32. *A Forssén*, aa, s 60 f.

Nyare tidens byggnadshistoria

1. *O Källström*, Medeltida kyrksilver, s 61, 286.
2. KB, F h 9, *J Peringskiöld*, Monumenta Sveogothorum IX, s 245–247. – RA, Riksregistraturet 24/2 1574, s 28 f. – *Konung Johan III:s* bygnads- och befästningsföretag II, nr 383.
3. *Slott och herresäten i Sverige*. Västergötland, s 192. – *S Karling*, Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott, s 352 ff.
4. *A Tidström*, Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760, s 37.
5. *H Hildebrand*, Varnhems klosterkyrka, s 16 f.
6. *H Hildebrand*, aa, s 17.
7. *S Curman* och *E Lundberg*, Vreta klostrets kyrka, s 74.
8. *E Bohrn*, Strängnäs domkyrka, s 388.
9. *Konung Johan III*, aa, nr 256–259, 374 f, 384.
10. *S Lindroth*, Svensk lärdomshistoria, Medeltiden. Reformations tiden, s 288 ff.
11. *M Revera*, Gods och gård 1650–1680, s 88 f.
12. *S Karling*, Matthias Holl, s 129. – RA, E 1212, De la Gardieska saml, E 1212, M G De la Gardie, koncept 15/2 1652.
13. *M Revera*, aa, s 25 ff.
14. *A Hahr*, Konst och konstnärer, s 129 ff. – *Densamme*, Läckö slott, s 186 ff.
15. *S Karling*, Matthias Holl, s 129. – RA, E 1514, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *T Ollonberg* 22/12 1653. – *Tore Ollonberg*, född 1611, död 1690. Adlad 1648, hauptman och häradshövding i Läckö grevskap. – *Tore Ollonberg*s huvudbaner och kista för-

- varas i Råda sockenmagasin. Huvudbaneret, på vilket målning och inskrift nu är bortfallna, bar följande inskrift: »Kongl. Maj:ts Tro-Tienare och fordom Härads-höfdinge uti Skaraborgs län, den Wälborna Herren Herr Thore Olufsson Ollonberg til Ryssboholm och Hane-ström, hvilken i Herranom afsomnade d. 1 Decembr Anno 1690 på sin gård Haneström». Huvudbaneret ut-ställdes på Läcköutställningen 1981: *Adlig prakt – folklig möda*.
16. *S Karling*, Matthias Holl, s 129f. – RA, E 1430, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, inkomna brev från enskilda, *S Höök* 30/1 1654.
 17. *S Karling*, Matthias Holl, s 130.
 18. RA, E 1322, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, registratur 4/10 1653.
 19. RA, E 1675, De la Gardieska saml, godshandl, Drottningholm, bygningsräk.
 20. *S Karling*, Matthias Holl, s 130.
 21. *I Rosell*, Drottningholms slottskyrka, s 15.
 22. *I Rosell*, De la Gardie, s 110.
 23. *S Karling*, Matthias Holl, s 22ff.
 24. *A Hahr*, Läckö slott, s 185. – LUB, De la Gardieska saml, Topographica, Höjentorp I, bygningsräk 1654, s 543 ff.
 25. RA, E 1688, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Höjentorp, gårdsräk 1673, 1674, verifikation 210.
 26. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 50.
 27. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räk 1669, s 1717. – Jfr även *A Hahr*, Konst och konstnärer, *Arvid murmästartare* enligt registret.
 28. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 49.
 29. RA, E 1456, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *J P Kirstenius* 2/5 1656.
 30. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räk, s 1589, brev från *O Falk* 12/1 1669.
 31. GLA, Läckösaml, CI, skr till hauptmannen på Läckö, resolution och memorial 14/1 1668. – RA, E 1703, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Läckö, memorial 1668–69.
 32. LMV, P 163–16: 2, Avmätning av trakten omkring Läckö slott, odat (en anteckning med årtalet 1683 och »eders nåde» återfinns på baksidan).
 33. LMV, P 165–11: 3, Geografisk avmätning av Mariedal i Ova socken. Av *L Insulander* 1690.
 34. *I Rosell*, De la Gardie, s 104ff.
 35. A a, s 108 ff.
 36. *S Lindroth*, a a, s 320 ff.
 37. *I Rosell*, a a, s 55 ff; 104 f.
 38. *J Hadorph*, Reseanteckningar om Läckö grefskap, s 65 ff.
 39. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 11/3 1662.
 40. ATA, Antikvitetskollegiets handl, *M G De la Gardie* till Antikvitets Collegium 15/7 1668.
 41. RA, E 1317–18, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, egenhändiga planritn till byggnadsförslag m m, odat memorial.
 42. Intressant är att De la Gardie även arbetade för istånd-sättande av Husaby biskopsborg, utgrävd 1965–67. Greven hade 1677 gett order »om dåth gamble steenhuset uprettelse i Huseby». Befallningsmannen på Mariedal hade med anledning härav hållit en allmän stämma med hela församlingen i kyrkoherdens närvaro och pålagt varje »jonelagh» 120 spån, sågbräder till taket samt medel till inköp av spik (RA, E 1640, De la Gardieska saml, skr från befallningsmän på godsen i Västergötland, Mariedal, *H Svensson* 27/12 1677. – *Ch Westerdahl*, Medeltida profana byggnadsverk, s 155 ff).
 43. GLA, Läckösaml, C I, skr till hauptmannen på Läckö 1668–, resolution och memorial 14/1 1668.
 44. KB, *Gripenhielm*, Itinerarium 1688.
 45. *Carl XI:s Almanacksanteckningar*, s 2, not 3.
 46. *K af Geijerstam*, Kungl Skaraborgs regemente. – Sveciagravyren över Höjentorp återger sannolikt ett av Carl XI:s besök på gården.
 47. *Carl XI:s Almanacksanteckningar*, s 336. – Resan gick därefter till Skara, där han besåg domkyrkan, därefter till Lidköping, där han även besåg kyrkan, och till Läckö (s 337).
 48. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän å godsen i Västergötland, *J Pedersson*. – Memorialet är bilagt en skr från *J Pedersson* 28/7 1670.
 49. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räk 1669, s 1705 f, 1707 f.
 50. RA, E 1425, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *J Hadorph* 12/7 1670.
 51. RA, E 1513, ibidem, *T Ollonberg* 18/1, 3/10 1670.
 52. RA, E 1425 enligt ovan.
 - 52a. RA, E 1612, De la Gardieska saml, prästers brev . . . Skara stift.
 53. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räk 1669, s 1706. – Jfr *S Karling*, Matthias Holl, s 131.
 54. *Daniel Skragge* blev enligt en berättelse av brodern *Lars Skragge* överfallen på väg till hauptmannens (Ollonbergs) gård Rydboholm (Ryssboholm). Daniel Skragge var emellertid trots sina skador åter i arbete vid klosterkyrkan, då Nils Kaggs befallningsman Anders Törbiörnson kom till klostret och inledde en så häftig skärmytsling med byggmästaren, att denne avled (RA, E 1557, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *L Simonsson Skragge*, odat). – Jfr *S Karling*, a a, s 131 f.
 55. RA, E 1557, ibidem.
 56. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän å godsen i Västergötland, *J Pedersson* 2/5 1672.
 57. RA, E 1263, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept, odat (1671).
 58. 22/9 1669 fick hans hemman Biörsgården frihet från årliga skatter och pålagor (RA, E 1688, godshandl, Höjentorp gårdsräk 1673–74, s 255).

59. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räk 1668.
60. Ibidem 1669, s 1711 »En kort relation om den olyckeliga händelsen som skedde i Warnoms klåster kiörkia den 28 Junij AO 1670».
61. Gref- och friherreskap enl not 59.
62. RA, E 1688, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Höjentorp gårdsräk 1673, 1674 vol 210.
63. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän, *J Pedersson* 1675: Årlige, ovisse och extraordinarie räntan.
64. *Beskrivning* över Varnhems församling omkring år 1785, s 12.
65. Aa, s 11.
66. Höjentorp gårdsräk enl not 62.
67. RA, E 1557, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *L Simonsson Skragge*, odat.
68. RA, E 1640, enl ovan, *J Pedersson*.
69. RA, E 1616, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från hantverkare och näringsidkare.
70. RA, E 1265, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 1672.
71. RA, E 1640, enl ovan, *J Pedersson* 23/5 1672.
72. RA, E 1640, enl ovan, *J Pedersson* 18/7 1672.
73. RA, E 1640, enl ovan, memorial bifogat en skr från *J Pedersson* 31/10 1672.
74. Ibidem, 27/2 1673.
75. *E Dahlberg*, Teckningar till Svecia antiqua et hodierna, IV, fig 2173.
76. RA, E 1640 enl ovan, memorial bifogat en skr från *J Pedersson* 31/10 1672.
77. *S Karling*, Matthias Holl, s 132 f.
78. RA, E 1266, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 24/4 1673. – Enligt koncept 23/4 samma år hade man ackorderat med murmästare *mäster Christian* om Solna kyrkas reparation, som bekostades av De la Gardie. Medel till reparationen testamenterades dessutom av De la Gardies franske mästerkock *Lambert Molet* (ibidem 22/4 1673).
79. RA, E 1688, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Höjentorp, gårdsräk 1673.
80. RA, E 1640 enl ovan, 27/2 1673.
81. RA, Kammarkollegiets arkiv, kyrkor, skolor, vol 26 Lidköping. – Förordningarna 18/7 1671 upptar även välvning av kyrkan och tillbyggnad med en sakristia. Arbetet skedde med *Jonas Rudberus* som pådrivande kraft och avslutades först 1695.
82. *W Pursche*, Timmermansämbetet i Stockholm, passim.
83. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 12 ff.
84. *T O:son Nordberg*, Magnus Gabriel De la Gardies ombyggnad av Ödeby kyrka, s 36, 39.
85. GLA, Lyrestads kyrkoarkiv, C: I, räk 1692.
86. KB, F h 9, *J Peringskiöld*, Monumenta IX.
87. RA, E 1612, De la Gardieska saml, prästers brev ... Skara stift, *M Tengner* 26/2 1672.
88. *S Leijonhufvud*, Kungastena i Varnhem, s 144. – RA, E 1720, De la Gardieska saml, godshandl, Västergötland, likvidation med befallningsmannen Erik Palm 1680, arbetsfolk vid Varnhems klosterkyrka 1680, byggnadskostnad 1680 Mariedal. – *T O:son Nordberg*, Karlbergs slott, s 70. – *Ang Niure* se även *S Karling*, Tyresö slott, s 62 f.
89. RA, E 1612 enl not 87.
90. Beträffande dokumenteringen se resp avsnitt i kap Inredning och inventarier.
91. RA, Slott och gårdar, vol 15, Höjentorp.
92. RA, Gref- och friherreskap, Läckö, räk 1669 s 943; 1671 s 1172; odat s 1728.
93. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän, *J Pedersson* 10/11 1670.
94. Ibidem, 5/6 1673.
95. RA, E 1266, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 26/3 1673.
96. LUB, De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie 95: 1.
97. RA, E 1721, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, samtliga västgötagodsen, memorial 1680 i slutet av vol.
98. LUB, De la Gardieska saml, Topographica, Varnhem, odat specifikation.
99. RA, Gref- och friherreskap, memorial 17/9 1669.
100. E 1640 enl ovan, 31/10 1672.
101. *S Mörner*, *I Sárkány* och *B Waldén*, Ödeby kyrka.
102. RA, E 1688, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Höjentorp, gårdsräk 1674, s 39 verte.
103. E 1640 enl ovan, memorial 15/5 1673.
104. *G Eimer*, Carl Gustaf Wrangel, s 16f. – *E Andrén*, Skokloster.
105. *G Sidenbladh*, Arkitekter och murmästare i äldre tider i Stockholm, s 49 ff.
106. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept, memorial 11/3 1662.
107. *S Karling*, Matthias Holl, s 75 ff.
108. *Magnus Gabriel De la Gardie*, utst kat 1980, s 60.
109. *K Johannesson*, Om De la Gardie och stoicismen, s 231 ff.
110. *P Wieselgren*, D la Gardieska Archivet, del 6, s 193 f. – *J Peringskiöld* avbildar omkring 1670 ett stort antal västgötakyrkor, som återger flera av De la Gardies utbyggnader (teckningar av *J Hartling*). En beskrivande text berättar tex om Otterstads kyrka, att De la Gardie utökad byggnaden med ett »sångehuus» vid östra gaveln av ca 10 alnars längd. Sakristian har framflyttats, åtta nya fönster tillkommit och kyrkan försetts med ny altartavla och nya textilier (KB, F h 9, Monumenta Sueo- gothorum, s 169 verte).
111. *R Fähræus*, Magnus Gabriel De la Gardie, s 229.
112. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räk 1668–1670.
113. *G Eimer*, Carl Gustaf Wrangel.
114. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 37 ff.
115. *S Karling*, Matthias Holl, fig 44.
116. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie,

- skr från befallningsmän på godsens i Västergötland, *S Thorsson* 13/8 1659.
117. *I Rosell*, aa, s 48 ff.
118. Nu i Nationalmuseum. – Presenterades på Läcköutställningen 1981 »Adlig prakt – folklig möda».
119. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 37 ff. – Flera av Magnus Gabriel De la Gardies barn är gravsatta i Veckholms kyrka: Christina Catarina (död 1650), Johan Casimir (död 1651), Carl Magnus (död 1653), Jacob August (död 1661), Johan Carl (död 1662), Magnus Gabriel (död 1667), Maria Sofia (död 1667 och begravd på samma gång som brodern) samt Ludvig Pontus (död 1672). – Av barnen är blott Gustav Adolf (död 1695) begravd i Varnhems klosterkyrka (*Elgenstierna*).
120. *S Mörner*, *T Särkäny* och *B Waldén*, Ödeby kyrka, s 645 f.
121. *M Revera*, Västgötagodsen, s 79 ff. – I Ödeby kyrka samlades ett stort antal målningar och räddades sålunda undan reduktionen.
122. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räk 1669, s 1713.
123. LUB, De la Gardieska saml, Topographica, Varnhem.
124. *G Lindahl*, Grav och rum, s 162.
125. *R Josephson*, Tessin, Senare delen, s 147. – Nationalmuseum, Cronstedtska saml 2449. – *G Lindahl*, aa, fig 14.
126. *S Karling*, Matthias Holl, s 136 f.
127. RA, Gref- och friherreskap, Läckö, räk 1669, s 1705.
128. RA, E 1721, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Västergötland, memorial 1680 i slutet av vol.
129. *T O:son Nordberg*, Magnus Gabriel De la Gardies ombyggnad av Ödeby kyrka, s 27. – Fredrik Siptus skulle enligt De la Gardies order erhålla såväl gård på landet som hus i staden i Västergötland. *Jonas Rudberus* hade 1680 fått grevens uppdrag att förmå Siptus att bosätta sig i Lidköping. Siptus begärde en tomt vid torget och skulle själv vara med när huset uppfördes och dirigerade grevens timmerkarlar och snickare, när det inreddes. Han hade själv gjort upp förslag på husets utformning (RA, E 1612, De la Gardieska saml, prästers brev . . . Skara stift, *J Rudberus* 20/2 1680).
130. *S Mörner*, *T Särkäny* och *B Waldén*, Ödeby kyrka, s 655 ff.
131. LUB, De la Gardieska saml, Topographica, Varnhem.
132. LUB, De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie 95: 1.
133. *T O:son Nordberg*, Karlbergs slott, s 70.
134. Blå RA, E 1721, godshandl enl ovan, 1681: s 50 verte, Höjentorps gårdsränta.
135. LUB, De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie 95: 1, memorial 26/2 1684.
136. *A Hahr*, Konst och konstnärer, s 137 f, 186.
137. Aa, s 164 ff.
138. Befallningsmannen vid Höjentorp *Erik Palm* uppger 1680, att han ackorderat med Per stenhuggare om utförande av fyra stenar till konungagravkoren samt fem stenar till De la Gardieska gravkoret (RA, E 1521, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *E Palm* 10/3 1680).
139. RA, E 1402, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *O Falk* 1/2 1681.
140. RA, E 1521 enl ovan, 6/6 1681.
141. RA, E 1402 enligt ovan, 30/1 1682.
142. LUB, De la Gardieska saml, Topographica, Höjentorp II, *E Palm* till Maria Euphrosyne 9/6 1686.
143. Slottsarkivet, Karlberg slottsruk 1697–98, memorial 1680: »Skal göras all flijt till Håbergs och Vänegarns försäljande.» – *R Fähræus*, Magnus Gabriel De la Gardie, s 318.
144. RA, Slott och gårdar, vol 15, Höjentorp, inv 1688.
145. RA, E 1940, De la Gardieska saml, Maria Euphrosynes papper, begravningsakten. – Adeln och dess gods, De la Gardie, Maria Euphrosynes begravningsräkenskaper 29/2 1688. – »Upsats, huru det widh hennes durchl! furstinnans Begravningsact förhålles», utdrag: »Dagen till begravningen destineras d. 19. Februarij . . . Och beställes om ringningen i alla kyrkior, at den skeer åtta dagar för uth. Sedan skall kyrkian klädas natten tillförende, och sättes Lius i Cronor och plåtar, sampt på altaret och Predikostolen samma dagen. Desslikes Giridoner i Grafwen, item praepareras ther något, som liket moste stå uppå, så att kistan icke kommer på bara marken, och legges liket afftonen tillförende i den kistan, som nu ther till göres. Samma dagen, som begraffningen skee skall, lyses under högmässan ther till i alla kyrkior här i stadhen, effter det thertill upsatta project. Och effter ändat aftonsång settes liket fram i koret, under sin himmel eller Baldaquin och förordnas 8. Drabanter ther hoos, som försees medh Cossacqver Och Partisaner, uthur Kongl. Mayts klädes Camar. Att bära himmelen bedies 6. st öfwerstar.» När Kongl May.^{tt} tillkyrkian ankommer begynnes Musiqven. Och the som bära himmelen träda fram till densamma, så wäll som the hwilka bära, böra sikh ikring bären infinna neml Öfwerstl.^{tt}» Så begynnes sången och en lijksalm. Sedan en lijten Musikqve medhan Presten uppträder. Predikningen förrättar Erkebiskopen. Och efter Personaliernas afläsande och böner, giöres tacksägelse i Barnens namn. Sedan Musiceras åther igen litet, när Presten går neder. Så siunges åther aff skolan och församlingen en döösalm och så träda facklebäranne fram. Och widh sista versen Prestafverne. Och de som skola bära liket och himmelen ställa sikh i ordningh, och när andra Psalmen siunges lyftes liket op och bäres till grafwen. Musiceras åther igen effter hennes durchl.^{ts} begäran den Psalmen Ich habe einen guthen Kampf gekempft. Sedan gör Presten bönen för altaret och säger wällsignelse. Siunges aff skolan några verser och i det Theras May.^{tt}er gåå af kyrkian Musiceras åther igen.»
146. Makalös, som 1689 blev omgjort till »Tyghus» (*Carl XI:s Almanacksanteckningar*, s 172).
147. LUB, De la Gardieska saml, Topographica, Varnhem, s 93 verte: utdrag ur memorial av P Cronhielm 14/8 1694.

148. *Carl XI:s Almanacksanteckningar*, s 336: »Dher ifrån rest(e) K.M. (til) Warnhems-Kiörkan och så til Höiertorp igen.»
149. LUB, De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie 87, *C Sparre* till E Oxenstierna 6/9 1702.
150. GLA, Varnhems kyrkoarkiv, O:3, Kungl brev 13/1 1696, kopia.
151. *Ibidem*, s 28.
152. LUB, De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie 87, *E Dohna* till E Oxenstierna brev 1707–1708, s 229ff.
153. *Ibidem*, Topographica, Varnhem, *S Bäck* till E Oxenstierna, s 95 f. – *S Bäck* till E Oxenstierna 27/12 1696.
154. *Ibidem*, s 37.
155. *Ibidem*, Förslag på vad som skall rekvireras till M G De la Gardies grav 25/8 1696.
156. *Ibidem*, s 119 räk 4/8 1698.
157. *Ibidem*, s 95 verte enl not 153.
158. *Ibidem*, s 84 *S Bäck* till E Oxenstierna.
159. *Ibidem*, s 122 verte räk 1/11 1696, 5/8 1698.
160. *Ibidem*, s 139, *S Bäck* till bokhållaren 26/7 1699. – *Per Jonsson Stenhammar*, född 1664, död 1756. Son till *Jon Andersson Stenhammar*, Västerplana. Begravd i Västerplana kyrka. – *I Rosell*, *Per Stenhammar* – en stenhugare från Västerplana. – *A Andersson*, Stenindustrien på Kinnekulle, s 167.
161. *Ibidem*, Släktarkiven, De la Gardie 87, s 232, *E Dohna* till E Oxenstierna odat (omkr 1708).
162. *Ibidem*, Topographica Varnhem, s 84, *S Bäck* till E Oxenstierna 1/11 1696. – *G Lindahl*, Grav och rum, s 162.
163. *Ibidem*, s 38 skiss till järnskranket; s 99, *S Bäck* till E Oxenstierna 1/9 1697 (smeden *Anders Assarsson* håller på att arbeta med skranket). – *B Hellner*, Ett barockt järnsmede.
164. LUB, De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie 95:2, memorial 18/10 1684. – I ett brev till *Burchardt Precht* ber De la Gardie denne inställa sig vid Käggleholm »at företta det arbete wi behaga kan» (*ibidem* 18/10 1684).
165. *Ibidem*, Topographica Varnhem, s 189 specifikation 9/6 1686.
166. *Ibidem*, Släktarkiven, De la Gardie 87, s 238ff, *M G Palm* till E Oxenstierna 3/2 1708: »Elliest har iag och ibland min Sahl: faders handlingar funnit en afrijtning på sielfwa Epitaphiumet emillan begge grafvarna som af ---- kungl drotsen sielf warit projecterad och finnes med des egen höga hand derpå hafwa skrifwit.»
167. *Ibidem*, s 231.
168. Se nedan kap De la Gardieska gravkoret.
169. *Ibidem*, Topographica, Varnhem, s 41 f, s 74 verte f. – Samma förteckning på svenska finns i behåll av grevinns hand samt även en korrigerad avskrift av denna (s 77ff, s 80ff).
170. *Ibidem*, Släktarkiven, De la Gardie 87, s 218. Räk för åtgärder 1708–1712, 1708: sockel, piedestaler till blyskulpturerna, 1712: små piedestaler till marmorbysterna, 2 stendörrar till *Gustav Adolf De la Gardies* gravtumba.
171. *A Hahr*, Läckö slott, s 195.
172. Kostnadsförslag för restaureringen 23/1 1889 av *G Pettersson* (RA, Ecclesiastikdepartementets konseljakter). Utdrag: Sänkning av golven i kyrkan, gravvalven m m; sänkning och planering av kyrkogården; rivning av stråvpelare och stråvbågar runt hela kyrkan; nya stråvpelare av huggen sten; rivning av tornet, taken och orgelläktaren; ommurning av tornen vid västra gaveln, det norra helt och hållet och övre delen av det södra; nyklädnad av huggen sten på båda sidorna av övre delen av södra sidoskeppets yttermur (inkl sänkning och ommurning av dess fönster), inre sidorna av koromgångsmuren, nedre delen av De la Gardieska gravkorets murar; ny dörröppning till sakristian; ommurning av dörröppningarna till De la Gardieska gravvalven; avskrapning av gammal puts samt rengöring av alla utvändiga murar; anordnande av värmekammare; ny portal i södra tvärskeppet; nya halvkolonner och ny gavel på västportalen; renskrapning och fogstrykning av pelare, valv, bågar och murytor inuti kyrkan; skrapning, lagning, vattnivning och avfärgning av gammal sten; ny tornstomme och takstol; skifferbeklädnad av tornen och mittskeppets tak med kopparplåt i vinklar och smyggar; 97 fönster med järnbågar och grönaktigt glas i blyinfattning; ny bänkinredning med ekgavlar; tre par yttre portar av ek; dörrar av ek till sakristian och tornet; ett större vindfång vid västra ingången; ny altarring, altardekoration; reparation samt flyttning av orgeln; dekorening av De la Gardieska gravkoret.
- Alternativ. Tillkommer: rivning och ommurning av valven i mitt- och tvärskeppen samt valven och murarna i sidoskeppen.
173. *H Hildebrand*, Varnhems klosterkyrka (tr 1889).
- 174 a. Ryggpositivet, en i läktarbarriären infälld, separat del av orgeln kom ur bruk i Sverige under förra delen av 1700-talet; troligen var det av orgeltekniska skäl man avstod från rekonstruktionen av ryggpositivet i Varnhem. I Kristine kyrka i Falun byggde man emellertid en ryggpositivtrapp i den av *Carl Möller* år 1906 skapade orgeln i barockstil.
- 174 b. Se vidare: *Ad patriam illustrandam*. Hyllningsskrift till Sigurd Curman. – *S Curman*, Kyrkorna som kulturminnesmärken. – *E Lundberg*, Forskaren och läraren. Sigurd Curman och byggnadskonsten. – Om restaurering. En urkundsantologi.
175. ATA, *R Jonsson* till BSt 17/11 1966. – Klosterkyrkan räddades tack vare snabbt larm. Artikel i *Mariestads tidn* 3/1 1966.
176. Restaureringen klar idag. Klosterkyrkan än vackrare. Artikel i *Skaraborgs läns tidn* 4/2 1969.
177. Riksklenod utan pengar. Artikel i *Skaraborgs läns tidn* 19/1 1968.
178. ATA, *R Jonsson* till BSt 17/11 1966.

179. PÅ Varnhem, Varnhems klosterkyrkas restaurering 1977–78 (1 vol).
180. Uppvaktningen bar frukt. Varnhems församling får 685 000 till klosterkyrkan. Artikel i *Skaraborgs läns tidn* 11/1 1977.
181. Varnhems kyrka återinvigs 1-advent. Artikel i *Skaraborgs läns tidn* 18/11 1977.
182. Varnhems kyrka upprustad. Golvdraget ett minne blott. Artikel i *Göteborgs-Posten* 6/5 1978.

Inredning och inventarier. Västgavels inskrifter . . .

1. Medeltida inventarier författade av *Ralph Edenheim*: altarbord, lekbrödraaltare, dopfont, medeltida gravar.
2. GLA, Skara domkapitel arkiv, E VI 110, äldre handl 1686–1780.
3. GLA, Varnhems kyrkoarkiv, LI: 1, s 321 räk 1704; s 323 räk 1705. – *B Jansson*, Släkten Aureller och det Aurellerska epitafiet i Medelplana kyrka. – *A Hahr*, Konst och konstnärer, s 117.
4. *E Fischer*, Kyrkor i Kållands härad, s 369.
5. RA, E 1522, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, Passelaque (skr från *Georg Baselaque* är felaktigt placerade under bokstaven P). – *I Rosell*, *Georg Baselaque* – Magnus Gabriel De la Gardies bildhuggare på Läckö.
6. RA, E 1693, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Jakobsdal, Jakobsdals meloriation 1659–70.
7. RA, E 1297, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 7/2 1683.
8. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän på godsens i Västergötland.
9. RA, E 1522 enl ovan, *Baselaque* 28/10 1672.
10. RA, E 1722, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, De smärre västgötagodsen, Varnhems kyrka, byggningsräk 1/4 1673–1/1 1674, s 51.
11. RA, E 1522, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *Baselaque*, förteckning över arbeten, som Baselaque utfört i sin verkstad på Läckö slott, odat; ang orgelfasaden brev 11/2 1673.
12. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räk 1669 (i slutet av volymen).
13. RA, E 1640, enl ovan.
14. RA, E 1640 enl ovan, *J Pedersson* 11/2 1670. – Gref- och friherreskap, Läckö räk 1669 s 943; 1671 s 1172.
15. RA, E 1924, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, allehanda koncepträk 1678–87 o utan datum, s 75 ff. – För altartavlan erhöll *Hans Rebäck* 45 dlr kmt. Bland Rebäcks arbeten upptas här även målningsarbeten för Lidköpings rådhus (160 dlr kmt).
16. *S Karling*, Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie som byggherrar i Estland, s 46 ff, fig 24.
17. GLA, Varnhems kyrkoarkiv, O: 3.
18. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän på godsens i Västergötland, *J Pedersson* 12/12 1672; 27/2 1673.
19. Ibidem, memorial bilagt en skr från *J Pedersson* 27/2 1673.
20. Ibidem, *J Pedersson* 5/6 1673; E 1722, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, De smärre västgötagodsen, Varnhems kyrka, verifikation 20/8 1673.
21. RA, E 1640 enl ovan, *J Pedersson* 11/2 1670.
22. Predikstolens snidade dygder har tidigare på stilistiska grunder av Hans Rabén räknats som ett av Baselaques mest representativa arbeten. Utförandet av själva predikstolen tillför han däremot träsnidaren *Hans Hebel* (*H Rabén*, Träskulptur och snickarkonst, s 138 f, s 222 f).
23. RA, E 1522, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *G Baselaque*. – E 1265, M G De la Gardie, koncept 11/6 1672.
24. SvK, Sthlm bd 7, Katarina kyrka, s 289.
25. RA, E 1522 enl ovan.
26. RA, E 1522 enl ovan, *G Baselaque* 28/10 1672, 11/2 1673. – RA, E 1251, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 27/4 1664; Gref- och friherreskap, Läckö räk 1669, s 1717–18, byggningsfolket vid Läckö.
27. RA, E 1522 enl ovan, *G Baselaque* 28/10 1672, 11/2 1673. – *A Hahr*, Läckö slott, s 126.
28. Ibidem, 11/2 1673.
29. RA, E 1722, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, De smärre västgötagodsen, Varnhems kyrka, byggningsräk 1673–74 s 69, 77, 80.
- 29a. RA, E 1514, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *T Ollonberg* 12/9 1660 med kvitto från A Falk; 26/1 1661.
- 29b. LUB, De la Gardieska saml, Topographica, Höjentorp II, gådsräk 1662 s 13; byggningsräk 1662–63.
30. RA, E 1640 enl ovan.
31. Ibidem, s 33 f. – RA, E 1640 enl ovan, *J Pedersson* 12/12 1672.
32. RA, E 1722 enl ovan, byggningsräk 1/4 1673–1/1 1674, s 33 f.
33. RA, E 1640, enl ovan, memorial bilagt en skr från *J Pedersson* 27/2 1673.
34. Luc 146 47: Då sade Maria: Min själ prisar storligen Herren, och min ande fröjdar sig i Gud, min Frälsare. Koloss 5: 16: Varen alltid glada. Uppenb 15: 3: Och de sjöngo Moses', Guds tjänares, sång och lammets sång. De sjöngo: Stora och underbara äro dina verk, Herre Gud, du Allsmäktige; rättfärdiga och rätta äro dina vägar, du folkens konung.
35. *Skara stifts herdaminne*. Förra delen, s 547. – GLA, Lyrestads kyrkoarkiv, C:1, räk 1684–85. – *B Wallner*, Saga och sanning om orgelbyggaren Jonas Rudberus. – *I Rosell*, Kyrka och prästerskap, s 50–54.
36. RA, E 1722, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, De smärre västgötagodsen, Varnhems kyrka, byggningsräk.
37. Ibidem, s 26. – RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G

- De la Gardie, skr från befallningsmän på godsens i Västergötland. *J Pedersson*.
38. LUB. De la Gardieska saml, Topographica, Höjentorp II, räk 1662.
39. GLA. Lyrestads kyrkoarkiv, C:1, räk 1686–87.
40. ATA. skr till BSt 17/11 1966.
41. Ibidem.
42. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän på godsens i Västergötland, *J Pedersson*.
43. RA, E 1296, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 20/9 1681.
44. RA, E 1522, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *Baselaque* 7/12 1681. – *S Mörner, T Sárkány* och *B Waldén*, Ödeby kyrka, s 661.
45. RA, E 1688, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Höjentorp gårdsräk 1673–74, verifikation 302, 2/1 1673.
46. Ibidem, verifikation 331, 336, s 36 verte, 38 verte, 39.
47. Ibidem, verifikation 346, 8/5 1673.
48. RA, E 1219, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 3/9 1654.
49. *A A:son Hülphers*, Historisk afhandling 1773, s 272.
50. Aa, s 183.
51. RA, E 1612, De la Gardieska saml, prästers brev i Sverige och Finland.
52. GLA. Lyrestads kyrkoarkiv, C:1, räk 1684–85.
53. Ibidem, 26/1 1676, 2/8 1679. – *S Mörner, T Sárkány* och *B Waldén*, Ödeby kyrka, s 661.
54. *E Trobäck*, Magnus Gabriel De la Gardies hovkapell, s 76 ff.
55. *B Wallner*, Saga och sanning, s 60 ff.
56. RA, E 1688, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Höjentorp gårdsräk 1673–74, verifikation 302 2/1 1673.
57. Svarvaren »Anders på Högen» levererade bla 24 små knappar till orgelverket (ibidem, verifikation 309 29/6 1673).
58. RA, E 1612, brev från *Rudberus* enl not 51 19/2 1679.
59. GLA, Skara domkapitels arkiv, E VI 110.
60. *Beskrivning över Varnhems församling* omkring år 1785, s 46. – Orgelverket inventerades 1786 och 1800 vid organistbyte (GLA, Varnhems kyrkoarkiv, KI: 3; KI: 1). I inventeringsprot anges orgelverkets dåvarande disposition.
61. GLA, Skara domkapitels arkiv, E VI 110, 13/10 1828. – Varnhems kyrkoarkiv, N I, vis prot 1829.
62. Curmans familjarkiv, kuvert nr 310, besiktningssinstrument 8/5 1923 av domkyrkoorganist *I Widén*.
63. Ibidem, kuvert nr 319, *Åkerman & Lund* till S Curman 22/12 1922. – En modell tillverkades till orgeln (kuvert nr 219).
64. *S A Hallbäck*, Medeltida dopfuntar i Skaraborg, s 200 ff, 209 och 346. – *Densamme*, Medeltida dopfuntar i västra Sverige, s 40.
65. År 1687 förärade *Maria Euphrosyne* en mässshake och ett antependium av grön blommönstrad sammet till Eggby kyrka ännu bevarade (GLA, Eggby-Istrum kyrkobok 1688–1704, C:1 s 14).
66. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän på godsens i Västergötland.
67. *A Forssén*, Kontrollantberättelse för år 1920, i ATA, s 17–26. – *Densamme*, Varnhems klosterkyrkas restaurering 1911–23. Berättelse avgiven 1926, i ATA, s 42–49.
68. *S Lindqvist*, Berättelse över undersökningar i Varnhems klosterkyrka, utförda åren 1920, 1921 och 1922. Rapport i ATA från år 1925.
69. *C M Fürst*, Skr till tf riksantikvariern O Janse den 17/7, 28/7 och 29/7 1920, i ATA.
70. *S Leijonhufvud*, Kungastenarna i Varnhem, s 138, 140–42. – *H Hildebrand*, Sveriges medeltid 3, s 438. – *H Werner*, Varnhems kloster och kyrka II, s 5 f. – *J Svanberg*, Folkungatumban i Varnhems klosterkyrka, s 131–144. – *A Andersson*, Medieval wooden Sculpture in Sweden II, s 81. – *H Toll*, Något om kunga- och jarlagrarna i Varnhem, s 26 ff.
71. *C R af Ugglas*, Birger Jarls gravvård.
72. *C M Fürst*, ovan anförd skrivelse av den 29/7 1920. – *Densamme*, Birger Jarls grav i Varnhems klosterkyrka. – *Densamme*, Några reflexioner rörande Folkungamonumenten i Varnhem och Gudhem.
73. *C M Fürst*, ovan anförd rapport. – *Densamme*, Några reflexioner . . . , s 90.
74. *H Werner*, aa, 1 c.
75. *S Leijonhufvud*, aa, 1 c.
76. *H Hildebrand*, aa, 1 c.
77. *J Svanberg*, aa.
78. *A Andersson*, aa, 1 c och i muntligt meddelande till förf.
79. *J Svanberg*, aa, s 142.
- 80a. *S Gardell*, Gravmonument från Sveriges medeltid I, s 343.
- 80b. Samtliga gravundersökningar utfördes av dåvarande docenten *Sune Lindqvist* och finns redovisade i dennes under not 68 upptagna rapport.
- 81a. *C M Fürst*, ovan anförd rapport s 3 f.
- 81b. *E Dahlberg*, Suecia antiqua et hodierna.
- 82a. *H Werner*, aa, pl XIII: 1. – *S Gardell*, aa, s 493 f. – Grafstenar ritade af *Leiz* och *Brenner* 1669 och 1670, handskrift i KB, s 352.
- 82b. *H Werner*, aa, s 12. – *S Gardell*, aa, s 230 f. – *Leiz och Brenner*, s 351. – *Björn Nilsson Näf (Färla)*, riksråd, väpnare, lagman i Södermanland 1280–1288, död 1312.
- 83a. *H Werner*, aa, s 8. – *S Gardell*, aa, s 234.
- 83b. *Leiz och Brenner*, s 353. – *Johannes av Kyrna*, riddare, riksråd, omnämnd 1298 och 1319.
- 84a. *H Werner*, aa, s 13. – *S Gardell*, aa, s 231 f.
- 84b. KB, F I 4 d, Grafstenar m m antecknade af *J Hadorph*, s 74.
- 85a. *H Werner*, aa, s 14. – *S Gardell*, aa, s 305.
- 85b. *Leiz och Brenner*, s 355.
- 86a. *H Werner*, aa, s 6. – *S Gardell*, aa, s 348 f.
- 86b. *Leiz och Brenner*, s 354.

- 87 a. *H Werner*, aa, s 14f. – *S Gardell*, aa, s 268f.
 87 b. *Leiz och Brenner*, s 357.
 88. *S Gardell*, aa, s 305. – *Leiz och Brenner*, s 356.
 89. *Lars Jonae Hjerpe*. Kyrkoherde i Hjalstad 1590, i Varnhem 1610, prost i Varnhem 1616. Gift med företrädarens, kyrkoherde Ericus Beronius' dotter Ingrid Eriksdotter Beronius.
 90. *Nicolaus Jonae Katt*. Prost i Varnhem 1621. Gift med Malin Månsdotter.
 91. *Magnus Tengner*. Född 1633 i Tengene. Huspredikant hos Magnus Gabriel De la Gardie på Läckö 1672. Kyrkoherde i Varnhem 1677 och prost därstädes 1685.
 92. RA, E 1688, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Höjentorp gårdsräk 1673, 1674, s 39 verte.
 93. ATA. Antikvitetskollegiets handl, vol 6, *J Hadorph* koncept 4/3 1673.
 94. RA, E 1612, De la Gardieska saml, prästers brev i Sverige och Finland, Skara stift, *M Tengner* 10/4 1673.
 95. *Johan Meyer*, Mästare ca 1655, död 1679. Verksam i Stockholm 1660–1679.
 96. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räk 1669.
 97. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän på godsens i Västergötland, *J Pedersson* 5/6 1673.
 98. KB. F h 9, *J Peringskiöld*, Monumenta Sveogothorum IX. – Dokumentation av inskrifterna av S A Hallbäck i ATA.
 99. ATA. Antikvitetskollegiets handl, vol 6, *J Hadorph* koncept 15/7 1668.
 100. RA, E 1626, De la Gardieska saml, ink skr från Antikvitetskollegiet, *J Hadorph* 21/8 1668.
 101. RA, E 1262, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 1670 (i början av vol).
 102. En översikt över Sveriges historia. Ur Bonniers 3-bandslexikon.
 103. *S Leijonhufvud*, Kungastena i Varnhem.
 104. *Johannes Schefferus*, professor i Uppsala, understöddes av De la Gardie, som medverkade till att han kunde ge ut sitt arbete Lapponia 1673, den första i Sverige tryckta skildringen om samerna.
 105. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän på godsens i Västergötland, *J Pedersson* 2/5 1672.
 106. Ibidem, memorial bifogat en skr från *J Pedersson* 27/2 1673.
 107. RA, E 1521, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *E Palm* 10/3 1680.
 108. RA, E 1612, De la Gardieska saml, prästers brev ... Skara stift.
 109. RA, E 1640 enl not 105.
 110. LUB, De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie, 87, s 231 *E Dohna* till E Oxenstierna (1708); s 233 memorial bilagt föreg brev. – Topographica, Varnhem, s 76 odat memorial.
 111. Översättningar enligt *J Swanbom*, granskade av *Hedda Gunneng*. – Förkortningar upplösta, felhuggningar korrigerade.
 112. *Jean Baptiste Dieussart (Dusart)*. Skulptör (från Belgien?). 1664–omkring 1668 och 1680 åter i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst. Bland hans verk märkes trädgårdsskulpturer och fontäner (Ulriksdal, Karlberg). Av hans ansenliga produktion återstår endast Varnhems-skulpturerna samt två blyskulpturer till Riddarhusets tak »Amor Dei» och »Amor Patriae» (*Svenskt konstnärsllexikon*).
 113. *S A Hallbäck*, Läckö slott, s 31. – Från samma år härrör den större stentavlan om De la Gardieska ätten i minneshallen, även överförd från Läckö.
 114. LUB, De la Gardieska saml, Topographica, Varnhem, s 93, utdrag ur Kungl Maj:ts resolution 9/8 1694 att 100 dlr smt av kyrkans byggningsmedel kunde tagas till gravkorets fullbordande.
 115. Ibidem, s 77, specifika av Elisabeth Oxenstierna, odat. – Ibidem, s 218, räkn till Elisabeth Oxenstierna aug 1712 för De la Gardieska gravkorets förfärdigande.
 116. GLA, Skara domkapitels arkiv, E VI 110 besiktningsinstr.
 117. *B Waldén*, Nicolaes Millich och hans krets.
 118. RA, E 1402, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *O Falk*.
 119. RA, E 1297, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 16/2 1683.
 120. *S Mörner*, *T Sárkány* och *B Waldén*, Ödeby kyrka, s 644.
 121. LUB, Topographica, Varnhem, s 209; 16/2 1712.
 122. Ibidem, verifikation 15/8 1712.
 123. Förkortningar upplösta, felhuggningar korrigerade.
 124. Översättning enligt *J Swanbom*, granskad av *Hedda Gunneng*.
 125. Ibidem, Släktarkiven, De la Gardie 87, fasc Brev från *P Stenhammar*, s 280. – Enligt kontraktet skulle Stenhammar erhålla en dlr smt om dagen för sitt arbete och skulle för denna summa också hålla två gesäller. – Fogden på Höjentorp skriver 1702 om Stenhammars arbete, att det väckte stor uppskattning: Många har trott att något sådant aldrig kunde göras i Västergötland av sten (Ibidem, *S Bäck* till *S Fagrell* 2/8 1702. – *I Rosell*, *Per Stenhammar* – en stenhuggare från Västerplana).
 126. Ibidem, Släktarkiven ... s 247f, *C Sparre* till E Oxenstierna 7/9 1704.
 127. Ibidem, s 252 verte, *C Sparre* till E Oxenstierna 28/9 1704.
 128. *Nils (Niklas) Keder*, 1659–1735. Numismatiker, verksam bla som myntsamlare och författare av medaljinskriftioner.
 129. Ibidem, Topographica, Varnhem s 10, 35.
 130. Ibidem, s 30.
 131. Jfr Magnus Gabriel De la Gardie, utst kat, s 8, 107.
 132. *M Olsson*, Riddarholmskyrkan, s 490, fig 384.
 133. RA, Tidöarkivet, vol 427: sluträkn ... efter G A De la Gardies död, s 126 kontrakt med pärlstickaren *Hans Liebenberg* angående begravningsfanor enligt ritningar av *Burchardt Precht* 22/4 1695.

134. RA, E 7640, Rydboholmssaml, M G De la Gardie, Ekonomiska handl, odat räkn på bildhuggararbeten, modeller och ritningar av *Burchardt Precht*.
135. RA, E 7640, Rydboholmssaml, M G De la Gardie, Ekonomiska handl, »Spetsivicazion», undertecknad *Burchardt Precht*, odat.
136. RA, Tidöarkivet vol 428, s 35. – vol 427, s 127.
137. Ibidem, vol 427, verifikation 81 5/10 1695 kvittens av *Johan Ulrich Beurlej*.
138. RA, E 7640, Rydboholmssaml, M G De la Gardie, Ekonomiska handl, kontrakt 12/6 1686, kopia.
139. Ibidem, odat specifikation.
140. På samma pappersort som kontraktet angående M G De la Gardies likkista, not 138.
141. RA, E 5720, Tessinska saml, räk och andra handl av *N Tessin dy* och *C G Tessin*.
142. RA, Tidöarkivet, vol 427, s 166.
143. Ibidem, s 35.
144. Ibidem, s 38.
145. Ibidem, s 33 ff.
146. Ibidem, vol 428, s 142.
- 146 a. Nedtill tv har stått författarens namn: J Pastorius. *Joachim Pastorius* (1611–81), 1651 professor i historia i Elbing, 1654 i Danzig. Känd latinsk poet och författare av historiska och filosofiska arbeten.
147. *Henrik Twengerhjelm* (*Twenger*, adlad 1666). Innehade Nygården i Varnhem.
148. GLA, Skara domkapitels arkiv, E VI 110. – Avskr i ATA.
149. *H Werner*, del 2, s 37.
150. *Hwad Nytt? Hwad Nytt?* 4/5 1779.
151. *H Hildebrand*, Varnhems klosterkyrka, s 33.

Klosteranläggningen

1. En omfattande beskrivning av klostrets utgrävning och försök till rekonstruktion av de olika delarna finns i ATA: *A Forssén*, Berättelse över utgrävningen av Varnhems kloster åren 1918–1930. Klosterlämningarna är också beskrivna i: *A Forssén*, Varnhem. Svenska fornminnesplatser 8. – *R Sigsjö*, Klosterstaden Varnhem, s 103–156.
2. Rapport i ATA. – *R Sigsjö*, a a.

Bilagor

1. Kontrakt 3/10 1529 mellan Gustav Vasa och abboten i Varnhem om den årliga avgiften till kronan av klostrets inkomster

En Contracht emellan v: n: h: och Abboten i Varnhem om then dell han årliga giffua skall vår kärste Nådigiste Herre

Wij etc Göre witterligit med thetta vårt närwarandis opna breff atuj epter Vesterårs ordinancia oc Recess haffue giort thenne effter:ne Contracht oc stadge med oss elskeligh Abbothen i Varnem att han skall nywte oc beholle för sigh oc sijne brödere oc gångende gester all för:de closters renthe och årlige vtskylder så när som thet laxe fiske på Vermeland Saköre med landbönderne Gårdestedzle oc Foringhen then wij synnerlige befaled haffue våre fogether vtt att kreffuia vpbara oc göre oss rede oc Rekenskap före Oc thet med så skäll att han för:de abbott oss årliga giffue skall vtaff för:ne vpbyrd oc renthe hundradhe mark ortoger Rede peninge vm preste motz tidh Oc ena halffua lest smör vm larens messone i lödesze som han oss wtfest tillsacht oc loffwad haffwer Huarföre biudeuj våre Camererer oc befalningxmen i Cameren att the för:ne taxe årlige vtkreffuie oc vpbara lathe til godan Rekenskap Doch äre wij tilfridz oc tillathe att xx landbönder som närmest ligge clostred i Valle herrede måge ware frije för vår fogethe gestningh oc göre i then staden

dagx werke vnder clostred eller holde abboten then gestningh som wantt är Tess til wisso etc

Konung Gustaf den förstes registratur VI, 1529. Stockholm 1875. Handlingar rörande Sveriges historia.

2. Till Lasse Matsson 24/2 1574 angående virke till Varnhems klostrets återuppyggnad

Till Lasse Matzson vm virke till Warnums Clöster. Datum Stocholm thenn 24. Februarij, Anno etc 74.

Må tw wette Lasse Matzsonn, att wij sampt thenn Högborne Furste och herre her Carl, Swerigis Rijkis Arffurste och Hertigh till Sudermanlandh etc vår Elschelige käre Broder haffwe Oss emillen så besluthet, att Warnums Clöster vdi Walla häredt som för någre år sedenn är afbrändt, måtthe nw i tilkommende Wår och Sommer bliffwe vpbygd och Renoueret efter wij förnimme thett ännw Lättligenn står till att hielpe, Och efter wij wäll kunne tenckie atth thet aldelis will falle them för swårt som äre boendes vdi the härede ther samme Clöster är liggendes vti, att framföre tijtt så mykitt Timber oc annedt hwadh som till för:ne Clöösters vpbygningh will ware förnöden Therföre är vår wilie och befallningh, att thw medh thenn menige mann vdi tijnn befallningh på thet fogeligiste förhandle schaltt, ändogh wij wäll wette thett the elliest nogh

medh andre förtzler och pålager äre betungede, att the doghlikwel hwar j sin stadh lathe sigh finnes wällwilige vtöffwer theris årlige vttskylder, att hugge thet mäste Träwircke som the efter hwars och eens förmögenheet kunne åstad komme, Hwilcitt the sedenn medh thet aller försthe och nw mäden Åkeföredt ståår vpå, till förbe:de Warnims Clöster schole lathe framkomme, Ther tw weett tigh efter rättthe, och här vm ändeligen så bestellendes, Så framt tw wiltt göre thet oss är till behagh, och beholle vår gunst. Datum ut supra.

Riksregistraturet 24/2 1574. Efter C Silwerstolpe, Konung Johan III:s Bygnads- och befästningsföretag II, nr 383.

3. Donation av drottning Kristina 31/3 1648 till Varnhems klosterkyrka

Wij Christina göre witterligt, att eftersom våre förfäder hafva af Gudeligh devotion och icke uthan stoor och anseenligh bekostnadt låtit Gudi till ähra, och den cristelige Religionen till Uthwidgelse fundera och opbyggia Warnumes Closterkyrckia uthi Wästergötlandh och Skaraborgs Låhn, hwilken kyrckia hafver warit så kostrikt, wäl och zierligen bygdh, att åthskillige Swenske konungar hafva för des namn kunnogheet och konstrijke bygnadt skulldh der uthwalt deras Lägerstäder, och ähre der begrafne wordne, der deres dödhe been ähnnu sigh hwijla. Så alldenstund denne bem^{te} kyrckia ähr uthi feigdetijder, och den förändringen som offta uthi Rijket förelupne ähre till Taak och innandömme myckit förderfuat blefuen, och icke mindre af oss sielfua, än alle rättsinnige Patrioter såsom ett berömmeligt monument wärdt skattas, att blifua till Guds namns ähra reparerat och färdigh giordt, så wäl för dess herliga och wijda berömbda bygnings skulldh, som elliest för de berömmelige och tänkwärdige konunglige Griffter skulldh, som ähnnu i föreskrefne kyrkio ähr att finna, hwarföre hafua wij den Nijt och omsorgh nu böra till Guds huus opbyggelse och widhmachthållande nådigest bewilliat och förährat till mehrbem^{te} kyrkias reparation och förfärdigandhe Ettusendh Riksdaler uthi innewarande ähr allenast att lefwereras; Och dess föruthan . . . kyrkio-tijonde åhrligen åhrs till kyrkians widh machthållande eftersom wårt Speciale therpå nådigast gifne öpne brief thet wijdare förmåler; Inthet twiflandes att och andre våre och Rijkens trogne Män och Undersåthere, som af förmögenheet ähr, warde i lijka måtto, något här till förährandes och i denna Book inteknandes, huadh dem hälst synes efter Rådth och ämpbne der till skiänckia och donera, efter som de nogsamt

någon wår widlöftige påminnelse föruthan sielfue betrachta huadh för ett Gudi behageligt wärck thet ähr att hielpa till kyrkiors opbyggelse och widh machthållande, och huadh för ähra och beröm fäderneslandet der af hafuer, att sådene skjöne och herlige tempel blifua conserverade och widh machthåldne. Till yttermehra wisso hafua wij detta medh egen handh underskriwit

Christina

RA, Riksregistraturet 31/3 1648

4. Rapport om Magnus Gabriel De la Gardies restaureringsåtgärder 1668–1670

1. (7 st. konungsgraffuar) mädh dhe 2 Långa kårar, som på Sijdorna Nor och Söder ähro aldeles aff Grunden upgiorde, samt och dän långa Runda streckemuren Emellan Graffwarna, och altaret aldeles och af grunden upp giordt.
Alla 7 hwalffwen öf:r konungs Grafwarne af Nyio aldeles, 5 Nyia hwalff emellan samme runde Streckemur, och till pellarne, framför altaredt färdige.
Alt detta färdigdt kalkat och hwitlimat både innan och uthan;
2. En lijten ny Graff på Söder Sijdan, der ingongen fordom warit haf:r, Aldeles och af Grunden af Nyio giordt, samt däss hwalff, detta och färdigdt kalkat och hwitlimat.
3. 30 al:r Ny mur aff Grunden uppmurat på södre sijdan på körkian emott wästre gafwellen.
4 Nyia hwalff dhär sammastädes öfwer Södre Gongen färdiga; 4 hwalff Dito Samma Södre Gongen, som allenast ähnnu skolla kalkas repareras och hwitlimas.
8 hwalff i norra Gången, som allenast ähnnu skolla kalkas repareras och hwitlimas
4 hwalff frammen på sijdorna widh högh koredt i gångarna, som och allenast skall kalkas repareras och hwitlimas.
3 stoor hwalff i stoor körkian, som allenast skolla repar: kalkas och hwitlimas mädh sine hwalffbogar
1 Dito stoordt hwalff på Södre Sijdan sammaledes, ähr doch reparerat: män skall kalkas och hwitlimas mädh sinne hwalffbogar.
5 små hwalff öf:r högh koredt widh fönstren som skolla allenast kalkas och hwitlimas
3 Stora hwalff i stora körkian . . . och wällwas mädh all behör . . . sammaledes på norre Sijdan, Stora nor . . . där till är all Steen färdigh huggen aff

Steenhuggarna till hwalf Bogarna och till all däss behör. Sammaledes Ställningarna uppsatte till Reds af 500 st stora Timmer Stockar föruthan alt annat krusswerke och befästningarna och dässa hwalf skolla nu i åhr igenom Guds tilhielp blifwa färdige.

4. 2 Nyia Grunder lagda under dee 2 största pelarne i körkian fram i högh koret.
5. Uppgiordt muren och dhe näste store pellaren, lagd grundh under på norre Sijdan, een dels muren Reparerat, een dels af nyio sammaledes pellaren aldeles reparerat, som wetter in till norre kyrkiödören:
6. 20 st: Stora stadighe pellare på Södre, Östre och Norre Sidan uthom körkian, aldeles af nyio mädh des djupa grundher förfärdiga mädh monga stora ankar jern, igenom pelarne och in igenom murarne in i körkian mädh sine starke förstenger, dessa alla kalkade och hwittlimade färdiga.
7. 33 st fönster aldeles af nyio upmurade och repareerade, een dels ny huggen Steen (en dels) gammal Steen föruthan dhe nymurade konge graffwars och korers (fönster) som och mycken ny huggen Steen åhr tagen till, detta alt förfärdigat.
8. Streckemurarna på Norra och Södre Sidorna myckedt Reparerat och för färdigat Sampt kalkat och hwittlimat.
9. 3 Stoorra ankar i Bielkar lagda, twers öf:r körkian, och åhro in murade på bäggie Sidor mädh ankar Jern.
10. I pellare af grunden åhr färdigh på wästre gafwel.
11. (Alla taken öfuer gångarna på norra och Söder Sijdorna alenasst sydt och Skåfäldt medh bräder. Samaledhes alla konungsgraffuarna medh den andra nya graffuen item korerna Rundt om kringh kongs graffuarna och korerna med brädher Sydda. stora korskiörkian endels Sydh medh brädher. Inlagdhe Rännor dhem tiärat och taket dher spåndt öfuer korssarna.)
Alle konungs grafwarna mädh däss pelare nu i dässe dagar aldeles färdige mädh spånandet, dän nyia grafwen mädh däss näste Tak (in til) åhn åhre färdige spändte och 1 Ränna där inlagdt.
12. Norra körkiödören mädh Rossen upp öf:r blifwer till Steenhuggare arbetedt, för Steenhuggarena till

tillkommande winter Sammaledes (och) wästre körkiödören mädh golfwet, Trappan och fönstrett Sampt hallen mädh des Skiäfft, dett som nu (i åhr icke) kan finnas färdigdt.

RA, E 1640, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie från befallningsmän å godsen i Västergötland, bilaga till skr från Johan Pedersson 28/7 1670. Skadade och osäkra delar kompletterade (inom parentes) enligt koncept till ovan nämnda memorial i serien: Gref- och friherreskap, Läckö räk 1669, s 1705 f.

5. Brev från konduktören Olof Falk till Magnus Gabriel De la Gardie 1/2 1681 angående De la Gardieska gravkoret

Högh borne Grefwe aldra nådigaste herre

Edhers högh Grefl Excelents Nådigaste Breff, daterat af Wenegarn den 20 Januari angående om grafwen ij Warnum kloster, så åhr stora hufgesims Listen öfuer Colonerne färdigh och opslagin, Petistalerna och fodringen om kringh muslorna färdige, Colonerne och fotgesims åhro suarfade, snikarena gingo ifrån arbetet 14 dagar för Jull och skulle straxt efter 13 dagen komma igen der de något til kost kunde bekomma, och nu straxt iagh bekom Eders högh Grefl Excelents breff, talte iagh medh hoptman, at snikarena skulle komma til arbets det han straxt och befalte, M Nikolaus war iagh och hoss han lærer nu ij dessa dagar vara her til arbets, medh de andra, Ekebräderna som her sågades woro, hafua hella tiden legat i tork at nu kunde snikare komma i full arbete, Stenhuggarena bryta sten i bärget, och en dell Trapsten åhr til slagin, Pär stenhuggare arbetar på dee Tuäne Wapnarna som komma i siälfua grafuen, nu skal medh Guds hielp detta arbete gå fort alenast kunde arbetarna bekomma kost. Erik Palm will wehl låta dem bekomma kost alenast han finge hopmans befallningh der om, detta i största underdånigheet.

E:^s H:^{gh} Grefl: Excelents

Heuentorp d 1 Februarij

Anno 1681

Underdånigeste Tiänare
så länge iagh lefuer

Oloff Falk

RA, E 1402, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: Pergamentsbrevsamlingen 1370, 1371. – Riksregistraturet 3/10 1529 (bil 1), 24/2 1574 (bil 2), 16/4 1641, 20/3, 31/3 1648 (bil 3). – Ecklesiastikdepartementets konseljakter 30/11 1850 ang *J F Åboms* förslag till rosettfönster i södra gaveln samt förändring av trefönstret i väster, 3/10 1878 nr 9 ang fastst av ritning till orgelfasad, 25/1 1889 nr 12 ang ansökan att få fullborda södra rosettfönstret, 12/4 1889 nr 8 ang *G Peterssons* restaureringsförslag, 16/5 1890 ang ritn till förändring av rosettfönstret i norra gaveln. – ÖIÄ, ritningssaml Varnhem, *J F Åbom* 1850: uppmättnings- och restaureringsritningar med förslag till rosettfönster i södra gaveln samt förändring av trefönstret i väster (4 blad); *E Jacobsson* 1878: ritning till ny orgelfasad (2 blad); *G Pettersson*: uppmättningsritning perspektiv 1880 samt förslag till fullständig restaurering 1889–90 (13 blad); *Hj Tessing*: uppmättnings- och restaureringsritningar 1905–08 (4 blad); *Munktells* Mek verkstad AB 1905, förslag till centraluppvärmning (1 blad); *H Theorell*, ritning till värmeledning (1 blad); *A Forssén* 1912, uppmättningsritning (1 blad).

(Kammararkivet), Adeln och dess gods, *M G De la Gardie, Maria Euphrosyne*. – Gref- och friherreskap, Läckö räk. – Kyrka, skola och hospitalsakter, Lidköping (vol 26). – Slott och gårdar, Højentorp (vol 15).

Slottsarkivet, Karlberg slottsruk 1697–98.

Enskilda arkiv och saml, De la Gardieska saml, *M G De la Gardie*: A Allehanda koncept 1652–81 (E 1212–96); egenhändiga anteckn och planritningar till byggnadsförslag (E 1317–18); B Registratur 1653 (E 1322); C Inkomna brev, församlingars och prästers brev i Skara stift (E 1612); från hantverkare och näringsidkare (E 1615–16); från Antikvitetskollegiet (E 1626); från befallningsmän på godsen i Västergötland (E 1640); från enskilda: *O Falk* (E 1402), *J Hadorph* (E 1425), *J P Kirstenius* (E 1456), *T Ollonberg* (E 1513–14), *E Palm* (E 1521), *G Passelaque (Baselaque)*, E 1522), *L Skragge* (E 1557); F Godshandl, Drottningholm (E 1675), Højentorp (E 1688), Jakobsdal (Ulriksdal E 1693), Läckö (E 1703), samtliga västgötagodsen (E 1721), de smärre västgötagodsen Varnhems kyrka (E 1722); H Allehanda konseptråk 1678–87 (E 1924); K Pfalzgrevvinnans *Maria Euphrosynes* papper (E 1940). – Rydboholmssaml, *M G De la Gardie*, ekonomiska handl (E 7640). – Tessinska saml, räk och andra handl av *N Tessin dy* och *C G Tessin* (E 5720). – Tidöarkivet, slutrak efter *G A De la Gardies* död (vol 427–28).

Raå: ATA, Antikvitetskollegiets handl 1668–73 (vol 6); Topografiskt ordnade handl, Varnhem, Adelige grafvar 1753; *P A Sæve*, reseberättelse 1862; *G Pettersson*, restaureringsförslag 1889; *A Forssén*, Varnhems klosterkyrkas restaurering 1911–23. Berättelse avgiven 1926; *A Forssén*, Berättelse över utgrävningen av Varnhems kloster 1918–30; *A Forssén*, Kontrollantberättelser 1918–23; *C M Fürst*, skr till tf riksantikva-

rien O Janse 1920; *S Lindqvist*, Berättelse över gravundersökningar i Varnhems klosterkyrka, utförda 1920–22. Rapport 1925 med därtill hörande arbetsskisser; skr 1965 ang förslag till nytt orgelverk med rekonstruktion av den brunna orgelfasaden; 1966 ang restaurering av klosterkyrkan efter brand; 1976–77 ang restaurering av Klostergården och anordning av parkeringsplats; dokumentation 1977 av västgavelns inskrifter av *S A Hallbäck*; *R Sigsjö*, Rapport 1979 över arkeologisk provundersökning på Skarke kyrkplats. – Kulturhistoriska byråns arkiv, *S Curman & A Forssén*, uppmättningsritningar 1912–18 (38 blad); restaureringsritningar 1920 (5 blad); 1918–23: huvudarbetsritningar (19 blad), sandstens- och kalkstensarbeten (11 blad), snickerier och kistor (15 blad), smiden (6 blad), ritning till orgelverk, orgelfasad och orgellåktare (9 blad); plan av golv och inredning efter restaurering 1923; ritning till mur mellan kyrkogårdens östra del och kyrkbacken 1943.

KB: Kart och planschavd, teckn till Suecia antiqua et hodierna, Varnhem, Højentorp; *K G Gripenhielm*, Itinerarium 1688; *J Hadorph*, Grafstenar m m (F 14 d); Gravstenar ritade av *Leiz & Brenner* 1669–70 (F 14 b); *J Peringskiöld*, Monumenta Suegothorum IX (F h9); *J Södergren*, Beskrifning öfver Varnhems kyrka och dess Märkvärdigheter. Upprättad år 1814. – Curmans familjearkiv, *S Curman*, handl ang restaureringen 1918–23, verifikationer, ekonomiska utredningar, anbud, rapporter, protokoll, kassabok för restaureringen 1918–23, fotografier före och efter restaureringen (till större delen dubletter av fotografier i ATA).

Nationalmuseum: Cronstedtska saml CC 2449; *N Tessin dä*, Ritn till ombyggnad av Veckholms kyrka (från De la Gardieska arkivet, Borrestad).

Nordiska museet: *F von Dardel*, teckn av Varnhems klosterkyrka 1845.

Gävle

LMV: Avmätning av trakten omkring Läckö slott, odat (1683, P 163–16: 2); Kartor över Varnhems by: delning av tomtplatser till Björs- och Borregårdarna av *J Afzelius* 1781 (P 182–16: 1); Storskifte av *A Thun* 1804–05 (P 182–16: 3); Laga skifte 1844–53 (P 182–16: 9).

Göteborg

GLA: Läckösaml, skr till hauptmannen på Läckö 1668 från *M G De la Gardie* m fl (C: 1). – Eggby kyrkoarkiv, bänkdelningslängd 1663 (i C: 1); Eggby-Istrum kyrkobok 1688–1704 (i C: 1). – Lyrestads kyrkoarkiv, räk 1684–85, 1692 (i C: 1). – Varnhems kyrkoarkiv, st prot med bilagor 1700–1853, handl ang kyrkans reparation 1793 (K I: 1), st prot 1767–1806, syneprot ang bleckslageri- och murarearbeten vid De la Gardieska gravarna 1803 (i K I: 3), prot ang reparation av kyrkan 1808, 1844, 1852, syneprot 1839 (i K I: 4); räk 1695–1799 (L I: 1), räk

1755–99 utgifter, reparationer m m, inköpt material 1756–93 (i L I: 2), utgifter av kyrkomedlen 1803–05 (i L I: 5), reparationsmedel 1767–99 (i L V: 2); inv 1700, 1726 (i C: 1), inv 1729–91 (i L I: 1), vis prot och inv 1759–1885 (N: 1); övriga handl ang kyrka och kyrkogård: *E Oxenstiernas* donationsbrev till Varnhems klosterkyrka 1719 (i L I: 1), prot ang reparationer vid Skarke prästgård 1811, 1816–51 samt i kyrkan 1853 (i K I: 5); *E Oxenstiernas* gåvobrev 1719 på Per Töresgården till underhåll av de De la Gardieska gravarna jämte andra handl ang dessa bla kista till *E Oxenstierna*, förfärdigad av *Per Stenhammar*; förteckn på vad *E Oxenstierna* förärat till Varnhem (i O: 3); beskrivning över Varnhems församling 1817 (i N: 1), – Skara domkapitels arkiv, handl ordnade efter pastorat (E VI: 110), vol 1 diverse äldre handl bla kontrakt med *J N Cahman* ang omfattande reparation av orgeln 1708, vol 2 vis handl 1753–1879, vol 3 inv handl 1845–1901, vol 4 diverse äldre handl bla ang restaurering 1850, vol 5 vis handl 1900–62, *R Östberg* PM till kyrkorådet ang restaurering 1914.

Lund

LUB: De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie, vol 87, 92, 95: 1–2; Topographica, Höjentorp, Varnhem.

Uppsala

UUB: Kart och planschsaml, topografiska planscher, Västergötland, Varnhem, *J E Söderlund*, blyertsteckning exteriör nr 51915, *C S Bennet*, blyertsteckning nr 51917 (exteriör, på baksidan interiör), Västra portalen blyertsteckning nr 51918.

Varnhem

PÅ: Vis prot, inv 1890– (N: 3), inv 1953– (N: 4); Varnhems klosterkyrkas restaurering 1977–78 (1 vol).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ad patriam illustrandam. Hyllningskrift till Sigurd Curman 30 april 1946. Stockholm 1946.

Adlig prakt – folklig möda. Magnus Gabriel De la Gardie, del II. (Utställning på Läckö slott.) Nationalmusei utställningskatalog 445. Skövde 1981.

Andersson A, Medieval wooden Sculpture in Sweden II. Uppsala 1966.

Andersson A, Stenindustrien på Kinnekulle. i: Kinnekullebygd – en bok om Götene kommun utgiven av Turist- och naturvårdsnämnden Götene 1976. Skara 1976.

Andrén E, Skokloster. Ett slottsbygge under stormaktstiden. Stockholm 1948.

Berg F, Veckholms hospital och barnaskola. En donation av Magnus Gabriel De la Gardie. Minnesskrift. Uppsala 1969.

Beskrivning över Varnhems församling omkring år 1785. Efter manuskript i Sundholmska samlingen i Stifts- och Landsbiblioteket i Skara. Utgiven av H Sallander. Skara 1974.

Bohrn E, Strängnäs domkyrka. SvK vol 124. Nyare tidens byggnadshistoria samt beskrivning av kyrkogården och begravningsplatsen. Stockholm 1968.

Bohrn E & Svahnström G, Helge And's ruin och Hospitalet. SvK, vol 184. Stockholm 1981.

Carl XI:s Almanacksanteckningar. Utgivna av S Hildebrand. Stockholm 1918.

Celsius O, Dissertatio historica de Monasterio Warnhemensi in Westro-Gothia. Avh av Petrus Breander. Uppsala 1723.

Die Cistercienser. Geschichte–Geist–Kunst. Köln 1974.

Cornelius C A, Handbok i svenska kyrkans historia. Upsala 1867.

Curman S, Cistercienserordens byggnadskonst. Stockholm 1912.

Densamme, Kyrkorna som kulturminnesmärken. Härd och hembygd 1923.

Densamme, Klostrens byggnadskonst i: *Romdahl A, Roosval J*, Svensk konsthistoria. Stockholm 1913.

Densamme, Restaureringsprinciper. Några exempel och önskemål. Kult och konst 1906.

Curman S & Lundberg E, Vreta klostrets kyrka, SvK, vol 43. Stockholm 1935.

Dahlberg E, Svecia antiqua et hodierna. Stockholm 1856.

Densamme, Teckningarna till Svecia antiqua et hodierna. II Uppland. Stockholm 1966. IV. Götaland och Finland. Stockholm 1970.

Dahlstein H, Konsthistoriska anteckningar om Varnhems kyrka. Ak avh. Upsala 1874.

Diplomatarium Suecanum. I. Stockholm 1829.

Eimer G, Carl Gustaf Wrangel som byggherre i Pommern och Sverige. Stockholm 1961.

Ekelöf J A, Det gamla Longanäs och dess vita sten. Mariestad 1949.

Densamme, »En värld för sig.» Mariestad 1953.

Fischer E, Kyrkor i Kållands härad. SvK Västergötland, band 1. Stockholm 1913.

Densamme, Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden. Uppsala 1920.

Forssén A, Varnhem. Svenska fornminnesplatser nr 8. Flera uppl. Stockholm 1969.

Fürst C M, Birger Jarls grav i Varnhems klosterkyrka. i: KVHAA:s handl 38: III: 5. Stockholm 1933.

Densamme, Några reflexioner rörande Folkungamonumenten i Varnhem och Gudhem. i: Fornvännen 1932.

Fåhraeus R, Magnus Gabriel De la Gardie. Stockholm 1936.

Gabrielsson H, Walle härad och Varnhems kyrka. Skara 1925.

Gardell S, Gravmonument från Sveriges medeltid. I–II. Göteborg (1937) 1945.

Geijerstam K af, Kungl Skaraborgs regemente. Sveriges försvar, del 2. Stockholm 1928.

Gertz M C L, Scriptorum Minores Historiae Aevi Danicae Medii Aevi II: I. København 1918–20.

Gustav Vasas registratur. Konung Gustaf den förstes registratur, band VI. 1529. Stockholm 1875. Handlingar rörande Sveriges historia.

- Hadorph J*, Reseanteckningar om Läckö grefskap eller Åse, Kållands och Kinnefjärdings härad af Johan Hadorph af år 1669 och 1671. i: Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift, band 2: 1 (1901).
- Hagström P A*, Om Skara, Axevall, Varnhem och Höjentorp. Göteborg 1858.
- Hahn H*, Die frühe Kirchenbaukunst der Zisterzienser. Berlin 1957.
- Hahr A*, Drottning Katarina Jagellonica och vasarenässansen. Uppsala 1940.
- Densamme*, Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof. Uppsala 1905.
- Densamme*, Läckö slott och andra De la Gardieska monumentalbyggnader i Västergötland. Göteborg 1923.
- Hall F*, Bidrag till kännedomen om cistercienserorden i Sverige. I, Munkklostren. Gefle 1899.
- Hallbäck S A*, Arvet från Läckö. i: Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1973–74.
- Densamme*, Läckö slott. Svenska fornminnesplatser nr 12. 4:e omarbetade upplagan. Stockholm 1978.
- Densamme*, Medeltida dopfuntar i västra Sverige: systematisk del. Skara 1978.
- Densamme*, Studier av relationer mellan profan slottskonst och dekorativt kyrkligt måleri. Vänersborg 1973.
- Hellner B*, Ett barockt järnsmide. Maskinskrift. Nordiska museet. Utan ort och år.
- Hildebrand H*, Sveriges medeltid. Stockholm 1898–1903.
- Densamme*, Varnhems klosterkyrka (ang restaurering). i: KVHAA:s månadsblad 1889.
- Hoffman P*, Nordische Cistercienserkirchen. Essen-Ruhr 1912.
- Holmberg N Hj*, Lidköpings historia till 1860. Lidköping 1946.
- Hwad Nytt? Hwad Nytt?*, nr 55–58, 63–68, 71–72 och 75–80. Göteborg 1979.
- Hülphers A A:son*, Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet jemte Kort Beskrivning över Orgwerken i Swerige. Westerås 1773.
- Jansson B*, Släkten Aurelier och det Aurellerska epitafiet i Medelplana kyrka. Lidköping 1974.
- Densamme*, Västerplana kyrkas historia. Utan ort och år.
- Konung Johan III:s* bygnads- och befästningsföretag. Bref ur Riksregistraturen 1568–1592. Meddelade av V Granlund. Historiskt bibliotek. Utg av C Silfverstolpe. II. Stockholm 1876.
- Johannesson K*, Om De la Gardie och stoicismen. i: Magnus Gabriel De la Gardie. Nationalmusei utställningskatalog nr 434. Skövde 1980.
- Johansson H*, Ritus cisterciensis. Lund 1964.
- Josephson R*, Tessin. Nicodemus Tessin d y. Tiden – Mannen – Verket. Senare delen. Stockholm 1931.
- Kalm P*, Pehr Kalms Wästgötha och Bohusländska resa förättad år 1742. Stockholm 1746.
- Karling S*, Hans Swant. En bildhuggare i Göteborg under 1600-talet. Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1943.
- Densamme*, Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie som byggherrar i Estland. Tartu 1938.
- Densamme*, Matthias Holl från Augsburg och hans verksamhet som arkitekt i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst i Sverige och Balticum. Göteborg 1932.
- Densamme*, Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtre-stilens genombrott. Stockholm 1931.
- Densamme*, Tyresö slott. i: En bok om Tyresö. Stockholm 1933.
- Karlsson J*, Ett försök till byggnadshistorisk och stilhistorisk undersökning av klosterkyrkan i Varnhem. Kandidatuppsats. Uppsala universitet 1979.
- Kumm E*, Indelt soldat och rotebonde. Stockholm 1949.
- Källström O*, Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer. Uppsala 1939.
- Lagerholm N*, Den svenska stormaktstidens högadliga begravningsskick 1650–1700. KVHAA:s handl. Antikvariska serien 16. Stockholm 1965.
- Leijonhufvud S*, Kungastena i Varnhem. i: Fornvännen 1910.
- Lindahl G*, Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut. Stockholm 1969.
- Densamme*, Magnus Gabriel De la Gardie. Hans gods och hans folk. Uppsala 1968.
- Linde G*, Ortnamnen runt Billingen. Skövde 1952.
- Lindroth S*, Svensk lärdomshistoria. I. Medeltiden. Reformationstiden. II. Stormaktstiden. Stockholm 1975.
- Lundahl I*, Det medeltida Västergötland. Lund 1961.
- Lundberg E*, Byggnadskonsten i Sverige 1000–1400. Stockholm 1940.
- Mörner S, Sárkány T, Waldén B*, Ödeby kyrka. SvK, vol 129. Stockholm 1969.
- Nordberg T O:son*, Karlbergs slott. En byggnadshistorisk skildring. Stockholm 1945.
- Densamme*, Magnus Gabriel De la Gardies ombyggnad av Ödeby kyrka. i: Från Bergslag och bondebygd 1959. Örebro läns hembygdsförbunds årsbok.
- Densamme & Axel-Nilsson G*, Katarina kyrka. SvK, vol 56. Stockholm 1944.
- Norden*, Skandinavisk National-Kalender för år 1851. Stockholm 1850.
- Nordisk medeltid*. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse. Uppsala 1967.
- Ohlsson J O*, Varnhems klosters och kyrkas historia. Skövde 1926.
- Olsson M*, Riddarholmskyrkan. SvK, vol 28. Stockholm 1928.
- Om restaurering*. En urkundsantologi. Texter bla av S Curman. Förord och sammanställning av S Johansson. Lunds universitet. 1978.
- Ortnamnen i Skaraborgs län*, del 12. Valle härad. Lund 1958.
- Ortved E*, Cistercienserordenen og dens klostre i Norden. København 1927–33.

- Pursche W*, Timmermansämbetet i Stockholm före 1700, del 1–2. Stockholm 1979.
- Rabén H*, Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock intill den Prechtska stilens genombrott. Stockholm 1934.
- Revera M*, Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland 1. Ak avh. Uppsala 1975.
- Densamma*, Västgötagodsen. i: Magnus Gabriel De la Gardie. Nationalmusei utställningskatalog nr 434. Skövde 1980.
- Roosval J*, Westfälisch-gotländische Beziehungen in der Architektur des 13. Jahrhunderts. i: Hansischen Geschichtsblättern. Jahrgang 1928. Bd XXXIII.
- Rosell I*, Byggherre och donator till slottskapell och kyrkor. i: Magnus Gabriel De la Gardie. Nationalmusei utställningskatalog nr 434. Skövde 1980.
- Densamma*, Byggningsfolket. i: Adlig prakt – folklig möda. Magnus Gabriel De la Gardie, del 2. Nationalmusei utställningskatalog nr 445. Skövde 1981.
- Densamma*, Drottningholms slottskyrka. SvK, vol 174. Stockholm 1977.
- Densamma*, Georg Baselaque – Magnus Gabriel De la Gardies bildhuggare på Läckö. i: Fornvännen 75 (1980).
- Densamma*, Kyrka och prästerskap. i: Adlig prakt – folklig möda. Magnus Gabriel De la Gardie, del 2. Nationalmusei utställningskatalog nr 445. Skövde 1981.
- Densamma*, Magnus Gabriel De la Gardie och klosterkyrkan i Varnhem. i: Skaraborgs läns tidning 10/11 1979 (föredrag i Skaraborgs länsmuseum).
- Densamma*, Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige. Stockholm 1972.
- Densamma*, Per Stenhammar – en stenhuggare från Västerplan. i: Skaraborgs läns tidning 15/9 1981.
- Densamma*, Ulriksdals slottskapell. SvK, vol 167. Stockholm 1976.
- Densamma*, Veckholms kyrka. SvK, vol 155. Stockholm 1974.
- Scriptores Rerum Danicarum* (ed Langebek m fl). Köpenhamn 1772–1878.
- Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi* (ed E Fant m fl) I–III. Uppsala 1818–76.
- Sidenbladh G*, Arkitekter och murmästare i äldre tider i Stockholm. i: Sankt Eriks årsbok 1980.
- Sigsjö R*, Klosterstaden Varnhem. i: Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1979–1980.
- Densamma*, Varnhems socken, Skarke kyrkplats. Arkeologisk provundersökning. i: Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1981–1982.
- Slott och herresäten i Sverige*. Västergötland, Värmland, Dalsland, band 1. Malmö 1968.
- Svanberg J*, Folkungatumban i Varnhems klosterkyrka. i: Konsthistorisk tidskrift 1968: 3.
- Swanbom J*, Varnhems klosterkyrka. Skövde 1965. Flera uppl.
- Svanström G*, Visby Domkyrka. SvK, vol 175. Stockholm 1978.
- Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm 1931.
- Tegnér G*, Sigurd Curmans kyrkorestaureringar. Med en historik över den europeiska utvecklingen till 1900. Trebetygsuppsats Stockholms universitet vårterminen 1969. Stencil.
- Thümmel H*, Die Zisterzienserkirche Marienfeld in Westfalen und ihr Einfluss auf die Marienkirche in Visby und die Zisterzienserkirche in Varnhem. i: Nordisk medeltid. Uppsala 1967.
- Tidström A*, Anders Tidströms resor i Västergötland 1756 och 1760. Med inledning och anmärkningar utgivna av H Sallander. Föreningen för västgötalitteratur 1978. Uppsala 1978.
- Toll H*, Något om kunga- och jarlagravarna i Varnhem. i: Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift IV: 10 1937.
- Trobäck E*, Magnus Gabriel De la Gardies hovkapell 1645–1686. Några anteckningar. i: Svensk tidskrift för musikforskning 1930.
- Tuneld E*, Geografi öfver Konungariket Sverige IV: 1. Stockholm 1833.
- Tuulse A*, Romansk konst i Norden. Stockholm 1968.
- Ugglas C R af*, Birger Jarls gravvård. i: Festskrift till Hjalmar Wijk den 10 mars 1927. Göteborg 1927.
- Waldén B*, Nicolaes Millich och hans krets. Studier i den karolinska barockens bildhuggarkonst. Stockholm 1942.
- Wallner B*, Saga och sanning om orgelbyggaren Jonas Rudberus. i: Svensk tidskrift för musikforskning 1950.
- Warnhems kyrka*. i: Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik m m. 1:a årgången. Stockholm 1850.
- Werner H*, Varnhems kloster och kyrka. I–II. Lidköping 1878 och 1881.
- Westerdahl Ch*, Medeltida profana byggnadsverk. i: Kinnekullebygdens bok om Götene kommun utgiven av Turist- och naturvårdsnämnden, Götene 1976. Skara 1976.
- Widéen H*, Klostret på ön. i: Julhälsningar till församlingarna i Skara stift. Skara 1949.
- Wieselgren P*, De la Gardieska Archivet . . . , del 6, Lund 1935.
- Wingborg F A*, Från Valle härad med Varnhems Kyrka och Kloster . . . Stockholm 1927.
- Västergötlands runinskrifter* I. Uppsala 1970.
- Tidningsartiklar rörande restaureringar: Göteborgsposten 6/5 1978; Mariestads tidning 3/1 1966; Skaraborgs läns tidning 19/1 1968, 4/2 1969, 11/1 1977, 18/11 1977.
- Utdrag ur Valle härads dombok. i: Göteborgstidningen nr 12 29/1 1789.
- Silverstämplar tydda enligt *Upmark G*, Guld- och silverstämplar i Sverige 1520–1850. Stockholm 1925, och *Guld- och silverstämplar*, Svenskt silversmide 1520–1850. IV. Stockholm 1963.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarie- ämbetet, Stockholm
BSt	Byggnadsstyrelsen, Stockholm
Domkap	Skara domkapitels arkiv, Göteborgs Landsarkiv
DS	Diplomatarium Suecanum
GLA	Göteborgs Landsarkiv
inv	inventarieförteckning
jb	jordbok
KB	Kungliga biblioteket, Stockholm
LMV	Lantmäteriverket, Gävle
LUB	Lunds universitetsbibliotek
NordM	Nordiska museet, Stockholm
prot	protokoll
PÄ	Pastorsämbetet
RA	Riksarkivet, Stockholm
RAP	Riksarkivets pergamentsbrev
Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm
Riksreg	Riksregistraturet
räk	räkenskaper
SD	Svenskt Diplomatarium från 1401
SHM	Statens Historiska Museum, Stockholm
SRD	Scriptores rerum Danicarum
SRS	Scriptores rerum Suecicarum
st prot	sockenstämmoprotokoll
SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm
vis prot	visitationsprotokoll
ÖIÄ	Överintendentsämbetet (efter 1918 K byggnadssty- relsen), Stockholm

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge
Bo	Bohuslän
Dr	Dalarna
Ds	Dalsland
Go	Gotland
Gä	Gästrikland
Ha	Halland
Hs	Hälsingland
Hr	Härjedalen
Jä	Jämtland
La	Lappland
Me	Medelpad
Nb	Norrbottn
Nä	Närke
Sk	Skåne
Sm	Småland
Sö	Södermanland
Up	Uppland
Vb	Västerbotten
Vg	Västergötland
Vr	Värmland
Vs	Västmanland
Ån	Ångermanland
Ög	Östergötland
Öl	Öland

Summary

THE EARLY HISTORY OF THE MONASTERY

In the contingent of monks that was sent out from Clairvaux and that founded Alvastra Monastery in Östergötland in 1145 there were, it has been conjectured, monks for yet another monastery. It was, however, some time before a new foundation was formed and, consequently, it was regarded as a daughter monastery of Alvastra. The group of monks who left Alvastra to found the new monastery first settled on the island of Lurö in Lake Vänern. After a comparatively short stay there they left the island, however, and established themselves in Lugnås parish in Västergötland. Their stay here was brief, too, and they moved to Varnhem in Skarke parish, where they had been given a landed estate by a noble lady.

The earliest history of the monastery is recorded in a Danish manuscript from the 17th century which, in its turn, is a copy of a medieval manuscript, now lost, which was probably originally written in the 13th century. According to this account, the monastery after some time at Varnhem suffered persecution by the people living in the neighbourhood who were encouraged by a relative of the donator who wanted to seize the monks' estate.

As a result of this Henrik, the abbot of the monastery, left Varnhem to go to France and seek the support of the General Chapter for his persecuted monastery. On his way there he met, in Denmark, Archbishop Eskil and King Valdemar. The latter had in mind to found a monastery and when he learnt of

Abbot Henrik's predicament, he offered him to found, together with his monks, a new monastery on the King's estate Vidtskøl on Jutland. The abbot accepted his offer, and most of the Varnhem monks moved to the new monastery. At the same time the woman, who had persecuted the monks at Varnhem, repented and offered them to return. An abbot was appointed, and the monastery was filled with new monks from Alvastra.

ARCHITECTURE

The abbey is a three-aisled basilica with transepts, a chancel with an apse, an ambulatory and radially placed chapels (Pl I). In the north, in the corner between the nave and the transept, there is a vestry and, in the corresponding place in the south, a burial chapel. Above the crossing rises a tower with a richly turned Baroque spire, and in the west the entrance is flanked by two small turrets (Pl II–IV).

In the main, the church is a medieval structure, to which were added, in the 17th century, the burial chapel in the south, the whole visible buttress system, the tower above the crossing, and the north of the two west towers. The south of the west towers is, in its present appearance, from the 17th century, but the interior half of it is medieval (figs 1, 13–17).

The nave is vaulted according to the bound vault-system so that the four bays of the nave correspond to eight bays in each aisle (Pl I, figs 18–19, 21). The columns of the arcades mark the bay division by alternatingly primary and secondary columns. Both are square, of finely hewn limestone in even courses and provided with a simple capital frieze except towards the nave where the frieze is lacking. Nave, transepts and chancel are covered with cross-ribbed vaults, separated by stout transverse arches and supported by clustered consoles, except by the triumphal arch where the supports consist of clustered columns. The ribs are trefoil-shaped, of sandstone and, in the apexes, they converge around ball-shaped and ornated keystones. The ribs start from the socle colonnettes which, in their turn, rest on console colonnettes. Below the transverse arches runs a stout torus supported by console shafts. The consoles of both the console colonnettes and console shafts are ornated, in four cases sculptured as men's heads.

The capitals are mainly crocket capitals except those of the clustered columns which are foliated. The capital of the northeast spandrel colonnette of the chancel is a so-called eagle capital (fig 47 b).

The aisles are covered with ribless cross-vaults, separated by transverse arches of sandstone (figs 21, 45). The transverse arches rest, by the outer walls, on alternatingly simple and coupled console colonnettes, towards the nave they rest on the friezes of the arcade columns.

The vault of the apse is a cinquepartite semi-cupola with sandstone ribs starting from console-like projections from the chancel wall coping.

Between the chancel and the ambulatory runs a breast wall (fig 20). On this stand eight sandstone columns which, com-

bined with arches, support the upper wall of the chancel. The four in the west and the two easternmost are octagonal with profiled bases and capitals. The remaining two are round with Attic bases and foliated and crocket capitals, respectively.

The ambulatory is covered with nine vaults separated by transverse arches of sandstone and resting on the columns of the chancel and on profiled consoles in the outer wall, respectively. The vaults above the east, north and south bays of the ambulatory are raised high and so provide room for a window in the outer wall. The light from these windows reaches the chancel since the arches in the ambulatory in front of these bays are raised higher than the others.

In the east, the ambulatory opens through round-arched apertures towards five radially placed chapels. The chapels are covered with cross-vaults, which were provided with a rich stucco ornamentation in the 17th century (figs 69–73).

The medieval walls of the church are built of well-dressed limestone in even courses with alternating heights (fig 27). All architectural details, such as columns, arches, shafts, colonnettes, window and portal surrounds, bases, etc. are of finely hewn sandstone or limestone. The walls that were erected in the 17th century in conjunction with Magnus Gabriel De la Gardie's restoration consist of less well-dressed, sometimes rough, limestone in uneven courses (fig 28).

The walls are today unplastered on the outside, with the greyish green limestone joint-pointed (figs 25–29). The present joint-pointing was chiefly made in the 1920's when the former, and probably also originally plastered, walls were laid bare.

In the interior, walls and vaults are mainly plastered but in spite of this the interior is largely characterized by the visible greyish blue limestone of the columns and arcade arches of the nave and the warm, brownish yellow sandstone in vault supports, ribs, arches, and the columns of the chancel.

Most of the windows have outer surrounds of finely hewn sandstone, at the top round-arched and with skewing embrasures (figs 25, 28). The inner surrounds are mainly plastered and, in the nave and the south aisle, reach up to the vault webs (fig 57 a). This is probably a result of the 17th century restoration. In the two transept gables are large rosette windows (figs 22–23). The south one is a new addition from the 19th century and was then modelled on an original rosette window in the north gable. This, in its turn, was replaced by the present window later in the 19th century.

The church has two entirely preserved medieval portals. The main portal in the west and *porta mortuorum* in the north. In the 17th century, the main portal was moved to its present place in the centre of the west gable from its original location in front of the north aisle (figs 30–31, 53). It is a three-recessed portal with, at the top, a slightly round-arched surround. In the recessed orders there are colonnettes kept together at the top by a capital frieze with five-lobed leaves, the under-sides of which have a geometrical ornamentation. The south capital frieze is simpler than the north and was probably carved when the portal was moved.

The north portal, *porta mortuorum*, is located in the centre

of the aisle gable (fig 32). Its surround is, at the top, cinque-foil-shaped and profiled. It is flanked by colonnettes with Attic bases and linear and foliated capitals. The colonnettes support a pointed aedicule. The archivolt of the aedicule is two-recessed and in the springings sit the fore parts of lions which, roaring, turn their heads towards the entrance and which, with their claws, clutch ram heads.

In the south aisle wall there are the remains of another two portals: the monks' in the east (fig 34) and the lay brothers' in the west.

MURALS

At the 1920 restoration, remains of decorative painting were found in several places. Primarily in the form of foil arabesques in some of the window embrasures on the south side. In addition, there were traces of painting on the keystones and springing colonnettes of the chancel vaults.

HISTORY OF BUILDING

Middle Ages

I. The monastery was probably finally established at Varnhem in 1160. We may assume that the building of the monastery was then immediately continued. We do not know how the work progressed during the 12th and the beginning of the 13th century. It would seem probable, however, that the walls of the present nave and a large part of the present transept were built at that time. As was usual among the Cistercians, the structure should have included a straight-ended chancel flanked by four straight-ended transept chapels (fig 193 A).

II. The first certain date linked to the building history of the abbey is 1234 when it was ravaged by fire. The sources do not tell us how extensive the fire was. Most scholars believe that the whole church was devastated and, consequently, was rebuilt after the fire. There are, however, strong stylistic reasons as well as differences in material indicating that the walls of the nave and the transept remain from the time prior to the fire of 1234.

After the fire, a possible original chancel should have been pulled down and replaced by a new one—the present one—in accordance with the ideals of the time (fig 53). At the same time the nave and the transepts were provided with their still largely preserved vault-system (fig 193 B).

The prototype of the chancel is the chancel at Clairvaux consecrated in 1174 (Clairvaux II). The nave, on the other hand, with its heavy Romanesque forms and its bound bay-system, has its prototypes on German soil. Varnhem, however, differs from all its stylistic relatives by the birdnest-like buildings that rise above the ambulatory.

We may assume that the church was mainly completed in 1266 when the remains of Birger Jarl, then ruler of Sweden, were deposited in the nave of the abbey, immediately to the west of the laymen's altar.

We have little knowledge of the further fates of the church building during the remainder of the Middle Ages. There was a fire in 1394, but it left no discernible traces on the building.

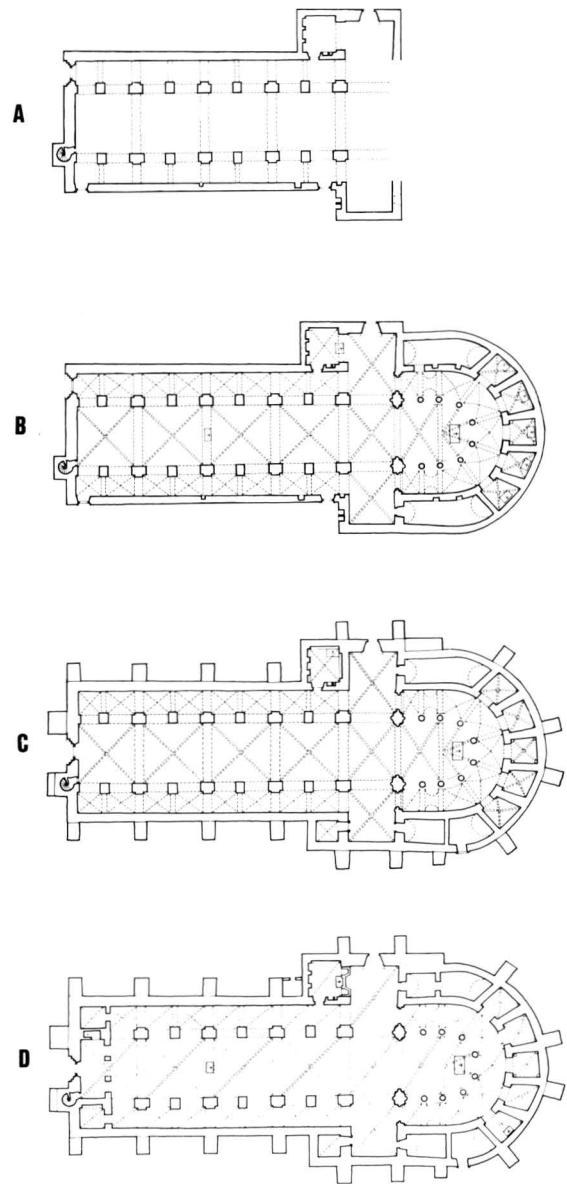

Fig 193. Kyrkans planutveckling, 1:1000.

The plan development of the church.

Modern Times

After the Reformation and the discontinuance of the monastery there followed a period of decline for the abbey. By the confiscations of Gustavus Vasa the church was deprived of silver and other valuable objects. Another result of the Reformation was the loss of the place as a centre of spiritual culture with international relations. During the Seven Years War of the North, the Danes burnt the monastery in 1566. The church, too, was ravaged by fire. It stood roofless and de-

cayed when, in 1574, John III took an interest in it and had it restored, above all the roof. In addition, in the row of chapels around the chancel, he had tomb-chests put up as memorial graves for the medieval kings who were buried elsewhere in the church.

After John III, however, the church was not continuously maintained. In the 1640's, the need for repair was again urgent. In 1641, the Regency for the young Queen Christina engaged in restoring the abbey. In 1648, the Queen announced that she was going to restore the church, ordered soldiers to work on it and donated means for its restoration. Several Swedish kings had chosen to be buried in the abbey. The thought of these royal graves, which were then still in the church, and the magnificent architecture of the abbey were the reasons for the Queen to restore it. It would seem, however, that no extensive restoration was made during the reign of Queen Christina.

Magnus Gabriel De la Gardie's Restoration

By the donations of Queen Christina the area of land held by the nobility increased. Queen Christina's favourite, Magnus Gabriel De la Gardie, Chancellor of the Realm in 1660, had by inheritance and royal donations received vast lands, above all in Västergötland and Uppland. Höjentorp royal mansion with Varnhem Monastery was included in the Queen's donation of 1647. In 1652, De la Gardie inherited the countship of Läckö in Västergötland from his father Jakob De la Gardie, Gustavus II Adolphus' general, and the only one to receive the title of count. The same year Magnus Gabriel De la Gardie donated means for the restoration of the abbey. He must have felt it incumbent on him to continue the Queen's intention to restore the decayed abbey since it was now situated on his land.

It was, however, not until 1654 that the restoration was begun. At the beginning of the 1650's, De la Gardie was in the capital devoting his time to his estates in its vicinity. In 1653, however, he fell into disfavour, fled from the capital and retired to Läckö. From there he organized extensive building activities in Västergötland. He now drew up the guiding lines for many enterprises which were later to be completed wholly or partly. This applied to the restoration of Varnhem Abbey, the additions to Läckö Castle and the erection of the new Höjentorp Palace (fig 59). In 1654, a minor restoration took place which, however, was discontinued the following year as was all other building activity. The count was called as leader of the war in the Baltic States and Poland and did not return to Sweden until 1660.

After his return home De la Gardie was appointed Chancellor of the Realm and became a member of the Regency for the young Charles XI. He was the foremost in the government to support the historical-antiquarian interests, and the Society of Antiquarians in Uppsala was founded on his initiative in 1666. Its driving force became Johan Hadorph, the King's Custodian of Ancient Monuments from 1679 and De la Gardie's enthusiastic assistant. They made an inventory of ancient monuments—churches, monasteries, castles and runestones. In the summer of 1669, De la Gardie, together with Hadorph,

made a journey to, i a, Västergötland, and on that occasion they visited Varnhem.

The restoration of the abbey had been resumed the year before. As in 1653, De la Gardie for political reasons had had to stay for long periods of time in Västergötland, far from the capital. Just as in the 1650's, he now organized a comprehensive building programme for his estates in Västergötland.

It was Varnhem as the burial church of the kings that attracted his special interest, as had been the case, before him, with John III and Queen Christina. The state of decay of the royal chapels is vividly depicted in drawings and engravings for *Suecia Antiqua* (fig 60). Johan Hadorph assisted him with information about the medieval kings buried in the church (fig 64). The restoration of the royal burial chapels was one of the first works to be done during the second phase of the restoration, begun in 1668. Much was also rebuilt. Collapsed walls were re-erected, above all the chancel walls and parts of the south wall and the vault-system. The building was provided with a new shingled roof. The windows were furnished with partly new surrounds (fig 28). The new additions made in the 17th century, as far as the exterior is concerned, are the mighty buttressing which surrounds the walls of the church, the large central tower and the two west towers, the south of which houses a medieval stair-turret (pl II-IV). The west gable portal was moved from the north part of the gable to its centre (figs 14, 53). West of the south transept, De la Gardie's burial chapel was built as a counter-part to the vestry on the north side (fig 193 C).

The furnishing of the royal burial chapels with stucco ceilings on top of the re-erected medieval vaults belongs to the 17th century alterations in the interior of the church (figs 69-73). Otherwise, the De la Gardie restoration endeavoured to preserve the medieval appearance of the vaults and windows, and mainly old building material was used taken from the monastery grounds. The vaults of the nave, the vaults in the royal burial chapels and the ambulatory and four vaults in the south transept are mentioned in contemporary restoration reports as having been rebuilt (Appendix 4). The windows of the nave and the south transept (fig 57 a) probably got their present appearance at the same time. Drawings and engravings for *Suecia Antiqua* depict the exterior and interior of the church after the De la Gardie restoration (figs 61, 65, 74, 158-59).

It was Magnus Gabriel De la Gardie himself who put his personal stamp on the total conception of the restoration. Especially in the case of the Västergötland estates, De la Gardie himself participated in the constructional work and formed ideas about how the structures were to be designed. More than a hundred drafts are preserved. For the planning and organization of the building programme in Västergötland he engaged the Augsburg architect and master-builder Matthias Holl who, according to a contract of 1653, entered the Count's service. As shown by Sten Karling, he led the Varnhem restoration during its first phase and seems to have been the originator of the originally formed central tower.

In the building enterprises of the court and the nobility after

the middle of the 17th century, the builder usually put an architect above the master-builder and the master-bricklayer. Above Hans Eriksson, master-bricklayer and stone-mason, stood Matthias Holl during the first phase of the restoration. When the second phase was begun, in 1668, however, the architect was not present. In several respects, however—above all as far as the towers are concerned—it was his intentions that were carried out. A skilled master-bricklayer and master-builder, Daniel Skragge, now led the bricklaying work in the interior of the church. After his death, in 1669, his brother Lars Skragge continued the work up to 1672. The same year, the work on the towers was begun by a skilled timber master-builder, whose name we do not know. There was a ground plan to follow but, in practice, the work was ultimately designed by the tower builder on the spot.

The work on the furnishing of the church was also done at the request of De la Gardie by various artists and craftsmen. Qualified artists were engaged as well as local craftsmen. The sculptural decorations were made mainly by the sculptor at Läckö Castle, Georg Baselaque, probably of Flemish origin. Hans Rebäck from Gothenburg worked on the decorative painting.

The 18th and 19th Centuries. Burial Chapels and Proposed Restorations

The many burial chapels were built in the 18th century, among others the De la Gardie chapel, which was completed by his daughter-in-law Elisabeth Oxenstierna during the first decades of the 18th century, and the chapel of Jesper Svedberg, bishop of Skara, on the south side of the church (see below). The 18th century was a period of decline for historical monuments. During this period, mainly maintenance work was carried out at the abbey.

The restorations proposed in the 19th century were carried out only in parts. In 1850, Johan Fredrik Åbom made a proposal for the restoration of the church (figs 85–86). Among other things, a new rosette window was to be opened in the De la Gardie burial chapel. A prohibition against the putting in of the rosette window was issued in a royal letter of 1888. The work, which had already started, was discontinued. Gustaf Pettersson, architect in the Board of Public Works and Buildings, was appointed to examine the church and make a proposal for its restoration, as far as possible to its original state.

The preservation of ancient monuments in Sweden had, at the turn of the century, little feeling for contributions made in recent times. The principle guiding the restorations in Sweden, as well as in the rest of Europe, was to present the buildings in their original states and free them from the additions made in later times. Pettersson made a proposal for a complete restoration and partly rebuilding of the church (figs 90–91). This programme was carried out only in parts. The transept gables were covered with new limestone, joint-pointed with cement. The new-opened rosette window in the south transept was completed. The north, originally medieval, rosette window, which had been restored in De la Gardie's

time, was provided with new tracery. In the interior, a new organ gallery was added. Photographs taken in 1876 and 1892 show the church before and after the restoration (figs 87–89, 92–94).

Sigurd Curman's Restoration

A proposal for the restoration of Varnhem Abbey was sanctioned in 1908. As architect was appointed Ragnar Östberg and as supervisor Sigurd Curman, later professor and the King's Custodian of Ancient Monuments. The restoration, the aim of which was to attempt to preserve, as far as possible, the ancient abbey as it was then, did not begin until 1911. The work carried out up to 1914 concerned the skeleton of the central tower, the roof-trusses, shingling of roofs and new window-arches.

Work was then discontinued until 1918 when Sigurd Curman took over the direction of the work with the architect Axel Forssén as supervisor. It was then carried on without break up to 1923. In the course of work the plan was extended to a complete restoration of the exterior, interior, furnishings and fittings.

Even in the proposal of 1908 two phases in the history of the church were emphasized as essential—the Middle Ages and the 17th century, eras that, along with the times of the Vasas, were of special interest to the national-romantic architects. One of the demands of National-Romanticism was the removal of the plastering on the outer walls (figs 95 b, 96 a–b). When the plastering was removed, different building periods and previously concealed wall openings were easily discernible in the front. In the interior, all limestone floors were removed (fig 97). Several layers of older medieval floors were found. The church regained its original floor levels (figs 99–100). When the royal burial chapels were restored, those arranged as memorial halls by De la Gardie were carefully restored except the burial chapel of Birger Jarl, in which a medieval prayer chapel was re-created.

The Varnhem restoration was to found a school, not least thanks to Axel Forssén, Curman's close assistant. In a number of church restorations, above all in the west of Sweden, we recognize the principles guiding the Varnhem restoration. In all these restorations, all traces of the late 19th century furnishings were removed. The churches were given a general Baroque character, at the same time as medieval sculptures were revealed and restored.

CHRONOLOGY MODERN TIMES

1566	Fire
1574	John III and Duke Charles: decision to restore, carried out in the 1570's and –80's
1641	The Regency for Queen Christina: decision to restore
1648	Queen Christina donates one thousand silver dollars for the restoration of the church. Measures taken unknown

- 1654 Magnus Gabriel De la Gardie's restoration. The first phase
- 1668–the 1680's The second phase. Ia, addition of the large buttress system, central tower, west towers, moving of the west portal. Collapsed walls re-erected (ia parts of the south wall and the chancel walls). Parts of the vault-system rebuilt. De la Gardie's burial chapel begun
- 18th century Restorations and construction of burial chapels. De la Gardie's burial chapel completed. First decades of the 18th century, burial chapel for, among others, Bishop Jesper Svedberg 1720
- 19th century Proposal for restoration by J F Åbom 1850 and Gustaf Pettersson 1889. Carried out only in parts
- 1908–11 Restoration by Ragnar Östberg with Sigurd Curman as supervisor
- 1918–23 Complete exterior and interior restoration led by Sigurd Curman with Axel Forssén as supervisor. Ia, the exterior plastering removed. In the interior, the church regains its original floor levels and the De la Gardie furnishings are re-created
- 1966–69 Repairs after fire in the west part of the church. Repairs of gallery, new organ and organ front

Furnishings and Fittings

The medieval furnishings of the church were almost completely lost after the monastery was discontinued at the Reformation. By Gustavus Vasa's confiscations the church was deprived of valuable silver objects, such as two communion chalices of gilt silver and a small silver tablet, probably a portable altar. Grave slabs in memory of medieval kings are said, in 1611, to have been totally destroyed.

Of medieval furnishings and fittings, the communion table, the stone font and a number of graves are preserved. The font, which is considered to stem from the earlier parish church Skarke, is classified as belonging to the group lily-stone fonts, dated to the first half and middle of the 13th century (fig 125). Most remarkable of the medieval grave slabs is that in memory of Birger Jarl, who is depicted on the stone together with his second wife, the Danish Queen Dowager Mechtild, and his son Duke Erik (figs 133–36). The stone has been dated by different scholars to: the death of Birger Jarl in 1266, the death of Duke Erik in 1275, the burial of Queen Mechtild in 1288.

At the De la Gardie restoration the church was given Baroque furnishings. At the end of the 19th century, many of these were removed and put aside. This was the case with, i a, the chancel screen with its gates leading to the royal burial chapels, the gallery balustrade, the organ and the organ front.

At the Curman restoration, the De la Gardie furnishings were recreated (fig 101). An aesthetic principle, which was followed at the restoration of the interior, was that the new additions were to be subordinated to the whole. For instance,

new chandeliers were made modelled on earlier Baroque chandeliers. In making up the colour scheme, Curman endeavoured to obtain the original colours.

Much of the 17th century furnishing was produced in a sculptor's workshop at Läckö Castle under the direction of the sculptor Georg Baselaque. According to a contract of 1665, dated in Hamburg, he entered De la Gardie's service. In 1673, Baselaque arrived at the abbey to erect the retable. Its two oil paintings are signed Johan Aureller the Younger, 1706 (figs 102–103). Simultaneously with the retable, Baselaque worked at Läckö on the pulpit, which at the Curman restoration regained its original colouring in black and white (figs 107–109).

At the De la Gardie restoration, a surprisingly comprehensive task was entrusted to Jonas Rudberus, vicar at Lidköping, castle chaplain at Läckö and also active as an organ builder. With his own employees he was responsible for the building of the gallery with its balustrade, organ and organ front (figs 111 a, 116). The sculptural ornamentation of the gallery balustrade was executed by the sculptor Anders (Falk), employed by Rudberus. The sculptures on the organ front were, however, carved by Baselaque (figs 117–119). In 1879, a new gallery, a new organ front and new organ-works, made by Markussen & Søn, Denmark, were added (fig 121). At the Curman restoration, De la Gardie's gallery balustrade was restored, completed and re-erected (fig 114). A free reconstruction of the 17th century front using some preserved decorative original details was made by Sigurd Curman (fig 120). The organ-works were rebuilt by Åkerman & Lund. After the fire in 1965, the church acquired its present organ-works consisting of 35 organ-parts and built by Herman Eule, Bautzen (East Germany). A reconstruction of the 17th century front was made mainly in accordance with Curman's drawing (fig 113).

The communion vessels stem from the 19th and the beginning of the 20th century (fig 127). Older communion vessels, ia donated by Magnus Gabriel De la Gardie's daughter-in-law Elisabeth Oxenstierna, were stolen when the church was burgled in 1805. Of her gifts to the church there remains a crucifix on the altar with a Christ figure of ivory on an ebony cross from the end of the 17th century or from around 1700 (fig 105).

All textiles are from the 20th century. The rich textiles from the 17th and 18th centuries, donated by Maria Euphrosyne De la Gardie and Elisabeth Oxenstierna, are lost altogether.

From De la Gardie's times there are three chandeliers hung in the church close to the chancel and in the south transept (figs 128–129). As mentioned, copies were made of them at the Curman restoration.

Of grave slabs from modern times should be noted a grave slab in memory of the Knight Anders Eriksson of Veland (dead in 1593), in the floor of the apse north of the altar (fig 148).

In the royal burial chapels, John III had tomb-chests put up in memory of medieval kings buried in the church: Inge the Elder (1080–1110), Knut Eriksson (1167–96), Erik Knutsson

(1210–16), Erik Eriksson (1222–50), and Birger Jarl, the founder of Stockholm (dead in 1266). De la Gardie provided the tomb-chests with carved lids, on which the dead were depicted in medieval style (figs 161 a–162 b). The carvings were probably executed after drawings by Professor Johannes Schefferus, one of the prominent historians on the Carolan Era (fig 163 a–c). They were made by Hans Eriksson Stenhammar, who had three stones completed by 1673.

The De la Gardie Burial Chapel

From the beginning, De la Gardie did not intend to have his burial chapel in the abbey. Since the beginning of the 1650's, we encounter different plans for chapels for the De la Gardie family. Burial chapels were arranged at several churches (fig 75). Close to the row of royal burial chapels in Varnhem Abbey, De la Gardie finally chose the location of his own grave. The south transept was planned as a burial chapel or memorial hall, and west of it a new addition was intended for grave chamber and place for the coffin (Pl 1). A section drawing, mentioned in 1669, shows the grave structure, which represents an unusual type with memory hall and grave chamber beside each other and not two-storied as was usually the case (fig 76).

In 1670, Magnus Gabriel De la Gardie's grave chamber was completed. It was, however, not until 1680 that the work on the structure was resumed. His daughter-in-law Elisabeth Oxenstierna, granddaughter of Axel Oxenstierna, Chancellor

of the Realm, was the driving force in the completing of the chapel. In 1695, her husband, Gustav Adolf De la Gardie, was buried in the grave chamber opposite that of Magnus Gabriel De la Gardie.

The work on the burial chapel was continued into the second decade of the 18th century. It was the sculptor Burchardt Precht who was responsible for the coffins and funeral coats-of-arms of Magnus Gabriel De la Gardie as well as of Gustav Adolf De la Gardie (figs 183–184). Precht was also the originator of Gustav Adolf De la Gardie's tomb-chest of marble made in 1704 (figs 176 a–177). As counterparts were put up marble busts of Magnus Gabriel De la Gardie and his spouse on pedestals in the grave chamber opposite (figs 170, 173–174). They were probably originally executed for Ödeby Church and are attributed to Nicolaes Millich, the 1670's.

Richly carved family coats-of-arms with paternal and maternal ancestry were put up above the entrance to each burial chapel (figs 179–182). Funeral banners with embroidered coats-of-arms, which had been carried in Magnus Gabriel De la Gardie's funeral procession, were hung on staffs horizontally out from the wall (fig 178 a–c). Several of the original plans for the burial chapel were, however, consigned to oblivion in the hard times during the Seven Years War of the North. To the memory hall were fetched inscription tablets and leaden statues from Läckö (figs 171–172). The statues are attributed to the sculptor Jean Baptiste Dieussart, the 1660's.

Register

av INGRID SCHWANBORG

ORTREGISTER

- Alvastra kloster (Ög) 50 ff, 54, 69, 79, 188, 197
Axvalla slott 183, 193
- Bautzen, Östtyskland, Herman Eule, orgelbyggarfirma 151, 154
Billingen, berg 9
Billingspasset 9
Björsgården, Varnhems sn 15, 83 f, 231, 233
Borregården, Varnhems sn 15, 231
Brahekyrkan, Visingsö (Sm), 162
- Clairvaux kloster, Frankrike 51–55
- Danmark, krig 68
Drottningholms slott (Up) 75
slottskyrka 102
- Eggby
kyrka 78, 97, 108, 140, 231, 238
sn 9 f
Sven Månggården 84
Ekholmen, slott (Up) 70, 72, 76, 88
Ekolsunds slott (Up) 75
- Falköping, kröningshjälpen 75
Falun, Kristine kyrka 236
Fiskaregården, Varnhems sn 10, 84, 93, 231
Flo sn
hospital 232
skola 232
Forshems kyrka 59, 232
Frankrike, ambassad till 78
Fårdala, gård, Åsle sn 101
- Gripsholm, slott, Mariefred (Sö) 128
Gudhems kloster 69 f, 169
Gösslunda kyrka 130
- Hammarckvarn, slipkvarn, Varnhems sn 84, 231
Haneström, gård, Fuxerna sn 233
Hapsals slott, Estland 75, 85 f
- Hassle kyrka 87, 89
Hedvigsholm, gård, vanligen kallad Storegården, Rackeby sn 77
Hjo, kröningshjälpen 75, 85
Hjälmbolund (Jälbolung), jarlsgård, Long sn 198
Husaby biskopsborg 233
Håberg, gård, Flo sn 235
Håsjö kyrka (Jä) 86
Hälle (Hällekis), stenbrott, Medelplana sn 131
Höjentorp, Eggby sn
slott 13 f, 68, 70, 71, 72 f, 75 f, 79 f, 84, 92 f, 96, 102, 135, 233, 236, 239
gårdskapell 13, 78, 94, 135, 137, 151
hospital 232
- Istrums sn 9
Italien
anskaffning av stolar 179
restaureringsteknik 121, 128
- Jakobsdal se Ulriksdal
Jäders kyrka (Sö) 102
Jämtland, tornbyggartredition 86
Jönslanda ladugård, Sunnersbergs sn 77
- Katrineberg, gård, Låstads sn 151
Kinnekulle, stenhuggeri 100
Klostergården, Varnhems sn 10
Klostret eller Varnhems by, Varnhems sn 10
Kulhult, by, Lerdala sn 85
Kungsör (Sö), Kung Karls kyrka 102
Kyrkebo, gård, Varnhems sn 9 f
Kållandsö, karta 78
Kägleholms slott (Nä) 93, 98, 100 f, 236
- Lerdala sn 85
Lidköping 85, 92, 234 f
kröningshjälpen 75
kyrkan 78, 86, 92, 97, 102, 144, 151, 153 f, 233
rådhuset 237
Linköping (Ög) 79
- domkyrkan 57, 97
Egnells snickerifabrik, C J 151
Svenska Transformatorfabriken, AB 128
- Lövö kyrka (Up) 79
Lübeck, Tyskland 68
Lugnås sn 50 ff
Klosterängen 52
kyrka 52
Lunds domkyrka (Sk) 57 ff
domkyrkomuseet 58
Lurö (Vr) 50, 52
Lyrestads kyrka, 88, 92, 97, 144, 146, 149, 151, 153
Läckö slott, Otterstads sn 13, 70–73, 76 f, 80, 86, 92, 94, 96, 101, 106 f, 132, 135, 138 ff, 151, 153, 204 f, 233, 239
slottskyrka 75, 94, 97, 98, 135, 137, 140, 151, 204
Läckö-skolan 92
- Magnusberg, gård, Flo sn 77
Mariedals slott (Söderbo sätesgård), Ova sn 77, 83, 92, 101, 233
Mariestad 85
kröningshjälpen 75
kyrka 153
Medelplana kyrka 132
Münster, Tyskland
Ludgerikirche 57
Myreberg, gård, Lerdala sn 85
- Norra Lundby sn 9 f, 53, 85
Norrköping (Ög) 79
Nydala kloster (Sm) 52
Nygården, Varnhems sn 240
Näs, tegelbruk, Eggby sn (?) 77
- Ormsö kyrka, Estland 135
Orrevalla, gård, Lavads sn 77
Otterstads kyrka 77 ff, 84, 97, 234
Ova kyrka 78
- Per Töresgård, Lugnås sn 107

- Rhenlandet, Tyskland 57
 Roskilde, Danmark 51
 Rydboholm (Ryssboholm), gård 233
 Ryttagården, Varnhems sn 10, 231
 Råda sn, sockenmagasin 233
- Senäte kyrka 77
 Sigtuna 195
 Sjogerstad sn 85
 Skara
 domkapitel 121
 domkyrka 69, 97, 102, 233
 kröningshjälpen 75
 Skara Gelbgjuteri 156
 Skaraborgs län, karta 13
 Skarke
 by, Varnhems sn 10
 kyrka 10, 13 f, 68, 155
 sn 9 f, 52
 Skoklosters slott (Up) 76, 96
 Skänninge kyrka (Ög) 97
 Skärv
 kyrka 87, 89
 sn 9
 Skålltorp, gård, Skärvs sn 13
 Skövde
 kröningshjälpen 75
 kyrka 58 f
 Slädene, gård, Slädene sn 77
 Solna kyrka (Up) 86, 234
 Sparresäter, gård, Lerdala sn 85, 197
 Stenhammar, torp, Varnhems sn 76, 84
 Stockholm
 Antikvitetsakademien 120
 Curmans ritkontor, Sigurd 121
 S Jacobs kyrka 69, 85, 97
 Karlbergs slott 92, 100, 239
 S Katarina kyrka 84, 138
 S Klara kyrka 69, 86
 Kungl Vitterhets-, Historie- och
 Antikvitetsakademien 120
 Licium, textilateljé 159 f, 218
 Löfqvists Elektriska AB, Hjalmar
 127
 Makalös, slott 235
 Riddarholmskyrkan 102, 218, 220,
 222
 Riddarhuset 239
 Stockholms slotts slottskyrka 102
- Överintendentsämbetet 121 f
 Stora Kullen, gård, Varnhems sn 85
 Storegården, Rackeby sn 77
 Strängnäs domkyrka (Sö) 69, 121
 Strömsholms slottskyrka (Vs) 102
 Sundbyberg (Up), Åkerman & Lund,
 orgelfirma 154
 Sunnersbergs kyrka 87, 89
 Synnerby, Otterstads sn
 hospital 77, 232
 (S Katarinae) kapell 77
 kyrka 77
 skola 77, 232
 Sântorp, by, förmodl Sândtorp i Eggby
 sn 85
 Säter sn 9
 Söderbo sätesgård se Mariedal
 Söne kyrka 132
- Tidavads kyrka 88
 Tokatorp, by, Eggby sn 85
 Traneberg, gård, Otterstads sn 77
 Trollhättan, Ingvar Jacobssons Elkon-
 sult 131
- Ulriksdal (Jakobsdal, Up) 75, 82, 86,
 135, 204, 239
 Ulunda gård, Varnhems sn 10
 Ulunda kalkbrott, Varnhems sn 124
 Uppsala (Up)
 Antikvitetskollegiet 73, 78 f, 81, 97,
 99, 184, 88
 domkyrkan 100, 198
 Gamla Uppsala, kyrkan 198
- Vadstena kloster 79, 97
 Varnhem
 barnhus 18
 Björsgården 15, 83 f, 231, 233
 Borregården 15, 231
 by eller Klostret 10, 14, 51
 Fiskaregården 10, 84, 93, 231
 gästgivaregård 10, 231
 Hammarskvarn, slipkvarn 84, 231
 hospital 18
 kloster se Sakregister: Klosterbygg-
 nad
 Klostergården 10
 klostermuseum 10
- kloster-resp sockenkyrka 9–
 Kyrkebo gård 10
 Kyrkliga syföreningen, donation 159 f
 Nygården 240
 prästgård 10, 16
 Ryttagården 10, 231
 Skarke se Skarke
 skola 18
 sn 9 f, 12
 Ulunda gård 10
 Ulunda kalkbrott 124
 Österbergs ateljé, Agda 160
 Överbo by 10
 Veckholms kyrka (Up) 72, 76, 86, 88,
 97, 98
 Venngarns slott (Up) 79, 102, 235
 slottskapell 97, 137
 Westfalen, Tyskland
 Marienfeld, kyrka 57
 Visby (Go)
 domkyrka 57
 Helge Ands kyrka 59
 Visingsö (Sm), se även Brahekyrkan
 184
 Vißkö, kloster, Danmark 50 ff
 Vreta kloster (Ög) 69, 79, 97, 120
 Våmb sn 9
 Värmland
 laxfiske 68, 240
 tornbyggartradition 86
 tornspiror från 85
 Västerplana kyrka 236
- Åbenrå, Danmark, Markussen & Søn,
 orgelfirma 154
 Åmål (Ds) kyrkan 135
 Åre kyrka (Jä) 86
- Ålvsborgs, fästning, (Bo) 68
- Ödeby kyrka (Nä) 88, 93 f, 97, 98, 100,
 140, 151, 153, 208, 235
 Öglunda sn 9, 85
 Korsgården 84
 Ölanda, gård, Istrums sn 13
 Örslösa kyrka 89
 Överbo by, Varnhems sn 10, 85

PERSONREGISTER

Kursiva siffror betecknar utbildning (sd=se denna eller denne; gm=gift med)

- Abel*, konung, Danmark, gm *Mechtild* (sd); 165
- Abrahamsson, Börje* se *Börje Abrahamsson*
- Afzelius* se *Lundblad*
- Albrekt av Mecklenburg*, konung 183
- Anders*, svarvare 140
- »*Anders på Högen*», svarvare 151, 238
- Anders Assarsson*, klensmed 101, 106 ff, 236
- Anders Eriksson* till *Velanda*, riddare, gravhäll 169, 174, 175
- Anders Ersson*, snickare 151
- Anders Torbjörnsson*, befallningsman 82, 233
- Andersdotter, Svea* se *Svea Andersdotter*
- Andersson, A L*, direktör, donation 162
- *Harald* se *Harald Andersson*
- *Håkan* se *Håkan Andersson*
- *Per* se *Per Andersson*
- Anna*, lantgrevinna till *Hessen*, gm *Wolfgang Pfaltz* (sd); anvapen 218
- Antikvitetskollegiet se *Ortregister, Uppsala*
- Arvid Björsson*, murmästare, stenhuggare 76
- Assarsson, Anders* se *Anders Assarsson*
- Astrid*, drottning, Belgien 128
- Aurelia, Birgitta*, gm *Johan Warenberg* (sd); gravkor 226
- Aureller dy, Johan*, målare, porträttmålare 33, 132 ff, 135
- *dä, Johan*, målare, porträttmålare 132
- Baselaque, Georg*, bildhuggare 33, 84, 92 f, 96, 100, 108, 132, 134 f, 138–141, 148, 151, 157, 237
- Benedikt Nafriðeson*, gravsten 174
- Bengt*, stenhuggare 76
- Bengt Jönsson*, bildhuggare, gesäll 92
- Bengt Olufsson*, byggningskrivare 84
- Bergling, Albert*, byggnadsingenjör 124
- Bernhard av Clairvaux*, helgon, mystiker 50
- Beronius, Ericus*, kyrkoherde 239
- Beronius, Ingrid Eriksdotter*, gm *Lars Jonae Hjerpe* (sd); gravsten 174
- Birger Jarl*, regent, gm *Ingeborg* (sd), g 2 m *Mechtild* (sd); begravning 56; grav 33, 52, 78, 163, 164 ff, 168, 169; gravsten 33, 164, 165–168, 169, 198; minneskapell se *Sakregister: Kapell, minnes-*
- Björsson, Arvid* se *Arvid Björsson*
- Bjerkings ingenjörbyrå AB* 131
- Beurlej, Ulrich*, bildhuggare 218
- Björn Järnsida*, prins, Danmark, gm *Katarina* (sd); 52
- Boll, Frantz*, orgelbyggare 153 f
- Bonde, Gustav*, riksskattmästare 76
- Brahe*, ätten, anträd 218
- gravkor, *Jäders kyrka* (Sö) 102
- *Per*, riksdrots 76 f
- *Petrus*, gm *Beatha Stenbock* (sd); anvapen 218
- Brenner, Elias*, miniatyrmålare, grafiker, numismatiker 79
- Bretzel, Andreas*, byggmästare 88
- Brinck, Abraham*, prost, g 1 m *Anna Elisabeth Germundsdotter Cederhjelm* (sd), g 2 m *Maria Fegreus* (sd); minnessten, gravsten 176, 177
- Brunius, Carl Georg*, professor, arkitekt, konsthistoriker 118
- Bryniolf*, gravsten 169, 172
- Bryth, Arvid*, skulptör 151, 155 f
- Bureus, Laurentius*, riksantikvarie, professor 79
- Burislef (Burislaph, Burslef), Johansson*, tronpretendent 188, 196
- (?), *Kol Johansson*, »konung» 188, 196
- Bäck, Salomon*, husfogde 102
- Börje*, muraregesäll 83
- Börje Abrahamsson*, befallningsman 76
- Börjesdotter, Maria* se *Maria Börjesdotter*
- Cahman, Johan Niclas*, orgelbyggare 154
- Carl*, »konung» 188, 196
- Carl Siggesson*, landshövding 70
- Carlsson, Sven* se *Sven Carlsson*
- Carlström, R A*, guldsmed 158
- Carove, Carlo*, stuckatör 90, 92 f, 100
- Christian*, murmästare 234
- Cederhjelm, Anna Elisabeth Germundsdotter*, gm *Abraham Brinck* (sd); gravsten, minnessten 176, 177
- von Celse, Inga Lovisa*, gm *Thure Weidman* (sd); gravvård 15
- Clason, Isak Gustaf*, arkitekt, professor 121, 128
- Collander, Olof*, kyrkomålare 132
- Curman, Sigurd*, arkitekt, riksantikvarie, professor 121; donation 160, 224; familjearkiv 124; restaurering se *Sakregister: Restaurering; ritkontor* se *Ortregister: Stockholm*
- Custos, Domenicus*, kopparstickare 188
- Dahlberg, Erik*, greve, arkitekt, fältmarskalk, se även *Otryckta källor* 95
- Danell, Hjalmar*, biskop 124, 128
- De la Gardie*, ätten, inskriftstavla 203; vapen 12, 14, 132, 138, 140, 159, 177, 178, 182, 208, 218
- *Carl Magnus*, grav 235
- *Christina Catarina*, grav 235
- *Gustav Adolf*, greve, riksråd 159; anvapen 43; begravning 108, 222; gravkor, tumba m m 43 f, 101 ff, 107 f, 200, 203 f, 212 f, 217, 218, 219, 220, 236; huvudbanér 43, 101
- *Ebba Hedvig* 102
- *Jacob August*, grav 235
- *Jaques*, gm *Catharine de Sainte-Colombe* (sd); anvapen 218
- *Johan Carl*, grav 235
- *Johan Casimir*, grav 235
- *Jacob*, greve, fältherre 70 ff, 218; inskriftstavla 203 f; staty av 43, 204, 206
- *Ludvig Pontus*, grav 235
- *Magnus Gabriel* (junior), grav 235
- *Magnus Gabriel*, greve, rikskansler, gm *Maria Euphrosyne* (sd); donation 161, 179 ff, 184, 234; gravkor se *Sakregister: Gravkor; Varnhems restaurering* se *Sakregister: Restaurering; andra byggnadsföretag* 13, 18, 70 ff, 76, 77 (karta), 88, 92, 94–98, 100, 132, 137, 151, 233, 236; övrigt, se även *Vapen*, 13, 43, 70, 72, 76 ff, 92, 98, 100, 102, 107, 132, 140, 151, 177, 184, 188, 198, 203 f, 207 ff, 214 f, 218 ff, 221, 239, 242
- *Maria Sofia*, grav 235
- *Pontus*, friherre, fältherre, gm *Sofia Gyllenhjelm*; (sd) 70, 203, 218; anvapen 218
- De la Vallée, Jean*, arkitekt 75, 98
- Dieussart, (Dursart), Jean Baptiste*, skulptör 204, 206 f, 239

- Djurberg, Ulrica*, g m *Engelbert Larsson Halenius* (sd); gravkor 228
- Dohna, Elisabeth Oxenstierna* se *Oxenstierna*
- Eckhoff, Emil*, arkeolog, konsthistoriker 124
- Egnells snickerifabrik, C J*, Linköping se *Ortregister: Linköping*
- Ekeblad*, ätten, gravkor i Sunnersbergs kyrka 89
- Ekman, Axel*, landshövding 124
- Elisabeth*, lantgrevinna till Hessen, g m *Ludvig V* (sd); anvapen 218
- Engelhardt, David*, kopparstickare 220
- Erik*, snickare 146
- Erik XIV*, konung 183
- Erik*, hertig, gravsten 164f, 166ff, 169
- Erik den Helige*, konung, g m *Kristina* (sd); 51f, 195
- Erik Emune*, Danmark 51
- Erik Eriksson, Läspe och Halte*, konung, se även *Sakregister: Kapell, minnes-* 183
- Erik Hansson*, stenhuggare 76
- Erik Knutsson*, konung, g m drottning *Richissa* (sd); 180, 183; grav 52; se även *Sakregister: Kapell, minnes-*
- Erik Olufsson*, snickare 93
- Erikska ätten*, familjegrav 169
- Eriksson, Anders* se *Anders Eriksson*
- *Olof* se *Olof Eriksson*
- Ersson, Anders* se *Anders Ersson*
- Eskil*, ärkebiskop, Danmark 51f
- Eugen*, prins 128
- Eule, Herman*, orgelfirma, Bautzen, Östtyskland se *Ortregister: Bautzen*
- Euphrosyne, Maria*, grevinna, g m *Magnus Gabriel De la Gardie* (sd); 13, 43, 70, 102, 132, 140, 151, 177, 183, 204, 208, 210; begravning 108, 235; donation 159f, 231, 238; gravkor, tumba 43, 101, 203, 208, 218, 220, 222, 224
- Everhardt, Johan*, orgelbyggare 154
- Falk, Anders Andersson* 92, 140, 144ff
- *Olof*, konduktör 84, 96, 100f, 108, 242
- Falkenström*, murmästare 108
- Fegreus, Maria*, g m *Abraham Brinck* (sd); gravsten, minnessten 177
- Follingbomästaren*, stenmästare, Gotland 54, 58
- Forsell*, länsbyggmästare 16
- Forsén, Ingrid*, donation 159
- Forssén, Axel*, arkitekt 122, 124, 128, 130, 163, 229; donation 155f; barn: *Carl-Johan*, dop 155, *Ingrid*, dop 155, *Margareta*, dop 155
- Forstena*, ätten, vapen 169
- Fredrik I*, konung 9
- Färila, Björn Näf*, gravsten 97, 170, 171f, 174
- Gabriel*, snickare 146
- Gerhard*, abbot 51f
- Gregorius IX*, påve, skrivelse 52
- Gustav I, Vasa*, konung, g 2 m *Margaretha Leijonhufvud* (sd); 68f, 183; anvapen 218; kontrakt 69, 240; kyrkoreduktion 68; skydds brev 53
- Gustav II Adolf*, konung 71, 204
- Gustav III*, konung 9
- Gustav V*, konung 128
- Gustav VI Adolf*, konung 128
- Gyllenhjelm, Sofia*, g m *Pontus De la Gardie* (sd); anvapen 218
- Hadorph, Johan*, riksantikvarie, se även *Källor och litteratur* 73, 78f, 81, 97, 99, 188, 192, 198
- Hallencreutz, Ulrica Djurberg*, se *Djurberg*
- Halenius, Engelbert Larsson*, biskop, g m *Ulrica Djurberg* (sd); gravkor 43, 47, 109, 228
- Halvard, Edvard*, till Hälletorp, g m *Karin Jonsdotter* (sd); gravsten 174, 176
- Hamelin, Axel*, överstelöjtnant, g m *Juliana Pihlfeldt* (sd); gravkor 224
- Hammer, Johan*, målare, konstnär 94
- Hans stenhuggare*, murare- och stenhuggaregesäll 83
- Hans Eriksson* se *Stenhammar, Hans Eriksson*
- Hansson, Erik* se *Erik Hansson*
- Harald Andersson*, snickare, svarvare 140
- Haraldsson, Magnus* se *Magnus Haraldsson*
- Hartling, Jakob*, ritare 188
- Hebel, Hans*, träsnidare 237
- *Markus*, bildhuggare 135
- Hedvig Eleonora*, drottning 76, 79
- Hellström, Olle*, konservator 130, 147, 156
- Henrik*, abbot 51f
- Hildebrand, Hans*, riksantikvarie 111, 118
- Hjerpe, Lars Jonae*, prost, g m *Ingrid Eriksdotter Beronius* (sd); gravsten 174
- Holl, Matthias*, arkitekt, byggmästare 73, 75, 85f, 95f, 98
- Håkan Andersson*, kalkbrännare 76
- Håkan Pederson*, smed 76
- Högberg, Carl*, handelsman, donation 162
- Höök, Sven Månsson*, befallningsman 73, 75f
- Inge dä*, konung, se även *Sakregister: Kapell, minnes-* 180, 183; grav 52
- Ingeborg*, prinsessa, g m *Birger Jarl* (sd) 165, 169, 198
- Ingeborg*, prinsessa, g m prins *Carl Bernadotte* 128
- Jacobsson, E*, arkitekt 146, 151
- *Elkonsult, Ingvar*, Trollhättan se *Ortregister: Trollhättan*
- Jansson, Edvard*, nämndeman 124
- Johan III*, konung 68ff, 184, 194, 241; se även *Sakregister: Restaurering*
- Johan Pedersson*, befallningsman 84f, 135, 137, 161, 242
- Johan Welamson*, bildhuggaregesäll 140
- Johannes av Kyrna*, gravsten 172, 174
- Johannes Magnus*, ärkebiskop 69
- Johannes Mattiae*, biskop 71
- Johannes Stephanus* 50
- Johansson, Lars* se *Lars Johansson*
- Jonsdotter, Karin* se *Karin Jonsdotter Jonson, Petter*, hemmansägare, begravningsplåt 179
- Jonsson, Erik*, gelbgjutare 156, 161f, 219
- *Magnus*, Klostret, donation 163
- *Olof*, Hålltorp, donation 163
- *Petrus* se *Petrus Jonsson*
- *Sven* se *Sven Jonsson*
- Jöns Nilsson*, gravsten 97, 170, 171f, 174
- Jönsson, Bengt* se *Bengt Jönsson*
- Kagg*, ätten, gravkor, Örslösa kyrka 89
- *Nils*, friherre, kammarherre 82, 233
- Karin Jonsdotter*, g m *Edvard Halvard* (sd); gravsten 174, 176
- Karl IX*, konung 68, 240; skrivelse 68

- Karl XI*, konung 79, 102, 233; donation 108; förmyndarregering 76; kungastol, se även Bänk 140, 142; vapen 142
- Karl XIV Johan*, konung, donation 159, 161
- Kata*, runinskrift 10
- Katarina*, drottning, g m konung *Erik Eriksson*; gravsten (Gudhem) 169
- Katarina*, g m *Björn Järnsida* (sd) 52
- Katarina*, prinsessa, g m *Johan Kasimir*; 70
- Katt, Jonas*, kyrkoherde, gravsten 176 f
- *M Nicklasdotter*, gravsten 176 f
- Katt, Nicolaus Jonae*, prost, g m *Malin Månsdotter* (sd); gravsten 176 f, 239
- Keder, Nils (Niklas)*, numismatiker 208
- Klinth, Gustav Svensson*, gravsten 173, 174
- Koch, Augustin*, konsertsångare, donation 162
- Kirstenius, Johan Peter*, byggnadsingenjör, inspektör och direktör över byggnadsväsendet 76
- Knut*, konung, Danmark 51
- Knut den Helige*, Danmark 51
- Knut Eriksson*, konung, se även Sakregister: Kapell, minnes- 183; grav 52
- Knut Holmgersson Långe*, konung 197
- Kol, Johansson* se *Burislev*
- Kristina*, drottning, g m *Erik den Helige* (sd) 51 f
- Kristina*, drottning 13, 70 f; donation 70 f, 78, 184, 241; förmyndarregering 70, 184
- Kulle, A*, artist 124, 156
- Kungl Vitterhets- Historie- och Antikvitetsakademien se Ortregister: Stockholm
- Kyrkliga syföreningen, Varnhem se Ortregister: Varnhem
- Kättil*, runinskrift 10
- Lann, Nils*, byggmästare 131
- Lars*, abbot 52
- Lars mjölnare*, Lerdala 151
- Lars Jonsson*, gipsmakare 91 ff
- Larsson*, g m *Maria Börjesdotter* (sd); gravsten 177
- Lasse Matsson* 240
- Laurentius Andrae*, reformator, kyrkopolitiker 18
- Leijonhufvud, Margaretha*, g m *Gustav I, Vasa* (sd); 68; anvapen 218
- *Sten Eriksson*, kungl råd och guvernör över Vg, g m *Ebba Lilliehöök Magnidotter* (sd); anvapen 218
- Lejonstolpe*, ätten, begravningsvapen 224, 225; gravkor 224; vapen 224
- *Gabriel*, härads hövding, gravkor 47, 109, 126, 224, 225; huvudbanér 47
- Lewenhaupt, Gustav Mauritz*, överste, gravkor 218
- Lidén, Sigurd*, ingenjör 124
- Licium se Ortregister: Stockholm
- Lieberg, Hans*, pärlstickare 218, 239
- *Johan*, pärlstickare 222
- Liedholm, Johan*, kyrkomålare 132
- Lilliehöök, Ebba Magnidotter*, g m *Sten Eriksson Leijonhufvud* (sd); anvapen 218
- Lilljekvist, Fredrik*, arkitekt 128
- Lindahl, Olle*, kyrkvård 179; donation 160
- Lundblad, Catrina Helena*, f *Afzelius*, g m *Sven Lundblad* (sd); gravvård 15 f
- *Sven*, biskop, g m *Catrina Helena Lundblad* f *Afzelius* (sd); gravvård 15 f
- Lundin, C L*, artist 124
- *Jonas*, härads hövding, g m *Beata Sjöberg* (sd); gravkor 21, 109, 227 f
- Löfqvists Elektriska AB, Hjalmar*, Stockholm se Ortregister: Stockholm
- Magnus*, Danmark 51
- Magnus Haraldsson*, biskop 68
- Magnus Ladulås*, konung, testamente 52, 165, 169
- Magnusson, Annette*, Ljungstorp 160
- Malin Månsdotter*, g m *Nicolaus Jonae Katt* (sd); gravsten 176 f, 239
- Margareta*, unionsdrottning 183
- Maria*, ärkehertiginna till Österrike, g m *Wilhelm*, hertig till Gulich Clefve och Bergen (sd); anvapen 218
- Maria Börjesdotter*, g m *Larsson* (sd); gravsten 177
- Markussen & Søn*, orgelfirma se Åbenrå, Danmark
- Matsson, Lasse* se *Lasse Matsson*
- Mechild*, drottning, g m *Abel* (sd), g 2 m *Birger Jarl* (sd); 164; gravsten 164 f, 166 ff, 169
- Messenius, Johannes*, författare, historiker 188, 198 f
- Mesterade, Catharina*, g m *Henrik Twengerhjelm* (sd); donation 158
- Meyer, Johan*, klockgiutarmästare 180 ff, 239
- Miles, Gustav*, gravsten 173, 174
- Millich, Nicolaes*, skulptör 204, 209
- Molet, Lambert*, mästerkock, donation 234
- Månsdotter, Malin* se *Malin Månsdotter*
- Månsson, F*, dekorationsmålare 124
- Märtha Bernadotte*, prinsessa 128
- Möller, Carl*, orgelbyggare 236
- *Wolfgang*, gördelmakare 220, 222
- Nafrideson, Benedikt* se *Benedikt Nafrideson*
- Nilsson, Jöns* se *Jöns Nilsson*
- Niure, Erik*, stukatör 91 ff
- Nordin, Ingemar H*, donation 159
- Noski (Noschi) Elias*, grafiker, kalligraf, 224
- Ollonberg, Tore*, hauptman 73, 75, 81, 85, 140, 232 f
- Olof*, snickare 146
- Olof Eriksson* 53
- Olsson, Martin*, professor, riksantikvarie 219
- Olufsson, Bengt* se *Bengt Olufsson*
- *Erik* se *Erik Olufsson*
- Ondsvich, Johan*, tornbyggare 86, 88
- Orthman, Hans*, timmerbyggmästare 88
- Oxenstierna*, ätten, vapen 159, 208
- gravkor, Gösslunda kyrka 130
- *Axel*, rikskansler 102
- *Bengt*, gravkor vid Uppsala domkyrka 100
- *Elisabeth*, g m *Gustav Adolf De la Gardie* (sd); 107, 159; donation 159 f; gravkor, tumba 43 f, 102, 108, 208, 212 f; testamente 136, 157 ff, 161, 163
- *Elisabeth Dohna* 102
- Palm, Erik*, befallningsman 101, 235, 242
- Pedersson, Håkan* se *Håkan Pedersson*
- Pelle Pipare* se *Sabell, Peter*
- Peringskiöld, Johan*, riksantikvarie se även Källor och litteratur 108
- Per marmorärer* se *Sabell, Peter*
- Per Andersson*, tornbyggare, Bräcke 84, 86

- Per Jonsson Stenhammar* se *Stenhammar*, *Per Jonsson*
- Persson, Märta* textilkonstnärinna, donation 160
- Petrus Jonsson*, gravsten 174
- Petter*, bildhuggare, gesäll (?) 144
- Pettersson, Gustaf*, arkitekt 111, 114 f, 118, 120, 236
- *Johan*, kyrkvård 124
- *L E*, byggmästare 121
- *P J*, byggmästare 121
- Pfalz, Ludvig*, greve, kurfurste, g m *Elisabeth*, lantgrevinna till Hessen (sd); anvapen 218
- *Wolfgang*, greve, g m *Anna*, lantgrevinna till Hessen (sd); anvapen 218
- Pfalz-Zweibrücken*, ätten, vapen 12, 14, 132, 140, 177, 178, 182
- Pihlfeldt, Juliana*, g m *Axel Hamelin* (sd); gravkor 224
- Posse, Anna*, g m *Erik Soop* (sd); vapen 161
- Precht, Burchardt*, bildhuggare 94 ff, 101, 103, 107 f, 208, 212, 214, 218 ff, 236, 239
- Rauk, Anders*, tornbyggare 88
- Rebäck, Hans*, målare 84, 92 ff, 96, 135, 137, 237
- Reiman, E*, bildhuggare 124
- Ribbing, Per*, överste 70
- Richissa (Rikissa)*, drottning, g m *Erik Knutsson* (sd); 183; tumba 41, 188, 194, 197
- Rosengren*, Göteborg 138
- Rudbeck, Olof*, professor, arkitekt, byggmästare 79, 86
- Rudberus, Jonas*, kyrkoherde, orgelbyggare 73, 88, 92, 96, 144, 149, 151, 153 f, 234 f
- Ruskin, John*, konsthistoriker, författare, socialfilosof, England 128
- Sabel, Peter*, gipsmakare, målare, (sannolikt *Per marmorere*, *Pelle Pizarre*) 94, 100
- Sahlgren, Johan*, målare 138
- Sainte-Colombe, Catharine de*, g m *Jacques De la Gardie* (sd); anvapen 218
- Schefferus, Johannes*, professor 188, 192, 194
- Scholander, Fredrik Wilhelm*, professor, arkitekt 110
- Siggesson, Carl* se *Carl Siggesson*
- Sigrid* 51 f
- Siptus, Fredrik*, finsnickare, schatullmakare 93, 100, 108, 235
- Sjöberg, Beata*, g m *Jonas Lundin* (sd); gravkor 227 f
- Skara Gelbgjuteri se Ortregister: Skara Kungliga Skaraborgs regemente 80
- Skragge, Daniel*, byggmästare, murmästare 82, 84 f, 95 f, 233
- *Lars*, murmästare 82 f, 85, 95 f, 233
- Soop, Erik*, överste, g m *Anna Posse* (sd); vapen 161
- Sparre, Carl* 208
- Stenbock, Beatha*, g m *Petrus Brahe* (sd); anvapen 218
- Steen (Stone), Niclas*, byggmästare 95, 100–103, 107 f
- Stenhammar, Hans Eriksson*, stenhuggare, murmästare 13, 15, 18, 76, 83 f, 86, 92, 95 f, 100, 107 f, 140, 183, 188, 192, 194
- *Jon Andersson* 236
- *Per Jonsson*, stenhuggare 100–105, 107 f, 204, 208, 213, 235 f, 239
- Stephanus, Johannes* se *Johannes Stephanus*
- Sture dä, Sten*, riksföreståndare 69
- Stöödh, Matthia*, orgelbyggare 153 f
- Svea Andersdotter* 151
- Svedberg, Jesper*, biskop, g m *Sara Swedenborg* (sd); gravkor 19, 21, 47, 108 f, 118, 120, 126, 154, 227
- Swedenborg, Sara*, g m *Jesper Svedberg* (sd); gravkor 227
- Sven*, konung, Danmark 51
- Sven*, snickaredräng 146
- Sven snickare*, Fiskaregården, Varnhems sn 84, 93, 142
- Sven Carlsson*, byggningskrivare 81, 83 f
- Sven Jonsson*, kyrkvaktmästare 83 f
- Svenska Transformatorfabriken, AB, Linköping se Ortregister: Linköping
- Sverker dy Karlsson*, konung 180
- Sverker dä*, konung, g m *Ulvhild* (sd); 50
- Söderling, Johan Nikolaus (Niklas)*, orgelbyggare 154
- Tengner, Magnus*, prost 18, 73, 82, 92, 179, 198, 239
- Tessin dy, Nicodemus*, arkitekt 107, 220
- *dä, Nikodemus*, arkitekt 75, 95 f, 98, 100
- Tessing, Hj*, arkitekt 121
- Torbjörnsson, Anders* se *Anders Torbjörnsson*
- Torgil*, runinskrift 10
- Torstensson, Anders*, hovrättspresident, likkista 220
- *Lennart*, greve, fältherre, gravkor 222
- (*Tre rosor*), *Ture Jönsson*, riksråd 68
- Ture Jönsson* se (*Tre rosor*)
- Twengerhjelm, Henrik*, ryttmästare, g m *Catharina Mesterade* (sd); 240; begravningsvapen 224; donation 158; gravkor 43, 127, 224 f
- Ulrika Eleonora*, drottning, g m *Karl XI* (sd); drottningstol, se även Bänk 140, 142; vapen 142
- Ulvhild*, drottning, g m *Sverker dä* (sd); 50
- Upmark, Gustaf*, konsthistoriker, museichef 128
- Wahlström*, silversmed 157 f
- Valdemar, Birgersson*, konung 198
- Valdemar*, konung, Danmark 51 f
- Warenberg, Johan*, kronofogde, g m *Birgitta Aurelia* (sd); gravkor 47, 109, 126, 225, 226
- Weidman, Thure*, biskop, g m *Inga Lovisa von Celse* (sd); gravvård 15
- Welamson, Johan* se *Johan Welamson*
- Westberg, O*, silversmed 158
- Westman, Sven*, tornbyggare 108
- Widén, Ivar*, domkyrkoorganist 124
- Wilhelm*, hertig till Gulich Clefve och Bergen, g m *Maria*, ärkehertiginna till Österrike (sd); anvapen 218
- Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel*, arkitekt, arkitekturhistoriker 128
- Wolter*, målare 208
- Wrangel, Carl Gustav*, greve, fältherre, riksråd 96, 98
- Wulfmut, Hans*, gördelmakare 220
- Zellman, C M*, artist 124
- Zettervall, Helge*, överintendent 111, 128
- Åbom, Johan Fredrik*, konduktör 109 f, 118
- Åkerman & Lund*, orgelfirma se Ortregister: Sundbyberg

Östberg, Ragnar, arkitekt 121 f, 124, 128, 130

Österberg, Agda, textilkonstnär, Varnhem 160; donation 159

Överintendentsämbetet se Ortregister: Stockholm

SAKREGISTER

Kursiva siffror betecknar avbildning

Abbotshus 229
 Absid 19, 21, 33, 38, 57 ff
 Adelsvalde, -privilegier 70
 Aedicula 25, 42
 Agnus Dei se Lamm
 Altarduk se Textilier
 Altare 33, 41, 43, 46, 59 f, 67, 92, 100, 103, 107 f, 126, 130, 132, 138, 180, 198, 241
 bär- 68
 lekbrödra-, Heliga Korssets a 33, 59, 137 f
 järnskåp i a 46, 138, 158
 Altarkläde se Textilier
 Altarring 110, 118, 132, 236
 Altartavla, se även Altaruppsats 234
 Altaruppsats 33, 82, 89, 92 ff, 96, 103, 116, 118, 132, 133 f, 135, 236
 »Amor Dei», skulptur 239
 »Amor Patriae», skulptur 239
 Ankarbjälke 81, 242
 Ankarslut 21, 81 f
 Antependium se Textilier
 Apostel 94, 97, 110, 118, 177
 Arkadbåge 33, 38, 54, 59
 Arkeologisk undersökning 9, 17, 120, 163, 227, 229, 233, 240
 Arkivolt 25
 Auditorium, munkarnas arbetsrum 229
 Avlatsbulla 52
 Badstuga 78
 Baldakin, portal- 42, 58
 Banér, se även Vapen
 huvud- 43, 47, 101, 107 f, 215, 218, 219, 232 f
 Barnadödlighet 98
 Barnhus 18
 Bas se Kolonn, Kolonnett, Pelare
 Basilika 33, 59
 Befolkningsökning 108
 Begravning 102, 108
 Maria Euphrosynes 235
 Begravningsplåt 179
 Begravningsvapen se Vapen, Banér,
 huvud-
 Benhus 13, 16
 Biskopsborg 233

Blindering 23
 Bod
 kol- 128, 224
 socknens spannmåls- 16
 spån- 16, 43
 Bokdyna se Textilier
 Bomärke 12
 Brand
 år 1234 52, 54, 232
 år 1394 53, 56
 år 1513 53, 56
 år 1566 9, 68 f, 183
 år 1965 130
 Brev 148, 242
 kungligt 10, 68, 70 f, 111, 241
 påve- 52
 skydds- 53
 Brobygge 77 f
 Bronsåldershög 10
 Brudkrona, se även Textilier 159
 Byggarbetskraft se Byggningsfolk
 Byggnadshytta, se även Byggnadsmaterial, Byggningsfolk 76
 Byggnadsmaterial, anskaffning, transport m m 75 ff, 81, 85, 94, 109, 240
 Byggnadsställningar 81, 242
 Byggningsfolk och andra vid bygget
 verksamma under M G De la Gardies
 restaurering 75 f, 82–84, 100 f
 arkitekt 73, 75, 96
 befallningsman 73, 75, 84
 bildhuggare 84
 byggherre 95 f
 byggmästare 75, 82, 96
 byggningsskrivare 73, 83 f
 bönders dagsverken 83 f
 fogde 73
 hantlangare 76, 84
 hauptman 73
 kalkbrännare 76
 kalkmästare 108
 kalkrörerska 76
 kokerska 84
 kyrkvaktmästare 84
 muraredräng 83
 muraregesäll 76, 83
 murmästare 73, 75 f, 82 ff, 96, 108
 målare 84
 orgelbyggare 84

schatullmakare 93
 snickare 84, 242
 soldater 76, 83 f
 stenhuggare 73, 75 f, 81, 83 f, 96, 242
 stenhuggaregesäll 76, 83
 tegelbärerska 76
 timmerman 83
 tornbyggare 83 ff, 86, 96
 underofficerare 76
 vaktknekt 83
 vaktmästare 83
 arbetsvillkor, lön m m, se även Kontrakt 76, 84 ff, 151, 235, 239, 242
 Byst, marmor- 204, 205, 208, 209 f
 Båge se Arkadbåge, Bågöppning, Gördelbåge, Sköldbåge
 Bågöppning 126
 rundbågig 35, 38, 40, 43, 60
 spetsbågig 35, 45, 67
 Bårhus 16, 17
 Bänk, -inredning 13, 33, 81 f, 84, 89, 92 ff, 110, 121, 135, 140, 143, 183, 236
 herrskapsbänkar 13, 140
 kungastol 33, 79, 92, 94, 140, 142
 väggfast 45
 Bönekapell 130, 187, 198
 Caritas 138
 Cellarium, arbetsrum för lekbröder 230
 Danska härjningar i Västergötland m m 68 f
 David, konung 96, 147, 150, 151
 Dopfat 130, 155, 156
 Dopfunter
 medeltida, sten 35, 43, 126, 130, 154, 155, 157,
 eftermedeltida, trä 155, 156
 Dopkapell 30, 43, 126, 137, 155
 Dopklänning se Textilier
 Dopskål 156
 Dormitorium 65
 Draperimålning 44
 Dränering 131
 Dörr
 av järn 25, 47, 126, 224, 226
 av trä 126, 224, 226, 228, 236
 järnbeslagen 46 f, 227 f

- Dörröppning, se även Bågöppning, Portal 43, 46 f, 65, 126, 224–230, 236
- Ekonomiska medel till kyrkans underhåll m m
dagsverken 68, 81, 83
De la Gardieska gravkassan 107
donation 52 f, 70 f, 102, 107 f, 184, 241
Grevillifonden 151
häradshövdingäranta 75
kröningshjälpen 75
Kungafonden 151
laxfiske 68, 240
pävlig avlatsbulla 52
reparationsfond 108
sakören 75
tionde m m 53, 70, 75
- Elcentral 43
- Eldstad eller ugn, klostret 230
- Entablement 43
- Epitafium 47, 100, 107, 132, 188, 198 f, 203, 236
- Eriksgrata, Karl XI:s 79
- Evangelistsymbol 176
- Fana, begravnings-, värdighets- 43, 107 f, 118, 214, 218
- Fides (Tron) 96, 100, 138
- Figur, människo-, se även Huvud 35, 56
kvinna 132, 140, 174, 176 f, 188, 195, 197
man 174–177, 188, 194–197
- Fingerborg 231
- Fogstrykning se Murverk
- Fontän 239
- Fornforskning, kulturminnesvård
1500-tal 69
1600-tal 70, 78 f, 97, kungligt plakat 79
1700-tal 108
1800-tal 118
1900-tal 120 f
- Fornlämning 10
- Fortitudo (Tapperhet) 96, 100, 138
- Fågel (örn) 38, 57
- Färgsättning 93 f, 96
exteriör 10, 12, 67, 86, 94, 108, 110
interiör (ej inredning och inventarier) 60, 64, 82, 94, 103, 110, 118, 121, 227
fast inredning 94, 100, 103, 107, 126, 130, 137, 142 f
inventarier 94, 126, 130, 135, 137, 138, 147, 154 f, 177
- Fönsterglas 21, 32 f, 35, 45, 110, 121, 126, 130, 236
- Fönsteröppning, se även Glugg 21, 81, 108, 121, 126, 230, 234, 241
- rektangulär 22
rosettfönster 21, 31, 65 f, 81 f, 94, 108, 110, 111, 118, 126, 131
rundbågig 21 f, 25, 32 f, 40, 43 ff, 47, 58 f, 65, 66, 82, 110 f, 126, 227, 236
spetsbågig
trefönstergrupp 21, 25, 32, 46, 58, 66, 67, 81, 110, 126, 242
kopplade 229
masverk 21, 82, 118
tätning 131
- Förrådsrum 43
- Försvarsanläggning 9
- Förvaringsplats för arkitekturfragment m m 47, 228
- Galler, se även Skrank
smides- 43, 101, 103, 106, 107 f, 236
värmeelementgaller 127
- Gamba 147
- Gesims 100, 242
- Glasmålning 66
- Glugg 224, 226
- Golv
av gravsten 203
av kalksten 59, 64, 121, 124, 126, 129, 130, 137, 164, 198, 200, 203, 227, 229, 236
av sten 81 f, 92, 110 f
av trä 121
-nivåer, olika 33, 43, 59 f, 82, 126, 130
- Grav 9, 15 f, 52, 163–177, 184, 188, 224, 235
forn- 10
-fynd 163
-inhägnad 15
-undersökning 120, 137, 163 f
Birger Jarls (samt drottning Mechtilds och hertig Eriks) 33, 52, 78, 163, 164 ff, 168, 169
- Gravfält, forntida 10
- Gravkapell 43
- Gravkassa, De la Gardies 121 f
- Gravkor, se även Begravningsvapen, Kapell, minnes-, Kungagravkor, Tumba, m m
De la Gardies, Gustav Adolf och Elisabeth Oxenstiernas 43, 102 f, 107, 203
De la Gardies, Magnus Gabriel och Maria Euphrosynes 19, 21, 31, 33, 43, 44, 79 ff, 82, 93 ff, 97–110, 118, 120, 200–224, 235 f, 241 f
minnesshall 82, 93, 96, 99, 100, 101, 106, 108, 203, 204, 217
- kistrum 100 f, 202, 219
källmaterial 102
- Halenius', Engelbert 43, 47, 109, 228
- Lejonstolpes, Gabriel 47, 109, 126, 224, 225
- Lundins, Jonas 21, 109, 227 f
- Svedbergs, Jesper 19, 21, 47, 108 f, 118, 120, 227
- Twengerhjelm, Henrik 43, 224
- Warenbergs, Johan 47, 109, 225
- övriga g 69, 88 f, 96, 102
- Gravkyrka 72
- Gravvård 188
gravsten, -häll 43
medeltida 97, 169 f, 171 ff, 174, 188; Birger Jarls, »Mechtildstenen» 33, 164, 165–168, 169, 198; »Katarinastenen» 169
eftermedeltida 15, 97, 163, 174, 175, 176 f
kors 13, 16
ringkors 16
sarkofag 43, 225 f
tumba 15, 40 f, 43, 89, 92, 97, 100, 103, 107 f, 130, 184, 188, 192–197, 208, 212 f
- Grind, se även Kyrkogårdsgrind 43, 101, 124, 127, 130 f, 136 f, 203
- Grotta 75
- Gånggrift 10
- Gård, gods se resp namn i Ortregister
- Gårdskapell, -kyrka 13, 75, 94, 97, 102
- Gästgivaregård 10, 84
- Gördelbåge 19, 21, 33, 35, 40, 54, 57, 60, 81, 94, 130, 230, 236, 241
»Göticism» 69 f, 79
- Hamnbygge 77
- Hantverkare se Byggningsfolk
- Helgedom, hednisk 9
- Hjort 182
- Holklik byggnad över koret 21, 36, 40, 59
- Hospital 18, 77, 232
- Husrester, sten 52
- Huvud, människo-, se även Figur 35, 53, 64, 164, 169
mans- 34 f, 40, 44, 47 f, 52, 57, 58, 66
- Huvudbanér se Banér
- Hörnkedja 21
- Indelningsverket 80
- Innertak, se även Stuckornering, Valv 46
flattäck 232
- Ingång se Bågöppning, Dörröppning,

- Kyrkogårdsingång, Portal, Taklucka
Inskrift, -stavla 47, 82, 92, 94, 96 f, 107, 132, 136 f, 143, 155 f, 208, 233
i gravkor 41, 43, 44, 97, 108, 188, 192 f, 193–199, 203, 222, 226 ff
västgaveln 68, 72 f, 81, 92, 108
Invigning 79, 128
- Johannes Döparen 132
Justitia (Rättfärdighet) 96, 100, 138, 140
- Kalk se Nattvardskärl
Kalkkläde se Textilier
Kalkmålning se Muralmålning
Kalkugn 76
Kam, ben- 231
Kapell (i kyrkan), se även Gårdskapell
böne- 130, 187, 198
dop- 30, 43, 126, 137
grav- 43
minnes-, kungagravkor, se även
Tumba m m 40, 59 f, 69 f, 72 f, 78 ff, 81, 89, 92 f, 95, 97, 99, 118, 124, 130, 180, 184, 197 f, 235, 241 f
Birger Jarls 43, 89, 130, 138, 169, 187
Erik Erikssons (Läspe och Halte) 41, 90, 186
Erik Knutssons 41, 88, 95, 170, 190 f
Inge d.ä:s 43, 91, 185
Knut Erikssons 41, 72, 93, 95, 189
-krans 19, 21 f, 33, 38, 40, 55, 59, 232
Kapitelsal 99, 229
Kapital, -band, se även Knekt, Kolonn, Kolonnnett, Pelare, 40, 58 f, 61, 232
Kista, förvarings- se även Likkista 179
Klausurmur 229, 231
Klocka, ring- 68, 86, 179, 180 ff
klockställning 108
Klockeuppborren se Reduktion, Gustav Vasas kyrko-
Klockstapel 86, 88
Klosterbyggnad (ej kyrkan), se även Fönster, Valv osv 11 f, 13, 17, 50–53, 79, 229 ff
abbotshus 229
armarium, bibliotek 44, 229
auditorium, munkarnas arbetsrum 229
cellarium, arbetsrum för lekbröder 230
dormitorium 65, 229
kapitelsal 99, 229
klausurmur 229, 231
korsgång 21, 38, 229
kök 229
lavabo, tvättrum 229
bronskran 229
metall- och glashantverk 229
parlatorium, samtalsrum 229
porthus 231
refektorium, matsal 229
vattenränna 229 f
vänt- eller vaktrum 229
som stenbrott 79 f, 97
Klosterträdgård 10
Knekt 21, 33 ff, 49, 54, 57
-kapital, -band 33, 50
-konsol se Konsol
Kollekthåv se Textilier
Kolonn 43, 94, 100 f, 200, 203, 242
halv- 38
bas 38, 65
kapital 38, 103
Kolonnnett 21, 23, 25, 41, 54, 59, 64, 229
konsol- 35, 54, 67
svickel- 33, 38, 57, 59, 67
bas 23, 25, 33, 35, 41
kapital, -band 25, 34 f, 38, 41, 57 (örnkapital)
Konsol
gesims- 100
knekt- 34 f, 48 f, 52, 56, 57
kolonnnett- 53
valv- 21, 35, 38, 40 f, 43, 44, 45, 57, 229
knippe- 33, 49
-kolonnnett se Kolonnnett
-pilaster 38
Kontrakt
med hantverkare m fl 75 f, 83 f, 92, 141, 213, 220, 239
om klostrets årliga avgift till kronan 68, 69, 240
Kor, se även Gravkor, Kapellkrans
hög- 9, 19, 28, 33, 38, 54 f, 59, 80 ff, 92, 97 f, 111, 137, 234
-omgång 19, 21, 33, 38, 40, 55, 59, 163, 171
lekbrödra- 33, 59
munk- 33, 59
sjuk- 33, 59
Korgrind 82
Korkåpa se Textilier
Kormatta se Textilier
Kors, altar- 138
Korsgång 21, 38, 229
Korskrank, se även Skrank 33, 82, 94, 97, 111, 118, 127, 130, 137
Krig
Nordiska sjuårskriget (1563–70) 68, 204
krig med Danmark (1675) 92
nordiska kriget (1700) 102 f
Kristus, se även Krucifix 220
den uppståndne med korsstav 46
Dopet 156
-huvud, törnekrönt 156
Korsfästelsen 132
Korsnedtagningen 132, 133
med korsfana 138
pinoredskap 132, 138
på korset 47, 224, 226
Uppståndelsen 100
välsignar barnen 155
Krona
drottning- 164
grevlig 44, 218
hertig- 43, 164
kung- 34, 41, 89, 92, 140
Krucifix, se även Kristus 136, 177
Kulturminnesvård se Fornforskning
Kungsgård 68, 70
Kungastol se Bänk
Kupol 98, 118
Kyrka, socken-, se även Gårdskyrka 9, 68
Kyrkogård 10–17, 236
-sgrind, järnsmide 12
-singång 10, 12, 13 f, 16, 20
-sinhågnad 9, 12, 13 f, 16, 96
-sport 10, 12, 13 f, 16, 20
Kyrkogårdsmur se Kyrkogårdsinhågnad
Kyrksal (i hospital) 18
Kyrkvaktarstav 179
Kök 78, 229 (klostret)
spis 229
Lamm 158
med korsfana 38, 57, 182
Lanternin 89
Lavabo, lavatorium, tvättrum 229
bronskran 229
Lejon 25, 35, 53, 58, 64, 140
krönt 142
Likkista 44, 101, 103, 105, 107 f, 164, 203, 211, 218 f, 220 ff, 224–228, 232, 235
Limbrunn 81
List, se även Taklist
-verk 94, 100 f, 203, 208, 226, 242
Livets gång 160
Ljushållare se Ljusredskap
Ljuskrone se Ljusredskap
Ljusredskap
ljushållare 179
ljuskrone 40, 92, 130, 161 f

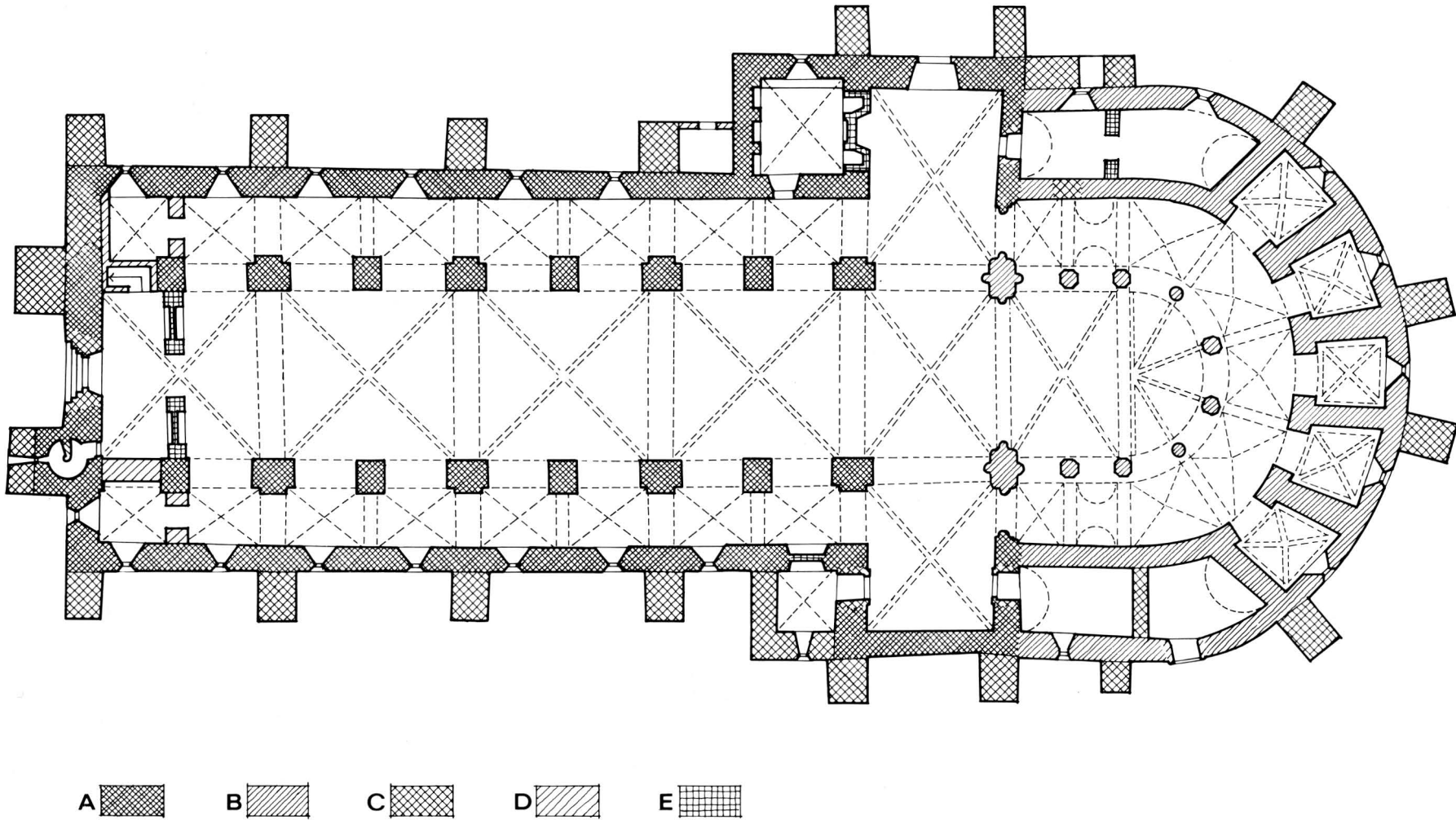
- Ljusstake 92, 162 f
 bänk- 162
 Ljusstake se Ljusredskap
 Lucka 108
 Lusthus 75, 77, 88
 Lås, häng- 179
 Läktare se Orgelläktare
 Lön m m se Byggningsfolk
- Marknadsplats 10, 231
 Maskaron 41
 Masverk 21, 82, 118
 Minnesshall se Gravkor, M G De la Gardies
 Minnessten 21, 176, 177
 Minnestavla
 över Knut Eriksson, Erik Knutsson och Erik Eriksson 198 f
 över M G De la Gardie 222, 223
 Missväxt 102
 Mose 138
 med lagens tavlor 132, 135
 Munkkonvent 50 ff
 Mur, se även Murverk
 grund- 9, 228 f
 låg skilje- 35, 38, 45, 59 f, 67, 165, 241
 Muralmålning, se även Färgsättning, exteriör, interiör 60, 64, 121
 draperimålning 44
 Murverk, se även Hörnkedja, Mur
 medeltida 21, 38, 45, 46, 55, 64, 65, 80, 82
 eftermedeltida 21, 25, 63, 64, 65, 80, 82, 118, 124, 236
 fogstrykning 21, 118, 126, 130
 grundförstärkning 126, 130
 murskarv 21, 46, 55 f, 63, 65
 Musik
 begravnings- 235
 kyrko- 154
 Myntfynd 164
 Målning se Färgsättning, Glasmålning, Muralmålning, Oljemålning, Takmålning
 Mässhake se Textilier
 Mässkjorta se Textilier
- Nattvardskärl 138, 157
 kalk 68, 157 f, 159, 179
 sockenbuds- 158
 oblatask 158, 159
 paten 157
 sockenbuds- 158
 tennstop 159
 vinflaska 159
 vinkanna 158, 159
- Nisch 25, 35, 43 ff, 60 f, 67, 100, 107 f, 126 f, 155, 200, 202, 208, 230
 för böcker 44, 200
 sakraments- 46, 67
 sedilie- 67
 Nummertavla 154
 Nål 231
- Oblatask se Nattvardskärl
 Oljemålning 94, 110, 118, 130, 132, 133 f, 135, 156, 177, 235
 porträtt 96
 Olycka vid byggnadsarbete 83
 Omgång se Koromgång
 Organistboställe 84
 Orgel 33, 82, 89, 92 ff, 96, 112, 118, 119, 122, 124, 127, 130, 135, 143 f, 146–150, 151, 152 f, 183, 236
 -läktare, barriär 33, 82, 89, 92, 94, 96 f, 118, 126 f, 130, 140, 143–149, 151, 152, 236
 ryggpositiv 236
 -verk 144, 151, 153 f, 236
 arbetssskildring 151
- Panel
 vägg- 43, 94, 100, 118, 200, 203
 locklist- på mittornet 23
 Parlatorium, samtalsrum 229
 Paten se Nattvardskärl
 Patientia (Tålomod) 96, 100
 Pelare 21, 33, 81, 130, 229 f, 236, 241
 knippe- 33, 35, 94
 rektangulär 33, 35, 54, 94 f
 rund 33, 38, 54, 82, 94
 åttkantig 33, 38, 54, 82, 94
 bas 35, 38
 kapital 35, 38
 Pietas (Fromhet) 96, 100
 Pilaster 33, 35, 46, 75, 78, 96, 100
 konsol- se Konsol, knippe-, Konsolpilaster
 Pilgrimsled 10
 Piscina 46, 60, 67
 Portal, se även Dörröppning 21, 81, 97, 107, 118, 229, 236
 fempassformad 25, 42, 58, 64, 81, 242
 rundbågig 25, 43 f, 45, 46, 60, 64 f, 81, 99 f, 200, 203
 spetsbågig 23, 25, 58, 63, 64, 75, 81 f, 85, 232, 236, 242
 ej angiven form 25, 64
 lekbrödernas ingång 25, 64 f
 munkarnas ingång, se även Portal, rundbågig 25, 44, 45, 64 f, 99 f, 200, 203
 porta mortuorum, se även Portal, fempassformad 25, 42, 58, 64
 Porthus 231
 Porträtt se Byst, Oljemålning, Ristning, Skulptur, Staty
 Prebende 10
 Predella 132
 Predikstol 13, 33, 82, 89, 92 ff, 96, 100, 135, 138, 139 ff, 146, 183, 237
 -strappa 138
 Presbyterium 59
 Prudentia (Klokhet) 96, 100
 Prästgård 10, 16
 Puts 21, 25, 33, 40, 43, 46 f, 60, 64, 66 f, 80 ff, 94, 108 ff, 111, 118, 126 ff, 236
 -avknackning 120, 130
 Putto 43, 46 f, 138, 147, 150, 151, 156, 208
- Reduktion,
 Gustav Vasas kyrko- 68, 70
 Karl XI:s 77, 79, 98 f, 102
 Refektorium, matsal 229
 Relikdosa 68
 Restaurering, större reparation
 Johan III:s 68 ff, 180
 Magnus Gabriel De la Gardies, se även Byggningsfolk 10, 12 f, 21 f, 25, 32 f, 40 f, 56, 59 f, 64 ff, 71–97, 118, 132, 136, 142, 156, 164, 177, 183, 232, 241 f (restaur rapport)
 källmaterial 73, 79
 -sförslag, J F Åboms 109 f, 110 f, 118
 -sförslag, Gustaf Petterssons 111, 114 f, 118, 120
 Sigurd Curmans 10, 12, 21 f, 25, 33, 35, 41, 43 ff, 47, 59 f, 64 ff, 67 f, 73, 80, 94, 107, 120–130, 132, 135, 137 f, 142, 146 f, 151, 154, 156, 158, 162 f, 168, 174, 176–179, 184, 187, 200, 202, 204, 218, 220, 224, 226 f, 232
 andra kyrkor än Varnhem, se även resp kyrka i Ortregister 97
 -sprincip 97, 118, 120 f, 128, 130
 Ring, finger- 163
 Ristning, figur- 41, 43, 92, 173, 174, 188, 194–197
 Rudbeckianism 108
 Runsten 10
 -sinskrift 10
 Rökelsekar 178 f
- Sakramentsnisch se Nisch
 Sakristia 19, 32, 45, 59 f, 67, 118, 138, 165, 234, 236
 Sarkofag se Gravvård

- Sedilienisch se Nisch
 Servering 10
 Skade, fornnordisk gudinna 9
 Skelett 163 f, 169 f
 Skola 18, 77, 232
 Skrank, se även Korskrank 43, 82, 92 ff,
 97, 127, 131, 136, 137, 156
 järn- se Galler
 Skulptur, relief,
 medeltida 130
 arkitektur- 25, 34 f, 38, 40, 41, 44,
 47 ff, 52 f, 56 f, 58, 61, 118
 grav- 164, 165–169, 171
 eftermedeltida, se även Stuckorne-
 ring 43, 46 f, 92, 94, 96, 100 f, 103,
 107 f, 124, 132, 134 f, 138, 140 f,
 144 ff, 147, 150, 151, 158, 174, 175,
 176 f, 200, 202, 204, 205 ff, 209 f, 224,
 225 f, 239
 Skydds brev se Brev
 Skåp 45
 järn- i altare 46, 138, 158
 Sköldbåge 38
 Slott se resp namn i Ortregister
 Slutsten se Valv
 Smedja 76, 85
 Sockel 21, 25, 33, 63, 64, 94, 107, 121,
 126, 130, 200, 203, 227
 Spes (Hoppet) 138, 141
 Spetälska 51
 Sporre 231
 Staty 204, 206 f
 Stenhuggeri (på Kinnekulle) 100
 Stiglucka se Kyrkogårdsport
 Stol, se även Bänkinredning 179
 Strävpelare, strävmur 19, 21 f, 66, 81 f,
 92, 118, 121, 236, 242
 Stuckornering, se även Innertak 40 f,
 43, 82, 88–91, 92, 93, 97, 100
 Säteri 77
 Tak se Innertak, Yttertak
 Taklist 22 f, 39, 55, 118, 126
 Taklucka 131
 Takmålning 132
 Takryttare 97
 Takstol 121, 236
 Tavla, se även Inskriftstavla, Minnes-
 tavla, Oljemålning
 av marmorstick 177, 178
 silver- 68
 Temperantia (Måttfullhet) 138
 Textilier 180, 234
 altarduk 160 f
 antependium, altarkläde 159 f, 231,
 238
 bokdyna 160 f
 brudkrona 160
 dopkläning 160
 kalkkläde 160 f
 kollektthåv 160 f
 korkåpa 161
 kormatta 160
 mässhake 159 ff, 231, 238
 mässkjorta 160
 Timglas 140
 Torn, se även Yttertak 97, 127, 180
 mitt- 19, 21, 23, 66, 75, 79, 82, 85,
 86 f, 88 f, 94, 96 f, 108, 110, 118, 121,
 126, 183, 236
 väst- 9, 19, 21, 66, 75, 79, 81 f, 85,
 96 f, 118, 120, 123, 126, 183, 236
 öst- 97
 trapp- 19, 65, 66, 82, 85
 Tornhuv 23, 81, 85 f, 86 f, 88 f
 Tornprydad 85
 Tornspira 23, 85, 86 f, 89, 108, 118, 126
 Trappa
 sten- 10, 19, 43, 59, 65 f, 81, 100, 103,
 105, 111, 124, 132, 200, 227 f, 242
 dag-, klostrets 229 f
 natt-, klostrets 229
 predikstols- 138
 trapptorn se Torn
 Tumba se Gravvård
 Tvärskopp 19, 21, 30 f, 33, 35, 55, 59,
 156, 165, 232
 Uppror 68, 70
 Uppvärmningsanordning
 Gurneysk ugn 128
 varmluftskammare 118, 236
 värmeledning 121, 127, 131
 Ur, torn- 23, 179, 183
 Utgrävning se Arkeologisk undersök-
 ning
 Valv, -system 101, 180, 232, 234, 236
 hjälm- 33, 40, 57 f
 kryss- 19, 33 ff, 40 f, 43 ff, 54 f, 57, 59,
 66, 70, 72, 81 f, 94, 96 f, 118, 127,
 131, 229 f, 236, 241
 tunn- 40, 43, 47, 224 f, 227 f
 -ribba 33, 38, 40 f, 43, 57, 59, 94, 97,
 130 f
 slutsten 34 f, 38, 40, 53, 55, 59 f, 64,
 94, 232
 Vapen, -sköld, se även resp namn i Per-
 sonregister 44, 47, 107, 142, 159, 169 f,
 171 ff, 174, 208, 220, 222, 224
 De la Gardies 12 f, 14, 44, 107, 127,
 132, 138, 140, 159, 177, 178, 179,
 182, 208, 220, 221, 222, 224
 Pfalz- Zweibrücken 12 f, 14, 127, 132,
 140, 151, 177, 178, 179, 182
 an- 43, 107 f, 216 f, 218, 219
 begravnings-, se även Huvudbanér
 100, 179, 216, 218, 219, 224, 225
 Danmarks riks- 142
 Sveriges riks- 43, 142, 192
 Vapenhus 46 f
 Varmluftskammare se Uppvärmnings-
 anordning
 Veritas (Sanning) 138
 Vattenkonst 75
 Vattensystem 229 f
 Vindfång 126, 236
 Vinflaska 159
 Vinkanna se Nattvardskål
 Vitkalkning 67, 81 f, 94, 108, 110, 241 f
 Vädur 25, 58, 64
 Vänt- eller vaktrum 229
 Värja 179
 Värmeisolering 131
 Yttertak 72, 236
 blyplåt 47, 126, 227
 koppar 85, 118, 121, 236
 skiffer 118, 121, 236
 spån 23, 75, 81 f, 85 f, 94, 108, 121,
 126, 130 f, 224, 228, 242
 tegel 67, 82
 reparation 68, 70, 76, 108, 110 f, 121,
 123, 126 f, 131, 241
 ränna 81
 rödfärgning 85, 94, 110
 svartjärning 23, 85 f, 94, 126
 tjärkokning av takspån 127, 130
 Ängel 41, 103, 132, 138, 143, 151, 157,
 158, 164, 174, 182, 224

PLANSCHER

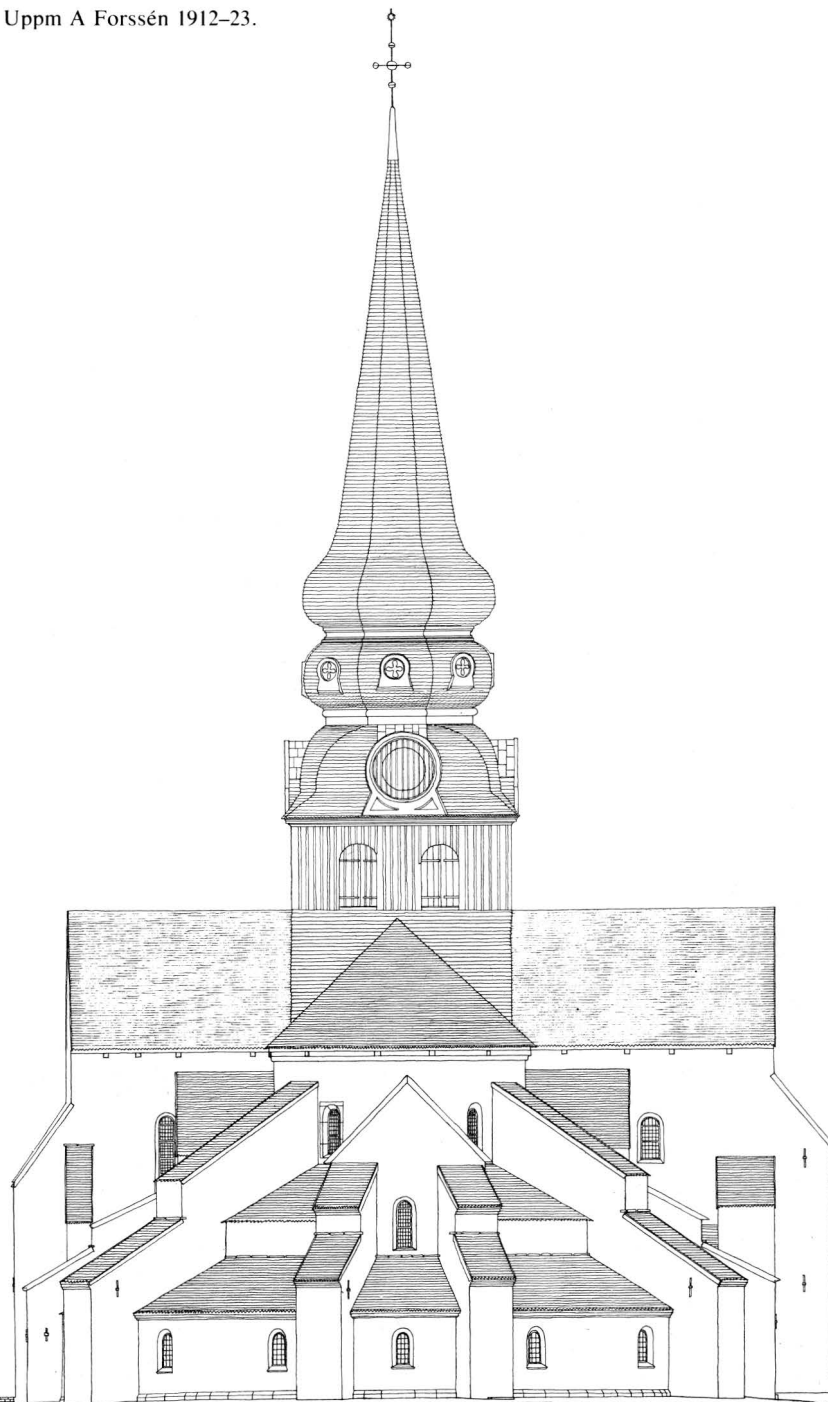
I. Plan, 1:300. Uppm A Forssén 1918. Senare förändringar och byggnadsperioder G Wirén 1982.

Plan, 1918. Later alterations and building phases, 1982

II. Östra fasaden, 1:300. Uppm A Forssén 1912-23.

The east front.

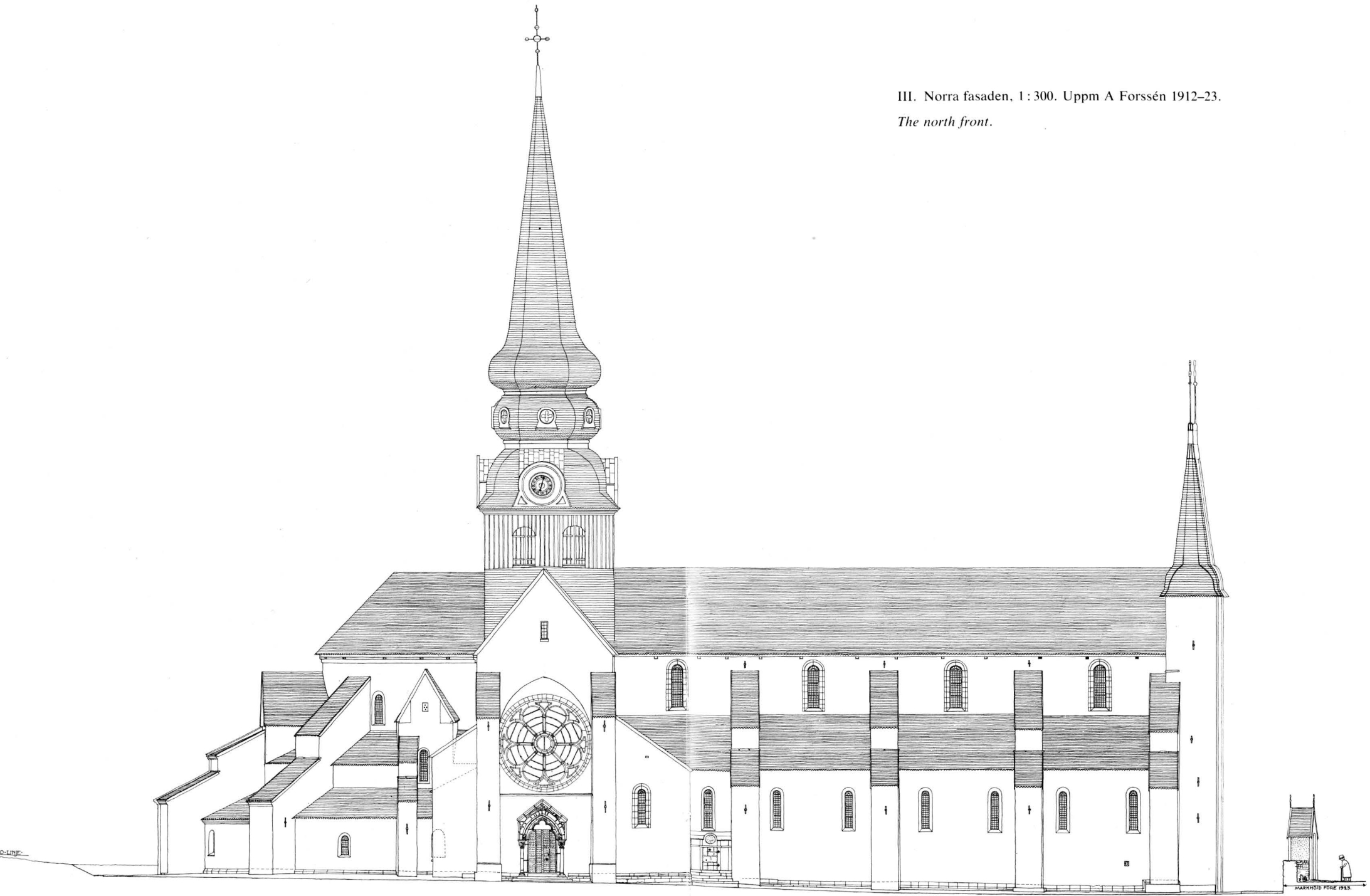

OLINJE

Uppm A Forssén
1912 1913 1915 1918

SKALA 1:300 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20 25 30 35 40 METER BL. AD VI

III. Norra fasaden, 1 : 300. Uppm A Forssén 1912-23.
The north front.

SKALA 1:100 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20 25 30 35 40 45 50 55 60 65 70 METER MADV

A. Forssén
1912 1913 1925
1918 1923

MARKHÖJDEN FÖRE 1923

IV. Västra fasaden, 1:300. Uppm A Forssén 1912-23.

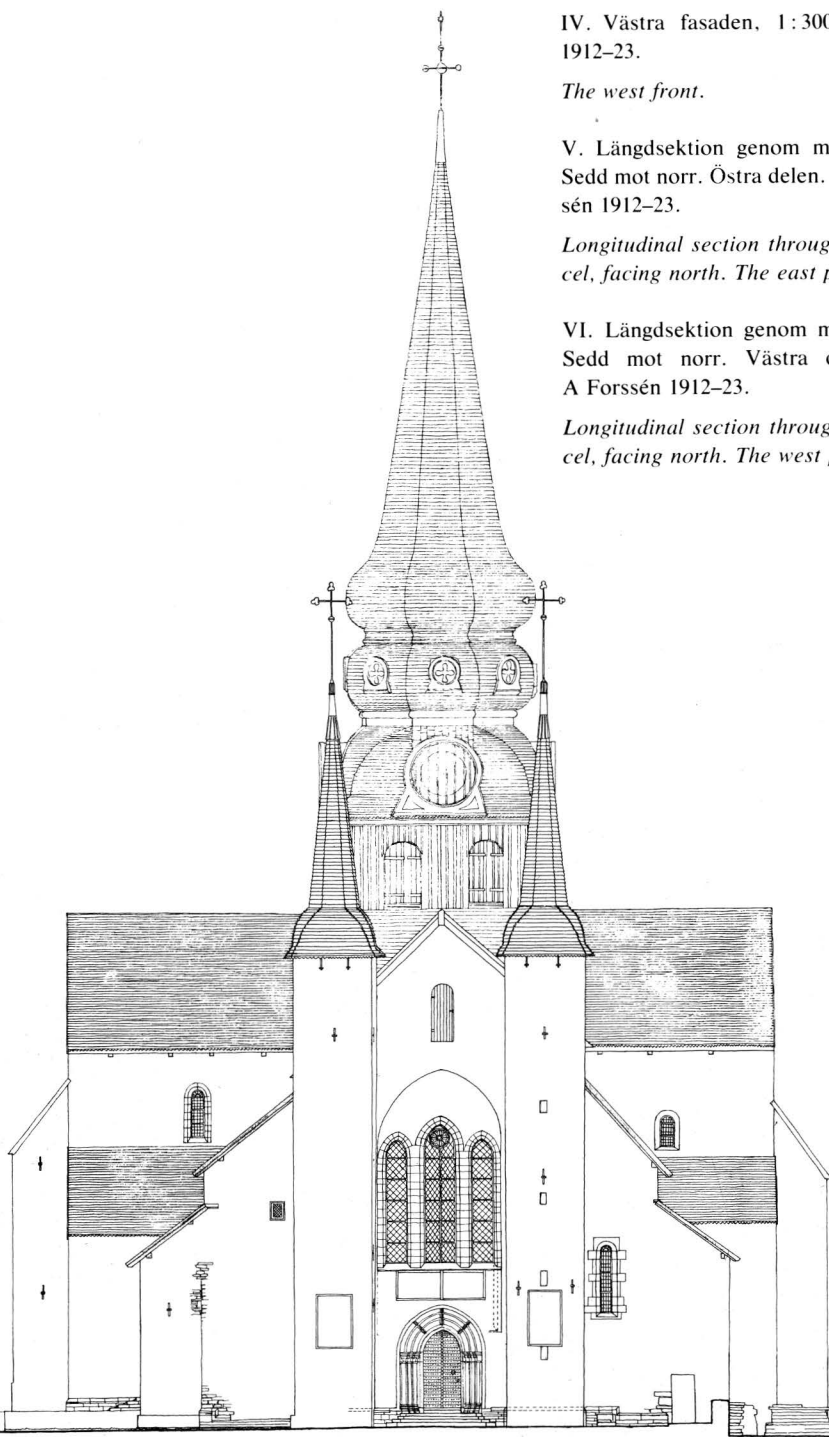
The west front.

V. Längdsektion genom mittskeppet och koret. Sedd mot norr. Östra delen. 1:300. Uppm A Forssén 1912-23.

Longitudinal section through the nave and chancel, facing north. The east part.

VI. Längdsektion genom mittskeppet och koret. Sedd mot norr. Västra delen. 1:300. Uppm A Forssén 1912-23.

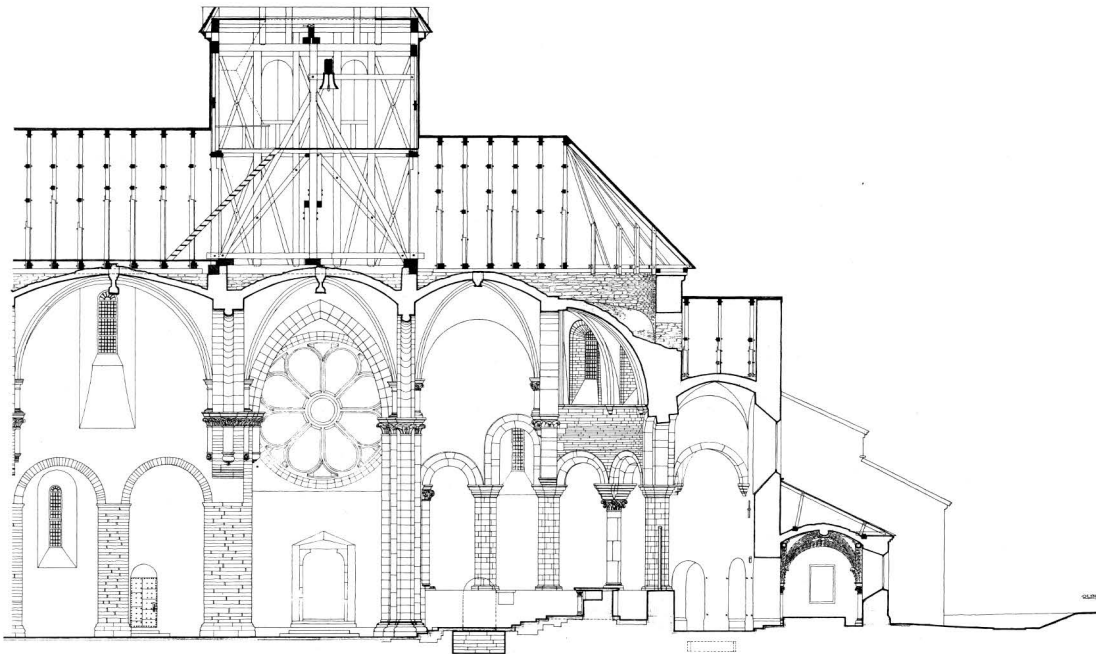
Longitudinal section through the nave and chancel, facing north. The west part.

SKALA 1:100 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20 25 30 35 40 METER

A. Forssén
1912 1923 1925
1918 1922 1923

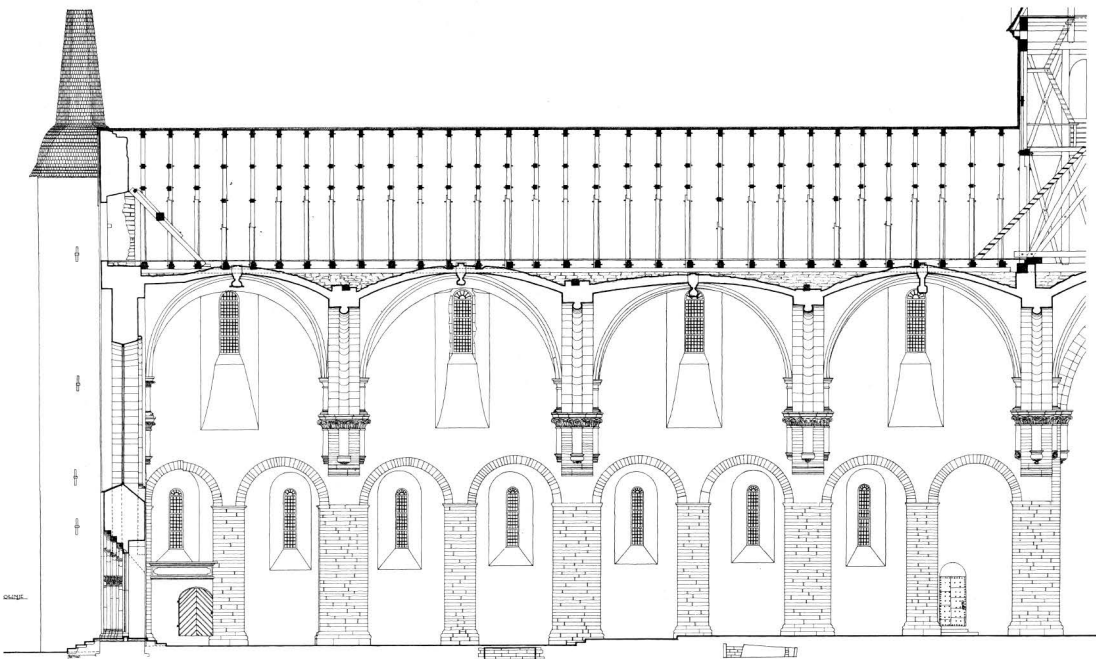
BLAD IV

•LÄNGDSEKTION GENOM MIDTSKEPPET OCH KÖRET - SEDD MOT HÖJR - ÖSTRA DELEN•

Carl Petersen
1872-1916
BYGGMÄSTARE
M.B.D.X.

•LÄNGDSEKTION GENOM MIDTSKEPPET OCH KÖRET - SEDD MOT HÖJR - VÄSTRA DELEN•

Carl Petersen
1872-1916
BYGGMÄSTARE
M.B.D.X.

VII. Tvärsektion genom mittskeppets andra valvkvadrat. Sedd mot väster. 1 : 300. Uppm A Forssén 1912–23.

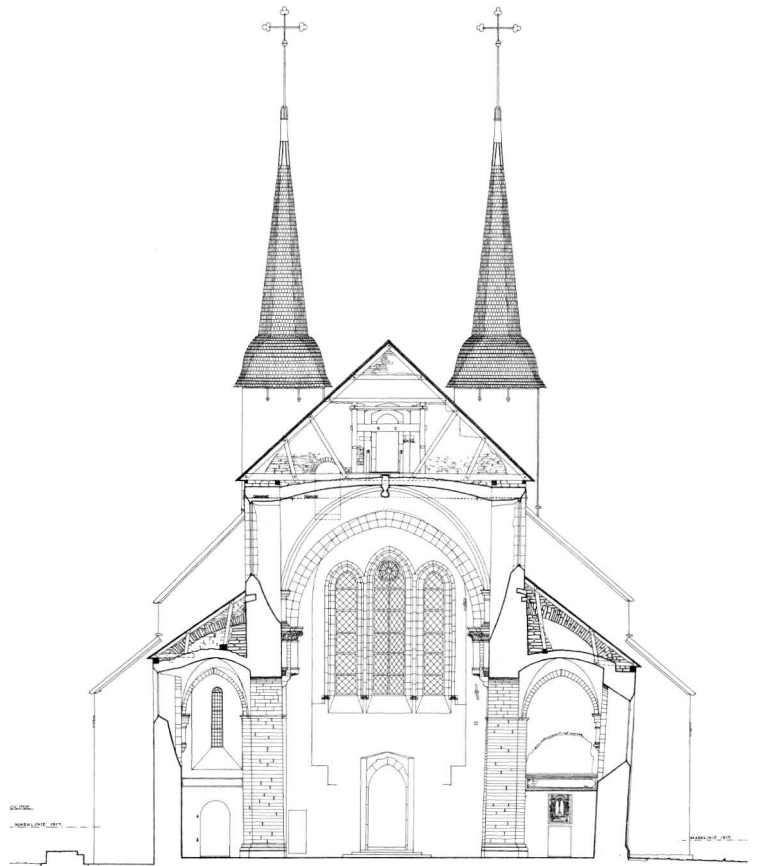
Cross section through the second vault bay of the nave, facing west.

VIII. Tvärsektion genom korskvadraten och tvärskeppet. Sedd mot öster. 1 : 300. Uppm A Forssén 1912–23.

Cross section through the crossing and the transepts, facing east.

IX. Tvärsektion genom sakristian och M G De la Gardies gravkamare. Sedd mot öster. 1 : 300. Uppm A Forssén 1918–23.

Cross section through the vestry and the M G De la Gardie burial chapel, facing east.

SEKTION GENOM MITTSKEPPETS ANDRA VALVKVADRAT FRÅN W. SEDD MOT VV.

Rättelse

s 184, vänstra spalten rad 2–3 Sverkerska och Erikska
ätterna, skall vara: Stenkilska och Erikska ätterna.
Motsvarande rättelse i bildtexten nederst på sidan.

FÖLJANDE KYRKOR I VÄSTERGÖTLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Brandstorp, bd II: 2, vol 164	S Mariæ kapell, Otterstads sn, bd I: 1, vol 2
Gillstad, bd I: 3, vol 15	Senäte, Otterstads sn, bd I: 1, vol 2
Gösslunda, bd I: 1, 4, vol 2, 16	Skalunda, bd I: 1, vol 2
Habo, bd II: 1, vol 135	Strö, bd I: 1, vol 2, 16
Häggesled, bd I: 2, 4, vol 4, 16	Sunnersberg, bd I: 1, vol 2
Höra, bd I: 2, 4, vol 4, 16	Söne, bd I: 3, vol 15
Järpås, bd I: 2, vol 4	Tranum, bd I: 4, vol 16
Kållands-Åsaka, bd I: 2, vol 4	Tädene, bd I: 4, vol 16
Lavad (Lava), bd I: 4, vol 16	Uvered, bd I: 2, vol 4
Mellby, bd I: 2, vol 4	Varnhems klosterkyrka, vol 190
Norra Kedum, bd I: 4, vol 16	Vedum, Järpås sn, bd I: 2, vol 4
Otterstad, bd I: 1, vol 2	Väla, bd I: 3, vol 15
Rackeby, bd I: 1, vol 2	Åsaka se Kållands-Åsaka
Rackeby kloster, bd I: 1, vol 2	Örslösa, bd I: 3, vol 15
Råda, bd I: 2, vol 4	Tillägg och rättelser samt register till bd I (i vol 16)
S Katarinæ kapell, Otterstads sn, bd I: 1, vol 2	

UNDER UTARBETANDE: *Kungslena kyrka*

Sveriges Kyrkor KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 190

VÄSTERGÖTLAND

Valle härad

